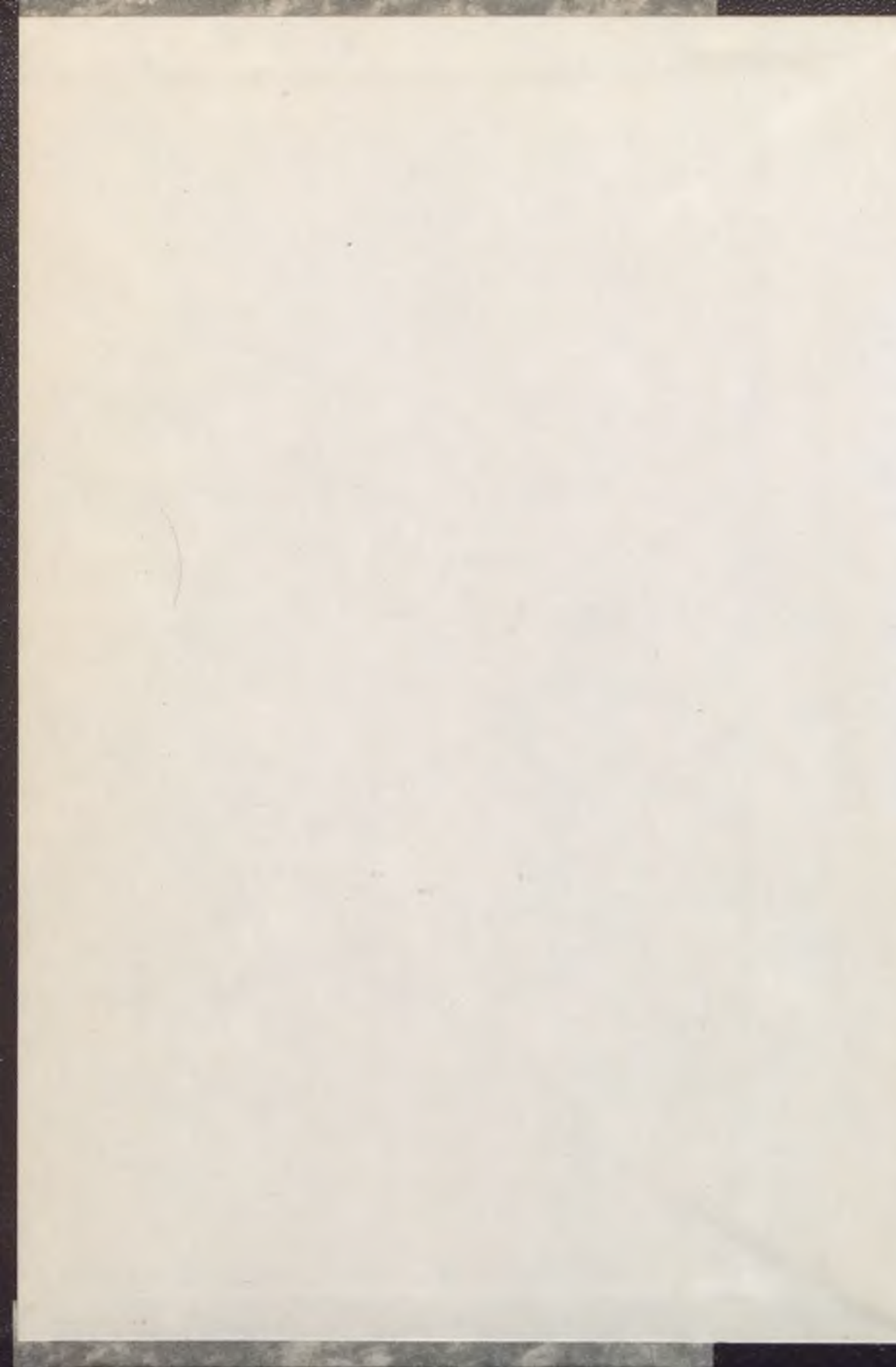

317.034

A NÓGRÁD MEGYEI MŰZEUMOK

ÉV-
KÖNY-
VE

—1981—

**A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
1981**

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
VII.

SALGÓTARJÁN 1981.

A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve
Jahrbuch der Museen des Komitates Nógrád

MUSEUMS OF NÓGRÁD COUNTY

A szerkesztő bizottság tagjai
Die Mitglieder des Redaktions Komitees

Domonkos Alajos, Horváth István, Kovács Anna,
Praznovszky Mihály, Szvircsek Ferenc (szerkesztő—der Redakteur)
Zólyomi József

Lektor
Heckenast Gusztáv

HU ISSN 0133—0802
Kiadja a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Dr. Horváth István
Borító és illusztráció: Kollár Sándor
Fordítás: Földi Sándor

Készült 500 példányban 23 (A/5) ív terjedelemben. Eng. szám: 59559

a Nógrád megyei Nyomdaipari Vállalat salgótarjáni telepén
Felelős vezető: Kelemen Gábor igazgató

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

TANULMÁNYOK

A köznemesség függetlenségi felfogása és a nemzeti királyság

Köpeczi Béla

Régóta foglalkoztat az a kérdés, vajon milyen értelemben használhatjuk a Habsburg-elenes felkelésekre a függetlenségi küzdelem vagy a szabadságharc kifejezést. Mai szóhasználatunkban a függetlenség az önálló nemzeti államot jelenti, a szabadság lényegében a nemzeti függetlenséget. Lehet-e ugyanilyen tartalmat tulajdonítani a XVII—XVIII. századi függetlenségi küzdelmeknek vagy szabadságharcoknak? Ha *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát* hívjuk tanúnul, megállapíthatjuk, hogy a *függetlenség* melléknévi formában először 1654-ben tűnik fel forrásainkban, a főnév csak 1691-ben. A *szabad* „nem gátolt, nem korlátozott, mentes” jelentésben 1195-ben fordul elő az oklevelekben, a *szabadság* pedig 1350-től. Mind a két esetben a kifejezéseknek elsősorban társadalmi konotációjuk van és csak később kapcsolódnak az ország vagy a nemzet fogalmához. A *nemzet*, „nép, náció” jelentésben először a Bécsi Kódexben olvasható, ami persze azt jelenti, hogy a XV. század elején már széles körben használják. A megfelelő latin kifejezések megelőzik a magyarokat, mer: régiebb okiratok őrzik azokat. A *függetlenségre* és a *szabadságra* a latinban egyaránt a *libertas* szót használják (az *independentia* csak később tűnik fel pl. Pázmánynál), elsősorban társadalmi tartalommal. A *nemzet*-nek megfelelő a *gens* vagy a *natio* pedig a XIII. századtól fordul elő, mégpedig államnemzetiségi, etnikai és nemesi értelemben.¹

Ebből a rövid szótörténeti áttekintésből az állapítható meg, hogy a kifejezések tartalma változott és pedig a társadalmi, politikai fejlődés hatására. Az a társadalmi réteg, amely a *natio*, illetve a *nemzet* és ezzel együtt a *szabadság* és a *függetlenség* értelmezésében a társadalmi és a politikai tartalom összekapcsolásában különösen érdekelt, a köznemesség volt, amely a XIII—XIV. században alakult ki. 1351-ben a rendi szervezkedés elérte, hogy kimondják: „Az országnak határai között élő valamennyi igazi nemes... egy és azonos szabadságnak örvendjen.” Az „una eademque nobilitas” tétele azt is jelentette, hogy a nemesiség és főleg a köznemesség azonosítja magát a nemesi szabadságokkal, azaz kiváltságokkal és ezek védelmére szervezkedtek. Bár gazdasági hatalma gyengül, a köznemesség a XV. század közepére jelentős politikai szerepet játszik a bárókkal és a királyi hatalommal szemben, és tudatosan használja fel a rendi ideológiát is érdekei védelmére. Ennek az ideológiának kife-

jezője Kézai vagy Thuróczi krónikája, amelyek kialakítják a szkíta—hun mítoszt is, mint a köznemesi politikai felfogás történeti megalapozását.

A XVI. század elején ez a rendi felfogás jogi formát öltött. A Tripartitum szerint a király a nemzet akarata ellenére nem alkothat törvényt, de a nemzetnek a király elé kell terjesztenie jóváhagyás végett határozatát. A nemzet itt a nemesi nemzetet, a rendeket jelenti, amelyeknek joguk van szembe szállni a királyi hatalommal, mégpedig II. András aranybullájának 31. cikkelyére hivatkozva. Werbőczy a köznemesség Mátyás megválasztásában játszott szerepére is utalva, de mindenekelőtt a korabeli erőviszonyokat tekintetbe véve és Szapolyai János érdekeit követve, az 1505-ös rákosi végzést úgy fogalmazza meg, hogy abban a nemzeti királyság gondolata is benne foglaltatik. Semmisnek tekintve a Mátyás és III. Frigyes, illetve a II. Ulászló és I. Miksa által megkötött öröklési szerződést, kimondja, hogy a „magyar nemzet törzséből” kell királyt választani. Igaz, a király ezt a végzést nem fogadja el, de a köznemesség azonosul vele és ez a gondolat a későbbiekben befolyásolja a függetlenségi ideológiát.²

Éppen ezért II. Lajos halála után nem véletlenül merül fel Szapolyai János királlyá választásának terve. Amikor a rendek 1526-ban kimondák királlyá választását, azzal érvelnek, hogy nem szeretik a németet, mert az „tőlünk erkölcei, szokásai és törvényei tekintetében különbözik”. Az 1526 decemberében Pozsonyban összeült csonka országgyűlésen, amelyen a rendek egy része Habsburg Ferdinándot akarja királlyá választani, a biztosok ezzel az érveléssel próbálnak szembeszállni. Megbízólevelük szerint feladatuk megígérni többek között a következőket: „Ígérjétek meg a karoknak és rendeknek, hogy mi ezen országnak összes kiváltságait, szabadságait, törvényeit és szokásait megtartani és teljesíteni akarjuk és szándékozunk ezután is. ső. azokat még növelni és szélesebbre kiterjeszteni fogjuk. Attól ne féljenek, hogy mi az ő tanácsukba külföldieket alkalmazunk vagy a javadalmakat és egyházi méltóságokat idegeneknek fogjuk adományozni. Inkább szabállyá tenni és megállapítani kívánjuk, hogy mindezek örökre azoknál maradjanak, kik magyar vérből, a magyar nemzetből származtak. (>de sanguine nationeque hungarica progeniti sunt.) Nem kisebb gonddal fogunk munkálkodni azon, hogy a gyűlölség, amely az emberek gonosz akarata és mesterkedései által a németek és magyarok közt gyökeret vert, atyafiúi kölcsönös szeretetté váljék.”³ Az ódiumot — a gyűlölést — a két nép között maga Ferdinánd is elismeri, mégha azt az emberek rosszakaratának és mesterkedésének is tulajdonítja és nem tarja természetesnek. Szapolyai ezt az érzelmileg alátámasztott és a többség tapasztalatára támaszkodó németgyűlöletet használja ki, amikor 1527. október 4-én a budai országgyűlést felszólítja, hogy akadályozza meg Ferdinánd koronázását, mégpedig azért, mert az ellenjelölt és hívei ezt a „nyomorult és megkeserített magyar nemzetet teljesen ki akarják irtani”, hiszen „a nemzet örök ellenségei” és „régí gyűlölettel” viseltetnek vele szemben.⁴ Egy évvel később, a regensburgi birodalmi gyűléshez intézett üzenetében az 1505-ös rákosi végzésre hivatkozva állítja, hogy Magyarországon nem lehet idegen királyt beiktatni⁵

A magyar és német „nemzet” szembeállítás ilyen módon pregnáns kifejezést kap és jellemzi a magyar nemesség jó részének ideológiai és politikai irányultságát. Egy arisztokrata fogalmazza meg németellenességet, de úgy, hogy a köznemesség határozatára hivatkozik és közvéleményt tükröz. Ezt a mozzanatot azért is ki kell emelnünk, mert a nemzeti ideológia kialakulásáról folytatott vitákban gyakran csak a belső társadalmi tényezőket vettük tekintetbe

és elhanyagoltuk a népek egymáshoz való viszonyát és annak a mindennapi tudatban jelentkező eszmei tükröződését olyan korszakban, amikor még nincs szó külföldi megszállásról. A német—magyar viszony megromlása nem a császári csapatok Magyarországon való megjelenésével kezdődik, hanem sokkal előbb és a mindennapi tudatban úgy jelentkezik, mint természetes gyűlölség, amelyet a kortársak az erkölcsök, szokások és törvények különbözőségével magyaráznak.

Ehhez a hagyományhoz kapcsolódik az első Habsburg-ellenes harc politikai koncepciója, amelyet Bocskai és hívei fogalmaznak meg. Az 1605-ös szerencsi gyűlés meghívója ezt írja: „Tudjuk azt, hogy nyilván vagyon kegyelmeteknél az elmúlt esztendőben minémű romlása lött legyen a mi szegény hazánknak régi szabadságának és mely nagy inségben voltunk az idegen nemzetség miatt”. Bocskai előterjesztésében pedig a következőket mondja: „Nem kell most néznünk kárunkat, se szép házainknak, jószágunknak pusztulására (kiért mi is revid nap taliót adjunk), hanem oltalmaz(n)unk kell életünket, régi jó híronket, nevönket, melyet az német nemzetségi keservesen szidalommal lába alá tapodott vala. Ezennel az úr Isten mint régi Scitiából jött magyaroknak, kik ló farán hozták ki feleségeket, gyermekeket, nekünk is, csak értsük egymást, fogjuk egyaránt, posthabeamus privata, házunk helyiben házat, jószágunk helyiben jószágot és elveszett marhánk helyiben fegyverünk által elegendő marhát ad.”⁶ A szerencsi rendek következőképpen szólítják fel Bocskait az eskütételre: „Legelsőben nagy hálákat adunk Öszentfölségének az ki minket erre a gyülekezetre egyben gyűjtött és egy szívvel-lélekkel erre egyesít, hogy Nagyságotat a mi magyar nemzetünkől és atyánkfiai kezül vérönket, tagunkot nagy szeretetből, szép egyességből, szabad akaratunkból urunkká, fejönkké és fejedelmönkké az mai napon választottunk.”⁷ Bocskainak a szerencsi országgyűlésről kiadott és a külföldhöz intézett kiáltványa a császárt azzal vádolja, hogy „Magyarországot tartományná teszi és örökös jogon az Ausztria Háznak rendeli alá.”⁸ Az idegengyűlölet itt kapcsolódik össze újból a nemzeti királyság gondolatával.

Ha Bocskai végül is a királyi koronát nem fogadja el, ezt csak azért teszi, mert a körülményeket nem tartja kedvezőknek. Sokszor szokták idézni politikai végrendeletét annak bizonyítására, hogy milyen jelentőséget tulajdonított a félig független Erdélynek Magyarországgal szemben. Érdeemes a szöveget gondosabban megvizsgálni: „Ha a korona Magyarországbán, magyar kézhez kelne, egy koronás király alá, úgy az erdélyieket is intjük, nem hogy attól elszakadnának vagy abban ellentartanának, de sőt segéljék tehetségek szerint, és egyenlő értelemből azon korona alá az régi mód szerint adják magokat.” Tehát Bocskai kiáll a nemzeti királyság gondolata mellett Magyarországon és arra inti az erdélyieket, hogy segítsék ennek megvalósítását, nem kívánja Erdély különállásának állandósítását.

Azt talán mondanunk sem kell, hogy a magyar nemesség különböző elképzeléseket alakított ki a nemzeti királyságról, működéséről. A fejedelmek és a nemesség egy szűk rétege az erdélyi tapasztalatok alapján és a nemzetközi tendenciákat figyelve, e királyságot a XVII. században a központosítás eszközének tartották, a rendek többsége viszont azt remélte, hogy privilégiumait nemcsak meg tudja tartani, hanem még gyarapítani is a központi hatalommal szemben. Ez azt is jelentette, hogy minden olyan esetben, amikor szembetálták magukat a fejedelmek centralizáló vagy éppen abszolutista törekvéseivel, ezeknek ellenállottak és ezzel gyengítették a függetlenségi küzdelmet.

Ezek az ellentétek világosan mutatkoztak meg a Bethlen Gábor által indított hadjáratok idején. Bethlen a beszercebányai országgyűlésen 1620. július 10-én maga is az 1505-ös rákosi végzésre hivatkozik, amikor elutasítja az „exoticus sanguis”-ből származó király megválasztásának gondolatát és kiáll a nemzeti királyság mellett, amely megtartja a törvényeket, gondoskodik a nemzet egységéről és egyben a vélemények szabadságáról.⁹ A királyi beiktatás előtt mondott beszédében Péchy Simon kancellár, aki az üstökös megjelenését a filozófusokkal kommentáltatja és jót és rosszat egyaránt remél tőle, Bethlen Gábort „ethnicus Ulyssesnek” mutatja be, Attila leszármazottjának, Bocskai utódjának, aki a haza atyjaként tevékenykedik, míg a császárt azzal vádolja, hogy el akarta törölni a föld színéről Magyarországot és a magyar nemzetet és a törökkel tárgyalt a magyarok sérelmére.¹⁰

Bethlen Gábort a rendek nemzeti királyként választják meg, de ez nem akadályozta meg őket abban, hogy szembeszálljanak a fejedelem korszerűsítő törekvéseivel. Bethlen keserűen emlékezett meg azokról a küzdelmekről, amelyeket a magyarországi főurakkal és vármegyékkel folytatott az adók behajtása a hadak megajánlása kérdésében. Keserű tapasztalatai ellenére a fejedelem kitartott azon gondolata mellett, hogy magyar királynak kell igazgatnia Magyarországot. Politikai végrendeletében maga is kapcsolódott a nemzeti királyság hagyományos ideológiájához. „Mely szép virágjában maradtott légyen Magyarország mindaddig valamig a maga nemzetiből választthatott fejedelmet, constál, és az históriák bizonyítják. De mihelyt derekasan a magonk nemzetekből való electiót megutállák, megveték, idegen fejedelmek alá veték és adák magokat, micsoda haszon következik belőle? Nem egyéb kétféle szakadással, a dolog talán magán világosabb annál is, amint kívántatik.”¹¹ Bethlen Erdély vonatkozásában is, amelyet szegény hazánk véghazájának nevez, szembeszáll a német nemzettel, amely „régén kívánta és mesterkedett benne, hogy nemzetünket elfojthassa, kegyetlen halálnak nemével megölhesse, országunkat a földdel egyenessé téve, vagy éppen elpusztíthassa.”¹²

Ha Bethlen ennyire meg van győződve a nemzeti királyság előnyeiről, természetesen merül fel a kérdés, vajon miért nem ragaszkodott saját királyságához? A válasz ugyanaz, mint Bocskai esetében: a nemzetközi körülményeket nem tartotta alkalmasnak arra, hogy elfogadjon a magyar koronát és különösen félt attól, hogy a Porta nem nézi jó szemmel megerősödését. A török intenciót illetően értesüléseink különbözők, Bethlen álláspontja azonban világos. Ezt írta Balassi Ferencnek: „Ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énnálam bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lött volna, mert mindjárt az országnak végházait éntőlem megadatni kívánta volna (t. i. a török), melyet ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad az német mellé.”¹³ Tehát jobb meggyőződése ellenére a korabeli politikai realitások alapján mondott le a nemzeti királyság megvalósításáról.

A nemzeti királyság kérdése Bethlen Gábor halála után sem kerül le a napirendről. Zrínyi Miklós *A török áfiumban* az ország sorsának megváltoztatását mindenekelőtt a haza fiaitól várja, mert természetesnek tartja, hogy ők értik leginkább a romlás okait és következményeit: „Mert bizonyára a mi sebünk sokaknak úgy nem fáj, mint a miénk, senki nem érzi nyavalyánkat úgy, mint mi. Tehát következik abból, hogy senki oly serényen is nem nyúl az orvossághoz, mint minekünk kellene nyúlnunk, főképpen ha az orvosság veszedelemmel jár.” Innen már csak egy lépés ahhoz a gondolathoz eljutni, hogy a nemzeti király hozza el a megváltást, s ennek mintaképe Mátyás király,

akinek életéről Zrínyi nem véletlenül „elmélkedik”. A Mátyás-hagyomány újból és újból felbukkan a XVI. századtól kezdve, de nemcsak a törökellenes (és jezsuita, Habsburg-barát,) hanem a függetlenségi ideológia elemeként jellemző, hogy Szenci Molnár Albert is Mátyáshoz hasonlítja Bethlen Gábort.

Az 1664 utáni főúri és köznemesi szervezkedés ugyancsak a nemzeti királyság koncepcióját viszi tovább. Sente Bálint nádori ítélőmester egyik 1670-ben felvett tanúvallomásában azt mondja, hogy Bocskai István zempléni alispán a szervezkedés felső-magyarországi „directora”, 1667 őszén tanácskozást hívott össze, ahol „nemzeti király” vagy kormányzó választásának szükségességéről tárgyaltak (ubi de eligendo nationali rege aut gubernatore tractabatur.) Vita folyt az összeesküvők között arról, hogy ezt a posztot I. Rákóczi Ferenc vagy Zrínyi Péter foglalja el, de abban nem, hogy a Habsburgoktól meg kell szabadulni.

A bujdosók szintén ezt az álláspontot képviselték. s Bocskai és Bethlen példájára hivatkozva a török által támogatott nemzeti király mellett foglaltak állást. Az ismert verses politikai iratban, az 1681 elején keletkezett *Thököly haditanácsában* Szepesi Pál voxa a következőképpen hangzik:

Kinek (ti. a töröknek) erejéből válasszunk egy királyt,
Ezzel nem csinálunk első históriát,
Híjjuk ki magunkhoz nemzetünknek fiát,
Támasszuk fel azon magyar Mátyás királt.

Szepesi Pál ekkor még Apafi Mihályra gondolt¹⁵, de rövidesen a bujdosók, sőt a törökök is Thökölyben találják meg Mátyás király utódát. A Porta első-sorban Bethlen Gábor példáját idézi, amikor az atnamét Thökölynek megadja és Magyarország királyának nyilvánítja. A fejedelem ugyancsak Bocskaira és Bethlenre hivatkozva utasítja el a királyi cím használatát, de hívei a nemzeti királyság megtestesítőjét látják benne és azt hirdetik, hogy ezentúl „kalpag szab rendet a kalpagnak”.¹⁶ Draheim Vilmos fiskális-prefektus, akit Thököly letartóztatott gazdasági bűncselekmények miatt, 1685. április 5-én, tehát akkor, amikor már a fejedelem csillaga lehanyatlott, beadványt ír hozzá, amelyben többek között ezeket olvashatjuk: „Az ország lakósi és azok között én is, teljes bizalommal... örvendeztünk azon, hogy már extraneorum dominio sublato, nativus fejedelmünk lévén, a régi, sok vérrel keresett hazánk szabadságában és törvényében megmaradhatunk és conserváltatunk Nagyságod által.” Draheim mint magyar nemes jelentkezik és kiváltságait akarja védeni Thökölyvel szemben. Ez azt bizonyítja, hogy még a német származású nemes is azonosította magát a köznemesi ideológia e fontos elemével, a nemzeti királyság gondolatával.

A nemzeti királyság és a függetlenség között nincs ilyen szoros összefüggés a Rákóczi-szabadságharc idején. Maga a *Recrudescunt* elismeri, hogy a magyar rendek elfogadták az Ausztriai Ház uralmát és csak annak gyakorlása ellen tiltakozik az ősi szabadság védelmére kiálló felkeléseket igazolva: „Mi kényszerítette régen a dicsőséges Báthori familiát ez ellen a ház ellen fegyverfogásra? Mi okot vett fel Bethlen hazánk oltalmára? Mi indította Bocskait a felkelésre? Micsoda a mi eleinket, Rákócziakat és Thökölyt?... Legfőbb oka most is mindenkor, máskor is volt az ily nagy sok indulásokban, hazánk törvényeinek megmondhatatlan roncsolása, szaggatása.”¹⁸ A sérelmek felsorolása kapcsán az „idegen nemzet” elnyomása lényeges pont, de a kiáltványban a nemzeti királyság követelése nem szerepel.

Az ónodi országgyűlés határozatának 2. artikulusa azt hangsúlyozza, hogy az Ausztriai Ház „tirannusi hatalmat” gyakorolt és ezért kellett neki ellene mondani: „és eképpen régi dicső szabadságunknak és legfelsőbb törvényes jussunk erejével és autoritásával, mely mind isteni, mind emberi törvények szerint reánk szállott és származott, senki arra bennünket nem kényszerítvén, sem abban ellent nem tartván, hanem teljes jókedvünkől és szabad akaratunkból hazánkban interregnumot lenni valljuk, tudni illik országunkat király nélkül lenni jelentjük és hirdetjük.” A külföld tájékoztatására kiadott kiáltványban — amely tartalmazza a 2. artikulust is — a német Péter, a zsarnok Aba- és a betolakodott Ottó-ellenes fellépés példáját említik és Szent István és jeruzsálemi András király törvényeire hivatkoznak, amelyek alapján joguk volt a trónfosztást kimondani. Emellett Portugália, Hollandia és Svájc¹⁹ függetlenségi harcát idézik, annak bizonyítására, hogy céljuk az ország függetlenségének elnyerése és nem egyszerűen a nemesi kiváltságok megvédése.

A szabadságharc hivatalos iratai tehát nem szólnak a nemzeti királyságról, mégpedig azért nem, mert Rákóczi maga elutasította ezt a gondolatot. A francia diplomácia kezdettől fogva azt sugallta, hogy Rákóczi vállalja el a magyar királyságot, mert ilyen módon véglegesen szembe akarta állítani a Habsburgokkal és mentesíteni akarta önmagát attól, hogy segítse őt egy új király keresésében és támogatásában, Bonnac lengyelországi francia követ már 1700. október 13-án megírja XIV. Lajosnak, hogy Rákóczi a magyar koronát idegen fejedelemnek kívánja felajánlani, mert így remél segítséget.²⁰ A francia követ — látva az udvar húzódozását — igyekezett meggyőzni a fejedelmet arról, hogy vállalja el maga a trónt. 1703. december 22-én XIV. Lajosnak jelenti, hogy felvetette ezt a gondolatot Rákóczinak is.²¹ A fejedelem visszautasítja Bonnac ajánlatát s már 1703. november 17-én megírja: „A tőlem elvárható teljes őszinteséggel és becsülettel állíthatom, hogy egyedül hazám szeretete vezérel és sohasem jutott eszembe a királyi koronára törni, sőt vérem utolsó csöppjét is odaadom, hogy a korona annak fejére kerüljön, aki meg tud bennünket védeni szomszédainktól. Ezzel Uram nem akarom azt a hitet kelteni, hogy nem ismerném a bíbor és a korona ragyogásának csábító erejét, hogy híjjával volnék a közös emberi gyöngességnek és a becsületes születésünk adta vágyának. Indifferenciámban csupán a hazám iránt való buzgóság és szeretet vezérelt, hogy olyan uralkodót szerezzek, aki a saját ügyét a király ügyéhez kapcsolva, egyúttal személyében arra is alkalmas, hogy megoltalmazzon bennünket hadaival, szövetségeseivel és más országok felé tett diverziókkal. Hitem szerint mindezeket a tulajdonságokat bírja a bajor választó úr személye.”²² Rákóczi tehát Magyarország függetlenségének gondolatát elvlasztja a nemzeti király követelésétől nem azért, minthogyha ellent akarna mondani a hagyománynak, hanem mindenekelőtt azért, mert úgy érzi, hogy ő maga képtelen lenne megadni azt a segítséget, amelyre az országnak szüksége van a Habsburgok elleni harcban.

Bonnac nem nyugszik meg a fejedelem döntésében és újabb rohamra indul, különösen amikor arról értesül, hogy XIV. Lajos is meg van győződve arról, végül is Rákóczi elfogadja a koronát.²³ 1704. február 8-án azt írja Rákóczinak: „Nem lehet kételkedni abban, hogy legyőzi azokat a nehézségeket, amelyekkel szembetalálja magát, hogy Fenséged visszaállítja a hazát abba a virágzó és szabad állapotba, melyben a Hunyadiak idejében volt és hogy befejezi, ha Istennek is úgy tetszik, a most kezdődő évben azt a művet, amelyet annyi híres magyar nem tudott elvégezni az elmúlt két évszázad alatt.”²⁴ E levél

arra utal, hogy a francia követ is tud a magyarok Mátyás-hagyományáról s ennek felidézésével is hízelegni akar Rákóczinak. A fejedelem azonban e tekintetben hajthatatlan marad. Amikor bejelenti erdélyi fejedelemmé választását, a francia udvar is leveszi napirendről a kérdést. Rákóczi újból és újból sürgeti Miksa Emmanuelt magát és a francia udvart, hogy foglaljanak állást az új király ügyében, s amikor a jogi akadályokat emlegetik, kimondatja a Habsburgok trónfosztását.

A köznemesség, de talán azt is mondhatjuk, hogy az akkori közvélemény döntő többsége a nagy kuruc szabadságharc idején is kitartott a nemzeti királyság gondolata mellett. Erre jó példa Missovitz Mihály iskolai színjátéka, a *Fata Ungariae sub memorabilibus Ladislai et Matthiae Corvinorum vicissitudinibus*, amelyben a szerző kiáll — természetesen V. László és a Hunyadiak ellentétére utalva — a nemzeti királyság gondolata mellett. A darab Mátyás királya, a fejedelem, ki éppúgy, mint hajdanában Mátyás, a koronát kívánja visszaszerezni a császár kezéből. Az iskoladramát Rozsnyón 1705-ben játszották el a szécsényi országgyűlés előtt, amikor sokan hitték, hogy nemcsak az interregnumot fogják kimondani, hanem Rákóczit meg is választják királynak. Az *Abecedarium Hungarorum* című versben olvassuk a következő verssort:

Adjá Isten király lehessen Rákóczi.²⁵

A politikai megfontolás azonban háttérbe szorítja ezt a természetesnek tűnő várakozást és a közvélemény is elfogadja Rákóczinak és tanácsosainak álláspontját. Szükség van segítséget hozó idegenből jövő királyra. A reménység megcsalattatik, mert Ónodon hiába mondják ki a trónfosztást. Rákóczi nem tud olyan királyt szerezni, aki segíthetné a szabadságharcot. Igaz, 1708-ban már eljut odáig, hogy komoly tárgyalásokba kezd nemcsak a francia udvarral, hanem Miksa Emmanuel bajor választóval is. A magyar rendek és a francia király között megkötendő szerződés szövegében a szabad királyválasztást foglalja bele és azt, hogy XIV. Lajos elismeri a megválasztottat és fegyveres segítséget nyújt neki, hogy elfoglalja trónját.²⁶ A francia udvar a fegyveres segítség lehetőségét megkérdőjelezi, de a szabad királyválasztást és a megválasztottnak nyújtandó másfajta támogatást nem vonja kétségbe. A szerződés megkötésére nem kerül sor, mert a trencsényi csata után tragikusan meggyengült a szabadságharc helyzete, Franciaország pedig súlyos vereségeket szenvedett. Rákóczi más trónjelöltekkel is kísérletezik, de sikertelenül.

Rákóczi a bujdosásban sem változtat ezen az elképzelésen. *Politikai és erkölcsi végrendeletének* egyik darabjában, az *Értekezés a hatalomról* című írásában részletesebben kifejti elképzelését a politikai hatalomról és különösen a keresztény fejedelemről. A biblia alapján állítja, hogy az isteni szeretet megerősíti a természeti törvényt és a keresztény vallás nem fosztja meg a népeket a szabadságuktól, inkább tökéletesíti azt. Ez azt jelenti, hogy az uralkodó hatalmát a kereszténységben is a nép beleegyezésével gyakorolja Bossuet-val szemben, akit egyébként fő inspirátorának tekint, nem az örökletes monarchiát, hanem a választókirályságot tartja a legjobb kormányformának, amely ezt a beleegyezést megújítja. A keresztény fejedelem az, aki a néppel kötött paktum alapján a jó pásztor tulajdonságait tudja érvényesíteni és a haza atyjaként uralkodik. Ilyen fejedelmek voltak Szent István és II. András és éppen ezért az *Intelmek* és az *Aranybulla* szövegét mellékeli az *Értekezéshez*. Rákóczi egyeztetni kíván tehát az abszolutizmus ideológiája és a magyar rendi felfogás között a *paternális* uralkodás jégében.²⁷

A Habsburg-ellenes harcokban mindvégig jelentkezett a nemzeti királyság gondolata, de egyik esetében sem került sor annak teljes megvalósítására. Bocskai, Bethlen, Thököly Imre elutasította a királyi címet a kialakult erőviszonyokra való tekintettel. Rákóczi már eleve kizárta önmaga királlyá választását, s megelégedett az erdélyi fejedelemséggel. Megfontolásai nem elsősorban a belső helyzettel magyarázhatók, bár jól látta, hogy a főurak közötti primus inter pares szerep megnehezítené uralkodását, s akadályozná központosító és modernizáló törekvéseit. Ezek végrehajtására azonban mint vezérlő fejedelem is vállalkozott és ezért mondjuk azt, hogy inkább a Habsburgokkal szembeni harc sikeres befejezése indította arra, hogy idegen király választását javasolja.

Ilyen módon nem lehet azt állítani, hogy a függetlenségi harcok minden körülmények között kötődtek a nemzeti királyság eszméjéhez. A Habsburgoktól való függetlenség, a tőlük való megszabadulás volt a cél, de az eszközök közt szerepelhetett idegen uralkodó megválasztásának lehetősége is. Úgy hiszem, szükséges volt rámutatni erre a lehetőségre, annál is inkább, mert történetírásunk túlságosan is összekapcsolta ezeket a küzdelmeket a nemzeti királyság megteremtésére irányuló törekvésekkel. Lehet tehát függetlenségi vagy szabadságharcról beszélni, de csak az ország önállósága és nem a „nemzeti királyság” szempontjából.

JEGYZETEK

1. Erről Mályusz Elemér: *Haza és nemzet a feudalizmus első századaiban*. Budapest, 1963: Szücs Jenő: *Nemzet és történelem*, Budapest, 1974.
2. Az egész kérdésről: Szabó Dezső: *Küzdelmeink a nemzeti királyságért*, Budapest, 1917.
3. Magyar Országgyűlési Emlékek, I. köt. Szerk.: Fraknói Vilmos, Budapest 1874. 67. p.
4. Magyar Országgyűlési Emlékek, I. köt. 152. p.
5. *Jure jurando enim a Natione Hungarica dudum erat et sanctum nequis regem alienigen in Hungariam induceret*. G. Pray: *Epistola procerum*. I. köt. 335–336. p.
6. Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. köt. Szerk.: Károlyi Arpád, Budapest, 1899, 145. és 151. p.
7. Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. köt. Szerk.: Károlyi Arpád, Budapest, 1899, 153. p.
8. „Regnum Hungariae in provinciae formam redigendum, suaeque Austriae haereditarium sub-jicendum esse constituit”. Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. köt. Budapest, 1899, 171. p.
9. MTA Kézirattára, Ms. 4942 a.
10. MTA Kézirattára, Ms. 4942 a.
11. Bethlen Gábor fejedelem végrendelete. Közzölte Koncz József, Marosvásárhely, 1878. 14. p.
12. Uo. 12. p.
13. *Török–magyar állami okmánytár*, I. köt. Szerk.: Szilády Áron–Szilágyi Sándor, Pest, 1858. 205. p.
14. Zrínyi Miklós Válogatott művei. Budapest, 1952. 356. p.
15. A kuruc küzdelmek költészete. Válogatta és sajtó alá rendezte Varga Imre, Budapest, 1977. 211. p.
16. Minderről Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre*, I. köt. Budapest, 1888, 275. és köv. p.
17. OL. Thököly-szabadságharc levéltára II, 1. Benczédi László szíves közlése.
18. Ráday Pál iratai. I. köt. Sajtó alá rendezte Benda K., Esze T., Maksay F., Pap L., Budapest, 1955. 96–97. p.
19. Ráday Pál iratai, II. köt. Sajtó alá rendezte Benda K., Maksay F., Budapest, 1961. 205. p.
20. Francia Külügyminisztérium Levéltára, Correspondance politique, Suède, 90. köt. fol. 10.
21. Ua. fol. 130.
22. II. Rákóczi Ferenc levelei, Budapest, 1958. 49. p.
23. XIV. Lajos Bonnacznak, 1704. jan 17., Francia Külügyminisztérium Levéltára. Correspondance politique, Suède, 98. köt. fol. 135.
24. OL. Rákóczi-szabadságharc levéltára. I. Caps. C. Fasc. 39.
25. Minderről Esze Tamás: *A kurucok Mátyás drámája*. Itk. 1958. 1. sz.
26. A szöveget franciául közli: B. Kőpeczi: *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle*, Budapest 1971, 260. p.
27. Erről részletesebben a *Testament politique* most készülő szövegkritikai kiadásában.

Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII—XVIII. század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései

R. Várkonyi Ágnes

Két nevezetes nógrádi történétíró, Nagy Iván és Mocsáry Lajos már több mint száz évvel ezelőtt kifejtette, mennyire alapvetően fontos feldolgozni a nemesség múltját, mégpedig nem akárhogyan, hanem társadalomtörténeti igény-nyel, szociológiai szempontok szerint, hiteles dokumentumok alapján. Akkor, a XIX. század közepén nemzetközi példákra mutatva szögezték le, hogy amíg nem ismerjük a nemesség társadalomtörténetét, csonka és hiányos a parasztságról, a polgárságról, sőt az egész magyar történelemről kialakított képünk is. Ennek ellenére, akárcsak a XVII—XVIII. század fordulóján élt köznemesek gazdasági és műveltségbeli viszonyairól szólni ma is ugyanazzal a fenn-tartással lehet, amivel annak idején Nagy Iván a maga vállalkozásának neki-vágott: „kényes és nehéz munka.”¹

Ismeretes, hogy amit a késő feudalizmus korszakának köznemességéről tudunk, az egyszerre nagyon sok és nagyon kevés. Történelmünkben a XVI. század óta egyre inkább fontos tényező a köznemes. A különböző történetiszemléleti irányzatok írói pedig ugyancsak változatos szerepekben pergették őt végig a XVII. századi magyar politika széles képernyőjén. Hős és áruló, országmentő harcos és országvesztő vádlott, vitéz katona és a döntő csaták dezertőrje, az országgyűléseken, a vármegyékben ő a mérleg nyelve, a fejlődés óraműszerke-zetében a nélkülözhetetlen, vagy ellenkezőleg, az elromlott fogaskerék. Összes-ségében így vagy úgy — némileg túlzóan fogalmazva — történelmünk alaku-lásáért ő az egyszemélyi felelős. Mégis e mindenképpen fontos társadalmi réteg gazdasági viszonyairól, műveltségéről, életviteléről, mindarról, ami politikai sú-lyának, állásfoglalásainak közvetlen, vagy közvetett utakon, bonyolult áttéte-leken meghatározója lehet, hiányosak és esetlegesek az ismereteink. Tisztelet-reméltó kezdeményezések ellenére könyvespolcainkon a történeti monográfiák között hiába keresnénk a köznemesség társadalomtörténetét összefoglaló mű-veket.² Így egyáltalán nem különös, hogy amikor nemrégiben egyik kollegám-tól megkérdeztem, kit tekinthetünk köznemesnek, hogyan határolhatjuk el ezt

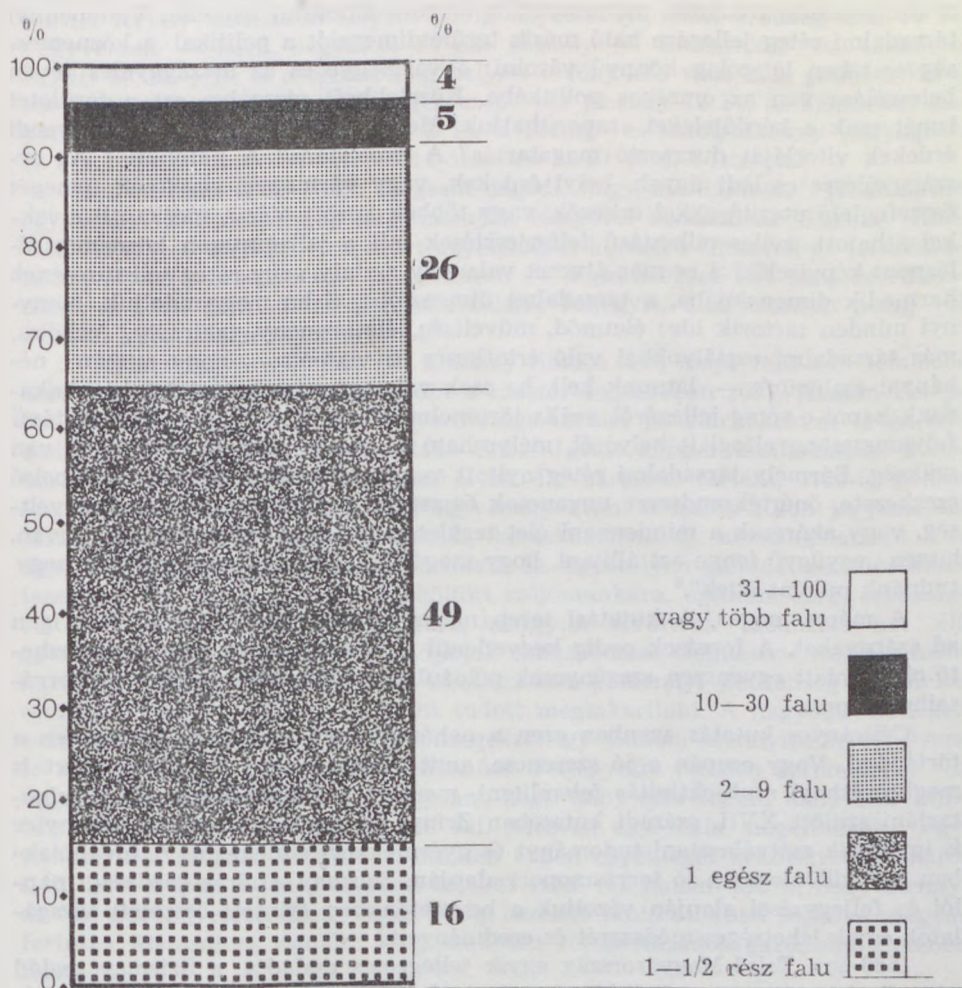
a fontos réteget a kisnemesek tömegeitől és a nagybirtokosok. főurak táborától, ezt a választ kaptam: aki bekerült a „Nagyivánba” és nem báró vagy gróf, az köznemes. De aki ismeri Nagy Iván levelezését és tudja, hányszor kellett védekeznie a különböző vádak és szemrehányások ellen úgy, hogy nem meséket, megszépített hagyományokat, hanem tudományos kézikönyvet akart írni egy osztályról, amelyet a lezártak vélt múltba utaltak korának történelmi változásai, látnia kell, hogy a XIX. században, az 1848-as forradalom és szabadságharc után maga a köznemesség mennyire nem tudta meghatározni múltbeli önmagát.

Tanulmányunk a társadalomtörténeti vizsgálatok egyik lehetséges módszerét kívánja bemutatni. A gazdasági helyzet, a társadalmi meghatározottság és a műveltség távoli sikjait igyekszik egymásra vetíteni. Nemcsak az élet elevevenségét szeretnénk ily módon megragadni, hanem olyan törvényszerű összefüggéseket remélünk kitapintani, amelyeknek ismerete, sőt tudatosítása ma sem közömbös számunkra

A Magyarország története összefoglaló mű társadalomtörténeti fejezetében, a köznemességet a birtokmegoszlás alapján a XVII. század közepe és 1696 között a név szerint megállapítható birtokoscsaládok kezén levő falu- és részfaluszámok arányait vizsgálva próbáltuk körülhatárolni.³ Figyelmen kívül hagyva a XVII. század nagy nemesítési hullámaiban egyszerűen megszámlálhatatlan sokaságúvá szaporodott egytelkes nemeseket, bocskorosokat, armalistákat és agiliseket, továbbá az egyházi és a fiskális birtokok falvait, e vizsgálat eredményének lényege a következőkben foglalható össze. A nemesi családok 7,5 $\frac{0}{0}$ -a 1—9 egész, vagy legfeljebb 50 részfaluval rendelkezik. Ez a réteg nagyon jól elkülöníthető az 1 vagy 2 részfalut birtokló, a mintegy 16 $\frac{0}{0}$ -ra tehető kisnemességtől. A felső határ viszont korántsem ilyen világos. A 30—100, vagy 100-nál több falu urát a kiváltságos osztálynak összesen mintegy 4 $\frac{0}{0}$ -a alkotja. Vitatható azonban, hogy hova sorolhatók a 10—30 falut birtokló nemesek, akik a kiváltságos osztály mintegy 5 $\frac{0}{0}$ -át teszik ki. Különösen nehéz dönteni, ha népes, a birtokát a gyermekek kezén felosztó familiáról van szó.

Tudjuk azonban, hogy a gazdasági helyzet, mint az egyik osztálymeghatározó tényező, differenciáltabb ismeretet kíván ebben a korban már, mintsem hogy akárcsak a birtoknagyság elegendő lenne a termelőeszközökhöz való viszony számbavételére. Fontos összetevője egy társadalmi réteg gazdasági potenciájának többek között, hogy a munkaeszközökkel mennyiben rendelkezik. milyen tényező számára a piac, milyen helyet foglal el az árutermelésben. munkamegosztásban, milyen termelési színvonalon áll. Rákóczi államában az adózás céljait szolgáló 1707. évi összeírás eredményeiben némileg már tükröződik a piac hatása is.⁴ Ez a nagyon hozzávetőleges kép azt mutatja, hogy a nemesség számban vagy tehetőségben Zemplén, Borsod és Ugocsa megyében vezet, a jó átlagot pedig fontosabb termelési régiók körzethatárain, kereskedelmi útvonalak közelében éri el. Többek között Szepes, Zólyom, Nógrád vármegyékben. Ezek a vizsgálatok még nagyon sok részlet feltárását kívánják meg, regionális eltérések megállapítása ugyancsak további kutatások feladata lenne. Megnyugtató értékeléshez a szomszédos országok hasonló vizsgálati eredményeinek, egyáltalán a Közép-Európa keleti régióiban észlelhető helyzetnek ismerete, összehasonlító elemzése elengedhetetlenül szükséges. A tendenciák jelzésére álljon itt a krakkói vajdaságbeli nemességnek a falurész szerinti megoszlása a XVI—XVII. század fordulóján.⁵

I. Nemes családok megoszlása a falubirtok szerint

A NEMESI BIRTOK MEGOSZLÁSA A KRAKKÓI VAJIDASÁGBAN

Birtoknagyság	1581-ben		1629-ben	
	tulajdonos	%	tulajdonos	%
Falurész	306	36,1	339	44,0
1 falu	328	38,6	228	29,6
2—4 falu	170	20,0	151	19,6
5—9 falu	39	4,6	37	4,8
10 és több falu	6	0,7	16	2,1
Összesen	849	100,0	771	100,0

Ha azonban csupán gazdasági helyzete alapján próbálnánk meghatározni a köznemesség arculatát, monumentális tévedés áldozatai lennénk. Valamennyi társadalmi réteg jellegére ható másik területdimenziót a politikai a köznemesség esetében látszólag könnyű vázolni: a vármegye és az országgyűlés révén beleszólása van az országos politikába. Közelebbről vizsgálva ezt a területet ismét csak a kérdőjeleket szaporíthatjuk. Melyik a jellemző? A főúri-főrendi érdekek vitorláját duzzasztó magatartás? A protestáns? A katolikus? Az országgyűlésre családi ügyek, helyi érdekek, vagy vármegyei sérelmek tömegét összefoglaló utasításokkal érkezők, vagy többek között már a merkantil elvekkel áthatott, széles pillantású felterjesztések írói a jellegzetesen köznemési álláspont képviselői? S ez már átvezet valamely osztály vagy réteg jellemzőjének harmadik dimenziójába, a társadalmi dimenzióba. S ha meggondoljuk, mennyi minden tartozik ide: életmód, műveltség, életeszmény, tekintély, erkölcs, más társadalmi osztályokkal való érintkezés és viszony — hogy csupán néhányat említsünk —, látnunk kell, ha csak valamennyire valóságghű képet akarunk kapni e réteg jellegéről, reális történelmi súlyáról, a fejlődés hosszú távú folyamataiban elfoglalt helyéről, mélyreható és széles körű vizsgálatokra van szükség. Bármely társadalmi réteg nyitott vagy zárt jellege, mobilitása, belső szerkezete, önértékrendszere ugyancsak összetett, a gazdaság, politika, műveltség, vagy akár csak a mindennapi élet területeit is felölelő vizsgálatokat kíván, hiszen „együgyű lenne azt állítani, hogy megértjük az embereket anélkül, hogy tudnánk miként éltek”.⁶

A mérce magas. A kutatási terep nehéz, a társadalmi elvárás sem igen ad szárnyakat. A források pedig kegyetlenül szűkösek, sőt itt nem részletezhető okok miatt egyenesen szegényesek például egy főúr vagy nagybirtok forrásaihoz képest.

Célirányos kutatás azonban ezen a nehéz terepen sem hagyja cserben a törtéénst. Vagy csupán a jó szerencse, amit Szécsényben már csak azért is megbocsátható szubjektivitás felemlíteni, mert ez a bányászköszöntés a salgótarjáni szülött XVII. századi kutatóban Zrínyi jelszavával rimel, bármennyire is igyekszik szétválasztani tudományt és gyermekkori emlékeket. A továbbiakban egy különlegesen jó forráscsoport alapján, Szirmay András gazdasági naplói és feljegyzései alapján vázoljuk a bevezetőnkben érintett összetett vizsgálatok egyik lehetséges módszerét és eredményeit.⁷

1680-ban Felső-Magyarország egyik jellegzetes családja, a Szirmay család négy fia felosztotta a családi birtokot és Andrásnak, a legkisebbik fiúnak mindössze két, összesen 22 hordó bort termő szőlő, egy pusztá, meg némi pénzbeli kielégítés jutott, és miként maga írja „mátfél ekémmél több nem volt az egész jószágocskámban.” Ennek ellenére a Zemplén vármegyei alispán apa, a család régi tekintélye egy percig sem tette vitássá, hogy a vármegyei nemesség előkelő rétegeihez tartozott. Családja is a hagyományos pályát szánta néki, Kálmáncsai István ítélőmester keze alá adták joggyakorlatra.⁸

1680-ban mintha a Zrínyi tollán olyan maró gúnnyal megörökített nemesi aranyifjú lépne elénk, akit nem érdekel más, mint a fényűző ruha, s a díszes fegyver. Ötszáz forintnyi készpénzörökségének közel egyharmadát ruhára és fegyverre költi. Csaknem 100 Ft-jába kerül a „veres karmazsinszínű” köntös, vagyis a dolmány, a nadrág és a süveg. A tételesen feljegyzett számlák nagyon tanulságosak: a dolmányra és nadrágra való posztó összesen 12 Ft 30 d.-ba, az ezüstgombok az ötvös munkájával és a gomboztatással együtt 11 Ft 10 d.-ba, a

nadrágra és gombházakra való zsinór 6 Ft 80 d.-ba került. Az öv anyaga, a másfél fertály karmazsin selyem pedig ugyanannyi, mint a süveg ára, 18 Ft. Fegyverzete — kard, hegyestőr és pár pisztoly — kötésekkel és tarsollyal együtt 50 Ft, s itt is a célszerűség helyett a fényűzés viszi el a pálmát: kardvas és hegyes törvas 4—4 Ft, „igen szép” pár pisztoly 12 Ft, az ajándékba kapott ezüstcsat megaranyozásáért 3 Ft, a lóding és szablyatársoly anyagáért és a karmazsin skófiium varrásáért összesen 11 Ft 40 d.-t fizetett.⁹

Két körülmény azonban mégsem engedi, hogy indulásának pillanatában egyszerűen a köznemesség hagyományos rétegével azonosítsuk Szirmay Andrást. Az Odera melletti Frankfurt egyeteméről korszerű filozófiai és természet-tudományos — főleg orvosi és építészeti — képzettséggel tért haza és elhatározta, minden kiadását és bevételét fillérre feljegyzni. Elhatározását pedig 41 éven át következetesen betartotta.¹⁰

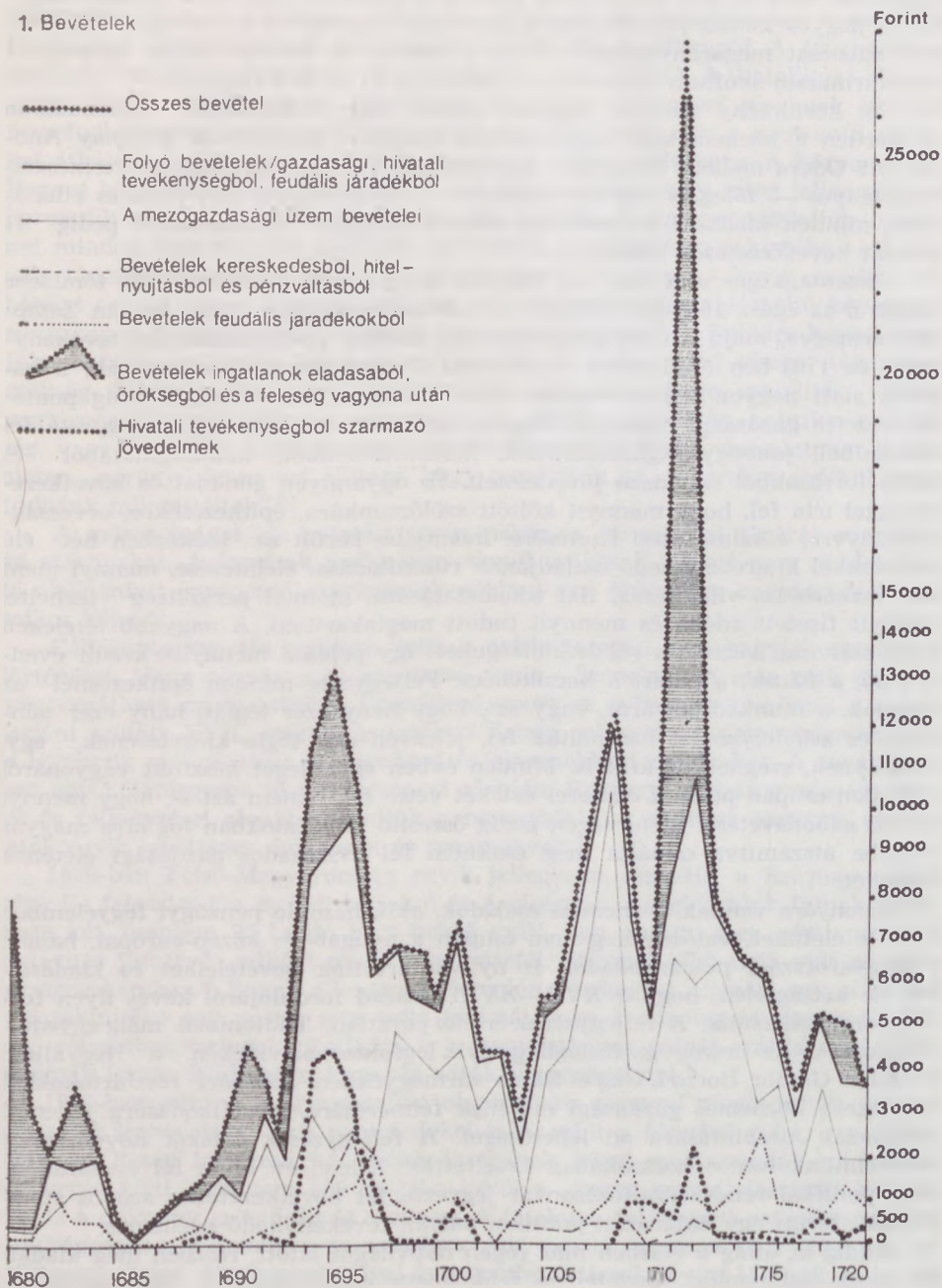
Vizsontagságos utat járt be. Thököly titkára lett, majd 1685-ben tömlőcbe került, s az egész 1686-os esztendőt a császár fogságában tölti. Azután Zemplén vármegye, majd a felső-magyarországi kerület pénztárnokaként tevékenykedik és 1704-ben csatlakozik Rákóczihoz. Javait kétszer konfiskálták, a háborúk alatt nagyon tetemes károk érték. De bármi is történt, 1720-ig pontosan vezette gazdasági naplóját. Negyvenegy éven át külön-külön jegyezte fel birtokaiból, jobbágyszolgáltatásokból, kereskedelemből, közszolgáltatából és egyéb forrásokból származó jövedelmeit. És ugyanilyen gondnal és következetességgel írta fel, hogy mennyit költött szőlőmunkára, építkezésekre, orvosságra, könyvre, alkalmazottai fizetésére, mennyibe került az időközben hét élő gyermekkel kiterelvényesülő családjának ruházkodása, ételmezése, mennyi ment házi eszközökre, világításra, fiai iskoláztatására, mennyi perköltség terhelte, mennyit fizetett adóba és mennyit tudott megtakarítani. A nagyobb tételeken belül pontosan vezette a részletköltségeket: így például mennyibe került évente a só, a fűszer, a papír, a kocsikenőcs. Feljegyezte minden építkezésnél az anyagok, a munkadíjak árát, vagy azt, hogy hány ezer téglát, hány ezer zsinolyt, és zsinolytszeget használtak fel, jelezvén egy téglá kiegészítésének, egy zsinolynek, szegnek az árát is. Minden évben egyenleget készített vagyonáról s itt nem csupán például ékszerei értékét vette fel, hanem azt is, hogy mennyi az őszi gabonavetése. Élete végén pedig összesítő táblázatokban foglalva magyar forintba átszámítva csinálta meg csaknem fél évszázados gazdasági életének mérlegét.

Bizonyára vannak köznemesi családok, akik hasonló pénzügyi fegyelemben éltek le életüket, valószínűleg nem csupán a nyugat- és közép-európai, hanem a magyarországi polgárcsaládok is nyilvántartották bevételeiket és kiadásait, de kétségtelen, hogy a XVII—XVIII. század fordulójáról kevés ilyen forrással rendelkezünk. A feljegyzések értéke páratlan. Tudtommal máig egyedülálló forrás. Az ország gazdaságilag egyik legfontosabb vidékén, a Hegyalján, Zemplén, Gömör, Borsod, Ung és Sáros vármegyékben szétszórt részbirtokokkal rendelkező köznemes gazdasági erejének felmérésére, gazdálkodására jellemző tendenciák kitapintására ad lehetőséget. A feljegyzések értékét növeli, hogy történelmünk fontos korszakában készítették. Kilenc év híján fél évszázadon, négy politikai rendszerváltozáson át jegyezte fel következetesen azonos szempontok szerint egy határozott politikai pályán tevékenykedő köznemes.

Addig is, amíg a részben már régen napvilágot látott, részben még kiadatlan gazdasági naplóját részleteiben feldolgozva eredményeiket közreadjuk, e

gazdaság jellegéről és e gazdaságot megteremtő köznemes életformájáról és mentalitásáról a következő megállapításokra szorítkozunk. A számadásokat Szirmay András maga teremtette rendszerében dolgoztuk fel. Átvettük kategó-

1. Bevételek

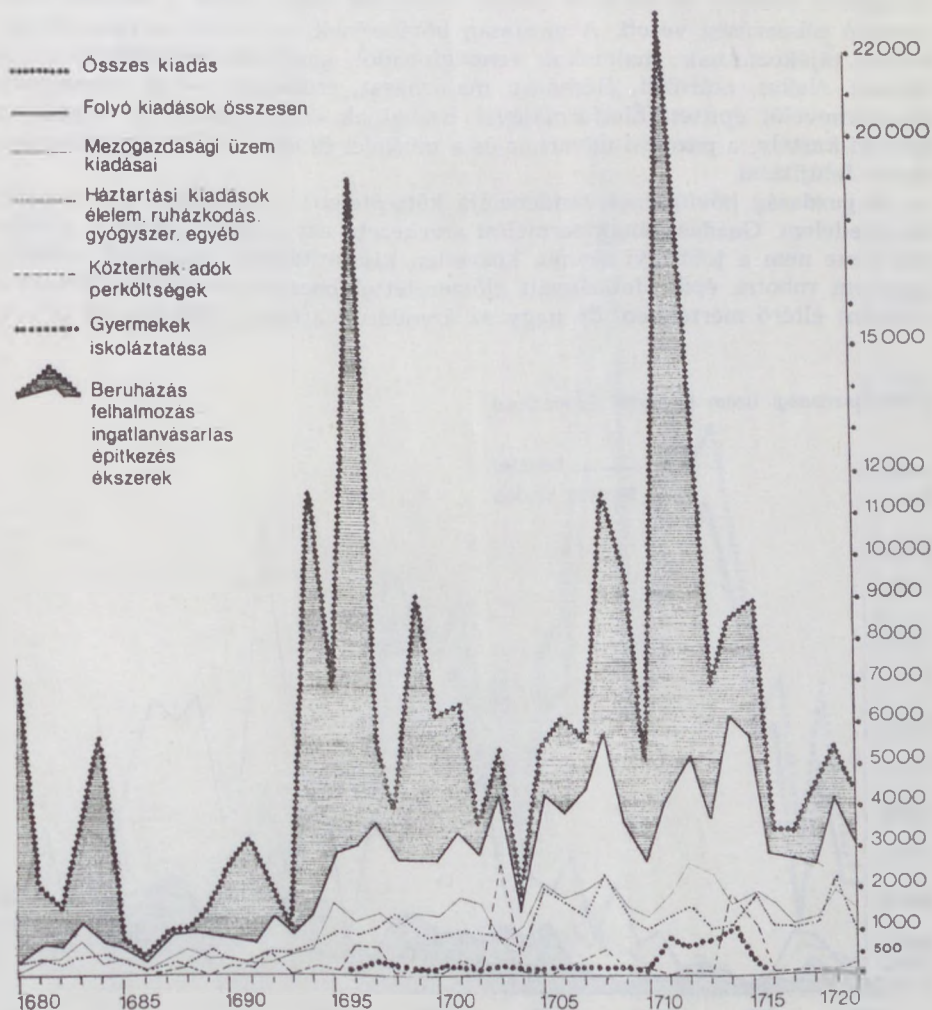

riáit, mivel gazdasági gondolkozására, életvitelének megtervezésére ezt is jellemzőnek tartjuk. Az egyes tételek értelmezését a részletfeljegyzések és a családi levelezés tette lehetővé.¹¹

Világosan kitűnik, hogy Szirmay András gazdasága 41 éven át miként fejlődött, miként alakultak a bevételek és a kiadások arányai. Mennyit emésztett fel a gazdaság üzemeltetése és mennyi jutott tartós befektetésre és megtakarításra.

Szirmay András gazdasága jellegének megítélésében döntő jelenség, hogy úrbéri jövedelmei nem mutatnak különösebb fejlődést és viszonylag alacsony

2 Kiadások

nyak. A szántók, rétek, kertek jövedelme és az állattenyésztésből származó jövedelem messze elmarad a szőlőművelésből, bortermelésből származó jövedelem mellett.

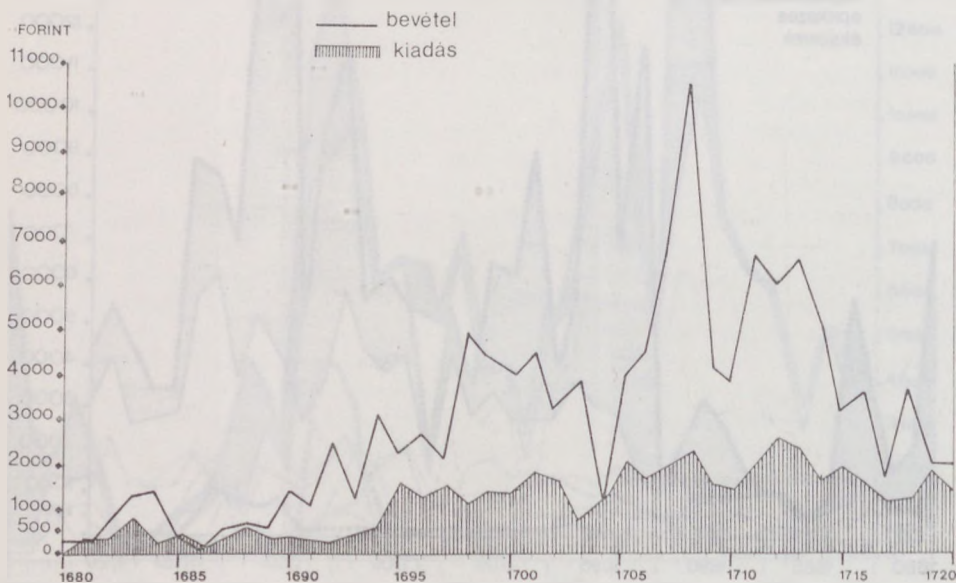
A jövedelemstruktúrában, a különböző cikkek kereskedelméből származó bevételben is a boreladás vezet, a pénzkölcsönzés és pénzváltás jövedelmi hozama ugyancsak elenyésző a bor nyeresége mellett.

A boreladásból származó jövedelem növekedése kétségtelen. Hogy ez a növekvő bevétel mennyiben a gazdaság bővítésének és mennyiben az esetleges áremelkedésnek a folyamánya, azt is megpróbáltuk kiszűrni.

A gazdaság bővítésében három tendencia figyelhető meg. Szőlőbirtokát következetesen és szisztematikusan növeli Szirmay András és szőlőiben rengeteget fektet be (kőgátak, liktor vermek stb.). Szántót, pusztát, falurészt, földbirtokot is vásárol, de ad is el bőven, valószínű, hogy ebben a birtokot koncentráló célszerűség vezet. A gazdaság bővítésének harmadik területéről építkezései tájékoztatnak: malmokat, vendégfogadót, gazdasági épületeket — istállókat, ólakat, csűröket, élésházat, majorházat, szülöszint — új üzemegységet, sernevelőt épített. Életformájával hozhatóak összefüggésbe a nagyszentmihályi kastély, a pazdicsi udvarház és a miskolci és eperjesi házak építkezései, illetve felújításai.

A gazdaság bővítésének tendenciája kétségtelen: majorkodás, bortermelés, kereskedelem. Gazdaságának termelési szerkezete azt mutatja, hogy a jövedelem zöme nem a jobbágyi munka közvetlen kisajátításából származik, elsősorban nem robotra épül. Jobbágyait előszeretettel bocsátja árendára. Birtokain időnként eltérő mértékben, de nagy az árendások aránya. 1708-ban 43 falujá-

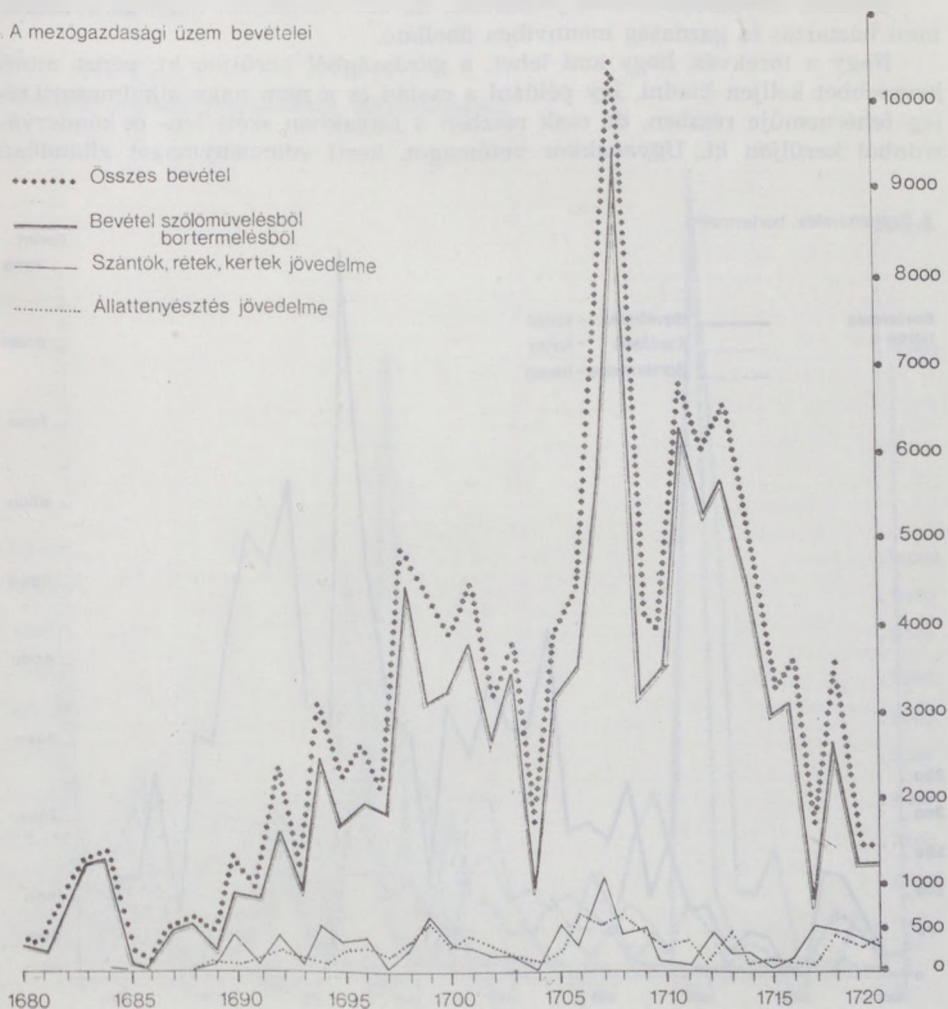
3. Mezőgazdasági üzem bevételei és kiadásai

ban vagy falurészában és majorjában 118 jobbágy és 128 árendás (91 gyalog, 37 harmincnapos á.) volt, 25 család mesterségével szolgált és 132 jobbágyhelye állott pusztán. A Rákóczi-szabadságharc második felében naplójának tanúsága szerint örökös jobbágysági száma némileg növekedett.¹²

A szőlőművelést csaknem kizárólag bér munkában bonyolította le. Előfordult, hogy felvásárolt sovány állatot adott ki felhizlálásra jobbágysáinak, de szigorúan számon tartott szaporulatokról, elhullásokról vezetett kimutatásai és egyéb feljegyzései figyelmeztetnek: az eladott állatok és állati termékek java-részt majorsági származékok. Általában fuvarra vette igénybe jobbágysági munkáját s ennek értékét szigorúan számon tartotta.

4. A mezőgazdasági üzem bevételei

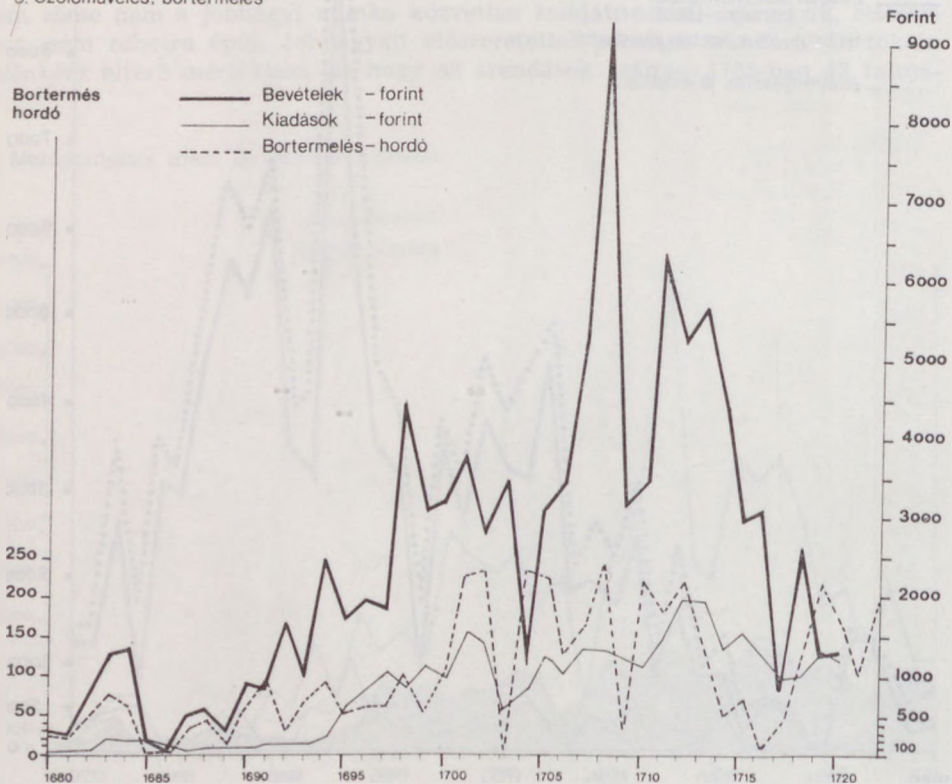
Tanulmányunkban ehelyütt nem foglalkozhatunk a földbirtok kiterjedésével. Számadataink tanúsága szerint rendkívül élénk ingatlanforgalmat bonyolított le: mennyiben szolgálta ez a birtokkoncentrációt, arra további kutatásoknak kell majd választ adnia. Saját feljegyzései azt mutatják, hogy szőlőbirtokát következetesen és szisztematikusan növelte.

Legfőbb jövedelme, láttuk, bor eladásából származott. Az évente befolyt bormennyiség kis részben dézsmából, árendából, esetleg viszonteladásra összevásároltból, főleg és döntő részben azonban saját szőlőiből származott. Borának általában négyötöd része került eladásra és egyötöd az, ami az asztalra, továbbá elveszett, elajándékozott vagy konvencióra kiadott tételekre ment el. Gondosan feljegyezte a jobbágyok lakodalmára adott 3 hordó bort, éppen úgy, mint a császári tisztnek küldött ajándékot, vagy építőmesternek, kövágónak bérbe, áldomásra adott mennyiséget.¹³

Érdekes következtetésekre juthatunk, ha azt vizsgáljuk, hogy ez a köznemesi háztartás és gazdaság mennyiben önellátó.

Nagy a törekvés, hogy ami lehet, a gazdaságból kerüljön ki, pénzt minél kevesebbet kelljen kiadni. Így például a család és a nem nagy alkalmazotti réteg fehéreneműje részben, de csak részben a falvakban szőtt len- és kendervászomból kerüljön ki. Ugyanakkor vetőmagot, kerti veteménymagot állandóan

5. Szőlőművelés, bortermelés

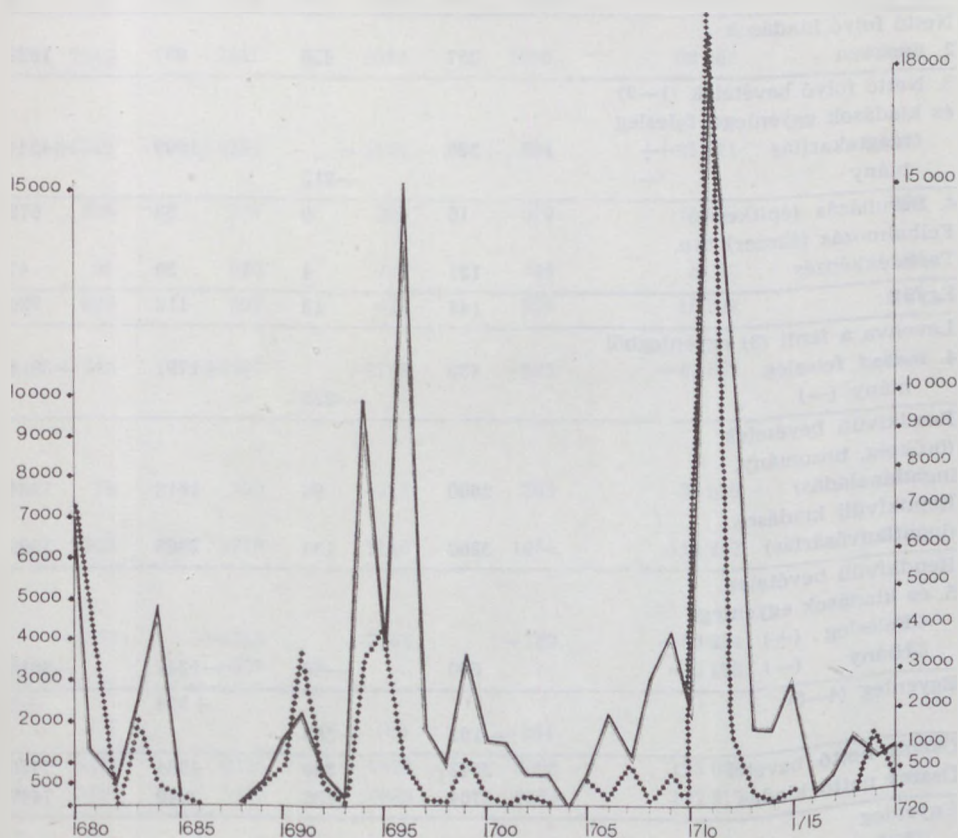

pénzért szerez be. Rendszeresen vásárol szőlővesszőt, karót, 1700-ban egyszerre 15 000 darabot.¹⁴ Sok pénzt adnak ki a család ruházkodására, ételmezésére, húsrá, italra.¹⁵

A háztartás és a gazdaság üzemeltetése már nagyon fejlett és az európai távoli piacokat behálózó árutermelésre, munkamegosztásra épül. Juhai gyapjából maga is szövet posztót, de el is ad nem nagy tételt. Bekapcsolódik a közvetítő kereskedelembe: főleg textileladásból származik nagyobb haszna.¹⁶

A gazdaság nem egyenletesen, de tendenciájában 1711-el bezáró időig fejlődést mutat. Két nagy felfutási idő tűnik elő: az 1690-es évek közepe és a Rákóczi-szabadságharc időszaka. Noha ezekben az időszakokban a hivatali fizetések is számottevőek, a fejlődés rugója az árutermelés. Az első időszakban a pénzváltásból, a másodikban a közvetítő, elsősorban posztókereskedelemből származó bevételek növelik a jövedelmet, de a gyarapodás döntő tényezője a borkereskedelem.

7 Bevételek örökségből, hozományból, ingatlaneladásból

NETTÓ MÉRLEG I.
Évi átlagok (forintban)

	1680— 1684	1685— 1689	1690— 1694	1695— 1699
Nettó bevételek				
Mezőgazdasági üzem				
Szőlőművelés, tiszta jöv.	667	198	1206	1713
Egyéb mezőg. ágak tiszt. jöv.	—233	—137	187	201
Mezőgazd. üzem tiszt. jöv.	434	61	1393	1914
Pénzületek	—	—	147	1084
Közv. keresked.	—	—	25	89
Feud. járadékok	509	108	353	1231
Hivatali tev.	—	57	848	1848
Nettó folyó bev.				
1. Összesen	943	226	2766	6166
Nettó kiadások				
Háztartás	333	280	455	1098
Iskoláztatás	—	—	—	119
Közterhek	—	52	188	327
Egyéb (17.)	24	106	214	78
Nettó folyó kiadások				
2. összesen	357	438	857	1622
3. Nettó folyó bevételek (1—2) és kiadások egyenlege, felesleg				
megtakarítás +	+586		1909	+4544
hiány —		—212		
4. Beruházás (építkezés)	16	9	88	679
Felhalmozás (ékszer) tkp.				
Tartalékképzés	131	4	30	47
Együtt:	147	13	118	726
Levonva a fenti (3) egyenlegből				
4. marad felesleg	439		+1791	+3818
hiány (—)		—225		
Rendkívüli bevételek (örökség, hozomány, ingatlaneladás)	2600	94	1618	1284
Rendkívüli kiadások (ingatlanvásárlás)	3200	134	2865	5099
Rendkívüli bevételek 5. és kiadások egyenlege				
Felesleg (+)				
Hiány (—)	600	—40	—1247	—3815
Egyenleg (4—5)			+554	+3
	—161	—265		
Összes nettó bevétel	3543	320	4384	7450
Összes nettó kiadás	3704	585	3840	7447
Egyenleg				
Felesleg (+)			+544	+3
Hiány (—)	—161	—265		

				Összesen	
1700— 1704	1705— 1709	1710— 1714	1715— 1720	1680—1720	Évi átlag (41 év)
1770	3620	3496	795	68 111	1661
208	374	224	327	6 063	148
1978	3994	3720	1122	74 174	1809
499	229	236	281	12 665	309
—	203	70	2	1 940	47
708	1109	896	1191	31 712	773
200	190	791	234	21 081	514
3385	5725	5713	2830	141 572	3452
848	1815	1223	1474	38 835	947
90	114	682	81	5 502	134
628	247	424	216	10 800	263
77	265	209	175	5 064	123
1643	2441	2538	1946	60 201	1468
+1742	+3284	+3175	+884	+81 371	+1985
808	227	200	310	11 987	292
91	670	232	49	6 322	154
899	897	432	359	18 309	447
+843	+2387	+2743	+525	+63 062	+1538
78	500	4213	265	53 523	1305
925	2278	7116	1054	114 407	2790
—847	—1778 +609	—2903	—789	—60 884 +2 178	—1485 +53
—4		—160	—264		
3463	6225	9926	3095	195 095	4758
3467	5616	10086	3359	192 917	4705
	+609			+2 178	+53
—4		—160	—264		

NETTÓ MÉRLEG II.

Nettó mérleg	1680— 84	1685— 89	1690— 94	1695— 04	1700— 09	1705— 09	1711— 14	1715— 20	Össze- sen	Évi át- lag
Nettó bevétel:										
folyó	943	226	2766	6166	3385	5725	5713	2830	141 572	3 452
rendkívüli	2600	94	1618	1284	78	500	4213	265	53 523	1 305
összesen:	3543	320	4384	7450	3463	6225	9926	3095	195 095	4 758
Nettó kiadás:										
folyó	357	438	857	1622	1643	2441	2538	1946	60 201	1 468
beruházás										
felhalmozás,										
ingatlanvásárl.	3347	147	2983	5825	1824	3175	7548	1413	132 716	3 237
összesen:	3704	585	3840	7447	3467	5616	10086	3359	192 917	4 705
Feltesleg +			+544	+3	—4	+609	—160	+2178	—264	+53
Hány —	—161	—265								

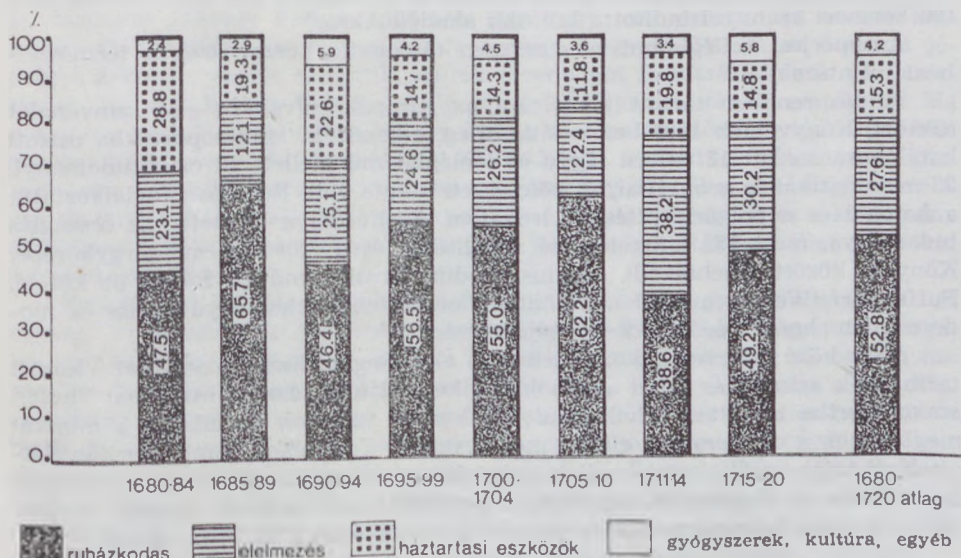
Talán ennyi is elegendő, hogy leszögezzük: Szirmay András árutermelésből sikeresen gyarapodó köznemes. A kiadások megoszlása nem csupán az ilyen gazdálkodás önmagába zárt életképességét bizonyítja. Gondoljuk meg, az ország történetének talán legkritikusabb évtizedeiben, amikor birtokai kétszer szenvedték el a konfiskáció megpróbáltatásait és gondos feljegyzéseiből tudjuk, mennyi kár érte, fosztogató császári és kuruc katonák miatt, jobbágyait és szolgálóit pedig megtizedelte a pestis, tehát ilyen pusztító időben is, ha nem is egyenletesen, de gazdasága bővült. Tetemes összeget fektetett be és halmozott fel. Mindent összevéve kedvező lehetőségekkel, konjunktúrával kell számolnunk. A csúcs kétségtelenül az önálló államiság ideje, amikor is igen tetemes adót fizetett.¹⁷ 1711 után szembeötlő a gazdaság struktúrájában bekövetkezett változás, bizonyos hanyatlás, bár nehéz lenne megmondani, hogy ez milyen tényezők különböző együtt hatásából következett.

Milyen mentalitás jellemezte Szirmay Andrást? Sokat adott öltözködésre, otthonára, nem sajnálta a pénzt a divatos holmokra. A háztartási kiadások százalékos megoszlása öt éves átlagokban egyértelműen azt mutatja, hogy ruházkodásra fordították a legtöbbet. E téren érdekes módon a fiatalember vezet, 65,7 %-kal.

Az építési költséget, a felhasznált anyag mennyiségét, árát, az elfogyasztott élelmiszer értékét és az építőmesternek, esetleg a munkásoknak fizetett készpénzt gondosan összeírva állapította meg. Így például a Topolyán két évig épülő háromkövű malom a vecturán kívül 354 Ft 80 kr.-ba került, malomkövekkel, deszkákkal, a 8000 zsindellyel és 12 000 zsindelyszeggel együtt.¹⁸

Ezekből a számadásokból nagyon takarékos és a javakat gondosan megbe-
csülő ember képe bontakozik ki előttünk. Takarékoságára néhány jellemző

6 A háztartási kiadások százalékos megoszlása / 5 éves átlagok /

példa: 1683-ban „egy viselt forma palloskát” alakíttat át, vesz hozzá harminc loth ezüstöt 34 Ft-ért, 4 Ft-ért kardvasat, a császár munkájáért 2 Ft, az ötvösnek munkadíjként 10 Ft 50 dénárt fizet.¹⁹ Szappan, családjában évente 4—5 tábla fogyott és ez nem került többbe mint 4—5 Ft. Miközben például építkezésre 1700-ban 1900 Ft-ot költött lekerekítve, de pl. a nagymihályi kastélya 12 000 Ft-ba került. Mégis 1709-ben megjegyzi: „Feleségem erdélyi asszonyoktul megtanulván szappant főzni, azért szappant nem kellett venni.”²⁰ Büszke volt reá, hogy feleségét Rooth Juliannát nem a vagyonáért, hanem szerelemből vette feleségül, de az eperjesi bíró leányának elég jövedelmező vagyonrésze volt, 1711-ben például felesége osztályából a bányák osztatlan részén kívül 4 915 Ft növelte a család vagyonát.²¹ Felfogására jellemzőek gazdasági alapelvei: „Ha vagyonaid nem elégségesek neked, mérsékletes életed módjával te légy vagyonaidnak elegendő.” „A földi javak teszik az embernek második véré: mert valamint a léleknek és a természet szerint való életnek a vér a mozgató ereje: épp úgy a földi javak a polgári élet mozditó erői, amelyeknek csökkenése a méltóság élet tompítja.” Végül: „Interest bene fundatae Reipublicae, ut Avita Bona maneant penes Stemma” Vagyis: „A jól szervezett államnak szüksége van arra, hogy az ősi vagyonok a nemzetségnél maradjanak.”²²

Vajon milyen helyet foglalt el a művelődés ebben a minden szem bűzát, minden icce vaját és minden darab szegyet számon tartó, okosan, racionálisan gazdálkodó, a gyarapodásra beállított köznemes életében. A könyvek árát a házi szükségek, vasfazekak, rézedények, üvegek rubrikájában jegyezte fel negyven éven át. Körülbelül évente 10 Ft-ot költött könyvekre.²³ Ez fele a világitás 20 Ft körül mozgó évi költségének.

Fiai iskoláztatásának készpénzköltségét külön jegyezte és ez tetemes összeg. 1700-ban pld. 100 Ft.²⁴ A taníttatás többletköltségei a tanuló fiúk ruházkodásának, külön háztartásának a család élelmezésénél, valamint a családi szolgák, szakácsok fizetésénél és járandóságánál számon tartva jelentkeznek. 1701-ben a fiúk kassai taníttatása, tankönyveik árával (5 Ft) együtt 120 Ft. 1713-ban fiait 120 körmőci arannyal indította külföldi akadémiákra.²⁴

Az eperjesi kollégiumot rendszeresen támogatta készpénzzel és természetbeni juttatásokkal.²⁵

Példás rendben tartott könyvtára az európai műveltség első színvonalát tükrözi. Könyveinek 1707-ben sajátkezűleg elkészített, szakcsoportokba osztott katalógusa szerint 12 vallási tárgyú és teológiai mű mellett 12 orvostudományi, 23 matematikai és geográfiai, 26 bölcsészeti kötete volt. Behatóan foglalkoztatta a katonai és a polgári építészeti irodalom. Szenvedélye lehetett az országlás tudománya, mert 132 kötetet sorol a politika és a történelem tárgykörébe. Könyvei között Machiavelli, Lipsius, Bodin, Grotius művei, Bacon öt kötete, Puffendorf, Weber munkái a különböző országleírásokkal együtt friss és modern államelméleti érdeklődésről tájékoztatnak.²⁶

Azok közé a kevesek közé tartozott, akit Regius hazai repectorai között tarthatunk számon és talán az elsők egyike, aki a gazdasági irodalmat külön szakcsoportba osztotta. Felvilágosult szellemére vallanak öntudatos, a munkát megbecsülő, a címkórságot elítélő megjegyzései. Takarékos, szinte puritán életviteléről tájékoztató tények mellett polgárias mentalitására jellemző otthonának berendezése, a függönyök, kárpitok, a posztóbevonatú székek. Szerette az órákat, a korban legmodernebbnek számító londoni óráért 72 Ft-ot adott.²⁷

Vázlatos áttekintésünk alapján Szirmay András a késői feudalizmus kor-

szakában, a második jobbágyság erősödő tendenciájának viszonyai között a polgárosodás irányába tartó köznemes példáját látszik megtestesíteni. Arcéle a vállalkozó földesúr, a felvilágosult nemes vonásaiból tevődik össze. Vajon mondható-e típusnak már ebben a korban, vagy csupán egyedi eset, kuriózum?

Hasonló áttekintéssel egyetlen köznemesi gazdaságról sem rendelkezünk. Szórványos adatokból azonban már nagyon jól kirajzolódnak e társadalmi csoportnak a köznemességen belül világosan elkülönülő erővonalai.

Erről a csoportról nem most esik először szó. Többek között legutóbb, 1976-ban éppen itt Szécsényben állapítottuk meg, hogy ez a csoport alkotta Rákóczi államának vezérkarát. Ismeretes, hogy Ráday Pál, Jánoky Zsigmond, Gerhard György, Radvánszky János, Kálmáncsai István, Hellenbach János, Plathy Sándor, Brenner Domokos, Lányi Pál, Rooth Mihály és még többen mások anynyira azonosították magukat a fejedelmi politikával, hogy a csoport egyik jelentős tagját, Kajali Pál szenátort és hadbírórt éppen itt Nógrádban így nevezték: „Rákóczi messzelátó szeme világa.”²⁸

Ez a csoport egyedeit tekintve nem homogén, akár politikai múltjukat, vagyoniukat, akár képzettségüket, akár foglalkozásukat nézzük. Különbőség van közöttük abban is, hogy mennyi a jobbágyaik száma és mint földesurak milyen módszerekkel élnek a jobbági munka kisajátításában. A vármegyei tisztségek hierarchiájában is különböző státusokat foglaltak el. Noha többségük protestáns, főleg evangélikus, katolikusok is vannak közöttük. Származásuk, családi kapcsolataik szerint is nagyon különbözőek. Azt sem állíthatjuk, hogy most tűnnek fel először. Már a század első felében sok köznemeset látunk a bányászat körül, vagy az állatkereskedelemben. A század közepének jellegzetes köznemese Wittnyédi például borral kereskedett és Grotius, Bacon műveit is magába foglaló gazdag könyvtárral rendelkezett, politikai útja ismertebb, semminthogy szót kellene reá vesztegetni.²⁹ Vagy sok más példát figyelmen kívül hagyva említsük meg a Jánoky családot. Jánoky Zsigmond apjának nagybátyja, bizonyos Jákossy Ferenc 1629-ben úgy hagy ezer ezüsttallért évente két-három diák külföldi taníttatásának fedezésére, hogy kiköti, ha az összeget jószágba fektetik, vagyis tőkésítik, annak jövedelmét fordítsák diákok iskoláztatására. Az apa Jánoky Gáspár pedig rahói kastélyában iskolát alapított.³⁰ Ma még nem tudjuk megállapítani, hogy ezek a történelmi előzmények mennyiben már egy tipikus csoport jellemzői, de a XVII–XVIII. század fordulóján már kétségtelen a közösséget teremtő sajátosság: valamennyiüknél a gazdasági, műveltségi és politikai tényezők között szerves egység mutatható ki. S ez a körülmény adja meg e köznemesi csoport történelmi jelentőségét Rákóczi állama rövid fennállásnak idején is.

Próbáljuk konkrétan meghatározni, mit is jelent a gyakorlatban ez az egység. Valamennyiük árutermelő, áruértékesítő. Vagy úgy, hogy majorságából, szőlőiből borral, búzával, állattal kereskedik, vagy réz, vas, só, esetleg nemesfém bányarésze vagy bányája és kohója van. Nem veti meg a pénzkölcsönzésből szerzett jövedelmet sem. Számukra a Thököly-felkelés bukása, a török kiűzése súlyos idő, de előbb-utóbb megtalálják anyagi egyensúlyukat, sőt talán többé-kevésbé sikeresen gyarapodnak is. Vagy külföldi egyetemeken, vagy inkább hazai iskolákban kiválóan képzett professzorok keze alatt, majd önműveléssel, gyakorlati tennivalók között szerzik meg gazdasági és politikai tájékozottságukat.

Amikor például Ráday Machiavellit olvassa, vagy Szirmay András kijelenti, hogy eszménye a jól szervezett állam, elhatárolódnak a köznemesség parlágias vagy szűk rendi normák között álló csoportjaitól. A Sáros vármegyei főjegyző Usz Gábor felfogása az államról és a politikáról egészében más mint Ráday vagy Szirmay véleménye. Jellemző például Rákóczi sárosi főispáni beiktatás alkalmából mondott beszéde: Miután kifejti, hogy növekedjék méltóságban tovább „a felséges austriai sasnak szárnyai alatt, azaz, az hatalmas és győzhetetlen austriai monarchiának guberniuma és protekciója alatt”, főispáni hatalmának a vármegyei nemesség érdekeibe vágó korlátjaira így figyelmezteti: „Az főispánság, noha magában nagy tiszt és nagy méltóság, mindazonáltal nem valami monarchia és absolutum dominium, melyből valaki magának absoluta jurisdictiót concludálhatna, hanem csak az országunk törvénye engedi és bocsátja. . . Minden hatalom Istentől származik.”³¹

Aki viszont ebben a korban államelméleti műveket, történelmet, természettudományt, vagy akárcsak Bacont olvasta, azt tudta, hogy a világ változó és változtatható. Bacon, amikor azt hangsúlyozta, hogy a természetben uralkodó törvények megismerhetők, az adott viszonyok megváltoztatásának lehetőségeit tudatosította. Emellett az 1680-as, 1690-es évek vármegyei élete nem csupán a változás igényét, hanem parancsoló szükségét tudatosította. „Egyikünket ki vágják a vasból másikunkat vernek bele”, foglalta össze a Pest megyei alispán a császári hadsereggel szemben a vármegyei hatalom jelentéktelenségének élményét.³² A 13 vármegye 1696. évi felterjesztése is megemlíti azt az esetet, amikor a császári generális egy egész vármegyeegyületet 2 napra fogságra vetett, mert nem tudták összeszedni a hadsereg ellátását szolgáló portiót.³³ A korszerű műveltséggel rendelkező, vállalkozó köznemeseek világosan látták, hogy érdekeiket a vármegye aligha védheti meg. Számolnak az erőviszonyok realitásával. Országos viszonyok keretei között tervezik önmaguk jövőjét is, a familiaritási függőségből réges-régen kinőttek, az alázatos hivatali hangnem ismeretlen körükben, köteles tisztelettel és a személyiség integritását megőrizve érintkeznek a főurakkal.

Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy ez a köznemesi csoport az adókérdést korántsem csupán a Habsburg-állam és Magyarország relációjában látja, hanem felismeri a kérdés gazdasági, társadalmi gyökerzetét. Egyetlen példa talán megvilágítja a kérdés lényegét. 1692-ben az adóelosztásról nagyszabású botrány robbant ki a Hegyalján. Az ügyben folytatott vizsgálat, 36 tanú vallomásából kiderült, hogy Klobusiczky Ferenc Zemplén vármegyei alispán a főispánnal, Barkóczy Ferencsel egyetértésben, a saját falvaikra eső adóösszeget is és általában a terhek zömét a hegyaljai járásra zúdították, azzal a bevallott céllal, hogy az ottani extraneusokat, szegény nemeseket, taxásokat az erejüket meghaladó súlyos fizetési kötelezettség súlya alatt szőleik eladására kényszerítsék és ily módon igyekeztek összevásárolni minél több szőlőt. Ebben a vitában a Szirmay fivérek már a kiszolgáltatottak oldalán álltak.³⁴

Szirmay András pénzkölcsönző könyvében több bejegyzés tudósít, hogy rendszeresen kisegített jobbág্যokat, jobbágycsoportokat az esedékes adó öszszegével. Előfordul, hogy a bajbajutottak munkával törlesztenek, „ledolgozzák”, vagy kamat nélkül apránként fizetik vissza a kölcsönt. Szirmay, mint a felsőmagyarországi kerület pénztárnoka, ugyancsak az egységes adóelosztást igyekszik megvalósítani.³⁵

E köznemesi csoport tevékenységét a Rákóczi-szabadságharc idején még csak vázlatosan sem tekinthetjük itt át. Csupán néhány lényeges mozzanat jelzésére szorítkozhatunk. Államszervezésben, az állandó hadsereg megteremtésében, a közhatalmi jobbágypolitikában, a merkantilista és protekcionista gazdaságpolitikában ők Rákóczi mellett a kezdeményezők és végrehajtók. A nemesség megadóztatásáról Plathy, Bulyovszky, Prileszky, Spáczay és Kajali Pál készített javaslatokat.³⁶ Némileg eltérő szisztémákat javasoltak, de a lényeg valamennyiüknél azonos: a kiváltságos osztályok és rétegek, nemesek, főurak, egyháziak egyaránt fizessenek adót. Machiavelli híres mondatát idézik: Háború nincs katona nélkül, katona nincs pénz nélkül, pénz pedig nincs adózás nélkül.³⁷ Javaslataikat többek között Károlyi Sándor a rendi szabadságérveivel utasította vissza: „Az szabadságnak tisztán való magyarázatja azt hozza magával, hogy minden adózástul ment legyen” a nemes.³⁸ De Szirmay András gazdasági naplójában az 1707, 1708, 1709 éveknél bejegyzett adóösszegek azt mutatják, hogy az ő szabadságfelfogásával nagyon jól összeegyeztethető volt a nemesség megadóztatása.³⁹ „Ne pöngössünk csak nyelvünkben hazafiságinkat. . . ki-ki mindnyájunk édesanyját e hazát tehetsége szerint” segítse — követelik a kiváltságos rétegek megadóztatását.⁴⁰ Nyilván az árutermelő, zömében bér munkára, árendára épülő nyitottabb gazdasági szervezet, amelynek tendenciái gazdaságukban jobban érvényesültek, eleve könnyebben tudott rendszeresen és készpénzben országosan adót fizetni, mint a kizárólag jobbágyrobotra épülő, önellátó, zárt és ily módon a termelés bővítésére képtelen földesúri gazdaság.

Ismeretes, hogy ez a köznemesi csoport Rákóczi államában milyen éles ellentétekbe került saját osztályostársaival, földesurakkal, egyes vármegyei testületekkel, rendi közösségekkel, főúri tábornokokkal. A sok példa közül ismét egyet említünk. Éppen itt Szécsényben a nevezetes országgyűlésen Bercsényi kijelentette „készebb a fegyvert letenni” semminthogy Szirmay Andrással egy tanácsban legyen, Szirmay pedig végrendeletét írva megjegyezte, szerencsésnek mondhatja magát, mert Isten nemcsak a háborúk viszontagságaiban oltalmazta meg, hanem „az véremet szomjúhoz Bercsényinek dühösségtől is megmentett.”⁴¹

Közös elvek vezették a köznemesi csoport tagjait Rákóczi államának művelődéspolitikájában is. Sokat idézhetnénk annak bizonyosságára, hogy a műveltség felfogásuk szerint nem haszontalan ékesség, fényűző kedvtelés, nem unaloműzésből olvasnak és írnak, hanem azzal a meggyőződéssel, hogy így igazítható helyesebb kerékvágásba a világ menete. Ehelyütt egyetlen ténnyel próbáljuk vázolni ennek a csoportnak az önálló magyar állam létéhez és művelődésüvéhez fűződő viszonyát. A sárospataki országgyűlés idején 1708 decemberében ez a csoport közösen tökécsített alapítványt tett az eperjesi főiskola javára. Az iskolaalapítványok, egyáltalán az alapítványok, mint történelmi jelenségek kettős arculatúak. Jövőre tekintenek az alapítók, és tisztában vannak a tanulás és műveltség országformáló jelentőségével. Ugyanakkor viszont vagyontmentő célokat is szolgál és a feudális gazdasági társadalmi rendszer sajátos terméke az ilyen alapítvány. Az eperjesi alapítvány azért nagyon értékes, mert csoportban történt, és az alapítványi összegek a csoport tagjai között levő vagyoni különbségeket is híven kifejezik.⁴²

Mennyiben képviselt történelmi realitást a köznemesség e vállalkozó, művelt csoportja Magyarországon? Csakis hosszú távú folyamatokban elhelyezve és összehasonlító vizsgálatok alapján adható megalapozott válasz.

Ismeretes, hogy a XVII. század nagy változásai a feudális viszonyok között élő országokban is átalakították a nemesi társadalom hagyományos belső szerkezetét. Ez a belső átrétegződés Európa-szerte az államhatalom és a gazdasági élet fejlődésével kölcsönhatásban ment végbe és kialakította a hivatali nemesség, a katonai nemesség és a vállalkozó nemesek csoportjait, elkülönítve őket a vidéki földesuraktól.⁴³ Sok jel mutat arra, hogy ez az átrétegződés bizonyos mértékig Magyarországon is megindult. A XVII—XVIII. század fordulóján a köznemesség nem merev, zárt társadalmi réteg, hanem meglehetősen nyitott és mozgékony. A vállalkozó nemes kifutási lehetőségét jól példázza a Szontágh család története. Szontágh Gáspár (1649—1711) a korszak egyik legjelentősebb vashánya- és hármortulajdonosa a XVII. század elején nemesített nagypapa leszámazottja. Fiai közül voltak, akik a XVIII. században a vármegyei nemesség régi vágású családjaival házasodtak össze, de volt, aki az egyik legjelentősebb felső-magyarországi polgárcsaládból, a Zimmermann családból választott feleséget. A XVIII. század második felében az unokák viszik tovább a család bányász- és hámoroshagyományait. A megyei életben is tevékenykedő Szontágh Ádám a Gömör megyei kereskedővállalkozás, majd a vastermelők egyesületének szervezője. Szervezőtársas és egyben fiának keresztapja Sturman István királyi tanácsos, aki a XVII. század végén nemesslevelet váltott hámoros és vassal kereskedő jobbágy ivadéka volt, s ő szervezte meg a Murányi Uniót. A legifjabb Szontágh-sarj pedig a XVII. század nagy alakjának, Gusztáv Adolf svéd királynak emlékére kap keresztnevet, és az egyik leghevesebb bírálója lesz az előjogokhoz és kiváltságokhoz ragaszkodó nemességnek. Szontágh Gusztáv a reformkorban a polgári történet szemlélet korai képviselője, már nem találja helyét a feudális Magyarországon és visszatekintve hámoros és kereskedő elődeire, önmaga osztályhelyzetét sem tudja megnyugtatóan meghatározni.⁴⁴ Hasonló pályáivet ír le a Szirmayakkal is rokonságban levő, az ugyancsak a XVII század végén nemességet nyert Ujházi család.⁴⁵ Töredékadatok figyelmeztetnek rá, hogy szisztematikus kutatások még sok hasonló, a generációk láncolatán át követhető köznemesi családot tárhatnak fel. E réteg történelmi jelentőségét csakis ezek után a kiterjedtebb vizsgálatok után állapíthatjuk meg. A XVII—XVIII. század fordulóján élt köznemesi csoport jellegzetes alakjának utódjai megbecsülik a gazdaságot és műveltséget, a családi olvasónapló, a korai felvilágosodás kontinuum továbbélésére figyelmeztet. Szirmay Antal tovább vitte a családi hagyományokat, ugyancsak aktív résztvevője a nemesi reformmozgalomnak és sokféle irománya között az egyik legértékesebb a gazdák számára írt könyve a tokaji szőlők műveléséről.⁴⁶ Távol legyen tőlünk, hogy vizsgálódásunkból levonható eredmény túlértékelésének bármínemű túlzásaiba essünk. Tisztában vagyunk vizsgálataink korlátjaival. Készséggel elismerjük, hogy Szirmay András nagyon vékony réteg típusa. Jelentős a köznemesség parlagias, robotolható földesúri élet szintjén vegetáló rétege, az elmaradott kiskirályok, a Pató Pálok jobban ismertek, mintsem, hogy itt részletesen kellene ismételni szólni róluk.

Mégis kellő hangsúllyal kell leszögeznünk, hogy a köznemesség a XVII—XVIII. század fordulóján nem homogén társadalmi réteg, hanem gazdaság, mentalitás, műveltség tekintetében nagyon is különböző, igen széles skálát alkotó csoportokból áll. A kereskedelmi, ipari vállalkozásokkal próbálkozó árutermelő köznemes európai műveltségével, az önálló és korszerű magyar állam megteremtésére elkötelezett politikájával reformkori unokáinak méltó előképe volt. Ellenvethető: Szirmay és csoportja csak néhány évig tevékenykedett az or-

szágos politika kormányrúdjánál. Nem feledhetjük azonban, hogy 1705 őse után is nagyon jelentős tényező ez a csoport. Szirmay 1708-ban még teljes súllyal működik mint a Törvényes Tábla elnöke, 1711 után pedig, igaz, fokozatosan kiszorul az új politikai fórumokból, de az országgyűlésen még Károlyi Sándor mellett, Rádayval együtt Szirmay a kezdeményezője az ipar és kereskedelem fellendítését követelő tervezetnek. S a politika központi fórumairól törvényenkívüliségbe taszított még nem biztos, hogy elveszti politikai érzékét és súlyát. Hosszú távon bizonyos politikai tendenciák a műveltség síkján érvényesülnek. Más kérdés, hogy miért esett ki ez a réteg a történelmi köztudatból. Miért lett jellemző mentalitás a XIX. század közepi nemességben — Mocsáry és Nagy Iván megfigyelésével élve — önmaga múltját kizárólag a katonai dicsőségben keresni vagy álmolni vissza olyannyira, hogy ha fiai ipari vagy kereskedelmi pályára tértek, úgy hitte, méltatlan lett őseihez. Nem magyar sajátosság ez sem. Hasonló jelenség figyelhető meg a lengyel nemesség körében is. Miért, hogy történelmi tudatuk e furcsa emlékezetkihagyásának csapdáját Szekfű Gyula sem kerülhette el. „Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál” című tanulmányából idézzünk: „Csukjuk be szemünket és előttünk áll a századforduló átlagos magyar bortermelőjének a lelki típusa, mondhatnánk kvintesszenciája, a legendás ősmagyar lovas, a puszták végtelenségében egyedül magára hagyatva, bízva csak a saját jóserencséjében, mely századokon át annyiszor megcsalta ugyan, de amelyben mégsem szűnt meg bízni, azon egyszerű okból, mivel illúziók nélkül nem szeret élni és tehetsége sincsen a lelki nyugalmat veszélyeztető, ravaszul nyerészkedő termeléshez és kalmárkodáshoz.”⁴⁷

Szekfű a XIX. századi nemességre és XX. századi imitátoraira érvényes remek megfigyeléseit visszavetítette az előző századokba. A XVII—XVIII. század fordulójára ez nem érvényes. Fonákjára fordított romantika bűnébe esnének, ha ma is elfogadnánk. A megoldandó feladat azonban súlyos: miért maradt kisebbségben ez a réteg? A XVIII. századi kutatások feladata megadni a választ.

J E G Y Z E T E K

1. Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I—XII. köt., Pest 1857—1865. Előszó I. kötet III. lap. „A munka... szükségét okadatolják a külföldiekkel összehasonlított irodalmunk e téren feltűnő szegénysége, kopársága”. Zárszó XII. köt. 508. p.
- Mocsáry Lajos: A magyar társasélet. Pest, 1855 és Salamon Ferenc lényegremutató ismertetése 1856-ban: Salamon F.: Irodalmi Tanulmányok. Bp. 1889. 11. köt. 132—134. p.
2. A különböző családtörténetek, vagy egy-egy kiemelkedő személy pályáját áttekintő összefoglalások nagyon sok ismeretanyagot közölnek, ezek azonban mozaikszerűek, és döntő többségükben politikátörténeti vonatkozásúak. Úttörő jelentőségű: Szabó István: A nemesség és parasztság osztályviszonyai a XVI—XVIII. századokban. In: Szabó István: Jobbágyságok parasztok. Ertekezések a magyar parasztság történetéből. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Für Lajos. Budapest, 1976. 237 kkl. — A téma gazdaságtörténeti vonatkozásának alapvető fontosságára felhívta a figyelmet a Wesselényi-mozgalomban elmarasztalt közne-mesek allódiumait ismertetve: Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrár-fejlődés a XV—XVII. században. Budapest, 1963. 205. p.
3. A vizsgálatot az egész 17. századra vonatkozóan Nagy Erzsébet végezte el. Az anyagnak a 17. század első felére tartozó eredményeit Zimányi Vera dolgozta fel. Gazdaság és társadalomtörténet a 17. sz. első felében. Magyarország története III. köt. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerkesztő R. Várkonyi Ágnes. Kézirat. Tanulmányunk csupán a 17. század második felével foglalkozik.

4. Az 1707. évi adóösszeírás eredményeit először **Takács János** kísérelte meg összesíteni. Vö. **Takács János**: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában, Zalaegerszeg, 1941. 160—173. p. Újabbán **N. Kiss István**: A szabadságharc államának adóterhei. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk.: **Benda Kálmán**. Budapest, 1980. 204. p.
5. **Maczak, A.**: Zur Grundeigentumsstruktur in Polen im 16. bis 18. Jahrhundert, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1967. IV. T. 148. p. — A nemesség egyes rétegeinek súlyát meghatározó tényezőkről megoszlik a kutatók véleménye. A földtulajdon meghatározó jelentőségéről: **Topolski, J.**: O tak zwanych krysysie gospodarczym w. Europie. Kwartalnik Historyczny R. 1962. 2. — Ezzel szemben a piac és a városi élet jelentőségét hangsúlyozza: **Wyczanski, A.**: W sprawie Kryzau XVII. stulecia. uo. 1962. 3. Vö. **Keserű Gizella**: Nemesi rendi mozgalmak Lengyelországban a 16—17. század fordulóján. Kézirat. A hivatali rang jelentőségét emeli ki: **Berengo, M—Diaz, F.**: Noblesse et administration dans l'Italie de la renaissance. La formation de la bureaucratie moderne. Moscou 1970. XIII Congres International des sciences Historiques. Nálunk a 17—18. századforduló köznemességének rétegződésére a táji rokon kötétségek, adottságok hangsúlyozásával. Nagy József Zsigmond: A köznemesség politikai állásfoglalásainak indítékai. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. 173—180. p.
6. **Marc Bloch**: A feudális társadalom. In: **Marc Bloch**: A történelem védelmében. Válogatott művek. Válogatta az előszót és a jegyzeteket írta **Kosáry Domokos**, Bp. 1974. 158. p.
7. Gazdaságáról, életkörülményeiről és műveltségéről három különböző naplószerű feljegyzése tájékoztat:
 - I. Önéletrajzi áttekintés, gazdaságáról bőségesen tájékoztató bejegyzésekkel. Kivonatossan közli: **Némethy Lajos**: Szirmay Endrének önéletrajza, Történelmi Tár 1882. 401—418. p. Továbbiakban: **Önéletrajz II.** „Jövendőbeli emlékezésre való Jездések”, Részletes gazdasági napló rövid életrajzi közlésekkel. Kiadta: **Karsa Ferenc**: Szirmay András naplója. Adalékok Zemplén Vármegye történetéhez. 1896—1905. Továbbiakban: **Gazdasági napló**,
 - III. Különböző gazdasági feljegyzéseket tartalmazó könyv, Kiadatlan. A fractura alakú erősen rongált könyv szakadozott és erősen megrongált előlapján elmosódott írás: Pro Filiis meis Mellichiore, Andrea, Adamo, et Nepotibus Emerico, Alexandro, Johanne, Josepho. A számozatlan lapú könyv a következő, üres lapokkal elválasztott feljegyzéseket tartalmazza:
1. Adósságokról való jegyzés, melyekkel nekem adósok. Exolutio. 2. Catalogus Liborum. 3. Adósságokról való jegyzés mellyel én vagyok adós. Solutio. 4. Táblázatos kimutatás gabonaterméséről gabonafajták szerint 1688—1729. 5. Táblázatos kimutatás szőlői terméséről 1680—1724. években. 6. „Pénzbeli intrádám borból”. 7. Boraimból való jездés. 1699—1717. 8. „Épületémről való jездés”. 9. „Circa Tabellas Perceptionis et Erogationis Considerationes”. 10. „Tabella Perceptionis Pecuniariae Florenorum Hungaricalium” 1680—1720. 11. „Tabella Erogationis Pecuniariae Florenorum Hungaricalium.” 1680—1720. 12. „Clenodiumunkról és aranyművecskénkről való consignatio”. 13. „Ezűstművecskénkről való Consignatio”. 14. Kürtössy Erzsébet mostohalánya hozománya és lakodalmi költségei. 15. Ingatlanvásárlások és eladások. „Extractus Acquisitionis et Abalienationis Bonorum meorum” 1680—1720. 16—17. Áttekintés Szirmay Péter és Szirmay András életén. OL. P. 1842. 7. tétel 2. csomó. Szirmay család levéltára. Továbbiakban: **Feljegyzések**:
8. **Önéletrajz**, 405—407. p. **Feljegyzések 17.** — **Némethy Lajos**: Szirmay Endrének önéletrajzi írása. Századok 1885 414—423. p. **Lipóczy Keczer Anna** Szirmay Andrásnak, Eperjes 1677 jún. 15. OL.P. 1842 7. tétel. 2. csomó.
9. **Gazdasági napló**: 1680. 1896, 11—12. p.
10. **Zoványi Jenő**: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. Protestáns Szemle 1889. 178—202. p. — **Önéletírás**: 407. p.
11. Az összesítő táblázatok adatainak feldolgozásában **Katus László** és **Ruttkay Zsófia** voltak segítségemre. A grafikus ábrázolások kialakítását, a netto mérleget **Katus László** készítette el, ő rajzolta meg a grafikonokat is.
12. Allandó munkaerőhiánnyal küzdhetett, erre vallanak jobbágyos helyekre vonatkozó vásárlásai. Vö. **Feljegyzések**: 15 A jobbágy értékét általában 200 Frt.-ba számolja. Viszonya jobbágyaihoz gazdaságában és a jobbágyok helyzete külön tanulmányt igényel. Szirmay gyors átszervezőképességére jellemző: „Eziden a Vármegyében Portas Hajdukát olyakat szettek, kik urukat nem ismervén, Sellérségben laktak. Es erre nézve eziden circiter eötvenen atták

alám magokat, kiket pusztákra szállítottak, segítvén házakra is, fát hordottam. És mivel az réz pénz kellettven (!) volt, azért sok árendásalmat Sellérnek fordítottam. Az réghi gyalog szeressekben ennyehány márhás embert Ekésnek tettem, és így ezidén három ekével szaporodtak jobbágyaim".

Gazdasági napló: 1706 (1901 18. p.).

13. Feljegyzések: 5., 7.

14. „Karót 15 Ezret vettem Horváti Erdők(ben) (F/rt.) 15.80 — Azon karókat jobbágyaimmal hozattam. 15 000 karó hegyesítéséért per d. 34 (Ft/rt.) 5.10 Gazdasági napló 1700/1899 79. p.

15. Vetőmag: 1707-ben: 6.88 Fr-t — Ruházkodás: 1700-ban: 424 Fr-t. 1708-ban: 1865.63 Fr-t. Gazdasági napló: 1899, 140. p. 1902. 78—80, 112. p.

16. 1707-ben: 189 Fr-t, 1709-ben 433 Fr-t. Gazdasági napló 18, 201. p.

17. Pro oneribus Regni: 1680—1695:0, 1695:92, 1696:0, 1697:13, 1698:25, 1699:124, 1700:16, 1704:30, 1705:0, 1706:66, 1707:396, 1708:609, 1709:114, 1710:136, 1711—, 1720:0.

Feljegyzések 11.

18. Topolyai udvarháza pld. 6850 zszindely 24.66 Fr-t-ba került, szindelyszeg 8300, — 8,40 Fr-t. A szindelyt ezrenként 84 denárért és élelemért verték fel, összesen 5.81 Fr-t fizetett. A háromkövű malom 1689—1699-ben épült Költségvetése: Anno 1698 et 1699,

Topolyánt Három Kövű Malmot Molnár Ferenczel és Vejével,

Kész pénz fl. 50,

Hűsért pénz fl. 9,

Buzát Cub 11. vásároltam fl. 3. fl. 33,

Gabonát Cub 11. vásároltam fl. 2,40 fl. 26,40,

Árpát Cub 1. fl. 2,

Tatárkát Cub. 1. fl. 2,

Borsót Cub 2/4 fl. 1,50,

Lencsét Cub 2/4 fl. 1,20,

Soót Cub 2/4 fl. 1,20,

Borodzat Cub. 1/4 fl. 3,

Vajat iczet 10. d. 30 fl. 3,

Bors fél font —'50,

Lőre hordó 2 fl. 6,

Káposzta hordó fél fl. 2,

Molnárnak Summa fl. 140,80,

Malom fundamentum ásásáért fl. 8.—,

Deszkát vastagot Bártfán fl. 7,20,

/N° 30

Deszkát közönséges N° 8000 den. 3.60 fl. 28,80,

Szindelyszeg N° 1200 fl. 12.—,

Három malom könek vas eszköz Mecenzéfrül per fl. 11

fl. 33

Vas rudat N° 5

fl. 5

Három paár malom köért per f. 22.

fl. 66

Lisztet hatt köre per Cub. 3. Cub. 18.

fl. 43,20

Malom tapasztását

fl. 6

Summa 354,80

„Két egész esztendeig építettvén ezen malmot az fáját nem csak meghordattam, de Embe-reimmel meg is faragtattam. Az gáttját két ízben a víz elrontotta, Topollyakai Sram nevű emberemnek két lova és szolgája vízben veszett. Ezen Vectura és marha mennyiben kerül-vén, az tudja azki olyan nagy malmot épített".

Feljegyzések: 8.

19. Gazdasági napló: 1683, 1896, 111. p.

20. Gazdasági napló: 1709, 1902, 239. p.

21. Gazdasági Napló 1711. 1903, 14. p. Feljegyzések: 10.

22. Gazdasági napló: 1680, 1896, 10. p.

23. 1701: 15 Frt.

1706: 5 Frt.

1707: 14 Frt. 22 d.

1708: 3 Frt.

1709: 8 Frt.

1710: 4 Frt. 37 d.

1711: 11 Frt.

1712: 5 Frt. 65 d.

Gazdasági napló: 1899. 298. p., 1901. 76. p., 1901. 210. p., 1902. 80., 238., 313, 1903. 145. 309, p., 24. **Gazdasági napló:** 1904. 57. p.

25. Az egykori Ladiver tanítvány 50 Frt-al alapítványt tett (1708). **Gazdasági napló:** 1902. 112. p., OL.P. 1845. Szirmay Levéltár, Másolati könyv.

26. *Catalogus Librorum Anno 1707. 4. Decembris.* Szakcsoportok: Theologici, Historico-Politici, Oeconomici, Juridici, Medici Geographiet Mathematici, Scholastici. **Feljegyzések:** 2. Feltehetőleg ennek a könyvtárnak a maradványait találta meg Némethy Lajos Csescsén (Abaúj vm.), a helység boltosánál, aki a kastély eladása alkalmával kiárúsított könyveket megvette. Az **Önéletrajz** is ezek között a könyvek között volt. Történelmi Tár 1882. 401. p.

27. **Gazdasági napló:** 1708. 1902., 80. p.

28. **Várkonyi Ágnes:** Rákóczi állama és Nógrád vármegye. Nógrád megyei Múzeumok évkönyve, 1976. 40–41, 47. p.

29. **Klaniczay Tibor:** Zrínyi Miklós. Budapest, 1964. 533. p.

30. **Jakossy Ferenc** testamentuma OL.P. — 1845 Szirmay levéltár, Vegyes iratok, Végrendeletek, 2. csomó,

31. Idézi: **Köpeczi Béla—Várkonyi Ágnes:** II. Rákóczi Ferenc, Budapest, 1976. 70. p.

32. **Hornyik János:** Kecskemét város története. Oklevéltárral. Kecskemét 1866. III. köt. 322, 323, 324. p.

33. *Puncta Instantiarum Partium Regni Hungariae Superiorum...* 1696. febr. 10., OI. --N--71. Arch. Regni Lad. P. Fasc. SSS N° 8 A, 9, frt: 81/v--82.

34. Csáky István országbíró biznyságlevele a Szirmay István országbírói ítélőmester és Zemplén vármegye közötti viszályban előbbi kérdésére felvett 36 tanúvallomásról. Szepes 1692, december. A Szirmay család szirmabessenyői ágának levéltára OL. P. 640.

35. **Feljegyzések:** 2.

36. Bulyovszky Dániel és Spáczay Gábor előterjesztése. Platthy Sándor vélekedései. Mindkettő: Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcból. Válogatta, szerkesztette: **Köpeczi Béla és Várkonyi Ágnes.** 294–295, 302. p. Kajali Pál előterjesztése, 1705. nov. 8. Fülek In.: Kajali Pál kuruc szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai, szerk.: **Heckenast Gusztáv,** Vaja 1980. 33, 35. p. Magyar államj. adótörvények jegyzéke. Kimutatás másfél millió közteher kivetéséről. Ráday Levéltár, Ráday Pál iratai IV d/1–12, és 2. sz., 3. sz. „Az Haza közjávára szolgáló Törvényes terheknek rövid megmutatása” c. írás, amely Ráday iratai között sajátkezü betoldásaival maradt ránk. bizonyítja, hogy a köztelherviselésről kialakult késhegyig menő vitában Ráday a nemesség megadóztatása mellett volt, Jellemzőek ennek az írásnak a nemesség megadóztatása ellen tiltakozókat kegyetlenül bíráló sorai: „De lássuk boldogtalanságát Hazánk mostani sorsának, midőn ennek lakosai az elveszett szabadságnak megnyerését nagy kívánsággal óhajtják, és ahhoz szóval magokat mindenekre ajánlíják, de cselekedetbeli készséggel alig visznek valamit véghez. A Personális insurrectionhoz való idegenségeket komor kedvvel jelentik, s a hadak fizetésére való segedelemadást is neheztelik, el annyira, hogy midőn valamely kölcséggel a közönséges jót elé kellene Országostul segélleni, akkor minden felül csak a sok panaszkodások hallatnak, hányván, hogy az adózások felvetések a Haza szabadsága ellen tétetnek a vármegyékre, meg nem gondolván abban magok javát, mintha Hazájok múlthatatlan szükségére valamely költségbeli segítséggel elé állani Magyar Országban új és soha nem történt és praktikált dolog volna. És mintha a Szabad Országok magok magatartása az önön Lakósaiktul kívántató minden költségadás nélkül megállhatnának. Kíhezképest senki sem vélekedjék úgy, az Haza Szabadsága egyedül csak abban állna, hogy annak szükségére, oltalmára senki semmit ne adjon, ne kölcsön és fizessen, mert a nélkül el lenni lehetetlen...” Amikor „az Haza Szabadsága erejében, s virágzó állapottyában vala, de vallyon úgy találtatik-e, hogy az Ország Rendel s lakossy a közjóra való minden költség s akadozás nélkül lettek volna”, „Ráday betoldásai úgy is felfoghatók, mint az adóvita ellenérv. Hangsúlyozza: a köztelherviselés nincs ellentétben a nemesi szabadsággal, mert — és ez az érdekes — egyrészt történeti példákkal bizonyítja Szent Istvánig visszamenőleg, hogy a nemességnek anyagilag mindig részt

kellett valami módon vállalnia az ország fenntartásában. A nemesi adómentesség tulajdonképpen a Habsburg-udvarral vívott harcok eredménye, úgy hogy például a nemesség átengedte a hadfenntartás jogát és szervezését a Habsburg-udvarnak. Lényegében tehát saját szolgátságának alapja az adómentesség. Másrészt Ráday részletesen kifejti, mennyiben különbözik Rákóczi államának adórendszere a Habsburg-államnak az 1600-as években bevezetett adóköveteléseitől: alapvetően különböző a cél. Ráday levéltár. Ráday Pál iratai IV d/1—12 3. sz.

37. Rákóczi Tükör II. köt. 300. p. 294—295. p.
38. Károlyi Sándor előterjesztése a miskolci tanácsülésén. 1708. január. 22. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. V. köt. Budapest, 1897., 366. p.
39. Tisztában volt viszont azzal, hogy Rákóczi adópolitikája mennyire népszerűtlen a nemesség és a szegénység között. 1708-ban megállapítja: „Az nemesség és a szegénység Rákóczi-tul az nagy adózás miá igen elidegenedett” *Gazdasági napló* 1708. /1901., 276. p.
40. Rákóczi Tükör, II. köt. 294—295. 307. p.
41. Szirmay András végrendelete. Nagymihály 1714. aug. 21. Ol. P. 1812. 2. csomó. 7. tétel, fol.: 3. „Választott 24 Senátor, én is köztük voltam, de Bercsényi úr neheztelvén reám meg eskütt velem egy Tanácsban soha együtt nem lesz, később a fegyvert le tenni; azért helyettem Dunántúl való Török István tétetett Szenátornak”. *Gazdasági napló*. 1900.
42. OL. P— 1584. Szirmay levéltár — Vegyes iratok, másolati könyv 5 cs. 8. tétel. Oblatio: 1708. dec. 8.
43. Goubert. P—Meyer, J: Les problèmes de la noblesse au XVIIe siècle. Moscou 1970. XIII. Congres International des Ccienes Historiques.
44. Szontágh Gusztáv: Emlékezések. MTA Könyvtár, Kézirattár, Tört. 4. r. 10. Vö. R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban. Budapest, 1974. II. köt. 188—191. p.
45. L. Gál Éva: Ujházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Budapest, 1971.
46. Vö. Szirmay András olvasónaplója a 18. sz. második feléből Szirmay Antal: Notitia historica ... inclitii comitatus Zempleniensis ... kiadta Kovachich Márton György, Buda, 1803.
48. Szekfű Gyula: Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál. Minerva 1, 3—10, 299. p.

A bujdosó nemesség társadalmi-politikai arculatának változásai (az 1670-es és 80-as években)

Benczédi László

A XVII. század végi Habsburg-ellenes kuruc függetlenségi küzdelemnek sajátos ellentmondása tűnik a szemünkbe, ha annak lefolyását a korabeli vármegyei íómódú középnemesség érdekeltsége szempontjából vizsgáljuk. Ez az ellentmondás abban a paradoxonban jut kifejezésre, hogy míg ez a Habsburg-ellenes irányzat az 1664. évi vasvári békekötést követő esztendőekben eredetileg a vármegyei vezető nemesség legsajátosabb osztály-, illetve rétegérdekeiből sarjadt, addig a XVII. század végi kuruc mozgalom betetőzését jelentő Thököly-felkelés idején ez a réteg a Thököly Imre irányítása alatt kiépülő fejedelmi hatalomhoz, mondhatni utolsóként csatlakozott. Hogyan lettek az *elsőkből utolsók*, illetve miután a kész tények elé állítva, végül is Thököly mögő felsorakoztak, vajon utolsók maradtak-e a fejedelmi hatalom szolgálatában is — ennek a kérdésnek a vizsgálata e rövid áttekintés tárgya.

Ha ennek az ellentmondásnak a kulcsát keressük, célszerűnek látszik, ha a Habsburg-ellenes vármegyei nemesség egyik jellegzetes alakjának, a zempléni Klobusiczky Pálnak egy, a már fejedelmi hatalom birtokában levő Thököly Imréhez írt. 1684. április 22-i keltezésű levéltörredékeiből indulunk ki. Eszerint mint írta „*mindnyájunknak Nagyságod méltóságos kezében van az üstökünk.*” Nos, Klobusiczky és társai eredetileg, valamikor még a kuruc küzdelemnek hajnalán, mindennek éppen az ellenkezőjére gondoltak: olyan politikai berendezkedésre áhítoztak, amelyben épphogy ők, a benepossessionatus vármegyei nemések tarthatják kezükben uralkodójuk üstökét. Másként megfogalmazva, a központi hatalom és a politikai jogokkal rendelkező nemesség együttélésén alapuló *rendi dualizmus* két ellentétes értelmezése állt itt szemben egymással: az egyik a nemessége, amely e dualizmus súlypontját a rendi pólus felé igyekezett volna húzni, a másik pedig Thökölyé, aki viszont a központi hatalom felé mozdította el ezt a súlypontot.

Itt azonban egy *újabb ellentmondással* is szembe kell néznünk. Éspedig azaz, hogy a kuruc irányzat az államhatalomhoz való viszonya tekintetében eredetileg mintegy „birtokon kívül”, ellenzéki helyzetből bontakozott ki, s ez a Habsburg-központosító, majd abszolutista politikával szembeni *oppozíció* (amely egyszerre hordozta magában a rendi és a nemzeti szembenállás eleme-

it) már a Wesselényi-szövetkezés időszakától kezdve meghatározta főbb követeléseit. Mármost sok tekintetben változott a helyzet, amikor ez a mozgalom Thököly 1682. évi fejedelmi trónra lépésével ellenzéki pozíciójából egy különálló államhatalom birtokába jutott, és más szóval maga is *államfenntartó* tényezővé vált. Ekkor ugyanis ki kellett derulnie, hogy a közhatalom berendezkedése tekintetében vallott korábbi nézetek nagy része eredeti formájában az új körülmények között egyszerűen nem tartható fenn. A kuruc küzdelmet kezdeményező vármegyei nemesség tehát, röviden szólva, egy olyan „harapófogóba” került, amely mindig is kialakul, ha egy korábban birtokon kívüli, ellenzéki irányzat a hatalom emeltyűihez jutva kormányzó erővé emelkedik.

Mindezt, amit eddig felvázoltunk, mi sem példázza jobban, mint e nemesség központi követelésének, a „*libera electio*”-nak, azaz, a „szabad választás” jelszavának a sorsa, amelyet az egyik korabeli nemesi deklaráció egyenesen a nemesi törekvések „*principale et cardinale fundamentum*”-ának, vagyis „elvi és sarkalatos alap”-jának nevezett.² Ez a jelszó eredetileg a Wesselényi-szövetkezés éveiben született meg, elsődlegesen Habsburg-ellenes érrel, az ország akaratára ellenére hazánkra kényszerített és a rendekkel kötött paktumokat sorozatosan megszegő Habsburg-uralom megdöntésére. De, hogy e jelszó tartalma nem merült ki pusztán a Habsburg-ellenességben, hanem ennél szélesebb körű, valóban elvi álláspontot is tükrözött, azt már a Habsburg-ellenes nemesség talán legjellegzetesebb alakjának, *Szepesi Pálnak* egyik 1667 táján elhangzott kijelentése is elárulta, miszerint az ellenzékiek, a külső szövetségek megválasztásában azért hajlottak inkább a törökhöz, mint a franciához, mert az utóbbival kapcsolatban attól tartottak, hogy az országában abszolút módon uralkodó francia király a magyarokat is megfosztaná a *libera electio* jogától.³ Ez a „szabad választásos” koncepció azután, amely a Wesselényi-szervezkedés más forrásainak tanúsága szerint, a lengyel mintájú *nemesi „respublica”* követelésével is szorosan összekapcsolódott,⁴ az 1670. évi rendi felkelés elfojtását követő bújdosó korszakban is végigkísérte a korai kuruc mozgalom nemesi vezető rétegének politikai gondolkodását. A hangsúly ekkor az egyszemélyi irányítással, mindennemű személyi „*ambitio*”-val szemben a bújdosók közösségét irányító *nemesi „universitas”* fejenkénti beleszólást biztosító, testületi felelősségére esett. Ennek a felfogásnak volt intézményi „kifolyása” az ún. *deputáció*, amelynek 12 tagja egyfajta jellegzetes nemesi demokráciában tartotta kezében az irányítás meglehetősen laza gyeplőjét.⁵ „*Sok tanácskozásoknak kell lenni*”: Szepesi Pál egyik korabeli levelének ez a kiragadott mondattdre-deke⁶ mintha az egész korszak politizálási módszerének a lényegét sűrítette volna magába!

Mert nem téveszthetjük szem elől: ez a vezetési stílus — ha voltak is vonzó és megnyerő vonásai — adott helyzetben, ti. a kuruc mozgalmat szorongató körülmények között (amikor is a „sok tanácskozások” helyett az esetek többségében gyors döntésekre lett volna szükség), nem állta — tegyük hozzá: nem állhatta — ki a gyakorlat próbáját. Az 1670-es évek bújdosó időszakában, korabeli kifejezéssel szólva, a „fejetlen lábság”, a „rendeletlenség” ijesztő megnyilvánulásai hatalmasodtak el: a nemesi és katonai demokrácia eszményi követelménye a mindennapi életben a nemesi és katonai anarchia zűrzavarában állt testet.

Ilyen előzmények után lépett fel *Thököly Imre*, akinek rohamosan emelkedő hatalma egészen más forrásvidékről eredt, mint amelyet a kuruc küz-

delem korábbi nemesi vezető rétege a maga ellenőrzése és befolyása alatt tudott tartani. Az új fővezér egyfelől saját (részben Erdélyben fekvő, azaz a császári konfiskációt elkerülő) földesúri birtokaira támaszkodva, másfelől a deputációs nemesi ellenőrzés alól kicsúszó kuruc „vitézlő rend” fegyvereinek a hatalmával vívta ki növekvő tekintélyét, amellyel új rendet és erővonalat szabott a kuruc tábor soraiban. Valójában érthető, hogy a korábbi irányítást ellátó nemesség növekvő ellenérzésekkel, bizalmatlansággal tekintett a jövődő kuruc fejedelemre, mert hatalmi szempontból kijátszottnak, történetileg becsapottnak, személyileg sértettnek érezte magát.

Egyebek mellett ez a „sértettségük” is tükröződött a XVII. század végi kuruc küzdelem egyik legérdekesebb és legeredetibb dokumentumában, ti. azon „postulatumok” jegyzékében, amelyet az akkor még Apafi környezetében tartózkodó legtekintélyesebb bújdosó nemesek (így *Szepesi Pál*, *Kende Gábor*, *Fáy István* és mások) Thököly török általi fejedelmi kinevezésének előes'élén, 1682. szeptember 8-án a kuruc, az erdélyi, és a török seregek közös füleki táborában kiállítottak. Ebben a deklarációban azokat a feltételeket foglalták össze, amelyek teljesítéséhez kötötték Thökölyhöz való csatlakozásukat. Elhagyva néhány kevésbé jelentőset, a fontosabb feltételek a következők voltak. 1.) vallásuk „liberum exercitium”-ának, azaz szabad gyakorlásának biztosítása (NB. a zömében református bújdosó nemesség ezt a luteránus Thököly Imrével szemben tartotta szükségesnek leszögezni!) — 2.) hogy megtartassanak a libera electio-ban, s mindenekben félelem nélküli voksolásuk biztosítsák — 3.) mivel a magyar szabad nemzet, szabad nemes lévén, kívánják, hogy senkihez hittel ne legyenek kötelesek, a meglevő reversálisok alól is felszabaduljanak, s ki-ki hazája törvénye, szabadsága szerint élhessen nemesi szabadságával (ez a követelés egyszerre irányult a fejedelmi szolgálat vállalása és a magánföldesúri familiaritás intézménye ellen!) — 4.) valamennyiöknek „rendi szerint való böcsületi”, promotioja meglegyen, s a „nemzet 'közönséges megegyezéséből álltassék fel a deputáció — mint írták — a felső esztendőkbeli szokás és példák szerint”⁷ — Abban a gyanakvásban, bizalmatlanságban, amit az itt felsorolt feltételek tükröznek, megítélésünk szerint, legalábbis két tényező játszott közre. Egyrészt korábbi el- és lekötelezettségük Apafi erdélyi fejedelem iránt, másrészt az a kétségtelen elvi alapokon nyugvó meggyőződésbeli kifogásuk, hogy Thököly nem az ő választásukból, hanem a kuruc hadak és a török akaratából emelkedik a fejedelmi trónra. Ha nem fogadtak el kinevezett uralkodót Béctől és Párizstól, érthető, hogy a konstantinápolyi porta oktrojának is ellene voltak. Az uralkodói szuverenitás forrásának egyedül önmagukat, illetve az önmagukkal azonosított rendi ország libera electio-ját voltak hajlandók elismerni.

Az a harapófogó, amelybe ez a nemesség az itt vázolt módon került, még jobban összecusukódott, amikor 1682. szeptember 16-án Thököly fejedelmi kinevezése és beiktatása megtörtént. Hogy a korábbi kuruc mozgalom nemesi irányító rétegében ez az aktus milyen eleni erejű viharokat kavart, arra a korábbi szatmári alispáni székbeli bújdosó sorba került, régi kuruc vezér *Kende Gábor* eljárása veti a legjellemezőbb fényt. Egy 1682. október 22-én kelt „Informatio”-jában ő az új helyzetben Esterházy Pál nádorhoz fordult, nyíltan felajánlva szolgálatait a bécsi udvarnak. Sőt, mint aki Thököly helyzetét berülről ismeri a tanácsok tömegével látta el az udvart, hogyan lehetne Thökölyi hatalmát minél gyorsabb úton megdönteni. Haragtól fűtött indítványainak

ő maga adta magyarázatát, amikor „informatio”-ja végén elvi indoklásként odaírta: „Már soha ne remélje Magyarország ezen az úton a libera electiot, mert Thököly által az elrontatott, szánjon meg Isten bennünket, már ilyen titulussal él: Emericus Thököly Princeps et Partium Regni Hungariae Dominus”.⁸ Mint ez a levél is tanúsítja, az a körülmény tehát, hogy az első kuruc felkelés végül is a bújdosó korszak nemesi vezető rétegének elképzeléseitől merőben eltérő módon jutott fel a delelőjére, e réteg legalábbis egyik legtekintélyesebb képviselőjét egészen az ellentáborba való átpártolás küszöbéig juttatta.

Am csak a küszöbéig — mert aztán bekövetkezett a fordulat! A katarzis, az átváltás kinél rövidebb, kinél hosszabb ideig tartott; ha eddig kevésbé, ezután jobban kiütköztek a személyes sorsból, múltból, eltérő helyzetekből fakadó egyéni árnyalatok, színek. A váltás a leggyorsabban és leghatározottabban talán Fajgel Péternél történt, aki — s talán ez sem véletlen — még kívülmaraadt a Wesselényi-szövetkezésem (s így az ottani tanácskozásokon formálódó-alakuló rendi eszmények is kevésbé ivódtak a gondolkodásába), s Sáros vármegye substitutus szolgabírójaként csak 1672-ben csatlakozott a bújdosó seregekhez. Egy 1677-ből származó konfiskációs becslés mindössze 1310 frt. értékű fekvőjóságáról (köztük egy hegyljai szőlőről) tud, s így feltehetően a vármegyei nemesség szegényebb rétegeihez tartozott (ami ugyancsak elgondolkoztató körülmény.) Ennek ellenére egyik legtevékenyebb tagja volt a korai kuruc mozgalom nemesi vezető rétegének, többször viselt követséget Lengyelországba, a bújdosók 1678. márciusi somkúti gyűlésén pedig a nemesi „universitas” persétörévé választották. Thököly fellépése után egy ideig még Apafi és Teleki eszköze volt, de már egy 1681. januárban kelt levelében fejet hajtott Thököly személyes kiválósága előtt. Így történt, hogy elnyerve a kuruc fővezér bizalmát, Thököly már 1682. augusztusában az akkor elfoglalt kassai vár kapitányává nevezte ki, s Fajgel ebben a tisztségben szolgált megszakítás nélkül egészen a felkelés bukásáig. Hogy a fejedelem egyik legbensőbb és legmegbízhatóbb emberének tekintette, azt nem csak, vagy talán nem is elsősorban nagyszámú levelezésük tartalma és hangvétele tanúsítja, hanem az az egykori káptalani jegyzőkönyvekben feljegyzett, s történetírásunkban mindeddig ismeretlen tény, hogy Thököly legtitkosabb terveibe volt beavatva. Így egyedül ő tudott Thököly mindvégig (!) fennálló bizalmas bécsi kapcsolatairól, amelyek a Thökölyhez csatlakozott sárosi Szirmay István és a császári udvar megbízásából a Szepesi Kamara hivatalnok, Kálmánczay István között bonyolódtak, s amelyeket Fajgel Péter biztosított oly módon, hogy a kettőjük közötti levélhordozók mellé (hogy ti. azok út közben senkivel ne állhassanak szóba) saját katonaságából adott védő kíséretet.⁹

De nem sok időbe került, hogy a bújdosó nemesség legismertebb és legtekintélyesebb vezetőjénél, a már többször említett Szepesi Pálnál is bekövetkezzék a fordulat. Az egykori borsodi alispán, akinek már a felmenői is magas tisztségeket töltöttek be a vármegyén, több mint 67 ezer frt. értékű hajdani jóságával (amelynek — s ez ismét csak elgondolkoztató — közel 2/3 része, pontosan 64,3 %-a volt a zömében Hegylján fekvő szőlőbirtok) egyike volt az ellenzéki nemesség legvagyonosabbjainak.¹⁰ Az 1660-as években részben a protestáns ellenzékben és a Wesselényi-szervezkedésben játszott vezető szerepéről, részben arról volt ismert, hogy borsodi alispánként (így pl. a végvárakba szökött jobbágykatonák földesúri visszakövetelése ügyében) rendkívül keményen védte a nemesi osztályérdekeket. Minden porcikájában nagy ambíciókat

tápláló, feltörekvő, gazdagodni vágyó, típus, akitől nem voltak idegenek a feudális járadékszerzés erőszakos módszerei, habár a rendelkezésünkre álló adatok arra is fényt vetnek, hogy az ő gazdálkodásában az archaikusabb munkajáradék, a robot helyett már inkább az árukereskedelemhez kapcsolódó pénzügyi tevékenységek játszották a meghatározó szerepet.¹¹ 1670. utáni számviteli működésében a kuruc mozgalom amolyan „mindenes” szerepkörét látta el. A rendi deputáció állandó tagja, s ezen belül elsősorban követi feladatokat lát el. A Trenčsénből elbújdosó Petrőczy Istvánnal együtt már 1671-ben megjárta a török portát: e küldetése eredménye, a szultán biztató üzenete tette lehetővé a kuruc mozgalom egyáltaláni kibontakozását, utána még kétszer, 1673-ban és 1675-ben járt követségben Konstantinápolyban; ez utóbbi év 9 hónapját töltötte az oszmán fővárosban.¹² Mind e közben 5 gyermekes családja, minden jószágtól megfosztva, s leginkább Apafiék jótéteményeire, adományaira rászorulva, igen csak szűkös körülmények között tengődött Kolozsvárott. Ez a személyes lekötöttsége is nyilván közrejátszott abban, hogy Thököly emelkedő csillagzatának éveiben, 1678. és 1682. között, Szepesi minden esetben az erdélyi politika oldalán és Thököly ellenében foglalt állást.¹³

Amde aztán nála is bekövetkezett a fordulat! 1682. november 27-én Debrecenből kelt szűkszavú levelében fordult Telekihez, amelyben mindenféle megegyezés és magyarázkodás nélkül röviden arra kérte volt patrónusát, hogy „salvus passus” kiállításával támogassa családja kiköltözését, finoman utalva a család anyagi szűkösségére.¹⁴ Teleki pedig (ritka kivétel!) ezúttal csakugyan nagyvonalúnak mutatta magát: megüzente Apafinak, hogy „*akárki mint ítéljen felőle, de őnagyságának, úgy vettem eszembe, igaz szolgálja volt*, s ennek megfelelően a salvus passus-on kívül „gazdálkodás”-sal és „vecturá”-val is segítette a Szepesi család Magyarországra való hazatérését.¹⁵ Maga a családfő, Szepesi Pál pedig már néhány héten belül Thököly fejedelmi biztosaként, commissariusaként tűnt fel a felső-magyarországi rendek 1683. januári kassai tanácskozásán. Később egy másik vezető bújdosó társával, Szalay Pállal együtt a török 1683. nyári nagy bécsi hadjárata idején ugyancsak fejedelmi commissariusi szerepkörben fogadta a dunántúli arisztokraták és vármegyék Thököly előtti hódolatát, 1683. őszén a Felső-Magyarországon átvonuló Sobieski János lengyel királlyal tárgyalt Thököly követeként.¹⁶ Életét még Thököly fejedelmi korszakában fejezte be: 1685. május 30-án halt meg valami „kelevénynek torakában való kelésében”.¹⁷ Élete utolsó két hónapjából Ónodról keltezve, 9 Thökölyhez írt levele maradt ránk, amelyekből kiderül, hogy a fejedelmi hatalom kisebb helyi ügyeit intézte (így seregszéken volt esküdt, stb.). Pályájának ez utolsó dokumentumaiból is a Thökölyhez való rendíthetetlen hűsége sugárzik.¹⁸

Fajgelnél és Szepesinél a jelek szerint hosszabb időbe telt — s az előzmények ismeretében ebben semmi meglepő nincs — Kende Gábor Thököly mellé csatlakozása. Kende az 1660-as években egy ideig alispán volt Szatmárban; itteni javai értékben nem sokkal haladták meg a 20-ezer frt-ot, de felesége, Bánffy Zsuzsanna révén ő a „másik hazában”, Erdélyben (többször között Boncidán) is szép jószágokkal bírt, úgyannyira, hogy Bánffy György egy későbbi maliciózus megjegyzése szerint „*Magyarországban csak az úri nevre sem verődülhetett volna a jó sógor, de itt bezzeg úrrá lett*”.¹⁹ Annak idején Szepesi után ő is egyik oszlopa volt a Wesselényi-szövetkezés vármegyei szárnyának. Osztyávnak egyszerre volt öntudatos és öntelt tagja: fennmaradt levelei hol a főrendek elleni berzenkedését és a familiárisi függéstől való viszolygását hol

a városi polgárság és a jobbágyok megvetését tükrözik. Mondásával, miszerint „*a paraszti vér az embertelenséget nemzette (míg) a nemesi vér mibennünk az emberséget*”, egész osztálya társadalmi mentalitását híven jellemezte.²⁰

Az 1670-es évek száműzetését ő erdélyi birtokrészei jóvoltából valamivel könnyebben viselte el, habár az ő levelei is telve voltak anyagi természetű panaszokkal. Szepesihez hasonlóan ő is állandó tagja volt a deputációnak, de bújdosó társától eltérően ő nem annyira diplomáciai téren tevékenykedett (ámbar a portát 1677-ben ő is megjárta), mint inkább a seregek valójában megoldhatatlan létfenntartási ügyeit (kvártélyosztások, élelem- és takarmánybeszerzések, zsoldfizetések stb.) intézte.²¹ Szepesinél jobban kötődött Erdélyhez, amit ottani birtoklása teljesen érthetővé tesz. Fentebb idézett 1682. októberi „informatio”-ját, a bécsi udvarnak való felajánlkozását ez a tény is kétségtelenül befolyásolta, amennyiben fejedelme, Apafi mediátorságát is felajánlotta a Thökölyvel és a törökkel való béke előmozdításában.

Egyéni sorsának további nyomon követését némiképpen nehezíti az a körülmény, hogy következő hónapjaiból eddig nem került elő adat kutatásaink során. Annál érdekesebb és meglepőbb viszont az első róla felbukkanó nyom Thököly fejedelmi kormányzása idejéből! A török 1683. nyári bécsi hadjárata idején, augusztus 18-án Thököly arról értesítette Szabolcs vármegyét, hogy egyik főrenden levő hívét, Kende Gábort küldi vissza királyfalvi táborából, hogy a „nemes vármegyék assistentiájával” vigyázzon a Tiszántúl való földre, részben a török részről történő károsítások, részben a lengyelek esetleges beutéseinek elhárítására.²² Így aztán a következő hónapokban-években Kende Thököly teljhatalommal felruházott commissariususként egy nagy országrész ügyeit irányította: hol Saponara sárospataki császári commandanssal tárgyalt a fegyverszünet kérdéséről, hol a váradi kajmekámmal levelezett különböző török excessusok ügyében, hol pedig pénzt szállíttatott Nagybányáról Munkácsra, hogy fedezze a fejedelmi udvartartás költségeit.²³ Kommisszáriusi működését, amelyet Thököly bukásáig ő is megengás és szakítás nélkül folytatott, a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint, egyszerre jellemezte a vármegyékkel való maximális együttműködési készség, s az apróságokban is megnyilvánuló lelkiismeretes gondosság.

Nincs itt módunk arra, hogy további egyéni életutakat, változatokat is ismertessünk. Éppen csak utalunk *Uhrisj Pálra*, aki a fejedelmi korszakban Thököly udvarmestere volt, vagy *Szalay Pálra*, aki, mint már jeleztük, ugyancsak kommisszáriusként szolgálta a fejedelmi hatalmat, továbbá *Fáy Istvánra*, a volt abaúji alispánra, aki 1682. őszén ugyancsak hazatelepült, de — valószínűleg már csak törődött egészségi állapotára való tekintettel is — a továbbiakban nem vállalt aktív politikai szerepet. S végül megemlítjük *Ispán Ferenc* esetét is, aki a bújdosó vezérkarnak még egyik legtevékenyebb tagja volt, de — alighanem privátokok miatt — a fejedelmi korszakot már a távoli Erdélyből passzívan nézte végig.²⁴ Am tegyük hozzá: Ispán Ferenc útja kétségkívül a *kivétel* volt, a bújdosó nemesség főleg Máramarosban és Szilágyságban (ti. Somlyó körüli) élő zöme 1682. őszén „élt az idővel és alkalmatossággal” s előragdva Thököly államfőségét, ki aktívabb, ki passzívabb szerepkörben visszatért Magyarországra.²⁵

Áttekintésünk végére érve, tegyük fel most már a kérdést: a bújdosó nemesség és Thököly közötti ellentétek 1678. és 1682. közötti kieleződése után, milyen motívumok segítették áthidalni a megnyíló szakadékat, miben keres-

hetjük a magyarázatát az egykori oppozíciós-ellenzéki arculatú nemesség Thököly mögötti felsorakozásának? A passzívak esetében kézenfekvő a válasz: birtokaik visszanyerése ellenében (ami a számukra a döntő volt!) egyszerűen elfogadták, tudomásul vették Thököly szuverenitását. Összetettebb a válasz a Thököly államfősége idejében is aktív szerepet vállalt egykori bűjdosók esetében. A magyarázat első szintje itt is nyilvánvaló: a Habsburg-ellenes küzdelem lendülete, dinamikája segítette őket át a „hoftpont”-on. Árda talán nem felesleges tovább nyomozni az okok után. S ha így járunk el, két további motívumra is bukkanhatunk. Az egyik magának a bűjdosó nemességnek a megrendülése, növekvő zavara a nemesi szabadságesszmények fejtienségsbe, anarchiába, teljes káoszba torkolló megvalósulása, termékettensége láttán. „*Sír a föld is mialattunk*” — Kende Gábornak ez az 1676. januári kifakadása²⁶ mintegy összegezése ennek a felismerésnek, amelyhez Thököly fellépését követően aztán minden kétséget kizáróan az új fővezér kemény, centralizált vezetési stílusának, s e módszer hatékonyságának növekvő elismerése is társult. „*A mi boldogtalan magyarink veszettül való ögyelgéseken törődünk... Csekély elmém szobint jobban keménykedni kell önagyságának (ti. Apafinak), masként bizony újabb romlás követi ez nyomorult ügyet*” — írta pl. Szepesi Pál 1679. január 13-án Teleki Mihálynak,²⁷ s talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy adott időpontban a „keménykedés”-nek ez a számonkérése az erdélyi fejedelemlen, már akarva-akaratlan visszhangja, reflexe volt Thököly 1673 őszi átütő sikereinek. Mindez a felismerés, megszenvedett tapasztalat alighanem előkészítette, egyengette az utat Thököly fejedelmi hatalmának későbbi elismerése felé.

De a másik oldalról egyengethette a talajt az a felismerés is, hogy a keménykezű katonai fővezérként felemelkedő Thököly, a fejedelmi hatalom birtokába jutva, államfőként immár nem tör „*absolutum dominium*”-ra, amitől pedig ez a bűjdosó nemesség (akár külföldi, akár hazai változatában) a legjobban tartott. És talán nem tévedünk, ha azt gyanítjuk, hogy a bűjdosó garnitúra maga is megtalálta a módját, hogy a fejedelmi hatalom létrejöttének döntő pillanatában Thökölyt az általa kívánatosnak tartott (nem abszolutista) irányba terelje. S itt nem is elsősorban a fentebb említett „*libera electio*”-s postulatumokra gondolunk, mert az abba foglalt feltételekkel (így pl. a deputáció intézményének állami szinten való visszaállításával) Thököly vajmi rehezzen kezdetett volna bármit is. De aligha értelmezhető másként, mint Thökölyhez intézett burkolt figyelmeztetésként az ekkor már Thököly oldalára állt Fajgel Péter kassai kapitánynak az az 1682. augusztus 26-án urához intézett beszámolója, amely a város és a vár kuruc kézbe vételének ünnepélyes ceremóniáját írta le. Nos, ha ebben a tudósításban egybeként arról olvashatunk, hogy az új fejedelmet „*közönségesen áldják érte*”, amiért a város lakóit meghagyja régi szokásaiban, s a régi királyoktól nyert régi szabadságaikban²⁸ — úgy ezekben a hangsúlyokban bizonyára nehezen lehetett félrehallani az immár a sáncokon belülről jövő figyelmeztetést: az új fejedelemlen ne térjen az abszolutista kormányzás útjára, ha netán megcsapná őt a „*dominium absolutum*” kísértésének a szele. S Thököly, fejedelmi országlása alatt, csakugyan tanúságát adta, hogy képletesen szólva, felfogja és megérti a hazai társadalmi valóságnak ezt az üzenetét. A „jogeljátszásos” Habsburg-abszolutizmussal szemben, amely abból indult ki, hogy „*a magyarok összes törvényeit a fejükön kellene elégetni*”,²⁹ Thököly, uralkodásának egész ideje alatt, kitartott

a rendi alkotmányosság és a *jogfolytonosság* álláspontja mellett: a fenálló magyarországi politikai intézményrendszert, a Habsburgoktól eltérően, nem felszámolni és likvidálni, hanem javítani, reformálni igyekezett. Fejedelmi államát éppen ezért tekinthetjük a kormányzati berendezkedés tekintetében, s tendenciájában *központosító rendi monarchiának* — abszolút monarchia helyett.³⁶ Ez a központosító rendi monarchizmus volt azután az az irányzat, amely a maga reális kompromisszumaival, végül is a bűjdosó nemesség legjobbjai számára is elfogadhatónak, a történeti cselekvés követhető alternatívájának bizonyult.

Összefoglalásul: Az a központosító rendi monarchia, amely Thököly fejedelmi államában megtestesült, mint arról meggyőződhattunk, nem az eredeti rendi-nemesi törekvések kiteljesüléseként jött létre, hanem a török támogatásával, részben Thököly (illetve a vele házasságra lépett Zrínyi Ilona) magánfőldesúri hatalmából, részben a török korszak háborús viszonyai idején kitermelődött hivatásos katonarend fegyveres erejéből született meg. Ehhez az új hatalmi képződményhez a korábbi kuruc mozgalom birtokos nemesi vezető rétege szinte utolsóként csatlakozott. De miután Thököly fejedelmi szuverenitását kénytelen-kelletlen elfogadták, legjobb képviselőik teljes tudásukkal és energiájukkal álltak a jó ügy szolgálatába: a kuruc fejedelmiség rendi dualizmusában nem az újratermelődő rendi széthúzást táplálták, hanem a központosító politika végrehajtását támogatták, azaz nem a rendi, hanem a fejedelmi pólust erősítették. Ahhoz pedig, hogy ezt a nagy pályát bejárják, alighanem maguknak is nagy belső átalakuláson kellett átmenniük; enélkül bizonyára nem is lettek volna képesek a történelmi lépésváltásra. A bűjdosó korszak több mint egy évtizede (a maga súlyos anyagi nélkülözéseivel, sűrű emberi megpróbáltatásaival, sőt megaláztatásaival) nyilván hozzájárult társadalmi-politikai arculatuk átformálódásához. Ilyen szempontból a bűjdosás időszakát olyan „nevelő iskolának” is tekinthetjük, amely elősegítette, hogy az ellenzéki birtokos nemesség a rendi szemlélet konzervatív, sőt retrográd válfaját a rendi reform és központosítás irányába mutató, progresszív tájékozódással, a szűk provinciális vármegyei látókört pedig széles országos látóhatárral cserélje fel.

1. Magyar Országos Levéltár (OL), G szekció, **Thököly-szabadságharc levéltára** (TSZL) II/1.
2. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, **Thaly-gyűjtemény**, Fol. Hung. 1389/1. Ezt a deklarációt az Apafi erdélyi fejedelem táborában lévő bujdosó nemesek 1682. szept. 8-án a füleki táborban állították ki. A nyilatkozat azokat a feltételeket tartalmazza, amelyek teljesítéséhez költötték a régi bujdosók Thökölyhez való csatlakozásukat. A deklaráció részleteire később még visszatérünk.
3. Szepesi Pálnak ezt a kijelentését Sente Bálint országbírói ítélőmesternek egy 1670-ben tett vallomása tartotta fenn. Haus, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, **Hungarica, Specialia**, fasc. 292/A folio 49—59.
4. Ld. **Benczédi L.**, A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái 17. század végi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben, Századok, 113 (1979), 1040—1042. p.
5. **Benczédi L.**, Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a 17. század végi Magyarországon (1664—1685). Ertekezések a történelmi tudományok köréből, 91, Budapest, 1980, 74—76. p.
6. (**Gergely S.**), Teleki Mihály levelezése (TML) VII (1916), 148—149. p. A levelet Szepesi 1676. jan. 20-án írta Teleki Mihálynak.
7. Vö. a 2. sz. jegyzettel.
8. OL. P. 125., **Esterházy Pál nádor iratai**, nro. 668/9645.
9. Hogy 1671-ben az akkor 30 év körüli Fajgel Péter még Sáros vármegye hivatalban lévő substitutus szolgabírája volt, arra ld. Segnyey István 1671. jún. 15-én kelt levelét: OL. E. 254. **Repraesentationes**, raksz. 3217. — Az 1677. évi konfiskációs jegyzék lelőhelye: OL. E. 156. **Urbaria et Conscriptiones** 113/29. — Fajgel 1678 márciusi pecsétőri megválasztására a bujdosók vezékarában ld. (**Torma K.**) Késmárky Thököly Imre naplója 1676—1678. évekből, Monumenta Hungarice Historica, II 18. Pest, 1866. 161. — Fajgel számos lengyelországi követsége közül az 1679. évi útjáról szóló beszámolót kiadta Gergely S.: TML. VIII. (1926), 408 és 433. — A Thököly személyes kiválóságát hangsúlyozó 1681 jan. 20-i Fajgel-levél lelőhelye: OL. P. 1238, **Teleki Mihály gyűjtemény** (TMGY). 5. doboz. — Kassai kapitányként Thökölyhez írt első levele 1682 aug. 26-án kelt. **TSZL**. XII. fasc. 5. — Fajgelnek a Thököly és a császári fél közötti kapcsolatok katonai biztosításában játszott szerepére ld. az Egri Állami Levéltár. **Egri Káptalan** hiteleshelyi levéltára, Protocollum Extraseriale nro. AH 756. alatti tanúvallatást.
10. Szepesi Pál elődeire ld. **Nagy I.**, Magyarország családai. X (Pest, 1863). 669. p. — A Habsburg-kincsár számára 1670 után lefoglalt javainak értékebecslése: **Urbaria et Conscriptiones**, 113/29 (vö. a 9. sz. jegyzettel).
11. **Benczédi L.**, Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere. Századok, 109 (1975), 539. p.
12. Szepesi Pál 1671. évi portai követjárásának részleteit összefoglalja **Trócsányi Zs.**, Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1630-ig). Budapest, 1972. 107—108. p. Az 1673 és 1675. évi portai követjárásokra ld. **TML**. VI. (1912) és VII (1916). passim.
13. „Édes uram, néha-néha jussanak kegyelmednek eszébe az én szánakozásra jutott sorsú cselédim” — írta pl. egy ízben Szepesi Drinápolyból Telekihez, **TMGY**, 1. doboz, 1675 nov. 27. Szepesi Apafiék melletti állásfoglalása: **Benczédi L.**, Rendiség, abszolutizmus. 165.
14. **TMGY**, 7. doboz.
15. Uo. Teleki Mihály levele Vajda Lászlónak, 1682. dec. 7.
16. Szepesi Pál kassai fejedelmi kommisszáriusságára ld. (**Majláth B.**), a felső-magyarországi rendek kassai gyűlésének actái, 1683. Történelmi Tár, 1883. 362. p. — Szepesi 1683. nyári dunántúli fejedelmi biztosí ténykedésére egyebek között Thökölynek az észéki táborból a veszprémi várörshöz intézett 1683. jún. 15-i levele vet fényt. OL. P. 1314., **Batthyány-levéltár**, Missles, nro. 49532. — A lengyel királyhoz történt követi küldetését Rhédei Ferenc említi Telekihez írt 1683. nov. 23-i levelében. **TMGY**, 7. doboz.
17. Ezt felesége, Csuda Zsuzsanna még a halál napján tudatta Thökölyvel. **TSZL**. II 1.
18. Uo.

19. Kende Gábor magyarországi javainak értékebecslése: **Urbaria et Conscriptiones**, 113/29 (vö. a 9. és 10. sz. jegyzetekkel). Bánffy György megjegyzése Teleki Mihályhoz 1685. júl. 6-án Boncidáról írt levelében olvasható. **TMGY** 8. doboz.
20. Jellemzésére ld. **Benczédi L.**, Az 1670. évi tiszavidéki felkelés, i. h.. 540—541. p.
21. Minderre ld. **TML.** VII. (1916), passim.
22. Nyíregyházi Állami Levéltár, Szabolcs vármegye levéltára Acta Politica, 1683—101.
23. Uo., passim (ld. különösen az 1683. szept. 25-én Fülöpösről írt levelét, Acta Politica, 1683 71), továbbá Thököly levele Bánchy Ádámmalhoz. **TMGY**, 7. doboz, 1683 dec. 12.
24. Szalay Pál fejedelmi kommisszáriusként való működéséről igen sok forrásunk tanúskodik. Ezek közül itt csupán Thököly már említett 1683. jún. 15-i levelére utalunk. (Vö. a 16. sz. jegyzettel). A Fáy testvérek (István és László) Erdélyből való hazatelepülését jelzi Fáy Lászlónak Fáy Istvánhoz Eperjesről Somlyóra írt 1682. nov. 29-i levele. OL. P. 1871. **Törzsanyag**, fasc. 77, Pallium 22/2. Ispán Ferencnek a Thököly-felkeléstől való távolmaradása a szepesi kamarának a pozsonyi kamarához intézett 1688. március 25-i átiratából derül ki. OL. E. 23. **Litterae Camerae Scepusiensis**, raksz., 1217.
25. Ennek dokumentumai elsősorban a **TMGY** 7. dobozában találhatók, passim.
26. **TMGY** 2. doboz, Kende Gábor 1676 jan 22-i levele Telekihez.
27. Uo. 4. doboz.
28. **TSZL.** XII., fasc. 5. (vö. a 9. sz. jegyzettel),
29. Ezt a kijelentést állítólag a később Thököly szolgálatába állt, s a Kollonics Lipót pozsonyi kamarai elnökkel szoros kapcsolatot tartó Draheim Vilmos fiskális prefektus még Habsburg-szolgálatára idején, 1680—81 táján Lipót előtt tette. A Draheimra vonatkozó tanúvallomásokból ld. Lángh János tanúskodását 1683-ból. **Egri Káptalan** hiteleshelyi levéltára, Protocollum Seriale, nro. S/364.
30. A kérdés bővebb kifejtését ld. **Benczédi L.**, Rendiség, abszolutizmus, főleg 128. és 139. p.

A köznemesi érdekérvényesítés változásai Zólyom vármegyében a XVII. század második felében

Nagy József Zsigmond

Valamely rendi réteg érdekelismerése természetesen mindenkor különbözik az osztályszerű viszonyok között élő társadalomban megfigyelhetőtől. Így van ez még akkor is, ha közben tisztában vagyunk azzal, hogy a nemesi közérpreteg látszólag jól felfogott érdekeit követve, sokszor rendkívüli következetességgel formál véleményt a renden belüliekről vagy határolja el magát a más rendbeliektől. Ez a negativizáció azonban még korántsem jelenti azt, hogy önmagáról való tudata immár reális érdekelismerésként tevékenysége kizárólagos szabályozó elvévé lett volna, magatartását általában motiváló indítékká vált. Történelmi fordulók aféle vészhelyzetek azonban sokszor megkönnyíthetik, nyilvánvaló szükséggé tehetik az önreflexiót és a XVII. század második fele többszörösen is alkalmas helyzeteket teremtett ahhoz, hogy a rendi rétegek, immár reális közösségként viszonyuljanak társadalmi lehetőségeikhez.

A köznemesség számára megnyíló társadalmi helyzetek ugyanakkor megszeménően konkrétan is adódtak. És bár korlátozott értelemben beszélhetünk általános köznemesi érdekről is — így, csak rendszeréből kiragadva is nyilvánvaló, hogy a köznemes a nagybirtokosnál inkább érdekelt abban, hogy jobbágya ne legyen szabadmenetelű — mégis az érdekérvényesítés e korbeli módozatairól mai tudásunk szerint már jóval eligazítóbbak az olyan megközelítések, melyek bizonyos fajta metszésben, a gazdaság nagysága, a gazdálkodás módja, a jogérvényesítés lehetősége, vagy éppen a nemes vallása szerint haladva mutatják az általában is felfogható rendi rétegeket.

Véleményem szerint ilyen lehetséges metszésként, a köznemesi érdekelismerés vizsgálatát megkönnyítő módszerként adódik a történetkutató számára a táji jellegből fakadó. Az a korántsem újkeletű felfogás tehát, mely a tájat olyan összefogó kereknek tartja, melyben, mint értéktartományban helyet kapnak azok az elkülönítésre módot adó elemek, melyek az általánoshoz képest a sajátyszerűséget hordozzák. A táj persze maga is történetileg változó kategória és általában nem felel meg közigazgatási beosztásnak, megyének vagy processusnak. Azzal azonban, hogy eredendően ezek az egységek történetileg így jöttek létre, önmagukban is kifejeznek valami szükségszerűt. Domborzati és gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodást, demográfiai, vagy etnikai szabályszerűséget nem egyszer éppen demográfiai, vagy etnikai következményt...¹

Sajátos, hogy a szóbanforgó vármegye azáltal is különösen alkalmas egy ilyen vizsgálatra, (tájba helyezett társadalmi tipológiára) mert az egyébként is rendkívüli fejlődési változatokat mutató XVII. századi Magyarország egyik jó elkülöníthető esetét képviseli; sokféle gazdasági, társadalmi átmenet világát mutatja, mégpedig egy ilyen időszakban melyben még országos jelentőségűvé válhatott mindaz ami itt történt, hiszen a megye népessége, gazdasági és társadalmi súlya még jóval nagyobb volt, mint lett — talán még a XVIII. század első felét leszámítva — későbbi történelme során bármikor.²

Zólyom vármegye közbülső helyet foglal el a tájilag viszonylag egységesen fölfogható alsó-magyarországi megyék sorában. Maga a térség átmenet teremt a védettsége és mezőgazdasági lehetőségei folytán valamivel fejlettebb Dunán-inneni rész és az erősen eltérő felső-magyarországi 13 vármegye között. Zólyom azonban legalább ennyire fontos közvetítő volt az észak—déli irányú tengely mentén is Lipót, Turóc, Árva megyék felé. Mindez pedig nemcsak a közlekedési-kereskedelmi utakra vonatkozóan, tehát a tér és a terep értelmében véve igaz, hanem demográfiai, etnikai tekintetben is, sőt talán a kulturális értékek közvetítése terén méginkább.

A megye déli határa Korpona, Fülek felé és Ocsova irányában nyitott volt, hasonlóképpen védtelenül feküdt a Garam folyása szerint lefelé haladva. Másodrangú, inkább a birtokigazgatás központjaiként használatos várak feladata volt a védelem; Zólyomlipcsée, Revistyée, Saskőé, Véglesé. Ezek a várak és az ideiglenes őrtornyok azonban vajmi keveset értek, ha az előttük fekvő Fülek, Szécsény, vagy éppen Csábrág végveszélybe került. A török portyázókat sokszor nagyobb sikerrel tartóztatták fel a bevágott utak az eltorlaszolt véglesi erdő, ám ha betörték, pusztító fegyvereik Radványig, Úrvölgyig sarcolták a vidéket. Déli részeinek védtelensége különösen tragikus következményekkel járt az Érsekújvár elvesztése utáni időkben. A kettős adózású, töröknek is hódolni kényszerült falvak száma egycsapásra megszaporodott, a véglesi, lipcsei uradalom falvai minden tiltás ellenére is egyre inkább kénytelenek voltak megvásárolni viszonylagos békéjüket.³

A Hajnikon curialista, a XVII. század 30-as éveiben vármegyei szolgabíró volt is adó Bobor család, a nemesi familiák közül nyilván nem egyedül gondolta végig a török közelségének következményeit és birtokait eladva elcserélve 1666-ban sietve Ungvár vidékére költözött. Miközben így a természetes migrációt meghaladó elköltöзések egyre apasztották a megye nemesi társadalmát, másoknak — a rosszabb helyzetben élők számára — viszont éppen Zólyom jelentette a megfelelő menedéket. A nógrádi, honti később már a Bars vármegyei nemesek is a XVII. század során egyre nagyobb tömegben áramlottak az északiabb megye felé. Ám ezzel egyidejűleg legalább ennyire élénk betelepedés folyt Északról; Liptóból, Turócból, Árvából is. Míg a délről jövőket — a Nándory, Ebeczky, Kalauz, Gyürky, Géczy családokat — főként a török félelme mozgatta, az északiakat — a Beniczky, Bohus, Csemiczky familiákat vagy a nagyobb familia délebbre vonuló töredékeit — már akkor is inkább a mostoha körülményeket nyújtó, hideg szűkhatárú völgyek bocsátották el, mintegy lecsapolva ezzel a demográfiai többletbe jutó megyék népességfőlöslegét. Később, a Rákóczi-szabadságharcot követően viszont már a Zólyom népével is kiégyesült torlódott, javarészt szlovák etnikum vállalt tevékeny részt nemeseivel együtt a neoaquistica területek benépesítésében.⁴

A nemesi társadalom színeképének megváltozását a nemesi migrációnál azonban jóval élénkebben befolyásolta a történelmileg kialakult egészségtelen

birtokmegosztás. A mezőgazdasági termelésnek egyébként sem kedvező természeti adottságokkal rendelkező vármegyén három várbirtok is terjeszkedett, a zólyomi, a véglesi és a zólyomlipcsei, de — kamarai érdekelttségük folytán — a már Barsban fekvő — saskői és revistyei uradalom is a nemesi lehetőségeket apasztotta. Még ennél is nagyobb veszélyt jelentettek a nemesi birtoklásra a közvetlen kamarai igazgatás alatt álló bányavállalatok. Az ércolvasztókhoz szükséges szenet a különböző jogbiztosító szerződésekkel megkötött erdőknek kellett adniok, ám a fémkinyerés éppen korszakunkban jutott olyan — mondhatnók röviden — technológiai körülmények közé, hogy a megnövekedett igények egyre erőteljesebben veszélyeztethették a nemesi erdőbirtoklást. Igaz, hogy az agrártermékek jó áron való értékesítésére itt a bányászok, kézművesek és polgárok világában kétségkívül kedvezőbb feltételek mutatkoztak, a nemesi gazdálkodást mégis számos motívum nehezítette; mint az ércbányák nyitása, érczúzó-, vízi- és fűrészmalmok felállítása körül adódó rengeteg nehézség: a vagyonsodás intenzívebb formáiból való kiszorulás mindennapos élménye.⁵

Szinte egyedülálló sajátosságának mondható az is, hogy a vármegye területén egyszerre öt szabad királyi város is települt (Besztercebánya, Breznóbánya, Lőbdebánya, Korpona és Zólyom), erősen meghatározva létével az ott élő nemesség lehetőségeit. Ez a magyarországi körülmények között fejlettnek tekinthető és viszonylag népes polgársággal, kézművesekkel, bányaművelőkkel, kereskedőkkel együttélő nemesség mindenkor más társadalmi rétegek mellett húzódott, mégpedig olyanok mellett melyek maguk is rendi-testületi kiváltságokat élveztek. Az érdekek bonyolult szövevénye alakult ki azáltal, hogy a közvetlen hatalmi — kormányzati érdekeket képviselő Kamara mellett — mely kétségtelenül a legközvetlenebbül tudta érvényesíteni céljait — ott éltek a királyi városok, jobbágyfalvakkal körülvéve tehát feudális úrként, de mégsem nemesként, mellettük pedig a birtokos nemesek. Bizonyos, itt nem részletezhető módon mégis összekapcsolódott ez a sokfajta érdek, hiszen a bányászkodás és az ércfeldolgozás volt a térség fontosságának letéteményese. Bár különböző eséllyel, de azért mindenki megtalálta a helyét abban a viszonylag fejlett technikai munkamegosztásban, melyhez végül a társadalminak is illeszkednie kellett. A térség gazdasági jelentősége hovatovább irányt szabott a társadalmi-politikai mozgásnak is. Ami viszont a köznemesség lehetőségeinek részletezését illeti, immár nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ez a rendi réteg legalább annyira volt kénytelen a saját rendjén belüliekhez alkalmazkodni, mint a más rendbélieléhez. Amennyire lehetett őrizte szuverenitását a főnemesekkel szemben, bár azok viszonylagos gyengesége miatt könnyen szabadult befolyásuktól, de ennél jellemzőbb volt rá, hogy a sajátos zólyomi viszonyokhoz alkalmazkodva már ekkor is kiterjedt hivatali nemességet alkotott, élt a hadi- és méginkább a birtokigazgatásban megnyíló lehetőségekkel. A gazdasági és környezeti körülményekben megnyilvánuló hátrányt a birtokos nemesség erényként fogta fel és társadalmi emelkedése eszközévé vált, hogy provizorságot vállalhatott a zólyomi Eszterházyaknál, a véglesi Csáky uradalomban, Széchy Mária később már a fiskus által igazgatott zólyomlipcsei dominiumban.

Gazdasági ügyintézés mellett ugyan korábban hadiszolgálatot is bőséggel vállalt. Esetleg éppen így került a megyébe és vált ott megbecsült birtokossá. Bár az olyan karriernek a XVII. században már ritkák voltak, mint a Csurhay Gergelyé, aki zólyomi katonaként armálist szerzett, majd birtokot hozzá Lúkván és Lieszkocon, utódai pedig legalábbis az assessorok között mindvégig

megmaradtak, ha följebb nem is sikerült emelkedniök. Inkább jellemző már a Pogrányi Benedek esete, aki a hadi érdemeiért kapott véglesi uradalom birtokában nem tudott megmaradni, kivétvén onnan őt a század második harmadától a zólyomi Eszterházyakra időlegesen ráerősödő főispánokat is adó Csáky család.⁶

A jobb birtokúak azonban a nemegyszer terhes várbeli és jószágigazgatói szolgálat helyett már kezdettől szívesebben vállaltak nobile officiumot, mivel így anyagilag is általában függetlenek lehettek. A középkori törzsökös, donatarius, nemesi predicatummal feldíszített nemes családok birták a vármegyei tisztségek legfontosabbjait, az alispáni, másodalispáni, a szolgabírói, notarius és fiscalis tisztségeket, meg a kisebb jelentőségű assessor, dicátor később commissarius címeiket.⁷ (A szolgabíróval kapcsolatban megjegyzendő, hogy Zólyom vármegyének ezidőtájt nem négy processusa volt, mint a vármegyéknek általában, hanem csak kettő, a megye címerébe is foglalt Garam-folyó által elválasztott alsó- és felső).⁸

Mohácstól 1711-ig hatvankét alispánja volt Zólyom vármegyének. Természetesen nemegy többször s még különbözőbb ideig viselte tiszttét. Közülük a Radvánszkyak tizenháromszor nyerték el ezt a címet, ám ebből tizenegyszer 1606. előtt, a fennmaradó száz évben pedig csak kétszer. Az Osztróluczkyak tizenegyszer adtak alispánt, ebből tizet 1600. előtt, a Zolnayak négyszer, de 1606 után egyetlen alispáni tisztségviselő sem került ki a családból. A birtokon kívül személyes tényezőkön is múltott a választás. Bár hogy a birtoknagyság sem lehetett lényegtelen ösztönző, azt jól mutatja, hogy a magvaszakadt Micsinszkyek jogutódai, az eredetileg Turóc vármegyei Beniczkyek követték azok példáját vagyonukkal mintegy megörökölték társadalmi presztizsüket is. Sőt a család egyik legjelesebb tagja Beniczky Tamás félévszázadig viselt megyei tiszttet s korszakunkban leghosszabb ideig huszonegy éven keresztül — rövid megszakításokkal ugyan —, de viselte az alispánságot. Hogy a példa mégsem lehetett általános azt jól mutatja a Géczyek sorsa. Ők a Micsinszkyknél jóval jelentősebb Poltháry—Soós vagyont örökölték meg beházasodás útján, de a XVII. század folyamán minden közeleti szerepük a Thököly-korban pedig egyenesen országosnak minősíthető politikai befolyásuk ellenére sem jutottak el az alispánsáig. Úgy látszik ők szívesebben is intéztek aktívabb, de kétségkívül a meggazdagodás extenzívebb lehetőségét adó hadi- és commissariusi teendőket, mégis szembeötlő és a személyes tényező jelentőségét sugallja, hogy az előd Poltháry—Soós család szinte ugyanezen a vagyonon ülve nyolcszor érdemelte ki az alispánságot.

Az alispán egykori, vagy éppen még fennálló familiáris elkötelezettségére az újabb időkben Zólyom megyében kevés jel mutat. Talán egyedül borfői Bory Mihály alispánról Wesselényi Ferenc familiárisáról, egyébként korponai főkapitányról nyilvánvaló ez, akit azonban a függetlenségére egyebekben sokat adó vármegye azért látott szívesen, mert Radvánszky özvegyet vett nőül s ezzel az akkor még kiskorú Radvánszky György mostohaapjává válva hatékonyan tudott gondoskodni az árva jogvédelméről.⁹

A megye tradicionális főnemesei a zólyomi Eszterházyak érdekkörébe tarthattak a megyei közeletben különösen korábban jelentős szerepet vállaló Asguthyak. 1691-ben Schmidég Tamás főispán beiktatásakor az Eszterházy familia nevében Asguthy István contradicált mondván, hogy a jelölt nem bir örökös vármegyei possessióval.¹⁰ Másokról, a kisebb jelentőségű családokról kifejezetten tudjuk, hogy familiáris volt közöttük. Így Szily György assessor gróf

Csáky László főispán familiárisa volt.¹¹ Dubeczus György a verselő vármegyei nótarius pedig Eszterházy Miklós nádor udvarához tartozott.¹²

Anélkül, hogy az archontológiának túl nagy jelentőséget tulajdonítanánk néhány szembeötlő jelenség azért nem maradhat említetlenül, már tudniillik ami e tisztségviselő listákból a hosszabb időszak vonatkozásában, mint tendencia kitetszik. Az alispánválasztásnál érvényesülő családi rotációban — és bízvást ide számíthatjuk a szolgabírói meg az országyűlési követek magas presztízű tisztségét is — nem egyszerűen az az új hosszabb távon, hogy a még középkori eredetű családok száma észrevehetően fogy. Az igazán érdekes inkább az, ami a Felföld általában véve tradicionális, mert a török által kevéssé érintett társadalmi képletéhez képest is szembeötlő, hogy a viszonylag védett Zólyomban olyan köznemesi családok virágzanak még a XVII. század második felében is, amelyek őseiket a XIII. századig vezethetik vissza. Nem az történik itt, mint a megyék többségében általában, hogy a családok kifáradnak és az új történelmi kihívásokat meg nem értve félreállnak, hanem inkább egy bizonyos jellegváltás — részint az életformában méginkább a célokban megnyilvánuló váltás — zajlik le a XVII. század közepétől, és ezeknek az újabb feladatoknak kell megfelelniök a régi családoknak. Ebben a váltásban a régiek és az újak már egyenlő eséllyel indulnak, sőt a régieknek bizonyos értelemben nehezebb is beilleszkedniök, mivel tösgyökerességük biztonságérzetük túlzottan is azt sugallja, hogy védettségük immár adottság. Ez pedig nem mindig előny, lehet káros tradicionalizmus is, mely inkább nehezíti az új feltételekhez való alkalmazkodást semmint könnyíti.

Ha már most az eredmény oldaláról nézzük a dolgokat elmondhatjuk, hogy az 1526 előtt is itt élő családokból a Zolnayak, az Osztroluczkyak, Lukaviczkyak és részben Asguthyak javarészt hagyományosak maradtak és a megújulás helyett, egyelőre, vagy immár véglegesen visszahúzódtak a közszerepléstől.¹³ A figyelemreméltón érdekes események két területen bontakoznak. Az egyik a Radvánszkyak esete, akik a középkorból maradt családok közül nagy áldozatok árán, de átmentették magukat az újabb időkre, a másik az idegen de javarészt már a XVII. század elejétől Zólyom vármegyében élő és az ottani viszonyokhoz a törzsökösöktől eltérően, bízvást mondhatni könnyebben alkalmazkodó új birtokosok feltörése.

A Radvánszkyak megerősödéséhez mindenképpen hozzájárult, hogy a század közepétől a család immár egyetlen fiúágon György ágán folytatódott tovább és a leánnyal való hosszú pereskedés az ilyenkor szokásos következmények nélkül múlt el nem zülalta szét a nemesi gazdaságot.

A Radvánszky-birtokok egyébként meglehetősen szétszórta Radvány, Malachov, Királyfalva, Tajó, Baczur, Domanikon mind megannyi részbirtokon terültek el. Radvánszky György azonban jó gazda volt, kemény kezű, aki elég korán felismerte a zálogbirtoklásból származható előnyöket, a különböző bérletekkel való élest és nem mulasztott el egyetlen adandó alkalmat sem kihasználni.¹⁴ Azt a földesúri típust testesítette meg, aki rövid távon is mindig nyereségre tör. Felesége révén — Máriássy Johanna Kata maga is jó gazdasszony, Takáts Sándor tollára méltó asszonytípus — gazdasági elveiben és protestáns meggyőződésében egyaránt a feltörekvő felső-magyarországi köznemesi birtokosok köréhez kapcsolódott. Radvánszky egyik sógora a Wesselényi összeesküvés során vértanúhalált szenvedett Bónis Ferenc volt és rokoni szálak fűzték őt a sárosi köznemesek legjavához. Célratörő, de végső soron kisszerű bir-

tokos nemes volt ő, akit legfőképpen vagyona és tegyük hozzá, legalább eny-nyire evangélikus egyháza ügye érdekelt.¹⁵

A vélhetőleg armalista Matula Pál az 1670-es években keserűen panaszo-olja a vármegyei bíróság előtt, hogy miként engedett át nekik Radvánszky György egy fél jobbágyházat száz tallérért, majd az alku után „Radvánszky u-ram még a száz talléron felül is ötven forintokat követel az egyszer elvégzett summán felül, és így immár mi az atyafiak, akarván szegény atyánk holta után valami rendelést tenni semmi végét nem érhetjük a dolognak, sem a pénzhez sem pediglen a házhoz nem juthatunk.”¹⁶

A Wesselényi-összeesküvést követő első, nagy katonai erőszakkal párosuló megtorlás Radvánszky Györgyöt még fiatalon érte, bár a pozsonyi vizsgálatot azért el nem kerülhette.¹⁷ Később pedig bizonyos konjunkturális helyzeteket még ki is használt! Szorosan, és máig sem egészen tisztázott módon kapcsolódott a kamarai érdekekhez, gr. Joannes Schultz bányakamaragrófhöz.¹⁸ Nem tudta azonban elkerülni a felszabadító háborúkkal járó válságok következményeit, s az egyébként sem politikus alkata és főleg ellenségeiben nem szűkölködő köznemes nagyobbrészt vagyonossága miatt vált Carafa vértörvényszéke áldozatává.

Radvánszky György mellett azonban — akihez hasonló karriert a régi birtokosok közül senki sem futott — a század utolsó harmadában felnőtt és jelentős közeleti szerephez jutott Zólyom vármegyében egy, jószerével a bécsi béke után a megyébe került, főként Nógrád, Heves és Hont megyei illetőségű birtokos nemes társaság is. Ilyenek a Gyürkyek, ilyen Bezzegh György,¹⁹ Beniczky Tamás (ő éppenséggel Turóc vármegyei), a Géczyek és valamelyest Roth János. Birtokaik jóvoltából érdekeltségeik egy része még kibocsátó megyéjükhöz fűzi őket,²⁰ és erősen figyelnek a hódoltsági megyékben történetekre, az adóztatásra.²¹

Hasonló típusúak, mint Radvánszky György, keményen, mondhatnók konokul védik elképzeléseiket, megnézik mire költik a pénzüket. Elítélik a könnyelmű költelezőt, az ilyen mentalitás alapvetően idegen tőlük.

Az 1681-es soproni országgyűlésről Bezzegh György alispán nagyfokú rosszállással számol be Roth Jánosnak — az akkori másodalispánnak — arról, hogy követtársának Asguthy Istvánnak, ennek a régi típusú köznemesnek, aki egyébként közszeretetnek örvend megyéjében, „már tíz talléránál többje nincs”, mert vígan, könnyelműen nagy társaságot magával vonva él, előző nap pedig vett tizenöt garason egy ón palackot magának „azt is nem józan korában, most immár siratja a fél tallért, mi némelyek már hat garason kérjük (azt) ő kegyelmétől”.²²

Az 1687-es országgyűlés — részint még Eperjes árnyékában — új belátásokat szült a megyebeli birtokos nemesség körében. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni többé, hogy a viszonyok megváltoztak s azokhoz simulva lehet csupán elkerülni a teljes gazdasági és személyes kiszolgáltatódást. Királyfalvi Roth János a század második felében szívósan küzdve jutott el bizonyos vagyoni és személyes sikerekhez. Az eperjesi vérpadról viszont csak egzisztenciájáról teljesen lemondva, tízezer forint váltságdíj lefizetésével szabadulhatott. Ebből ötezer forintot az esztergomi vicekapitány kapott elmaradt fizetési fejében meg a délvidéki harcokban szerzett érdemeiért jutalomképpen. Az eset jól mutatta a már évtizedek óta tapasztalt eljárás motívumait; a fiscus örökös pénzhánytól úzve kezdett a perekbe, melyeket javarészt rutinosan az 1670-es események mintájára épített föl, még olyan apró részletekkel sem bíbelődve, hogy a

conventiculumok megtartásának. helyéül Stubnya helyett mást jelöljön. Míg azonban Roth váltságdíjért, de szabadult, Radvánszky György és a Thököly iránti szimpátiákkal kétségkívül leginkább vádolható Bezzegh György²³ az eperjesi teátrumban életükkel adóztak. E radikális beavatkozást látva, s a megtorlásoknak 1670. óta már nem első hullámát megtapasztalva a kivégzettek utódai katarzisszerűen kellett, hogy átéljék; a birtokkezelés a gazdasági célkitűzések, a vagyonfelhalmozás tekintetében és a politikában egyaránt más utakra kényszerültek, és ha nem lelik meg a kibontakozás útját-módját, pusztulásuk megmásíthatatlan sors.

György fia, Radvánszky János, majd évtizedig tartó szívós harcba kellett hogy szálljon felségsértés címén lefoglalt atyai birtokai visszaszerzése érdekében. Bezzegh György elkobzott javaiért veje Sréter János küzdött, s a változó körülmények között mozogva végülis felnőtt az új kérdéseket feladó megyei politikához.²⁴

Ám az egyszer kezüket megegetettek félelmét jól mutatja az az eset, hogy midőn 1691 tavaszán a vármegyei közgyűlésnek a Haditanács leirata értelmében a hadsereg ügyeivel állandó jelleggel foglalkozni képes hadi commissariusokat kellett kiállítani, a „jobb vagyonú nemesek közül. nyelvismerettel bíró. tekintélyes, jobbfajta, agilis s királyát és megyéjét egyformán szolgálni akaró s igyekező commissariust”,²⁵ Sréter megválasztása ellenére meghátrált, nem vállalta a posztot valószínűleg nem felejtette még, hogy Carafa 1684—85-ös besztercebányai tartózkodása idején éppen apósa és Radvánszky György láttak el e megbízáshoz hasonló commissariusi teendőket. Esetük jól mutatta, hogy mennyire vészthozó lehet, ha a császári tábornokok belelátnak a helyi vezetők erszényébe és gondolataiba.

A megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodást. ha kell kockáztatást azonban jól mutatja, hogy Radvánszky János sógora Gerhard György már ekkor, 1691-ben elvállalta a főcommissariatust, nem akármilyen társadalmi-gazdálkodási látókört, új ismeretet biztosítva ezzel magának. De, hogy félreállva előbbre jutni nem lehet azt jól mutatja, hogy a megbízást visszaadó Sréter 1694-től maga is másodalispán (s lesz egyfolytában 1701-ig), míg Gerhard 1695—97-ben első alispán, Radvánszky János pedig ugyanezt a tisztelet tölti be 1701. és 1704. között.

A birtokos nemeseknek ez az új csoportja, (mondhatjuk megújuló csoportja) nagyrészt futólag vázolt gazdasági nehézségei miatt. kiforgatottsága kényszeréből szembesült a követelményekkel, volt kénytelen forgolódni, új típusú vállalkozásokba, nemegyszer politikai természetűekbe is belefogni. Úgy gondolták, a múlton való rágódás és passzivizmus mit sem ér, egyetlen lehetőséget sem szabad elszalasztani; a pozsonyi bizottsági, új berendezkedési munkálatokban való részvétel éppúgy hasznos, mint a portális adóalap újbóli szabályozására irányuló bármiféle tett.

Ezek a birtokos nemesek a kudarcoktól megcsömörlött, könnyen légvárakat építő, és közvetlen erőnyerésre törő apáikhoz képest egyre határozottabban tudnak különbséget tenni a vágyaik és az adottságaik között. De miközben ezt megteszik — hisz tudnak kockáztatni, s ha kell kívánni — munkájukkal egyben eszközöket is szereznek ahhoz, hogy a világot apáiknál jobban igazíthassák vágyaikhoz.

Mindez azonban már az érdekelismerés konkrét gazdasági — majd politikai motívumainak számbavételét igényelné, azután meg annak kiderítését, hogy ez a felismert érdek miként válhatott a politikai érdekérvényesítés moz-

gatójává, a vármegyei politizálás szemhatárát tágító okká, a Rákóczi-szabadságharchoz vezető út indulópontjává.²⁶

Ezek — a most megválaszolatlan kérdések — érintőlegesen bár, de fölvetik, hogy milyen nemesi életformába, szemléleti rendbe illeszkedtek az új köznemesi törekvések. Milyen alapon állva szervez gazdaságot, kereskedik vagy éppen mecénáskodik a századvég birtokos nemese? S itt nyilván nem a személyes teljesítményre gondolunk első renden, tehát nem a műveltségi tényezők terjedésére az új eszmei mozzanatokra, hanem inkább az életvitelben megmutalkozó váltásra, hogy mennyiben figyelhető meg az apák és a fiúk előbbieken futólag jelzett különbsége ezen a téren.

Elégge nyilvánvaló ma már, hogy az új politikai, részint társadalmi-gazdasági fejlemények nem bontják meg az eltérő körülmények között élő nemesek egységes ethoszát. Még akkor is így van ez, ha a radványi Radvánszky-kastélyban lakók élete vagy a hajniki Bezzegh-kúria nem ugyanazt sugallja, mint az egytelkes vagy éppen armalista szerény hajléka. A különböző fedél alatt meghúzódók értékrendje azonban még alapvetően közös, és az egymástól való társadalmi elhatárolódás ellenére sem kétséges például egyikük számára sem, hogy a nemesség önmagában vett érték, aprioritás, és persze a személy minőségét mindennél egyértelműbben meghatározó tényező.

Ez a valójában konzervatív, értékörző szemlélet a XVII. század végén még nem mindenben elavult és akár igazi szemléletváltás alapja is lehetett volna. A birtokos nemes kúriája ugyanis számos tradicionális szállal köti magához a renden belül már régen nem egyenlőket. A kúria a környék minden nemésének orientációs pontja, a szomszédság, esetleg rokonsággal vagy egyéb vallási-kulturális kötélekkel is megerősített tárgyasult központ. Természetesen az afféle központ felé tekintés fontosabb az armalistának, a rendi intézmények működtetéséből már szinte egészen kiszorított seminobiliseknek.

Am a birtokos nemesek számára sem idegen még az a szemlélet, mely házát központtá avatja. A kúria körül összevont személyeknek a köznemes szívesen vállalt atyja, patrónusa és ügybuzgó felügyelője. A gondolkodásában, személyes műveltségében zólyomi rendtársaitól már igencsak különböző Radvánszky János, Bécsben peres ügyeit intézgetve, tele gondnal nem mindennapi feladatok nyugével, haza küldött leveleiben ugyanúgy megemlékezik az armalista Alitis Jánosról, egyik tisztartójáról, mint ahogy azt is eszébe tartja, hogy otthon élő feleségét Szentiványi Anna Máriát szelid sorokkal bár, de olykor figyelmeztetni kell; a gyermekek ne öldjenek naphosszat a konyhákban, hátsó házakban, hanem készüljenek leendő magyar nemesi hivatásukra már gyermeki életvitelükkel is. A történelem olykor keményen megpróbálhatja Radvánszky Jánost. A próbát állhatja vagy belebukhat, de mindettől az nem válhat kétségessé, hogy kúriájában egy szerves közösség feje, afféle Luther Márton igényeinek megfelelni kész Christlicher Hausvater. Mindez persze megfordítva is igaz; a birtokos nemes ereje nem kis mértékben annak a közösségnek is köszönhető, melynek elismert feje.

A XVII. század végén még nem dőlt el, hogy a birtokos nemes körül meglevő helyi közösségek merre fejlődnek. Netán a bezárulás és a társadalom egészétől való elhatárolódás szinterei lesznek, vagy jó értelemben nyílnak meg — a politikai cansensust befoglalva — esetleg még nem nemesi közösségi terek felé is. Korszakunkban a megpróbáló politikai helyzetek, a török kiűzését követő új berendezkedés kihatásai, még nem tették lehetővé ezt a bezárulást. Nem zárták el a birtokos nemeset a szélesebb körű nyilvánosság elől, a város

vagy éppen a külföld jelenségeinek megértésétől, és általában véve nem akadályozták a tájékozódást, az újjal való feltöltődés igényét. Ám nem kellett hozzá félszázad sem, hogy a közösség bezáruljon, s a kúria és a gondjaira bízottak élén a köznemes a legtermészetesebb életformának azt tartsa, amit maga jól rosszul megteremtett.

A Rákóczi-szabadságharc után a nemesi életstílus megmerevedik, és nem véletlen következményként, a kívülálló közösségek leginkább csak mint legyőzendő ellenség jelennek meg. Az államügyek intézéséig a tekintet nem ér föl, a tágabb közösség irányító funkcióiból való kiszorulás csupán homályos sérelem. A már megszokott közösségből kimozdulni döreség, külföldre menni, mások példája után indulni haszontalanság. Az idegent gyűlölni illik, hiszen tőlünk annyira különböző. Egyedül a múlt szép és pontosan olyan amilyennek képzeletük kényszeríti.

Radvánszky János számos verset írt, s utódai talán még nálánál is szívesebben nyúltak a tollhoz. Verseik különbségét mégsem csupán stílusuk eltérése adta. Sokkal inkább a tevékenységüket hívebben kifejező életstílusuké.

JEGYZETEK

1. A táji szempont jelentőségére — összetettebb megfontolásoktól indítva — a településtörténeti iskola hívta föl először a figyelmet. Témánk vonatkozásában, a táji, anyagi keret értelmezése tekintetében sok hasznos adattal és módszertani megoldással szolgál Ila Bálint, Gömör megye I. A megye története 1773-ig. Bp., 1976. 52. p.
2. Zólyom vármegye földrajzának, gazdaságának, települési és birtoklási viszonyainak szinte már az általunk leírt eseményekkel egyidős rajzát adta alapvető munkájában Bél Mátyás, *Notitia Hungariae*. Tom. II. 368 skk.
3. A vaskvári békét követő áldatlan állapotokra, a Garam-vidéket is adóztatni akaró török szándékokra jellemző Széchy Mária levele 1664. őszén. Deák Farkas, *Magyar hölgyek levelei*. Bp., 1879. 251—252. p.
4. E két irányú települést szépen mutatja Gömör megye példáján Ila Bálint i. m. 419 skk.
5. Földesúr és kamarai igazgatás érdekellentétére rengeteg adatot említ Péch Antal, *Alsó-Magyarország bányaművelésének története 1650—1750*. Bp., 1967. (Kiadta Kosáry Domokos) III. Passim.
6. Nemeskürty Pogrányi Benedek panasza Zólyom vármegyéhez. Zólyom megye levéltára. Banská-Bystřica-Radvan. Publico Politica. A. I. fasc. 11. fol. 5.
7. Zólyom vármegye archontológiája szempontjából a XVI. századra vonatkozóan — utalásokkal a XVII. századra is — máig alapvető; Föglein Antal, XVI. századi közigazgatási adatok Zólyom vármegyéből. *Századok* 1928. 466—494. p.
8. Edelényi—Szabó Dénes, Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 1928. 648—714. és Föglein i. m. 483. p.
9. Hogy erre mennyire szükség lehetett, jól mutatja az adat, melyet Péch idéz i. m. III/2. 745. „1650. máj. 31-én utasítja a király az alkamargrófot, hogy miután hallomás szerint (a) Radvánszky család utolsó ivadéka egy gyenge testalkatú beteges gyermek, öröködjék ennek elhalálózása esetében és azonnal foglalja le a jószágot, mert azt a király a kamarához akarja a rézművek javára esatolni.”
10. Prot. Com. Zoliensis 20., 1690. szept. 13.
11. Gr. Csáky László írja a vármegye generális congregációjának 1661. dec. 13-án; „...minden igyekezetemmel azon volék, hogy a mostani nemes vármegyének szép gyűlésében én is kegyelmek körében békőszőnjek és a közönséges jól nézendő dolgokban kegyelmekkel

együtt hasznosan munkálkodjam" mivel azonban végül menni nem tud „jámbor főember szolgálmat, nemcs és vitélzli Szily György hadnagy uramat képmében kegyelmek közé bocsátot am." Zólyom megye levéltára, Banská-Bystrica.-Radvan, Publico Politica, A. I. fasc. 11. fol. 20.

12. Föglein Antal; Dubéczy György, Zólyom vármegye notáriusa. Turul 1938. 1–6. p.
13. A korábban jelentős Zolnaynak újabb megerősödése majd csak a XVIII. században következik be. 1662 és 1665-ben Zolnay Péter másodalispán (substitutus vicecomes), és adószedő (perceptor), ugyanebben az időszakban Zolnay Ferenc notarius.
14. Csupán példaként, s nem az összefüggés megmutatásának igényével említjük, hogy 1678-ban Radvánszky György zálogbirtokos volt az akkor már fiscális kézben lévő zólyomlipcsei uradalom Lucatő falujában. Idézi Jurkovich Emil, Zólyomlipcse várának és uradalmának története. Pécs, 1929. 24., valamint Péch i. m. (II/2) 815. p.
15. Gogolák. Ludwig, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes I. Die Nationswerdung der Slowaken und die Anfänge der tschechoslowakischen Frage (1526–1790). (Buchreihe der Süddeutschen Historischen Kommission. Band 7.) München, 1963. Itt adatok Daniel Horcicka—Synapius radványi evangélikus lelkész 1678-as kiadványáról (Neoforum latino—slovenicum) és Radvánszky Györgyről, akinek munkáját ajánlotta. i. m. 85–86. p.
16. Zólyom megye levéltára. Banska-Bystrica-Radvan, Publico Politica A. I. fasc. 11, fol. 44.
17. Ügye és reversálisa a pozsonyi bíróság előtt 1674-ből. OL Radvánszky család levéltára, P. 566. I. o. XVII. cs.
18. Radvánszky György 1683-ból származó naplójegyzet-törödéke úgy emlegeti Joannes Schultz bányakamaragrófot, mint az 1676. ápr. 25-én született Radvánszky Anna Mária keresztyját. OL Radvánszky család levéltára P. 566. I. o. XVI. b.
19. Rőla összefoglalóan: Nagy Iván, Bezzegh György és veje. Századok 1874.
20. Egyesek Heves, Nógrád megyebeli érdekeltségére több adatot említ Szederkényi Nándor, Heves vármegye története III. Eger, 1891.
21. A birtokos nemesi célok és a hódoltsági adóztatás szoros kapcsolatát legújabbban Benczédi László világította meg. Benczédi László. Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. (1664–1685). Bp. 1980. 20. p.
22. Bezzegh György levele Királyfalvi Roth Jánosnak. Sopron 1681. jún. 1. Zólyom megye levéltára. Banska-Bystrica, Radván, Publico Politica, A. I. fasc. 11, fol. 141.
23. 1685. júl. 2-án a megye közgyűlése új pecsét készítését javasolja, mivel a volt alispán, Bezzegh György a régi pecsétet Thökölyhez csatlakozván magával vitte. Prot. Com. Zolien-sis 20., 547 p. és Bél, Not. Hung. II. 407. p.
24. Életrajzi adatait korszakunkra is összefoglalta Heckenast Gusztáv, Fegyver- és löszergyártás a Rákóczi-korban. Bp. 1959. 50. p.
25. Zólyom megye 1691. ápr. 2-i közgyűléséről Prot. Com. Zoliensis 21., 295 p.
26. A bányavidéki köznemességnek a Rákóczi-szabadságharc államfejlődését meghatározó reformista hajlandóságait R. Várkonyi Agnes ismerte föl először, és állította ezt a nemesi társaságot a figyelem középpontjába több munkájában is. Legutóbb összefoglalóan; Köpeczi Béla—R. Várkonyi Agnes, Rákóczi állama és Nógrád vármegye. Nógrád megyei Múzeumok Evkönyve 1976. 39–63. p.

A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században

Wellmann Imre

A földesúri gazdálkodás múltját kutatva, történetírásunk eddig majdnem kizárólag a főurak uradalmaira fordította figyelmét. Nemcsak a nagyonis hangsúlyozott jelentőségből következően, melyet a nagybirtoknak tulajdonítottak;¹ a forrásadottságoknak is nem csekély szerep jutott ebben. Ha nem is a közvetlen megvalósítás szintjéig hatolva, kiterjedt uradalmakban írásos helyzetfölmérések, utasítások, jelentések és számadások a gazdálkodás sokágú összetevőit megvilágító adategyüttest hoztak létre. Kisebb birtokon viszont többnyire az elröppenő szó indította el s tartotta mozgásban a gazdaság gépezetét, egybehangzóan azzal a minden más gondolat- és akaratközvetítő eszközt háttérbe szorító szereppel, melyet a szóbeliség, kivált a felvilágosodás korát megelőző időben, a mindennapi életben játszott. Csak amikor kezdett a középbirtok nagy uradalommá kerekedni, vagy pedig távol fekvő részekből tevődött össze, akkor nem tudott a földesúr meglenni többé az írásbeliség mind szélesebbre gyűrűző bekapcsolódása nélkül, s tett először bevételről-kiadásról maga följegyzéseket,² majd papírra vetett utasításokkal a familiárisok helyére lépő fizetett és számadásra kötelezett gazdatisztek kialakuló együttesére rőtta a gazdálkodás folyamatainak és eredményeinek ugyancsak írásos jelentésekben való rögzítését.

A XVIII. századból maradt ugyan csekélyebb forrásanyag közepes nagyságú, sőt kisebb birtokokról is, ez azonban épp a gazdálkodásról árul el legkevesebbet. Egy-egy családi levéltár iratainak zöme arra vonatkozik, mit a nemesség legfontosabbnak tartott: a birtokjog igazolására szolgáló dokumentumokból s ezekhez kapcsolódó származási táblákból, birtokperek anyagából, zálogba vetést s átruházást tanúsító írásokból áll. Csak nagyritkán bukkan a kutató urbáriumokra, összeírásokra, számadásokra, melyek a birtok mibenlétéről s jövedelmeiről tájékoztatnak, még ritkábban magát a gazdálkodást meglevelelő levelekre, följegyzésekre, jobbágypanaszokra. Munkáját sokszor az időbeli egymásutánra építő kezdetleges levéltári rendezési elv is nehezíti: az iratok „évrendezett” sora ellenáll minden tárgyi tájékozódásnak.

Így a köznemesi birtokokról ránk maradt XVIII. századi írásos emlékek nem annyira magáról a gazdálkodásról, mint inkább annak föltételeiről adnak hírt. A legfontosabb ezek közül egy-egy nemes úr birtokának nagysága s jobbágynépessége volt. Jelentős mértékben földbirtokának kiterjedése s a rajta munkálkodó nép száma határozta meg a nemes úr helyzetét, igazi súlyt a bir-

tokában gyökerező jogok biztosítottak neki a feudális társadalomban. Kivált a közelebbi múltban bárói, esetleg grófi rangemelést nyert családokénál nemritkán nagyobb hatalommal s tekintéllyel bírt az a bene possessionatus köznemes, kinek birtoka jelentősen meghaladta amazokét. S ha jogokban, magatartásban éles és merev választófalat vont is az uralkodó osztály önmaga s a lenézett jobbágyság közé, ennek felső rétege gazdasági téren, életmódban nem sokban különbözött a szegénysorsú nemesektől.

Nyilvánvaló eszerint, hogy amint kiváltságai érvényesítése tekintetében csupán követelményként tudta felállítani az „una eade nque nobilitas” Werbőczy-féle elvöt a köznemesség, úgy önmagában sem volt egységes, kivált gazdasági tekintetben nem. Más volt a helyzete az egykori „királyi Magyarországon”, más a hajdani török birodalom területén. Amott osztozkodás következtében gyakran birtoktöredékekre szorulva, nagyrészt nem tudta megszilárdítani létalapját a visszafoglalt területre vonatkozó jogigényeinek érvényesítésével; itt viszont többnyire új és régi nagyurak jutottak kiterjedt uradalmakhoz. Az idő során ugyancsak jelentős különbségek álltak elő. Előbb a Rákóczi-szabadságharc leverése idézte elő a fejedelemhez csatlakozott számos család süllyedését, kivált olyanokét, kik elkobzott javakban részesültek, viszont Bécs oldalán kitartók emelkedését. Az udvarnak tett szolgálatok, a nagyjából múltba süllyedt vitézi érdemek helyett, a további évtizedekben is gyakori rugói voltak a fölfelé, megemelésre a főnemességbe ívelő mozgásnak. De ugyancsak nemritkán a falu körében maradtaktól való elkülönüléssel s egyben gyarapodással járt együtt, ha köznemes család sarjának — mintegy a familiaritás utóéleteként — sikerült egy-egy befolyásos nagyúr szolgálatába szegődni s ezzel igazgatási vagy bírói pályán elindulnia. Másfelől viszont óhatatlan a süllyedés útjára vitt a számbeli növekedésből következő atyafiságos osztozkodás. Majd az úrbérrendezés vágott eret azokon a köznememeseken, kiknek megélhetése addig a jobbágyság fokozott megterhelésén nyugodott.

De területi különbségek s időbeli változások körén belül, önmagában is a megosztottság képét mutatta a köznemesség. Erre is fény vetődik, mindennek előtt midőn a köznemesség lefelé s fölfelé anyagi alap dolgában való elhatárolásának kérdésével találjuk szemben magunkat. Az egykorú gyakorlatnak megfelelően a parasztsortól való határozott elkülönítés s a köznemességen belül való differenciálás legjárhatóbb útjának, gazdálkodás dolgában is, bár csak durva megközelítésképp, birtokos és birtoktalan nemes megkülönböztetése ígérkezik. Az armálisták ugyanis a mezőgazdaságba csak abban az esetben kapcsolódtak, ha földesúri szolgálatba álltak, esetleg jobbágytelket vállaltak, vagy falusi mesterségre adva magukat, nyáridőn földjükön dolgoztak.

Sajnos, az 1754—55-i országos nemesi összeírás¹ csak erősen elnagyolt képet ad birtokos és csak címeres nemeslevéllel rendelkező nemesek számáról. Szó fér már ahhoz is, ahogy az egyes vármegyék megítélték: ki tekinthető igazoltan nemesnek, ki nem. A közismert birtokos nemes családokat számosan közülük nem is tartották szükségesnek a többivel együtt kimutatni. Csupán a törvényhatóságok egy része igazodott a felsőbb utasításhoz, hogy csak a család-főket kell jegyzékbe venni; más rész a családtagokat is előszámlálta. Abban viszont egységesen jártak el, hogy más megyékkel nem egyeztették névsorukat, s így ahány vármegyében volt birtokos valaki, annyszor került megemlítésre, sőt arra is akadt példa, hogy egy-egy megyén belül is annyi alkalommal szerepelt egy-egy földesúr, ahány járás szolgabírája tartotta nyilván. Így már a kimutatott nemesség 32554 főnyi összes létszáma is csak megközelítette a való-

ságot. Még a török világ utóhatása tűnt ki abban, hogy a nemesek 58,17 %-a a hajdani királyi Magyarországra jutott, míg az egykor török uralom alatt állt vármegyékre pusztán 9,07 %. De az átfogó számokon belül kiugró különbségek tapasztalhatók a 2000-nél is több és 100-nál is kevesebb nemeset feltüntető megyék, egyfelől Máramaros, Pozsony, Vas, Borsod és Zala, másfelől Csanád, Békés, Moson, Esztergom és Arad között: míg amott 24,33—62,34, emitt csak 0,99—5,10 bejelentett nemes jutott 100 km²-re.

Am nemcsak az egész nemesség kimutatott száma: rétegződése szempontjából is megmásvítja a valóságos helyzetet, hogy a vármegyék a birtokosok és az armálisták különválasztására vonatkozó irányelveket sem alkalmazták egyöntetűen, annyira, hogy Turóc, Békés és Csongrád megye nem is bajlódott elkülönítésükkal. Mindez nem keveset levon abból az eredményből, hogy az összeírás szerint a nemességnek 56,61 %-át tartották birtokosnak, 43,39 %-át armálistának. Ha e fogyatékokosságok ellenére megkíséreljük az összeírás adatait — vállalva a kockázatot, hogy ez időszert ez csak vármegyék szerint, akkor is csupán vitatható módon lehet végbe — területileg az egykori királyi Magyarország, végvárvidék és török terület szerint csoportosítani, az arányok esetében a bizonytalan tételeket mellőzve, a nemesség 1754—55-i számszerű megoszlásáról a következő megközelítő képet kapjuk.

A nemesség számszerű és százalékos megoszlása
egy-egy országrészen belül.

	Birtokos		Armálista		Összesen		Bizony- talan szám	Össze- sen szám
	szám	%	szám	%	szám	%		
Kir. M.-ország	11509	63,25	6688	36,75	18197	100,00	739	18936
Végvárvidék	5264	49,36	5400	50,64	10664	100,00	—	10664
Török terület	1190	41,49	1678	58,51	2868	100,00	86	2954
Összesen	17963	56,61	13766	43,39	31729	100,00	825	32554

	Birtokosok és armálisták %-os megoszlása országrészenként			A nemesek átlagos száma 100 km ² -enként		
	Birtokos	Armálista	Együtt	Birtokos	Armálista	Együtt
Kir. M.-ország	64,07	48,58	57,35	13,91	8,08	21,99
Végvárvidék	29,30	39,23	33,61	11,85	12,16	24,01
Török terület	6,63	12,19	9,04	2,38	3,36	5,74
Összesen	100,00	100,00	100,00	10,14	7,77	17,91

Országrészenként legnagyobb láthatóan az egykori török területen, legkisebb a hajdani királyi Magyarországon volt a birtoktalanok aránya. Ugyanakkor a kimutatott armálistáknak fele sem jutott a nyugati és északi országrészre, középen és délen viszont arányuk majdnem másfélszeresét tette a birtokosokénak. De ebben a vonatkozásban az összképen belül még nagyobb különbségek bukkannak elő: míg Liptó, Máramaros és Nyitra megyében 21,38-, 9,20-, illetőleg 8,10-szer annyi birtokos nemeset vettek számba, mint ahány armálistát, Vas, Zala és Arad vármegyében fordított volt az arány: egy-egy

birtokosra 8,60, 8,23, illetőleg 6,73 birtoktalan nemes jutott. Am legföltünőbb: közel 4-, illetőleg 6-szoros a különbség egyfelől a volt királyi Magyarország, másfelől a korábbi török terület között a területegységre jutó nemesek, azon belül is a birtokosok számában. Akármilyen fenntartással kezeljük is ezeket az adatokat és összefüggéseket, annyi kétségtelen, hogy az uralkodó osztály igen jelentős része nem élt jómódban. Hiszen akép csak akkor lenne teljes, ha az armálisták említett 43,39 $\frac{0}{10}$ -os arányához még a birtokos nemesség legelesettebb rétegét is hozzá tudnók számítani.

A köznemesség fölfelé való elhatárolására a már említett okból, de gyakorlati szempontból is inkább a birtoknagyság, mint a főnemesi rang alapján nyílik lehetőség. Persze számolni kell azzal, ami minden birtokstatisztikának gyöngesége: hogy csak a holdak mennyiségére épít, a minőség tényezőire nem tekint. Pedig nemcsak a talaj termékenységet és megművelhetőségét kellene itt alapul venni, hanem valamennyi természeti tényezőt, annál is inkább, mert ezek a hagyományos gazdálkodásban döntő szerepet játszottak. Sőt ezen túlmenően fontosak voltak az útviszonyok és a piaci adottságok is, nem hiába indultak ki már az úrbérrendezés során a beneficiumokból és a maleficiumokból vagyis a gazdálkodás, a megélhetés javára szolgáló, illetőleg ezeket nehezítő körülményekből, mikor községenként a jobbágytelek kiterjedésének megállapítására került sor.⁴

Túl az önkényesen fölvetett, merev számhatárokon, már ez is meggondolásra késztet, midőn a dunántúli úrbéres birtokviszonyokról közzétett adatokhoz folyamodunk, azokhoz az összegekhez, melyek vármegyénként és együttesen a 100 holdig terjedő kisbirtokokról, azután a 101-től 500 s tovább 1000 holdig terjedő középbirtokokról adnak számszerű kimutatást.⁵ Ha jobb híján elfogadjuk is ezt a csoportosítást a köznemesség birtokviszonyainak mutatójául, elüljében mindjárt két korlátozó megjegyzést kell tennünk.

Először is hangsúlyozni kell, hogy ezek a számok földesúri birtokként csupán az úrbéres föld nagyságát, azaz a jobbágyoknak Mária Terézia urbárium szerint járó belső telek, szántóföld és rét együttes kiterjedését foglalják magukba. Már a majorsági kezelésben volt földeket éppoly kevésbé, mint a faluhatár többi részét, melyet a parasztság eredetileg „szabad élő földnek” tekintett, s amelyen, mert ott — a különböző „kerteket”, irtványokat és szőlőt nem tekintve — a jobbágyok egyéni munkabefektetésével nem kellett számolni a földesúri kisajátítás leginkább előrehaladt. Ha elfogadjuk egyrészt, hogy — mert az úrbérrendezés során egyiket egyenlően számították be a másik pótlására — 1 hold szántó azonos kiterjedésűnek vehető 1 kaszás (1 szekér szénát adó) réttel (valójában a kettő úgy aránylott körülbelül egymáshoz mint 4 a 3-hoz), másrészt elfogadjuk Bárándy adatait,⁶ a szóban forgó 11 dunántúli vármegyében a paraszti szántóföld mindössze 36,85, a kaszáló 55,31 s az egész úrbéres földterület pusztán 15,64 $\frac{0}{10}$ -át alkotta az összesnek; a vármegyék területével való egybevetés valóban az utóbbi értéket megközelítő 15,33 $\frac{0}{10}$ -os arányra enged következtetni. Még ha kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk is a szántóföldnek, akkor is nyilvánvaló, hogy mivel akkor az ország területének még csak kis részét fogta át a hagyományos művelés, a jobbágyföldekből kiinduló számszerű kimutatás csupán töredékét foglalta magába a valóságban földesúrinak tekintett birtokoknak. Ez a tény is arra figyelmeztet, hogy bármennyire csak megközelítő határvonal is, ne vegyünk 1000 hold úrbéres földnél többet a köznemesi birtokok felső határául, hisz ennyi a Dunántúlon nagy átlagban 6525 hold (mintegy 2816 ha) földesúri birtoknak felelt meg.

Rá kell mutatni másodszor arra, hogy az említett kiadvány számos esetben nem tünteti fel, részben nem tudja feltüntetni a kis- és törpebirtokosokat földjeikkel együtt, hanem egybefoglalja őket egy megnevezett személyhez kapcsolva „és mások” vagy „kisebb birtokosok” megjelöléssel, csak részben adva egyenkénti megnevezést.

Mindezt figyelembe kell venni, ha kisbirtokosnak a 100 hold úrbéres földnél többel nem bíró nemeseket tekintjük s arra utalunk, hogy ők valamennyi dunántúli birtokosnak 59,76 %⁰-át alkották, viszont a jobbágyföldröknek mindössze 1,19 %⁰-át tartották kezükben, a létszámban pedig 23,79 %⁰-ra rúgó 101—1000 holdasok meg birtokban 7,50 %⁰-ot. Ha ezeket az összefüggéseket a világi földesurakra korlátozzuk, 1—100 hold úrbéres területtel rendelkezett a birtokosok 63,97 %⁰-a s ide számított a birtokok 1,57 %⁰-a, 101—1000 holdig pedig ezek a számok így alakultak: a birtokosok száma 24,10, a birtokok kiterjedése 9,05 %⁰-a az összesnek. Az egybefogó számok persze ezúttal is erős szélsőségeket takarnak. Baranya, Fejér és Komárom megyében egyetlen 100 holdnál kisebb parasztföldű birtokost sem vettek számba, 101—500 holdast is csupán 2-t, 3-at, illetőleg 1-et, 501—1000 holdast pedig egyet sem, 7-et illetőleg 1-et. Viszont kiugró számot mutatott fel főképp a kisbirtokosok sorában Zala, azután Vas megye (397, illetőleg 189) s aránylag legtöbb közép-birtokost ugyanez a kettő. Érthető, hogy birtoknagyság dolgában is Baranya, Komárom és Fejér volt a sorrend alulról fölfelé haladva, de az utóbbiak a középbirtokokat tekintve Moson, sőt Tolna megye is megelőzte a maga kisebb értékeivel, viszont legtöbb úrbéres földet a birtokosok számában is élen járó Zala és Vas megyében jegyezték föl, az utóbbival csak a középbirtokokra nézve versengett Somogy vármegye. Ha azonban arra is vetünk egy pillantást, hogy egy birtokosra átlag mennyi úrbéres föld jutott, a kisbirtokosok csoportjának 72,04 holdas összes átlaga mögött Zala és Vas mint tipikusan törpebirtokosokban bővelkedő megyék a maguk 14,57, illetőleg 39,56 holdas átlagával messze elmaradnak, ugyancsak, bár jóval kisebb mértékben, a 101—1000 holdasok átlaga (370,01 hold) mögött is (322,52 illetőleg 313,05 hold); másfelől azt Komárom (435,50) s főképp Fejér megyéé (647,30) számottevően meghaladja.

Egészben véve ezek az összefüggések még erősebben kirajzolják az 1754—55-i nemesi összeírásban tükröződő kép körvonalait. A Dunántúlon a föld bírása dolgában szélesívű feszültségeket rejtett magában, hogy kevés számú nagybirtokossal, köztük néhány latifundium urával nem nagy létszámú középbirtokos, ám kis- és törpebirtokosok hatalmas tömege nézett farkasszemet. S ehhez közelebről a gazdálkodás vonatkozásában az a megállapítás fűzhető, hogy egy-egy nagybirtokos alá birtokarányánál kevesebb rész tartozott jobbágyokból, ami részben az úrbéres föld ottani kisebb mértékű aprózódására, részben cselédek, béresek tartására mutat. Viszont az a tény, hogy a közép- s kivált kisbirtokokon a jobbágyok számában való részesedés valamivel illetőleg lényegesen meghaladta az odatartozó úrbéres földnek az összeshez viszonyított arányát, arra enged következtetni, hogy mindenekelőtt kis- és törpebirtokos nemések sok esetben csakis töredéktelkekre, helyenként zsellérsorba szorult úrbéresek szolgáltatásaira alapozták megélhetésüket.

De az említett számszerű összefüggések helyes értékeléséhez egy további észrevétel is figyelmet kíván, mely a gazdálkodást illetően még nagyobb súlytal esik latba. Az egész Dunántúlra, de az egyes megyékre vonatkozó összesítések sem árulják el, ha a kis- és középbirtok több részből állt, márpedig az ilyen szórt és darabokra különített állapot használhatóság, érték szempontjára

ból ugyancsak levont a birtoknak az úrbéres területek összes holdszámából következtethető súlyából, hiszen megnehezítette az áttekintést az úr számára s neki az egyes részbirtokok kézbentartásával külön embereket kellett megbízni. Nem térve ki a névazonosítás nehézségeire s arra, hogy esetenként család, családtagok külön is, együtt is szerepelnek, tulajdonképp csak az egyes neveknek a falkak során végignyomozott egybegyűjtése adhatna képet egy-egy birtokos földjének eldaraboltságáról. De ilyen kutatásnak is határt szabnak az esetenként jegyzetben sem részletezett „és mások”, „kisebb birtokosok” megjelölések. Még leginkább a több megyében földdel bíró nemesek birtoklása követhető nyomon; legtöbbször szomszéd vármegyékben tartoznak úrbéres földek hozzájuk, de például Laposa Györgynek csupán 3 holdnyi birtoka részben Győr, részben Zala megyében terült el, a Bolla család mindössze egyetlen jobbágylékon levő holdja Sopron és Zala megyében (ilyenkor az egyik helyen rendszerint csak zsellér volt található), Nagy Benedek 43 holdja pedig 6 darabban Somogy és Sopron vármegyében s Mesterházy 92 holdnyi úrbéres földje 7 különböző helyen ugyanott. A középbirtokosok közül Guary Miklós 140 és Podmaniczky 600 holdja ugyancsak Somogy és Sopron, Gömbös Tamás 129 holdja Somogy, Sopron és Vas megyében terült el. S amint távolabbi, szomszéd vármegyékben való birtoklással is nemritkán erős szétforgácsoltág járt együtt: a középbirtokosok sorában Tallián Gábor 262 holdja (Sopron, Zala) 4, Polányi 109 és Niczky János 303 holdja (Sopron, Vas) meg Egerváry 409 holdja (Vas, Zala) 5, Szegedy Mihály 239 (ugyanott) és Niczky Lázár 784 úrbéres holdja (Sopron, Vas) 6, Szegedy Ignác 354 holdja (Vas és Zala megye) 9 részben (de ezen felül Szegedy Mihállyal együtt külön is birt 506 holdat Somogyban, Vasban, Zalában), Mérey 723 holdas úrbéres birtoka (Somogy és Zala megyében) pedig 11 darabban terült el.

Ez a tagoltság még fokozta a birtokoknak a dűlős-nyomásos rendszerrel együttjáró szétszórtságát. A Bars megyei Tajnán Tajnay János 3 3/8 nemes udvarhelyet birt, ami réten, káposztás- és szilvaskerten kívül 49,5 holdat tett. 1693-ban 2 nemesi helyét s 1 jobbágynak 1/3 pusztá telték össze a névén; ez 22 különböző dűlőben fekvő 39,5 holdnyi örökös, továbbá 1 hold zálogos szántóföldet jelentett. Majd miután megnyert pör 1/2 fundus- és 1 jobbággyarapodást hozott számára, azafiságos osztzkodás alapján a következők jutottak neki: tíz 1/2—2 holdas darabban 10,5 hold bevetett föld, hozzá nyolc hasonló nagyságú, eltérő fekvésű részletben 9,5 hold ugar; 1 pusztá telek hét-féle 1/2—3 holdas földszelvényekben, együtt 8 hold, hozzá ugarföld négy 1—3 holdas részben, 7 hold; 1 jobbággyfundus fölépült házzal s 1 jobbággyal három 1 holdas részletben s ugar öt 1 1/4—2 1/2 holdas darabban, 8,5 hold; irtványföld négy 1—4 holdas részben, 9 hold; összesen 41 tagban 52,5 hold, mindez befogad 86 szapu vetőmagot. A másik két osztályos társ: Tajnay Péter és Pál ugyanekkor harmincnégy 1/2—5 holdas darabra tagolódo 51,5 holdban részesült, ami együttesen 18 hold bevetett, 20,5 hold ugarföldből, 4 hold pusztá telekhez tartozó és jobbággy által kiváltott területől és 9 hold irtványból tevődött össze s ugyancsak 86 szapunak felelt meg. Az ugarföld arányából is kitűnik, hogy a szántóföldet két nyomásban művelték; háromnyomású rendszer esetén elaprózottság és szétszórtság föltehetően még nagyobb lett volna.⁷

Az eldaraboltság állapottal járó nehézségeket még szaporította, hogy egy-egy falnak gyakran több földesura is volt, s amint a nemesség száma növekedett és önállóvá lett családtagoknak új fundust kellett kihalítani, a részbirtokosoknak a határ éléséhez fűződő jogviszonya tovább bonyolódott. A dunántúli me-

gyékben a több földesúrhoz tartozó helységek száma megyénként 16,36—85,93, átlagban 31,76 ‰-ra rúgott, s bennük 2—14 megnevezett birtokossal, örökösökkel, családokkal, további társbirtokosokkal, „és másokkal”, „kisebb birtokosokkal” s mindezek különféle kombinációival is lehetett találkozni. Pest megye 97 községéből 51,55 ‰-nak volt egynél több: 2—16 földesura, azután 7, sőt 17 fő egy-egy családdal együtt, 18 és 19 birtokos pedig egy-egy fölmenő örökösével közösen;⁸ pedig ott nagy szerepet játszott a nagybirtok, melyre a sokféle osztottság sokkal kevésbé volt jellemző. A nagyúr értette a módját, hogy „arandirozások”, cserék útján megszabaduljon birtokostársaitól, egyedüli ura legyen egy-egy községhatárnak s népének. Éppen ezért a több birtokost uraló falvaknak a Dunántúlt illetően 31,76 ‰-os aránya korántsem jelent annyit, hogy a köznemességre a compossoratusban élés csak a helységek alig harmadrésztében volt jellemző, többnyire ugyanis a nagybirtokokhoz tartoztak az olyan községek, melyeknek csupán egy földesura volt. Erre mutat az is, hogy a Dunántúl 1000 holdig terjedő úrbéres földdel rendelkező birtokosai közül 71,52 ‰-nak nem voltak 100 holdnál több szántóföldön és réten gazdálkodó jobbágyai. Megfigyelhető az is, hogy a kisbirtokos nemesek s velük együtt a közbirtokossági falvak aránya a Dunántúl keleti szegélyén volt a legkisebb, mely legtöbbet szenvedett a török világban, viszont a nyugati szélén a legnagyobb, melyet leginkább megkíméltek a török s a háborús idők pusztításai. Baranyában, hol leginkább elterpeszkedett a nagybirtok, s Tolna és Fejér vármegyében az 1001 holdnál kevesebbet számláló birtokosok csak 27,78, Vas, Sopron és Moson megyében már 87,04 ‰-át tették valamennyinek, s ugyanezen a két területen a helységek közül 20,79, illetőleg 34,87 ‰ tartozott több földesúrhoz. Mindebből joggal következtethető, hogy a Dunántúl egészéhez képest a hajdani királyi Magyarországon jóval nagyobb volt a köznemesi birtok s a compossoratusban bírt falvak aránya. A török uralom alá került országgrészről odamenekült nemesek számával való meggyarapodás s az évszázados folytonosságban végbement családi osztozkodás magyarázza a számban területegységek szerint 1754/55-ben mutatkozott tetemes különbséget az egykori török terület, még inkább azon belül — 10—12 évvel későbből, ami azonban csak tompítja a valóságban megvolt ellentétet — az említett három dunántúli megyéhez képest (13,91 — 2,38, illetőleg 0,19 birtokos 100 km²-enként). A birtokos nemeség nyugat- és észak-magyarországi jelentősen nagyobb sűrűségének nyilvánvalóan a részbirtokok nagyobb gyakoriságában is kifejezésre kellett jutnia. Bizvást elmondható, hogy a XVIII. században a köznemesség gazdálkodása túlnyomó többségben a közbirtokosság keretébe ágyazódott, ami majorkodásra mindaddig nem adott módot, míg a compossorok, előbb, vagy utóbb, rá nem szánták magukat s nem vállalták annak költségét, hogy a birtokrészük arányában osztatlanul közösen bírt határt ugyanolyan kulcs szerint konkrétan felosszák egymás között.

Ameddig egy-egy község több birtokosa ilyen osztatlanságban atyafiságos, megértő kapcsolatot tartott egymással, nagyobb zökkenők nélkül folyhatott a közös gazdálkodás. Jobbágyaikkal együtt az egész határ valamennyi földesúr alá tartozott, a nekik járó szolgáltatásokat közös szérűre hordták s a pénzbeli járandóságot is a birtokjoghányad arányában osztották fel egymás között. A Nógrád megyei Alsószéregován és a szomszéd Kisfalun a Madáchok és a Révayak jóideig többnyire közös nevezőre tudtak jutni egymással s birtokostársaikkal. 1750-ben meg kellett egyezniük abban, hogy valamiképp el kell „távoztatni” a közös erdő „végső romlását”. Az erdő egy részét tilalom alá helyez-

ték tehát, hogy ott bármily szükségre is se úr, se paraszt ne vág hasson nyers fát, s ne hordasson szárazat se; másik darabján ugyancsak jó tilalmat kellett tartani, úgyszólván onnan száraz fát vihettek ugyan, de paraszt épületre való nyers fát csak földesúri engedély alapján kaphatott, ügyelve arra, hogy fiatal tölgyet karónak ne vágjon; egy harmadik részben kertelésre való vesszők vágását tiltották, hogy ott a mogyorósban abroncsnak való vessző nevelődjék; csak a negyedik darab maradt szabad faizásra. Megállapodtak a legeltetés rendjében is, hogy a jószág ne összevissza kóboroljon a határban. Külön gondot okozott a fő pénzbeli jövedelmet hajtó jogok gyakorlása s a velük járó kölcsönös elszámolás. A makkoltatást vagy egyik úr váltotta magához a többiektől, vagy pedig egyeseknek, esetleg egész községnek „adták el” a makkot a sertések darabszáma szerint szabott bérért, részletes jegyzéket kívánva róluk s megszabva az oda- és visszahajtatásnak meg a díj lerovásának idejét, s aztán az összeget az egyes birtokosokat megillető jobbágytelkek száma arányában felosztották. Hasonló módon történt annak kijelölése, hogy a közös kocsmán melyik időszakban kinek a borát árulják, illetőleg a befolyó összegben ugyancsak a portio possessionaria-k szerint történő osztozkodás. Ugyanígy kellett a kocsmá, a mészárszék, a malom épületére tett kiadásokat megosztani, továbbá azokat a költségeket, melyek a község határ mérnöki fölmérésvel jártak, midőn a birtokosok végül megegyezésre tudtak jutni az eddig közösen bírt, erdő, mező egymás közti tényleges fölosztásában.⁹

Ám sok esetben osztályos atyafiak között sem ment végbe háborúság nélkül a közös gazdálkodás, kivált ha egyikük piaci lehetőségtől sarkallva erőszakos terjeszkedésbe fogott a többiek rovására. Tajnay Péter tavasszal még vesszőt sem engedett vágni a közös erdőben Tajnay Pál embereinek, asszonyaikat eltiltotta a patak vizétől, fonalaikat, ruháikat a vízbe hányva, ennek egyik jobbágyától malacot ragadott el, Tajnay Pál részére fölshántott földdarabot magának foglalt s a saját javára vettetett be. De főképp azért szökdöstek el Tajnay Pál jobbágjai, mert a legelő s a vizek használatától eltiltotta őket, márpedig, amint vallották, „szegény ember a nélkül el nem lehet”. Az esztergomi káptalan emberei is elpanaszolták, hogy épületre való fát nem enged nekik, úgyszólván házaik pusztlulásra jutottak, s „honnét hordanánk fát, hiszen azért szolgálnánk az urunkat, hogy szabad legyen az erdőre, vízre, pascuatióra járnunk, de mindentől eltiltottak; csak el kell mennünk, az ki nagyobb, mezítelen karddal kergetvén”.¹⁰

Még súlyosabb helyzet kerekedett, ha nem rokon, ráadásul a többiek érdekeit teljesen sutba dobó úr igyekezett érvényt szerezni érdekeinek. Nem volt hiány köznemesekben, kik azért törekedtek egy-egy faluban akár csak egy jobbágyteleknyi rész szerzésére, hogy ilyen módon visszaélhessenek az egész határra megnyílt közösségi jogaikkal. Az addig követett szokásra ügyet sem vetve, a közbirtokosság legelőjét elárasztották népes nyájaikkal, s miután ezek letarolták azt, tovább hajttatták őket, oda, hol hasonló joggal bírtak, s azt élték ki a többi részbirtokos és jobbágyaik tetemes kárával. Ügyeskedő compossessorok más módot is találtak rá, hogy a közösből birtokarányuk szerint megilletőnél többet erőszakoljanak ki maguknak. A nagy paraszti vándormozgalom idején, a század negyvenes éveire a szokással ellentétben azon felül is fogadtak be új lakosokat, ahány telekre birtokjoguk szólt. Heves megyében „ha a földesúr puszta és szállítatlan öreg fundusai nem voltak”, mutatott a jövevénynek a falu közös pástján való vagy puszta helyet, s ez „akár ... egy vagy más helységben megszállani kívánt, akár pástos, akár telekben levő puszta ház-

helyekbe szállott ámbár, az karót választása szerint való ura nevében fel-
ütván, ... mind az jobbágy, mind az fundus azon földesúré lett, az kinek job-
bágsága alá az jövevény ember magát adni vallotta". Ennek révén az ilyen
úr nemcsak egyedül hozzá tartozó, „különös” jobbágyokra s házhelyekre tett
szert részarányán felül, hanem jövedelem dolgában is előnyhöz jutott birtokos-
társaival szemben. Mert „az jobbágy maga földesurának dézsmát is ad, robotál
is, és csak annyi szántóföld, rét az hely által felosztódik, amennyi jobbágy az
földesúr által birattatik, nem gondolván azzal, hogy egy vagy más földesúr-
nak nagyobb vagy kisebb jussa legyen”, amíg t.i. újraosztásos földközösség
járta; ugyanis nem azt a szokást követték, hogy „ennek vagy annak az úrnak
jobbágy részére ez vagy amaz föld nevezet szerint osztatik, hanem amint a
házak sorban vannak, ... aszerint”. S amint a népesség szaporodott, az élel-
mes földesúr már ahhoz folyamodott, hogy benépesült telken is növelje az ott
lakó családok számát. „Innért vagyon, hogy néha sokkal több a lakos egyik úr
részére, mint a másikéra” birtokaránya szerint, annál is inkább, mert megtör-
tént, hogy a jobbágyok, ha valamelyik úr másoknál nagyobb terhet rakott rá-
juk, annak földjén „felfogott fundusokat és viskókat elhagyván”, másikéra
költöztek át. Mindebből folytonos torzsalkodások származtak a közbirtokosok
között, s aki jogához képest kevesebb jobbágygal bírt, gyakran a legnagyobb
hányad tulajdonosa, nem volt hajlandó belenyugodni abba, hogy a birtokarány
szerint való jövedelemfelosztással szemben egy-egy compossessor a hozzá
édesgetett jobbágyok számához mért részesedést hajtotta keresztül.¹⁴

A kapitalizmusba ívelő fejlődés során másokra való tekintet nélkül gátlás-
talanul felülkerekedő egyéni érdekek csak fokozták a közbirtokosságok köré-
ben egyetértés, gazdálkodás tekintetében egyaránt uralkodó áldatlan állapoto-
kat. De valójában a XVIII. századi viszonyokban gyökereztek azok a közös
gazdálkodásból fakadó, szorgalmat, s eredményességet elfojtó tarthatatlan
visszásságok, melyeket az 1830-as évek elején a hasonló bajokat közvetlen ta-
pasztalat alapján mélyen átérző gazdálkodó köznemesnek, az ugyancsak
compossessor Berzsényi Dánielnek éles tolla örökített meg számunkra, fő he-
lyet juttatva nekik „A magyarországi mezei szorgalom némely akadályai” so-
rában. „Akár számtalan határink temérdek nagyságát, akár számtalan közbir-
tokaink minden oldalú rendtelenségét megfontoljuk, által kell látnunk, hogy
ezek minden józanabb rendek és szorgalomnak általános fölbontói. Mert az
ily „bitang helyeken nemcsak az a baj, hogy a birtok elszórtsága a gazdasági
munkát fölötte megterhesíti, sokasítja s ezáltal az egész gazdaságot haszonta-
lanná teszi, de többnyire az a nagy rossz is megvan, hogy a birtokosok örökös
viszálkodása és sok gyülevész korhely cselédje miatt a fenyíték és egész nép
úgy megromlik, hogy az ily” hely gyakran csupa zsiványbarlanggá válik, hol
természet szerint a legiparkodóbb gazda is felejt az angol és német szorgalom
elveiről aggódni, s elég jó gazdának nézheti magát, ha többszáz holdjai mellett
nem koplal ... Tudom, nem veszik szavaimat nagyításnak azok, kiket a sors
ily bitang gazdaságokra kárhoztatott, sőt elhiszik velem együtt, hogy a magyar
természetlen szegénységének éppen ez a nagy rendtelenség egyik fő oka. Az ily
„szerencsétlen jószágokban nem elég az, hogy a birtok nagyobb része eszten-
dönként közlegelőnek fordítatik még ott is, ahol elég legelésre való erdő van,
de itt még az a nagy veszély is megvan, hogy az ily” közös legelőt minden
rend nélkül mindenki lehetőségig használni kívánván, ezt annyira megterhelik,
hogy az többnyire a reménylett haszon helyett kárral fizet a gazdának. Mert
az ily’ rendtelenség miatt gyakran egész nyájak rakásra döglenek, s ezáltal

sokezer közbirtokosok s még több adófizetők örökös szegénységre jutnak... Nemcsak az a nyomorúság a közbirtokokban, hogy a gazda semmi józanabb gazdasági rendszert nem kezdhet, hanem még az a szörnyű vadság is megvan, hogy amit számtalan nehézségekkel és szertelen költségekkel imígy-amígy meg tud is munkáltatni az ember, annak is nagy részét a kártevők elpredálják. Mert az ily „bitang helyeken a marhákkal való kártételek s lopásnak és rablásnak minden kigondolható nemei annyira elhatalmaznak, hogy végre a szegény gazda magát csupa afrikai maurusok között látja nyomorogni. Meggondolván tehát, hogy hazánk nagy része ily” bitang birtokbul áll, s hogy ez a pusztító rendetlenség nemcsak adózó népünk nagy részét, de az egész nemesség igen fontos osztályát nyomja és rongálja, s meggondolván, hogy a maga mezején, a föld népe között lakó s művelt lelkű nemesség volna éppen azon osztály, mely nemcsak a mezei szorgalmat, de az egész népképzést legfőleg emelhetné s legtovább terjeszthetné, nem kétlem állítani, hogy ezen példátlan barbariesünk nemcsak szorgalombeli szertelen hátramaradásunknak, de számtalan egyéb nemzeti nyaváláinknak is egyik legtermékenyebb oka, oly ok, melynek elhárítása nélkül minden előmenetelünk nem előmenetel, hanem csak ok- és céliránytalan vergődés... Aki tehát csak félig meg tudja is gondolni, mely végtelen befolyása van a nép erkölcsének egész polgári életünkre és boldogulásunkra, elhiszi, ha mondom, hogy a közbirtokok nemcsak magokra, de az egész nemzetre oly „kártékonyak, hogy azoknak eltörlését, ha nemzetünk önjavát alapítani akarja, fő gondjának illik tekinteni.”¹²

Berzsenyi ezzel zárta megsemmisítő kritikáját: „Hogy mezei szorgalmunk ezen akadályának egyedül a commassatio, azaz tagos avagy tömeges proportionális osztály lenne elhárítója, s hogy ez iránt a nemzet józanabb része régóta óhajt valami célirányos törvényt, tudja mindenki”. Kétségtelen, a részbirtokosok között történő arányos felosztás sok egyenetlenkedésnek s a közös gazdálkodásból folyó számos súlyos hátránynak volt hivatva véget vetni, ám következményeit tekintve sok függött végrehajtásának módjától. Igazi sequestrációnak tulajdonképpen nem is volt nevezhető, ha csupán arról volt szó, hogy egyeseknek birtokhányadosukat meghaladó részesedéséről az eredeti állapothoz térjenek vissza, újra felosztva a belső telkeket a birtokaránynak megfelelően, de a földeket tovább is közösre hagyva; így ismét az együttes jövedelem birtokrész szerint való felosztása lépett életbe, s a közös gazdálkodás ártalmait megmaradnak. Már a határ bizonyos megosztása következett be, ha egész házhelysorokat juttattak a hozzájuk tartozó szántóföldekkel és rétekkel együtt az egyes compossessoroknak. Így a különböző részbirtokokhoz tartozó jobbágyság külön-külön csak saját uruknak szolgáltak robottal, terménnyel, pénzzel ezután, de földjeik s réteik változatlanul egymásé közé ékelődtek s legelőt, erdőt tovább is osztatlanul, „közös lónak túros a háta” alapon s szüntelen visszavonások közt együtt használtak.

Ha azonban az egyik közbirtokos megunta, hogy jussához képest igen keveset bír, mert egyik-másik társa a közösből mindinkább a birtokaránynál fogva neki járónál több jövedelmet adott ki magának, hogy az osztatásoknak is véget vessen: osztályos pert indított a birtokhányadnak megfelelő részletes felosztásra. Ebben az esetben a telkek érték s teljesítőképesség szerint való felbecslése alapján történt az osztály, s ha sikerült az ezúttal rövidebbet húzó törtetőkkel megegyezni, kinek-kinek az eredeti hozzájuk tartozáshoz vagy sorshúzáshoz képest, lehetőleg összetartozóan jutottak az egyes jobbágyságok, s ezek telekhányaduknak vagy igaerejüknek megfelelő nagyságú szántóföldeket

és réteket kaptak, a nyomások uruknak osztott részeiben. Ám az osztozkodás, az újjárendezés gyakran olyan esetben sem folyt összeütközés nélkül, ha, mint Alsósztrégován, létrejött ugyan bizonyos megállapodás a közbirtokosok között, de akadt köztük, ki egyéni érdekeit a közösnek elébe helyezte. Még évekkel a mérnöki felmérés alapján történt felosztás után is egyik összetűzés és kártétel a másikat követte az új elválasztóvonalak mentén: másnak jutott rétdarabokat elfoglaltak, lelegeltettek, erőszakkal lekaszáltak, felszántottak; kárban talált jószágot gazdája nem engedett behajtani, mire ruhájától megfosztották, s mikor vissza akarta kérni holmiját, véresre verték. A közbirtokosok többsége a határ közös legeltetését az egynek-egynek egész erdőrészeket juttató eldarabolás után is fenn akarta tartani nemcsak a helybeliekkel, hanem, ahol ugyancsak volt birtokrészük a szomszéd kisközségi lakóival is, kiknek hagyományos szokás szerint az alsósztrégovai határban is engedték legelni nyájaikat. Sarkallta erre az urakat, midőn a II. József-féle fölmérés megindult, az aggodalom is, hogy a legelő használatától is adózniuk kell majd, jobb lesz hát, ha a kisközségi bevonásával többek között oszlik meg a teher. Ám a fiatalabb nemzedékhez tartozó Madách Sándor tilalmassá tette egy erdőrészt, s a kisközségiakat, kik csak ott tudtak átjutni alsósztrégovai legeltetésre, eltiltotta az áthajtástól, s mikor mégis megpróbálkoztak vele, elvétette ruhájukat s állataik behajtásával fenyegetőzött. Évekig elhúzódó vitája támadt ebből birtokostársaival, elsősorban Révay Péterrel, kit a határból a legnagyobb rész illetett. Révay azt hangoztatta, hogy mivel a kisközségiaknak szűk a határuk, ő társaival ezután is engedi nekik a legeltetést az alsósztrégovai határban, de ha ezzel nem tudnak élni az áthajtás eltiltása miatt, alig tudják majd állami s földesúri terheiket viselni; viszont Madách annál kevesebbre megy vele, ha mindössze 5—6 holdas erdején nem bocsátja át jószágukat, mert az alsósztrégovaiak szabadon legeltetnek ott; különben sem lehet tilalmat *via facti* elrendelni a többi birtokos egyetértése nélkül. Madách többszöri viszontválaszában arra hivatkozott, hogy a kisközségiak csak engedékenységből jutottak legeltetéshez Alsósztrégován, ő pedig korlátlan jogából, melyet a vadászást illető rendelkezések is erősítenek, nem enged, annál kevésbé, mert megóvni kívánt, egyébként is mintegy 50 holdas erdejében gallyakat, lombokat is szoktak levágni a kisközségiak; van nekik különben az igások számára óvott legelőjük saját határukban, Alsósztrégovára kereskedés céljára tartott juhokat akarnak hajtani. Révay azonban fejére tudta olvasni, hogy időközben szerződésszöveget küldött a kisközségiaknak azzal, hogy ha évi 6 ft fizetésére kötelezik magukat a kérdéses erdő használatáért, átengedi ott nyájaikat, de ha a szerződést nem írják alá s erővel tovább hajtogatnak, mint hatalmaskodók, s zendülők ellen büntetőeljárást fog indítani. Holott — fűzte hozzá Révay — abban az erdőcskében a legelő nemcsak Madáchné, hanem közös a compossessorokkal, nem teheti hát magánjogúvá a közöst; eddig az alsósztrégovaiak nem tudtak a legelő felosztásáról s nem akarnak tudni róla ezután sem. Bár a szolgabíró is figyelmeztette Madáchot, hogy lehet a joghoz való szigorú ragaszkodást a jószomszédi viszony fenntartása kedvéért kegyelmező és engedékenységgel mérsékelni, ő kitartott álláspontja mellett. Birtokostársaival nem jött létre megegyezés, s jogát végül is elismerve, a vármegye tiltotta el a kisközségiakat a kérdésben forgó erdő használatától, nyilvánvalóan súlyos hátrányukra. De nemcsak nekik volt mit Madách terhére írni, az alsósztrégovai közbirtokosok között kitört határvillongások is kétségtelenül összefüggtek magatartásával.¹³

Madách egyéni rendelkezései már teljes értékű arányosítás felé mutattak,

mely az egész faluhatárnak mindenestül egyéni birtokokká való konkrét felosztását jelentette, mikor is „a föld kötéllel, láncokkal vagy szekérekerekekkel méretődött, melynek is minden fordulását megolvasták”, úgy darabolták a területet a birtokarányoknak megfelelően egyenes vonalakkal többfelé. Előfordult, hogy a mechanikusan húzott választóvonalak belső telkeket is elmetstettek, olykor háztól kertet elszakítva s kárpótlásul a temető s a libalegelő darabját juttatva. A legterhesebb következmények egyébként is a jobbágyokat sújtották: legelőjük összebb szorult, amibe ki-ki fáradságos egyéni munkát ölt, nemegyszer irtvány, esetleg szőlő is másnak jutott, s új szántóföldet és rétet gyakran soványabb határrészen, ott is szűkebbre mérték nekik. Amit „közönségesen gyermekestül, cselédestül sok esztendő folyása alatt keserves munkával, véres verejtékkel irtottak, irtattak, sokan az irtott földet egymástul pénzen, marhácskán és gabonán megvették és szerzették, sokakra attyokról, attyafiakról maradt, mégis osztó bírák, noha irtásra alkalmas hely elég vagyon, ... örökös károkkal közrebocsájtották és minden megjutalmazás nélkül elosztották”, így akiknek „előbb egy tenyérnyi irtott földje és rétje nem volt, most pedig már annak nagyobb rétje-földje vagyon, mint az ki gyermekségétül fogvást irtott, vagy irtott földet pénzen szerzett”. Ennél is súlyosabban esett latba, hogy amit a birtokközösség nem tett lehetővé: felosztás útján a majorkodást számos esetben sikerült meghonosítani legalább a nagyobb részt bíró földesúrnak. Épp azért kérte a sequestratiót, hogy a neki jutó földekkel szabadon „módolást tehessen”, majorsági földek kihasításával saját gazdaságot alakíthasson ki. Mi lett ennek az eredménye, a végrehajtás után világlott ki a parasztok panaszából: „Az uraság javát a földeknek és réteknek magának tartotta, más helyeken adott a jobbágyoknak. Minden jobbágytul házok után való földgyökből egy-egy darabot, kiben belémehetett 7—7 mérő búza, maga számára elfoglalt”. A tüzetes arányos felosztás így szolgált egyszerre a köznemesi gazdálkodásnak a közösségi kötelekekből való kibontakozását s a majorkodás terjedésével együtt a parasztság megrövidítését.¹⁴

Ahol egyetlen köznemes birtokosa volt az egész faluhatárnak, hogy saját gazdaságot fejlesszen ki, annak kezdettől fogva csupán a paraszti ellenállás lehetett akadálya. Ha az egyes jobbágyon más nem segített a földesúri elnyomás ellen, szökéshez folyamodott, a volt királyi Magyarország területén különösen gyakran a század első felének nagy paraszti vándormozgalma idején. Ha akadt is földesúr, kinek a megürült jobbágytelkek bizonyos határig kapóra jöttek majorságának kiterjesztése céljára, a többi, egész falut bíró és compossessor egyaránt, jobbágysági megtartásán, illetőleg visszahozásán igyekezett, a megye segítségét is igénybe véve, hisz' földje paraszti szolgáltatások nélkül mit sem gyümölcsozott. A földesúr nem késlekedett nyomozást indítani, tanúkat kihallgatni arról, hogy mikor s hova szöktek jobbágysai. Bár az országgyűlések próbáltak messzemenő segítséget nyújtani a jobbágysaikat visszaszerezni kívánó földesuraknak, a rendelkezés megismétlése, de maguk a vonatkozó törvénycikkek is elárulták, hogy nem sok sikerrel, nyíltan megvallva, hogy az ilyen próbálkozások sem barátságos, sem jogi úton nem jártak eredménnyel, sőt a szökötteket befogadó úr és megye, súlyos büntetéssel való fenyegetés ellenére, inkább azok visszatartására törekednek. Nem meglepő, ha felvidéki birtokosok egyrészt siettek máshonnan jövőknek házhelyet juttatni annak fejében, hogy az írásra ugyancsak keresztet tevő jobbágytársaik s lehetőleg vármegyei esküdt tanúsága előtt, kezük keresztvonalásával örökös jobbágyságra kötelezték magukat. Másrészt kezesek állításán kívül meglevő jobbágysaiktól esküt vettek

ki, hogy keresztvonásukkal erősített írásnál fogva soha tőlük s maradékaiktól „el nem idegenednek, hanem halálokgig engedelmes és szófogadó jobbágyj lesznek”. A munkaerőén kívül a jövedelem biztosítását célozta, midőn arra az időre, míg távol kellett lennie, a földesúr másra bízta jobbágyságait. Tajnay Péter 100 tallérért 10 esztendőre zálogba vetette két Románfalván, Nyitra megyében lakó jobbágyságát, módot adva a zálogbirtokosnak arra, hogy „szabadon robotoltathasson velek”; s mivel ez látta, hogy „szegény állapottal vannak”, hogy jobb hasznukat vehesse, marhát s eszközöket adott kezükre a zálog lejártakor való megtérítés fejében.⁴⁵ A török pusztította részeken birtokhoz jutott urak jövevények befogadásán kívül az egykori királyi Magyarországon bírt földjeikről is vittek át jobbágyságokat; jobbmódúak külföldiek betelepítésére is áldoztak, ennek azonban nemegyszer a tősgyökeres magyar, kivált kálvinista parasztok elűldözése lett a következménye.

Kellő számú munka-, termény- és pénzszolgáltatásra kötelezett alattvalók biztosításán kívül birtoka épségével s lehető növelésével is törődni kellett a faluhatár egyedüli birtokosának. Nemcsak birtokperekkel kellett bajlódnia az ősiséggel kapcsolatban a sokfelé ágazó rokoni kapcsolatok miatt. Nagybirtokosok arrondírozásai kedvezőtlen cserével, esetleg birtokállományának csorbulásával fenyegették. De ha sem ettől, sem a falu elpörlésétől nem kellett tartania, területének csonkítatlan megóvásáért akkor sem ártott résen lennie. Abból, hogy szomszéd helységek — mint Alsósztrégova és Kisfalu — határa gyakran nyitva állt egymás nyájai számára, rendszerint még nem származott komolyabb összetűzés. De ha erőszakosan terjeszkedő birtokos volt a szomszédban, állandóan fenyegetett a joggyakorlat, hogy aki esztendei háborítatlan használatot tudott kimutatni adott földdarabban — s maga a kor kimagasló jogtudósa sem csinált titkot belőle, hogy erre ilyen-olyan tanúkat nem volt nehéz találni —, az illető úr már igényt formálhatott rá. Ám magára a falu népére rá lehetett bízni, hogy ilyen igénylésekből eredő pörösködésnek s a nemegyszer emberölésig fajuló határvillongásoknak lehetőség szerint elejét vegye. A községi bíró a falubeliekkel együtt esztendőnként végigjárta a terület határvonalát s megújította a határjeleket; de időközben is volt valamennyiüknek gondja rá, hogy nyomban észrevegyék és orvosolják, ha a szomszédok határkövet mozdítottak el, határfát vágtak ki vagy határdombot hánytak el. Ugyancsak a falu bírása szokta eligazítani azokat a szinte mindennapos, olykor igen bonyodalmassá váló jogvitákat, amikor valakinek legelő jószágát kárt tett másnak a szénafüvében vagy vetésében, s a károsult szokás szerint a kártevő állat behajtásához folyamodott.⁴⁶

Ha birtokának és népének megmaradása nem okozott külön gondot a maga kúriájában élő köznemesnek, s ennek alapján háztartása bőven el volt látva a szükségességekkel, a maga jogainak konzerválásán s az őt megillető szolgáltatások behajtásán felül semmi fontos feladat nem terhelte, élhette a maga kényelmes életét. A szatmári békével az önálló Magyarország megteremtéséért és fölépítéséért vívott küzdelem, az ezzel együttjáró európai tájékozódás, melyből Rákóczi oldalán a köznemesség legjobbjai is kivették részüket, mind a semmibe hullt. A Habsburgokkal kötött kompromisszum után az uralkodó osztálynak a bécsi politikával nem rokonszenvező része is annyira felhagyott a korábbi önálló nemzeti célokkal, hogy az 1741-ben előállt kedvező nemzetközi helyzet sem tudta benne életre kelteni a három évtizeddel előbb folytatni nem tudott törekvéseket. Ehelyett a nemesség az 1741-i országgyűlésen jellemző módon a bécsi udvarnak nyújtott segítség mellett saját előjogainak megerősí-

tését s ezzel együtt annak törvénybeiktatását tartotta fontosnak, hogy a közteher a földet semmiképp sem terhelheti. Nagy, országos célok ezen fölül az uralkodó osztályt többé nem hevítették; a bécsi udvar kormányzásába beletörődve, a közéleti tevékenységből nem maradt számára más, mint osztályának kiváltságain örködni. Elvileg ez tulajdonképp azért lett volna megokolt, mert amiben előjogai gyökereztek, honvédő hivatásának rendszeres teljesítése 1711-gyel abban maradt, ráadásul 1715-ben a rendek maguk ismerték el, hogy nemesi fölkelés és bandériumok az országot magukban véve nem képesek megtartalmazni, miért is bel- és külföldiekből erősebb állandó hedsereget kell felállítani; egyúttal ennek fenntartására hadiadót és -segélyt szavaztak meg. A nemesi fölkelés igénybevétele attól lett függővé, hogy azt az uralkodó mikor látja szükségesnek, az állandó sereg fenntartásának terhe s a részére való újoncállítás viszont mindenestül a parasztságra (és kis részben a városokra) hárult. Ezáltal a nemesség kiváltságos különállása nagyrészt — sőt lényegében, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a nemesi fölkelés már nem felel meg a kor követelményeinek — elvesztette belső jogosultságát, a köznemes addigi életformája válságba került. Magának is éreznie kellett privilégiumainak ezt a tartalmi kiüresedését, ha formailag makacsul ragaszkodott is a fölkelés lehetőségéhez. Szinte jelkép, ahogy az észak-erdélyi köznemes Keczei István, kinek házában ott függtek „régii török puskák, pisztolyok, török, kések, buzogányok,... de nem használtatván, pókháló- s porlepték”, öreg korában is úgy kelt lóháton útra, hogy hüvelybe rozsdásodott kardján kívül ott volt nyeregkapáján egy pár pisztoly — töltetlen, kova nélkül, előtte lovagló kocsisának nyeregkapáján pedig, ha csak a szomszéd faluba látogattak is, s ott bőséges vendéglátás várta őket, boros kulacs mellett hatalmas tarisznyában cipónak és füstölt szalonnának is ott kellett lenni. Használható fegyvert különben a nemesség mindössze vadászás alkalmával forgatott, ritkán a Habsburgok háborúiban, de ott is már a besorozott jobbágyfiúké volt a nagyobb szerep. Az országon belül is az állandó sereg biztosította a nyugalmat, a parasztok földesúri elnyomás ellen támadt mozgolódásaitól is, melyek fenyegető erejét mind nagyobb számbeli fölényük fokozta, már az ő fiaikból és idegenekből álló katonaság nyújtott az uralkodó osztálynak szükség esetén védelmet.

Tulajdonképp válaszütt előtt állt a köznemesség: a hadakozás helyett, mely már hivatásszerű, rendszeres fölkészülést kívánt, milyen tevékenységhez fogjon? A megyei, még inkább a központi igazgatásban csak keveseknek jutott hely. A kiváltságokba alapjuk megrendülése után még inkább szükségnek látszó kapaszkodás, a birtokhoz való jog megőrzése, s a jobbágyok kézbentartása bizonyos fokig a jogászkodást, ügyvédi ismeretek megszerzését javallotta; kis rész valóban prókátorsággal igyekezett a szaporodó birtokperek adta lehetőséget kihasználni. Ám a többség megnyugodott azon, hogy Werbőczy Hármaskönyve — akinek képe, ismét, jellemző módon, Keczei kúriájában ott függött Rákóczié s Apafy Mihályé mellett — és az uralkodó osztály jogait érintő törvények a nemesség kiváltságait kellőképp körülbástyázták, s azok fő tételeit minden valamirevaló nemes amúgy is könyv nélkül tudta. Éppen ez a biztosított s 1741-ben még megerősített helyzet mentesítette a köznemességet lelkesítő nagy célok hiányában a honvédelem helyébe lépő minden komolyabb erőfeszítéstől s egyengette elkényelmesedésének az útját. Ott kínálkozott ugyan mint több jövedelmet ígérő foglalatosság a gazdálkodásban való elmélyedés, amire jelképes példát adott Palocsay Horváth György még a századfordulón,

midőn a török és háborús világ lejártával szögbe akasztotta kardját s nekilátott, hogy a hónapok rendjében előszámlálja a gazdaság szükséges tennivalóit.¹⁷ Ám a példa korszerű követése külön erőfeszítést kívánt volna, a Nyugat felől terjedő új, „jobbított” mezőgazdaság elveivel való beható megismerkedést s az elavult hagyományokon, mindenekelőtt a jobbágy mind kevesebbet erő kényszerített ingymunkáján, az úri kényelmeskedés fő tartóoszlopán s az újnak elsőrendű akadályán való fölülkerekedést. Ám hogy bőségben éljen házanépével együtt, azért közepes birtokú köznemességnek nem kellett törnie magát, jobbágyság révén meghozta a hagyományos gazdálkodásmód is, amire szüksége volt, sőt a béke egymást követő évtizedeiben a termelőerők fejlődésével párhuzamosan egyre növekvő mértékben, minthogy a gazdálkodás zavartalan menetét az elnyomott jobbágyok ellenállásával szemben épp az általuk eltartott és kellő létszámúra növelt állandó katonaság biztosította. De különösen nem látta célját, hogy kényelmesre fordult életmódját igyekvéssel cserélje föl, az ország nagy részében. kivált túl a Tiszán birtokos köznemesség, hol a földművelés terményeire alig akadt vevő. Okoszerűbb gazdálkodás helyett, mely több jövedelmet bajosan hajtott volna, beérte hát az ősi paraszti módszerekkel. Sok tudomány és fáradság nem kellett ehhez, rá lehetett bízni magukra a jobbágyokra. Keceli, az idősebb Újfalvy és Bossányi (Kazinczy nagyapja) gazdálkodásának már a kapitalizmusba ívelő fejlődés sodrában felnövő nemzedék szemtanúitól eredő, s ezért némi ironiától nem mentes eleven leírása érzékletesen példázza ennek a fogalom lüktetésétől távol élő köznemességnek csaknem teljes önellátásra és naturálgazdaságra berendezkedő életmódját.¹⁸

Keceli gimnáziumi tanulmányai után az ősi házba visszatérve, „gazdászathoz nem fogott, csak folytatá azt azon az úton, mint elei századok óta viték, legkisebb változtatások nélkül... Jobbágyság közül az életrevalóbb fizikót kiválasztván, ez vezeti és folytatja a jobbágyokkal a mezei gazdaságot, az idén úgy mint tavaly és a jövő évben is újítás és változtatás nélkül. Sem több, sem kevesebb a vetés, ha akarná, sem szaporíthatná, mert a jobbágyok csak ennyit művelhetnek. A megszokott mennyiséget készséggel művelik. Azért több asztal, szénaboglya nincs az idén, mint a tavaly, legfeljebb kevesebb, száraz, vagy nedves időjárásakor. A kevesebbet rendszerint látja, de a többet hibáztatná, mint túlterjeszkedést, s erő megfeszítést... A mezei gazdaság miben létet a bíró esténként eldiskurálgatja, mert az úr távol tartja magát minden belételegyedéstől, hogy magának, s másnak bajt ne okozzon, ne zsembeljen s ne káromkodjék... Apjától örökölt vagyonát nem félszegesíti, s mint apja, úri házat tart. És ezért jó gazdának neveztetik.” Vagyonával Bossányi is „keveset gondola”; midőn az ország más részében örökölt birtokáért rokonai kevesebbet ígértek, mint ő gondolta, „otthagya az örökséget, többé feljé sem ment, sem jövedelmét nem vette. ...Ménese, gulyája, nyájai örömeire voltak, nem haszonra; pásztoraikat számolának, amint magoknak tetszett... Szérűje gazdagon rakva asztalokkal s széna- s szalmakazalokkal, pinczéje tele borral, vermei étellel; s ezeket a szükség idején inkább nyitá meg a szorultaknak hitelbe s kamat nélkül, mint a nyerekedőknek fizetésért.”

A gazdaságból, beleértve a falubeli mesteremberek ingyen közreműködését, úgyszólván minden kitelik, anélkül a gazdálkodás s a háztartás folytatásához szükség van. A „gazdasági eszközök egytől-egyig a hajdaniak”, de ha valamit éppen javítani, vagy pótolni kell, a molnár a kerekas, a kádár s az ács feladatait is ellátja, vasmunkákat meg a helybeli cigánykovács végez. Túl

azon, mit a háztartás számára állatállomány, majorház, csűr, jobbágyasszonyok által gyomlált veteményes kert, gyümölcsös, szőlő nyújt, a falubeli mészáros szombatokként marhahússal szolgál, dézsmában malac, bárány is kerül a konyhára, minden jobbágyasszony tojó tyúkot, csirkét, tojást hoz, mézből, mogyróból, gombából, köménymagból is jut. Orvosra nincs szükség, csömör és kornyadozás ellen népi gyógymódok és orvosságok is megteszik hatásukat. Ágy- és fehérműre való vásznat kenderből nyüvéstől szövésig és fehérítésig a jobbágyasszonyok készítenek, ugyancsak ők dolgozzák fel a juhok gyapját mosástól szövésig és ványolásig, s az elkészült posztóból falubeli szabó varr úrnak, ha nem is választékos módon, házi s a cselédnek mindenféle felső ruhát, az évek során változtatás nélkül, de hát az anyag erős, sokáig tart, s a divat amúgy is ismeretlen. Hosszú évekig használható a juhok bőréből készült meleg köntös s a téli rossz tartásban elhullott állatok bőréből a tímár által végzett kicsáválás után formált lábbeli, a helybeli szűcs illetőleg csizmadia munkája. Vásári holmit a ház népe egyáltalán nem visel.

A vályogból rakott, nádfedelő úri ház és berendezése is alig szorul megújításra, mint, ahogy a házirend is szakasztott olyan, akárcsak az apák, nagyapák idején. A kemény szilvafából erősre készített, bőrozés, kárpitozás nélküli bútorok nemzedékeket kiszolgálnak. Az ónedények apáról fiúra öröklődnek, cserépedényt vagy gabonáért cserélnek, vagy elhívott fazekas helyben éget belőle esztendőre valót. Fából való házi fölszereléssel a teknővájó cigány szolgál. Faggyút, viaszt a jobbágyok hoznak, szappan a háznál készül, gyertyából kevés fogy, mert rá csak vacsoránál s a pincében van szükség, esti kézimunkához és olvasáshoz a nagy szoba fával bőven táplált kemencéjének Mihálytól György-napig szakadatlanul lobogó tüze világít. Óra javítása költséggel járna, reggel a kakas kukorékolása, napközben az égbolt jelei helyettesítik. A házbeli és ház körüli munkákat a háziasszony irányításával s részben közreműködésével jobbágyfiúk teljesítik, kik halálukig szolgálnak, s magukat azonosítva az úr érdekeivel, szinte családtagnak számítanak. Bérük nem készpénzből áll, hanem élelemmel s ruhával való ellátáson felül egy-egy borjú, juh vagy kecske a jutalmuk.

Gazdálkodás és háztartás így „keves gondot és költséget igényel”, mert a birtokos „kívánságai kevesek és korlátozottak lévén, szükségei nem voltak. Háztartáson, életmódon, törik-szakad költség kiszérésén nem aggódott. (Pénz)jövedelme kevés volt, kiadását még kevesebbre szabta.” Az egész életmódra befel fordulás, külső behatások elől lehető elzárkózás nyomta rá bélyegét, megelégedés azzal, mit maga a birtok nyújtott, sőt annak túlbecsülése. Csak aminek nyersanyagát nem lehetett helyben megtermelni — mint vasat és sőt —, esetleg aminek feldolgozását nem volt célszerű falusi mesteremberre bízni — mint az úrnak és családjának ünneplő ruháit (ezek azonban tartós anyaguknál fogva csak ritkán kerültek megújításra) —, azokat szerezte be az elkerülhetetlen mértékig a birtokos, de ezek azután külön megbecsülésben is részesültek: ekevas, kerékkarikák, stb. már nem használt állapotban is, továbbá nagy darab kőso, az úr magas lábakon álló ágya alatt kaptak helyet. De lehetőség szerint effélékért sem adott ki pénzt: kapát, kaszát, kalapot, kendőt az ott megforduló kalmár hozott a neki nyújtott kölcsön kamatán felül. Keceli „az adás-vevés, üzerség vagy vállalatnak mind nem barátja, mert szerinte csalásra vezet, annak, még hírét sem állhatja, .. megveté a pénzt mint haszontalanságot, sőt mint családi eszközt nem becsületes ember...kezére méltatá.”

Ami kevés pénzt lát a földesúr, azt is kereskedőnek, mesterembernek adja kölcsön, alig költ belőle, nem csinál üzletet vele. Közrejátszhatott a pénz megvetésében, hogy, részben egészen kis kölcsönök következtében, előzőleg volt példa a Keczei családban halmozódó adósságcsinálásra. Keczei György előbb, 1751-ben jobbagynak zálogosított el pusztá telket, házépítést is kikötve, 25 forinton 16 esztendőre. Majd két év múlva, hogy magyarországi részbirtokait szaporíthassa, három másokkal közös erdélyi birtokát vetette zálogba, ugyancsak házépítés terhével. 250 ft-ért 1 esztendőre. Mindkét tételt azonban a család más tagjai váltották ki 11 év illetőleg 7 hónap leforgása után. De már időközben 1193,03 ft-ot vett föl ugyanezekről zálogba adott szilágytői részbirtoka és malomjoga fejében. E nagyobb összeg egy részét aztán törlesztette ugyan, de az egyik malomkő 426,67 ft-on hitelezői kezén maradt, s 1759-ben „bizonyos és elkerülhetetlen szükségétől kényszerítettén” a másik malomkővet is rájuk ruházta újabb 426,67 ft-on, de ebből előbb Rettegi Györgyöt (nyilván az emlékirót) kellett kifizetni 83,35 ft erejéig azért a 161 juhért, melyeket hitelben adott Keczei Györgynek. Ő ugyanakkor kötelezte magát, hogy helyt ad a zálogbirtokosok viszontkeresetének, ha a Szamos vize időközben másfelé venné magát, vagy pedig árvíz folytán a malomhely elsüllyedne, s a zálogul adott „két lisztelő kőbéli juss” használathatalanná válnék. Hét év múlva sikerült ugyan neki e 853,33 ft adósságát törleszteni, ám 11 évre rá özvegye vesz föl 258,52 ft férje összegyűlt adósságainak kifizetésére, s „bizonyos és elkerülhetetlen szükségemről kényszerítettén, nevezetesen oeconomiatkskam öregbítésére”, lekötve érte négy helyen „osztály szerint... jutott nyoltz embereimet azok után tartozando minden appertienentiakkal együtt”. Majd már a következő napon újabb 15,30 ft-ot kér „örménynek bizonyos vásárlásért”, aztán a zálogra hozzáfizetést fogad el, majd két év múlva további 25 ft-ot, végül 1782-ben olyan megokolással: „micsoda nagy bajom érkezett, a kitől nem is félttem”, ismét 50 ft-ot a korábbi szerződés újabb teherterelével, s a visszaváltás nehézségét a bizonytalanságig fokozva. Ebből a már-már feltartóztatatlanná váló adósságokba keveredésből, mely nem lehetett meg a birtokállomány csökkenése nélkül, Keczei István, föltehetően a fiú, s egyben az ismertetett udvarház gazdája, csak kis résznek tudta útját állni, midőn 48 évvel az első zálogbaadás után az említett jobbagylól rokonok által már 37 esztendeje kiváltott pusztá telket 25 ft-on magához váltotta. Felmenőinek eladósodása egész életre szóló tanulság lehetett neki, annál inkább. mert „akkor még kevés úri ház volt Erdélyben, hol a költséget megszasztották”. Nem egy példa adódott rá, hogy „valaki költségét könnyelműen megszasztván, elköltözött lakni más jószágára, mi által sorsosai hibáztatását kikerülven, a közvéleménnyel kibékülhessen”. Az idősebb Újfalvy igen rossz néven vette bécsi szolgálathól hazatért fiától, hogy mennyit költött ott három éven át, amikor ő maga otthon csak 53 ft-ot adott ki azalatt. Keczei viszont azon botránkozott meg, hogy ennyi pénzt is három esztendőn át egyáltalán el lehetett fecsérelni. A pénz szűke, a mezőgazdaság termelvényeinek úgyszólván eladhatatlansága fokozott mértékben arra indította, hogy a köznemesi közfelfogáshoz igazodjék s az említett zárt házi gazdálkodást folytassa. Büszke volt rá, hogy nem függött senkitől, hogy „szabad volt mint Isten szabad levegő madara. Kiváltsága adón, közterhen túl-tette. Egyedül törvénye, de ember nem parancsolt” neki.

Ám ez a csakis saját erőforrásokból táplálkozó, külső behatások elől elszigetelődő önállóság ugyanakkor izoláltságot, szűkkörűséget, földhözragadtságot

jelentett. Ez a köznemes úr a maga „szemétdombján” a maga kisigényűségében és rövidlátásában sajátját tartja legtöbbre, kertjébe idegen oltóágar, szőlejébe máshonnan való vesszőt be nem enged. A máséra nem vágyik, persze azt nem is ismeri, látóköre nem terjed túl faluja határán. Nem is lép ki abból, csak ha keresztelőre, lakodalomba, halotti torra hívják, meg esztendőben egyszer közeli vásárra, harmadévenként megyei tisztújító közgyűlésre. Hámos lovait tavasszal legelőre küldi, s csak akkor veret rájuk patkót, ha ilyen útra éppen sor kerülne, s visszatérve, akkor is, ha lóháton ment volna el kocsisával egyiken-másikon, nyomban levonatja róluk a vasat, hogy ne fogyasszanak szénát, abrakot. „Kolozsváron és Marosvásárhelyen túl soha nem járt, nem is vágyott, és ő ezt nagy boldogságnak tartá.” Írásbeli érintkezés végett is ritkán fog tollat, szobájában a „keskeny íróasztal... avatag poros levelekkel rendetlenül felhalmozva”. Olvasnivaló mindössze Werbőczy Hármaskönyve, a Biblia és a kalendárium; de az elsőnek fő tételei amúgy is ismertek, a második főképp a családi események idő során való, a harmadik pedig a bevételek és a kiadások meg a napi események följegyzésére szolgál. Újfalvy apja, ki legalább elment megnézni, a fő mezőgazdasági munkáikat, hogyan végzik jobbágjai, „könyv és olvasásról egyáltalában semmit sem tartott, idővesztésnek, élhetelessnesség és leszegényedésre vezető biztos útnak nevezé mindig”, s mikor Bécsből hazatért fiát a neki átengedett birtokrészen szénagyűjtés idején könyv mellett találta, haragjában meg sem látogatta többé. Különben amint Keceli kalendáriumába ritkán kerülnek, akkor is csekély bevételi és kiadási összegek, úgy bejegyezni való esemény is csak kivételesen adódik, hiszen „csendesesen teldegelnek napjai az édes semmitse tevés közt”. Bossányi legalább igazi táblabíró módján azzal űzte el unalmát, hogy „bírája, békéltetője, tanácsadója” volt „az ügyefogyottnak, perlekedőnek, osztzkodóknak, kik idegen vármegyéből is, több nap járó földekről hozzá folyamodtanak”, s hogy ezt folyvást folytathassa, kiült háza elé, beszédbe elegyedni a járókelőkkel. S nemhogy díjat vagy ajándékot fogadott volna el a jogi szakvéleményért azoktól, kiket szolgabíró, falusi bírák is az egész vidékről hozzá irányítottak: még „ő tartá el őket cselédjeikkel, lovaikkal, valamig a pör előtte lefolyt, s nem különben a tehetősbeket, mint a szegényt”. De a forgalom sodrából kieső s helyzetével nagy mozdulatlansággal megelégedő köznemes típusát Keceli képviseli, midőn a magáétól és saját életmódjától eltelve, más dolgába nem avatkozik, egyébbel, mint a maga szűk körével nem törődik, átfogó jellegű érdekek, magasabb, országos célok ködbe vcsznek magába feledkező tekintete előtt. Nem néz előre, csak a jelent is meghatározó múltat szemléli, konzervatív felfogása ellensége minden változtatásnak, úgy él és gondolkodik, mintha a lassan múlt időt megállíthatná maga fölött.

A régmódiba, megszokottba merev belegyökerezés, a maga szűk körébe süppedés, kifelé önelégült elzárkózás azonban a köznemesség kisebb részének, mely felvidéki és dél-erdélyi városiasabb települések, még inkább az ausztriai határ közelében vagy a Duna mint fő forgalmi út mentén gyakorta túl tudott adni mezőgazdasági fölöslegein, már nem volt sajátja. A maga függetlenségére ugyan, kivált a jobbágysággal való bánásmód dolgában, hasonlóképp sokat adott. Olvasmányokkal szintén nem, a gazdálkodást illető szövegekkel is alig bibelődött. Míg Lyczai munkái elsősorban nagy uradalmak berendezésére és kezelésére adtak útmutatást, s a csehországi Fischer részletes előírásokkal szolgáló könyvét is legföljebb bene possessionatus-ok forgatták, a középbirtokos ne-

mességnek az a része, mely valamennyire utána kívánt nézni a majorsági földjein folyó munkáknak, ha valamihez, leginkább a tennivalókat hagyományos módon a hónapok rendjében felsorakoztató XVII. századi eredetű kiadványok újra megjelentetett példányaihoz folyamodott. Lippai összefoglalása volt ilyen s részben Szent-Iványié; az utóbbi paraszti babonákat, s elavult tudalékos okoskodásokat is bőven tartalmazott, mégis mutatkozott igény újabb kiadása iránt. még a felvilágosodás idején is.¹⁹ Nem látott a köznemességnek ez a része sem magasabb célokat, maga előtt, a közös érdekre is csak annyiban tekintett, hogy a megye közgyűlésén statutumokkal kapcsolatban és továbbhatva országgyűlési követeknek adott utasítások során a földesúri jogok megvédéséért s a hadiadó növelése ellen emelt szót. De már abban lényegesen eltért a tiszántúli és észak-erdélyi köznemes típusától, hogy gazdasága korántsem volt zárt egység, s a piaccal való kapcsolat tágasabb távlatokat nyitott meg előtte. Az idegenek dolgaira is tekintett. részben, hogy mások rovására terjeszkedhessék, de azért is, hogy ha ígéretes példát lát, megállapodottság, egy helyben topogás helyett követni valót fedezzen föl benne. Nyájai, termése nem öröme-re voltak, hanem hasznót igyekezett húzni belőlük, vagyonával. jövedelmével igencsak törődött, „szalasztása” és adósságba keveredés helyett minél többre akart szert tenni belőle. Ennek útját-módját azonban nem jobb, intenzívebb gazdálkodásban, hanem a cselédség iránt minden patriarchálisnak nevezhető bánásmóddal való szakításban s a jobbágyok fokozott elnyomásában, kizsákmányolásában, és földjük, vagyonuk kisajátításában látta. Eszem-iszom, vendégeskedés, vadászás a köznemességnek ebben a részében is fő foglalatosság maradt, s a tétlenségnek csak az szabott valamelyes korlátokat, hogy a lényegében sutba dobott honvédő hivatás helyébe figyelem lépett a gazdálkodásnak ugyan nem jobb módszere, hanem eredményei iránt, de egészben véve ez is kimerült, a jobbágyok szoros kézbentartásában.

Enek a bánásmódnak már Tajnay Pál helybeli jobbágyaival kapcsolatban is jellegzetes felvidéki példáit szolgáltatta Tajnay Péter, midőn eltiltotta őket legelő, erdő, víz, a mindenki számára közös „szabad élő föld” hagyományosan ingyen való használatától. De Tajnay Pál magatartásából is kitűnt, mennyire nem veszi emberszámba a parasztot, kiről az uralkodó osztály körében ez a mondás járta: „Rusticus est quasi Rind, nisi quod sibi cornua desint”. Midőn a surányi mezőn jártában ráakadt egyik már ismételten megszökött jobbágyára, hirtelen fölindulásában fejét akarta venni, de aztán beérte azzal, hogy két fülét vágja le kardjával. Madách Sándor is nem csupán birtokostársaival nem tudott összeférni: jobbágyai sem szenvedhették, ahogy föllépett ellenük. 1786-ban gátolták őt földjei szabad használatában, rátámadtak pásztoraira, kik nyilván kárt tettek szénafüvékben, vetésükben. Három év múlva ispánját kis híján kalodába zárták, majorosát véresre verték, alkalmailan helyen legeltető borjúpásztorát megfosztották ruhájától, csőszétől kárból behajtott ökreiket elragadták, szakácsát vízbe akarták dobni. A község bírása összehívta a falubeli-eket s bízotta őket, ne hagyják, hogy Madách emberei a mezőn levő körte-fákról a gyümölcsöt maguknak leszedjék. Ki is mentek a legények s valamennyiüktől elvették a körtéket zsákostul, közben egy kis tettelegességtől sem riadva vissza. Madách sietett a megye segítségéhez folyamodni, annál is inkább, mert már saját személyét sem érezte biztonságban.

De láthatólag az ország nyugati vidékein ment legmesszebb a köznemesek földesúri önkényeskedése, ott, hol viszonylag a legkedvezőbb piaci lehetőségek

nyíltak mezőgazdasági fölöslegek számára. A bozsoki és a kőszegszerdahelyi jobbágyok 1765-ben elpanaszolták: nincs uap, hogy maguknak bizton tudnának dolgozni, mert urbáriumuk soha nem hallott módot ír elő, robotjuknak semmi rendje, csak az örökös félelem lakozik velük; vasárnap és ünnep kivételével földesuruk: Sibrik László mindennap hol igás-, hol kézi robotra hajtja őket, másod-, harmadmagukkal az erdön fát kell vágniuk, hegyen-völgyön át a jószág romlásával behordani, még fel is aprítani, s mindez csak fél napba számít, reggeltől estig tartó munkájuk pedig hol negyed napba, hol semmibe; ha valamely jobbágy meghal, özvegyének nyomban 4 ft-ot kell lefizetnie. Így képtelenek a közterheket s a censust teljesíteni, még inkább több évi adóhátralékukat törleszteni; éhínségtől szorongatva, amint az naponként tapasztalható, koldusbotra kell jutniuk. Mikor kérték földesurukat: hadd térhessenek vissza elődeik szabályozott urbáriumára, hogy robotjuknak meghatározott mértéke legyen, deresre húzatta s addig verette őket, amíg ott ki nem jelentették, hogy mindennap robotolni akarnak. Sibrik válasza szerint jobbágysai a vármegyei vizsgálat által is igazoltan más birtokokhoz képest bő telekkel rendelkeznek, legelőjük nagyobb a közepesnél, faizásban s makkoltatásban fizetség nélkül részesülnek, úgyhogy mindezt meg a többi beneficium fejében több robotlást lehetett volna tőlük követelni; ő mégis oly mérséklettel szabta meg munkájukat, hogy aki igával is, kézzel is szolgál, fogattal — mégpedig nem négy ökörrrel, hanem szükség esetén ketten-hárman összefogva, ami mindegyiknek mégis egy napba számít, — csupán 35 s gyalog heti 2 igás napnak megfelelő 3 napot köteles teljesíteni, aki pedig, bár fogattal lenne köteles, gyalog dolgozik, 130 napot; fát (melyből különben eladásra is vághatnak maguknak) csak félig megrakott szekérrel kötelesek szállítani, mégis egy napba számít az; hosszú fuvarra rendszerint mindössze 4 mérföldre, 1—2 óra járásra tartoznak évente kétszer-háromszor két szekeret adni; a hetenként elvégzett munkát kinek-kinek a robotlapjára rendben följegyzik. A többire való válaszdástól eltekintett, hogy szószaporításával unalmassá ne válják. A helytartótanács Vas megyének a szolgabíró által végzett vizsgálata alapján beigazolvá látta, hogy a bozsokiak részben tagadták a panaszokat, részben a szöveg írójára hárították érte a felelősséget. Ám már a Kancellária nem találta kielégítőnek, hogy a vizsgálatot csak egy szolgabíró végezte, s intézkedés előtt úriszéki tárgyalás alapján küldendő teljesebb értékű vizsgálati eredmény bevárását tartotta szükségesnek. Festetics Pál, az Udvari Kamara alelnöke, maga is Vas megyei középbirto-
 tokos (9 helysége tagoltan 103 3/3 teleknyi földje volt továbbá Festetics Károlyval közös birtokai) pedig azt hangoztatta, hogy a vizsgálatot a vármegye nem kellő komolysággal és rendben hajtotta végre. Valóban nehéz elképzelni, hogy a parasztok vállalták az áldozatot panaszos beadvány megírására és Bécsbe juttatására s aztán önként visszavonták azt. Élénk cáfolata ennek, hogy panaszukat utóbb megismételték, s a két falut a Vas megyei parasztnozgalmak idején azok között tartották számon, melyek leginkább mutattak ellenszegülést s hajlottak fölkelésre. S ami a jobbágyok földdel való ellátottságát illeti, az úrbérrendezés során fölvelt és rögzített adatok, bár ezeket utasítás szerint fölfelé kellett kerekíteni, hogy szabályos telekhányadokat alakíthassanak, ellenemondtak Sibrik állításainak. (A következőkben B = Rozsok, K = Kőszegszerdahely, h = hold, k = kaszás.)

	A jobbágysok közül				A jobbágysok			
	16—9	8—5	4	összesen telek	száma	beltel- ke h	szántó- ja h	rétje k
	32 telket	32 birt	32					
B	18	18	1	9 1/8	37	13	180	119
K	—	9	10	3 1/2	19	6	67	15
Együtt	18	27	11	12 5/8	56	19	247	134

	A zsellérek				Házatlan zsellér	Összesen			
	száma	beltel- ke h	szántó- ja h	rétje k		úrbéres	beltel- h	szántó h	rét k
B	4	1	2	1	—	41	14	182	120
K	2	—	2	1	2	23	6	69	16
Együtt	6	1	4	2	2	64	20	251	136

Bő jobbágytelkekről s ezekhez arányosítható mérsékelt robotterhekről esze-rint szó sem lehetett, s négy ökröt bajosan tarthattak azok a jobbágysok, kik-nek többsége, nyilván a földesúri kisajátítás következtében, a nyolcadteleknyi birtokot el nem érő zsellérség határán mozgott. Bozsokon és Kőszegszerdahely-en a következő átlagértékekkel lehetett számolni: telekhányad 0,25 illetőleg 0,18, a jobbágysok szántóföldje 2,10—1,52 ha, rétjük 1,04—0,26 ha, a zsellérek szántóföldje 0,22—0,43, rétje 0,08—0,16 ha. Különösen nyomasztó helyzetben voltak a kőszegszerdahelyi jobbágysok: összes birtokuk kiterjedése a 2 hektárt sem érte el.

A középbirtokos Sibrik mindkét falunak másodmagával, Batthyány La-jos nádorral együtt volt földesura, de föltehetőleg egymástól elkülönített ma-jorsági földeken gazdálkodtak. A nádor ellen ugyanabban az időben teit job-bágypanaszok mégis arra vallanak, hogy a nyugati országrész köznemesei tö-lük telhetőleg követték a nagybirtokosok példáját a parasztságnak a század közepe táján tetőpontjára érkező megterhelésében. A latifundiumok urai egy-részt gazdasági téren igényeltek birtokuk határán belül monopolisztikus joga-kat maguknak. Sem jobbágyaiknak nem engedték, hogy külső piacokat fölke-reszhessenek, sem kereskedő nem jöhetett hozzájuk; ha akadt valamelyes el-adnivalójuk, arra az úr tette rá kezét, ha viszont ő nem tudott túladni fölös-legein, jobbágyaira erőltette azokat, mindkét esetben maga szabta áron. Másrészt rajta volt, hogy jogilag is lezárja birtoka határait saját alattvalói-nak tekintett örökös jobbágyai előtt. Úriszeken vagy akár azon kívül tetszése szerint hozott döntései ellen sem vármegyéhez, sem máshová nem tűrt fel-lebbezést, úgyhogy a maga területén függetlennek tudta magát, teljesen sza-bad tere nyílt akaratának. Ennek a magánjoghatóságnak az uralkodóhoz tett panasz által történt megsértése háborította fel a köznemes Sibriket is legin-kább, elsősorban azt a túrhetetlen dolgot hánytorgatta fel, hogy jobbágyai vakmerően örökös uruk ellen vádaskodtak, hogy ezt tették, mikor szabad kül-

tőzési jogukat elvesztvén, földesuruknak való örökös alávettetésre vannak kárhozható, s uruk vérrel vagy más érdemekkel megszerzett földjén munkájuk bérénel több nem illeti őket; ezt tették, holott oltalmazójuk s a rajtuk esett sérelmek törvény szerint való megbosszulója földesuruk, s neki az isteni és a természeti jog parancsa szerint mint uruknak alattvalói tisztelettel, mint táplálójuknak példamutató hálaadással, mint védőjüknek szeretettel tartoznak.²⁰

Persze a köznemes, ha egyedüli birtokosa volt is egy vagy több helységnek, akarata korlátlan érvényesítésére irányuló igényét gazdasági téren és joghatóság dolgában olyan fokig mint a nagybirtokos nem tudta érvényesíteni. De arra mindenképp törekedett, hogy jobbágyaival szemben követett bánásmódjában korlátozás nélkül járhasson el. Evégből nem habozott a hagyományos szokásjog rovására, melyet pedig Werbőczy is a helyi gyakorlatnak megfelelően megtartani rendelt, a maga érdekeihez igazított urbárium vagy más megállapodás útján, de ilyenek nélkül is új jogszokást meggyökeresztetni. Ez a nemesi „bevett jog” a Hármaskönyv híres és hírhedt két tétele (III. 30. és I. 9.) s az 1608. évi koronázás után 13. tc-nek önkényes magyarázatában találta meg a maga hátvédjét. Amikor Werbőczy kijelentette, hogy kinek-kinek a szokásjoghoz kell magát tartani a helységek régi gyakorlata szerint, sietett hozzátenni: nem úgy kell ezt azonban érteni, hogy a paraszt által valakinek hagyományozott vagy eladott haereditas-t a földesúrtól el lehetne idegeníteni, a parasztnak ugyanis ura földjén nincs munkája béréne és gyümölcsén kívül semmi örökre szóló joga, az egész föld tulajdona, a földesurat illeti, hozzá tartozik; ezért a jobbágy ilyen hagyományozás vagy eladás útján csak szántóföldje, rétje, malma, szőleje becsértékét ruházhatja át, az örökre szóló jog a földesúré marad, s ő, ha akarja, azokat közbecsű szerint illetőleg igaz értékükön magához válthatja. Ezt a tételt a nemesség a korlátlan kisajátítás jogi alapjaként tüntette föl, holott a szöveg mondanivalójából és logikájából nyilvánvaló, hogy Werbőczy nem akart mást mondani, mint: ha a paraszt a helyi gyakorlatnak megfelelő szokásjog szerint földjét átruházza, közelebből irtványát, szőlejét vagy malmát örökül hagyja vagy eladja, a földesúr tulajdona azok új, így külső birtokosaival szemben is ép-ségben marad, ezért azokat ilyen alkalommal az utóbbiaktól (tehát nem bármikor és nem az eredeti birtokostól) illő becsértéken magához válthatja. A jobbágy korlátlan kizsákmányolását is csak erőszak-tétellel lehetett a Hármaskönyv „primae nonus”-ából kiolvasni. Az eredeti szöveg szerint a nemesek harmadik szabadsága, hogy igaz jogaikkal s minden jövedelmükkal birtokuk határain belül tetszésük szerint szabadon élhetnek, s minden jobbágyi lekötöttségtől, természetben járó és pénzadótól s vámtól mindenkorra mentesek. Itt valójában nem arról volt szó, hogy az úr földje népéből munkában, termelvényben, pénzben mindent kisajtolhat, hanem birtoka jövedelmének adó- és vámmentességéről, nem hiába fordították meg a XVIII. század mértékadó jogtudósai Werbőczy szövegének sorrendjét úgy, hogy ez a mentesség kerüljön első helyre, erre essék a hangsúly. Az pedig az 1608-i törvény értelmének teljes kiforgatása volt, midőn azt vezették le belőle, hogy a földesúr magánjogon szabadon rendelkezhet a költözési joguk eltörlésével örökösen alávettett jobbágyok állapotáról és kötelezettségeiről.²¹ Valójában a törvény-cikk csupán a jobbágyok szabad költözésére, nem pedig másra vonatkozólag

hatalmazta föl saját rendelkezések megtételére azokat a vármegyéket, nem pedig a földesurakat, melyekben ezt szabályozó szokás nem járta. Ilyen hivatkozásokkal mégis, de enélkül is, a köznemesség feljogosítva érezte magát, hogy az 1514-i törvényben megtorlásul kiróttaknál lényegesen nagyobb terheket rakjon jobbágysági vállára, noha tudatában volt annak, hogy 1715-től fogva, amióta a paraszt évről évre hadiadót kénytelen fizetni, a korábban lehetséges mértékben földesúri követelésekkel bajosan sújtható. Maga a tény, hogy az országgyűlés megszavazta a contributiót, tarthatatlanná tette a „primae nonus” 5. §-ának nemesi magyarázatát, hogy a földesúrnak szabad a maga számára mértéktelenül kiaknázni a jobbágy teljesítőképességét. S, ahogy országgyűlésről-országgyűlésre növelte az adó összegét, ennek arányában tulajdonképp engednie kellett volna követeléséből, hiszen mégiscsak volt a jobbágy teherbíró képességének határa. A viszonylag kedvező piaci helyzettel élő köznemesség birtokain az 1760-as évekig ennek ellenére sok esetben már a parasztgazdaságok pusztulásával fenyegetett a korlátokat ismerni nem akaró földesúri elnyomás, kisajátítás és kizsákmányolás.

Mária Terézia úrbérrendezése és hozzá kapcsolódó rendeletei egy csapásra véget vetettek a jobbágyság teljes földesúri kiszolgáltatottságának. Megszűnt a föld népének gazdasági tekintethen és joghatóság dolgában a birtok határai közé történt bezártsága. A jobbágy sorsáról magánjogi alapon való döntések helyett a földesúrhoz való viszonya egységes állami szabályozás és folyamatos ellenőrzés alá került. Ha az Urbárium határát vont is a paraszti föld gyarapítása elé, telkének állományát megvédte további földesúri kisajátítástól, s pontosan, mégpedig az elburjánzott földesúri követeléseknél jóval alacsonyabb szinten megszabta a jobbágy földesúri tartozásait. Mindez súlyos csapást jelentett a robotoltatás és dézsmálás lehetőségeit addig a végsőkig kihasználó árutermelő köznemesi gazdaságra. Nagyobb birtokos a maga jelentős anyagi tartalékai révén még valahogy át tudott lábolni a nehézségeken, ám a kis- és középbirtok Nyugat- és Észak-Magyarországon válságba került. A bajokon való fölülkerekedéshez a robot és más szolgáltatások többlete kiesésének helyrehozására szolgáló anyagi és szellemi befektetésre lett volna szükség. Bizonyos ösztönzéseket a mezőgazdaság megújítására adott a kormány mezőgazdasági politikája, többek között a fejlődés útját egyengetni hivatott gazdasági egyesületek létrehozása révén, ezek azonban nem tudnak szélesebb kört átfogni s tartós eredményeket életre hívni. Az új, melynek egyes elemeit külföldi útról hazatérők hintegették, s a gazdálkodás egész rendszerének megváltoztatása, melyre magyarul Wiegand új utakat törő munkájának lefordítása s hozzá fűzött bevezető szavai révén elsőnek ifj. Szilágyi Sámuel buzdított,²² még beleütközött a feudális hagyományok szívós ellenállásába. Nagyváthy, ki azután első ízben iparkodott önálló magyar nyelvű munkában közelebb hozni a nemességhez az új mezőgazdálkodás módszereit, azok gyakorlatba ültetése végett kénytelen volt nagybirtok szolgálatába állni. Ha így még csak küzdelmesen bonatkozott is a szellemi befektetés, a gazdálkodás módszerének megújítása a köznemesi birtokokon, anyagi vonatkozásban annál nagyobb lendületet hozott a napóleoni háborúk mezőgazdasági konjunktúrája: nemcsak az úrbérrendezéssel járó nehézségeken valahogy átvergődött nyugati és északi birtokosoknak nyújtott hathatós segítséget, hanem az addig felvevő piac hiányával küszködő földesurak nagy részét is bevonta az árutermelő majorko-

dásba. Mivel azonban a fő kereslet gabona, még inkább gyapjú irányában mutatkozott, a termelés megélénkülése az ezeket illető, kevés munkabefektetést kívánó ágakra összpontosult. A köznemesi gazdálkodás belső, intenzív irányú megújulása tovább váratott magára.

JEGYZETEK

1. SZEKFÜ Gyula: A magyar nagybirtok történeti szerepéről. *Magyar Szemle* II. 1928. 306—310. p.
2. Grassalkovich Antal így kezdte 1730-ban jövedelmeiről vezetett naplóját: „Diarium introituum connotari ceptorum”. WELLMANN Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Domanovszky Sándor. 7.) Budapest 1933. 165. p.
3. ILLÉSSY János: Az 1754—55. évi országos nemesi összeírás. Budapest 1902. 3. 148—149. p. — A területi adatok: BENDA Gyula: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867. (Számok és történelem. 1.) Budapest 1973. 65—66. p.
4. Tanulságosan sorakoztatja fel a nemesi gazdálkodásra s eredményeire is kiható tényezőket az úrbérrendezés végrehajtására vonatkozó utasításnak a 4. kérdőponthoz fűzött melléklete (Connotatio exemplificativa beneficiorum et maleficiorum). A válaszok kérése során az egyes tényezők következő sajátosságaira kellett figyelemmel lenni. Szántóföld: jó, termékeny talajú, 3 nyomásban van, 2 igással művelhető, megtermi a tiszta búzát, a kétszerest, vagy a rozsot —, vagy pedig földje sovány, köves, gyakori kődöknak s erős áradásoknak kitett, a dombokról lezúduló zápor elhordja, magas, vagy távoli fekvése miatt nehezen trágyázható s művelhető, csak egy nyomásból áll, zabnál s pohánkánál egyebet nem terem, mi több: kevés, vagy éppen hiányzik. Rét: árvíz gyakori kártételétől mentes helyen fekszik, jó minőségű, kétszer kaszálható, hízalásra alkalmas szénát terem — ellenkezőleg, gyakori sodró áradásnak kitett, melytől gáttal nem oltalmazható, sovány, ritkás, sásos, penészes fűvet terem, a szénát messziről, rossz és alkalmatlan utakon kell behordani; csekély, vagy éppen hiányzik. Legelő: elég igásoknak, teheneknek, növendék jóságnak, a rét kaszálása előtt is tápláló fűvet ad, alkalmas itatóhely is van a közelben — ezzel szemben olyan fekvésű, hogy a gyakori áradások miatt a jószágot otthon kell takarmányozni, igen sovány, vagy éppen hiányzik, s mindenféle jóság számára távol, készpénzen kell fűvelőt szerezni. Tüzi- s épületfát adó erdő: van a határban, nem messze, s alkalmas úton elérhető, makkot is gyakran és bőven ad, vagy legalább nádas helyette — csak ritkán és kevés rőzse nyerhető, sőt nemcsak fának: nádnak és szalmának is szűke van. Szőlő: van helyben, vagy a közelben, jó bort terem. Van gyümölcsös, káposztás-, zöldséges-, komlós-kert is — egyik sincs. Malom: van helyben, vagy a közelben — csak távol és alkalmatlan úton érhető el. Hajózható folyó és ezzel együtt kereskedelemre való alkalom: van a közelben, vannak piacok, nem messze, az oda alkalmas úton vitt termesztyények könnyen s haszonnal eladhatók — nincs piac, vagy csak távol, hova rossz s alkalmatlan, sok vámmal terhelt út vezet.
5. Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Szerk. Felhő Ibolya. Budapest 1970. Az úrbéri tabellák birtokadatai e munka összesítő táblázataiból, s a szövegben említett községek és földesurak hasonló adatai a megfelelő megye részletes birtokfelsorolásából valók.
6. Bárándy kritikája: BENDA Gy.: i. m. 78—79. p.
7. Gr. RÉVAY József: *Kisnemesek Tajnán*. Adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg monográfiájához. Budapest 1942. 137—140, 144—153. p.
8. WELLMANN Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallo-másainak tükrében. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok, 3.) Budapest 1967. 99—332. p.
9. Magyar Országos levéltár (a következőkben: MOL). P. 481. Madách levéltár (a XVIII. században Madács-nak írták nevüket). 6. cs. XI. fasc. 12, 16, 10, 14, 15, 23, 24, 18.
10. RÉVAY J.: i. m. 157—159. p.
11. PRILESZKY, Paulus: *Opusculum quæstionum, cum subnexo circa easdem discursu de pecorum et pecudum abactionibus seu abvaglationibus*. Posonium 1735. 18—19, 38. p. — SOÓS Imre: A jobbágyszőlő sorsa Heves megyében a XVIII. században. (Eger 1958.) 80—85. p.

12. BERZSENYI DANIEL összes művei. Gondozta Merényi Oszkár. Budapest, 1978. 345—347. p. — Niklán 1773-ban kisebb birtokosokat vettek számba, összesen 39 jobbággyal, kik 5 3/8 telekhez tartozó, s a 4 zsellérrel együtt 145 hold szántóföldet és 63 kaszás rétet bírtak. Összeírtak 5 házatlan zsellért is.
13. MOL. P 481. 6. cs. XI. fasc. 41. 28.
14. SOÓS I.: i. m. 85—93. p.
15. MOL. P. 481. 6. cs. XI. fasc. 7, 21, 5. — RÉVAY J.: i. m. 133. p.
16. PRILESZKY, P.: i. m. 38—39, 42—47, 50—51, 99, 105—106, 121—127. p. és passim.
17. Mezőkövesdi UJFALVY Sándor emlékiratai. Sajtó alá rendezte Gyulai Farkas. Kolozsvár 1941. 179, 182. p. — Palocsay György: Egész esztendőn által való gazdaság praktikálásának leírása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898.
18. UJFALVY emlékiratai, i. m. 168—171, 173—184, 192—193. p. — KAZINCZY Ferenc: pályám emlékezete. Közzéteszi Váczy János. Budapest, 1900. 12—14. p. — MOL. P. 311. Hatfaludy lt. 10. cs. 5—8.
19. LYCZEI, Joannes: *Iter oeconomicum*. Tyrnavia 1707, 1713. — LYCZEI, Joannes: *Succincta methodus universas deminiorum res mobiles et immobiles . . . facile investigandi*. Tyrnavia 1707. — FISCHER, Christophorus: *Operis oeconomici pars prima et secunda, oeconomia suburbana*. Cassovia 1737—1738. — LIPPAI, Joannes: *Calendarium oeconomicum perpetuum*. Cassovia 1721, 1751, Jaurinum 1753. — SZENT-IVÁNI, Martinus: *Oeconomia pholosophica*. Tyrnavia 1746, Claudiopolis 1748, Tyrnavia 1754, Buda 1782.
20. LYCZEI, J.: *Iter*, i. m. 55. p. — RÉVAY J.: i. m.: 157—159, 152—153. p. — MOL. P 481. 6. cs. XI fasc. 31. — SZABÓ Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. I. Budapest 1933. 356—357, 361—363, 367—368, 375—377, 413, 417, 441—444, 465, 95, 448, 743. p.
21. SZEGEDI, Joannes: *Tripartitum juris Hungarici tyrocinium*. Tyrnavia 1767. 816, 85. p. — HUSZTY, Stephanus: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum*. I. Agria 1758. 103, 79. p.
22. WIEGAND János: Az ausztriai paraszt iffjuságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske. Posen 1774.

A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században

Benda Kálmán

Amikor egy fél évvel ezelőtt megegyeztünk előadásom tárgyában, némi naivitással azt hittem, csak össze kell szednem a magyar köznemesség művelődési viszonyaira vonatkozó szétszórt adatokat. Közben rá kellett jönnöm, hogy ilyen adatok eddig alig láttak napvilágot, történetírásunk ezt a kérdést ebben a formában nem vetette föl, s hogy nemzedékek mulasztását nem tudom hirtelen pótolni. Előadásomban tehát inkább csak megközelítem a témát, eredményeket, végleges megállapításokat nem tudok hozni.

Egy teljesen szubjektív vonatkozással kezdem. A témára ezelőtt néhány évvel irányult a figyelem, amikor a franciaországi Rennes-ben egy konferencián vehettem részt, amelyen francia és magyar történészek a két ország nemességének történetét, történeti szerepét vitatták meg. A francia előadók nem kis általánosságban, hanem egy-egy nagyobb franciaországi történeti táj vonatkozásában, de egymással teljesen megegyezően azt mutatták ki, hogy a XVIII. század végére, a forradalom korára, a francia nemesség, tehát az arisztokrácia és — magyar szakkifejezést használva — a köznemesség egyformán elvesztette korábbi kulturális súlyát és jelentőségét. A nemesség nem iskoláztatta fiait, soraiból nem kerültek ki művelt emberek, így az irányítás teljesen kicsúszott a kezükből. Annyira, hogy a francia forradalom korában — néhány kivételesnek számító egyénen kívül — nem is találkoztunk a nemességből jött irányadó személlyel.

Ahogy bennünket meglepett a franciaországi helyzet, ugyanúgy meglepte a francia kollégákat az, hogy nálunk viszont a XIX. század első felében, a magyar reformkorszakban a jómódú nemesség iskolázott, sőt európai műveltségű tagjai voltak azok, akik elindították Magyarországon a reformot és akik 1848-ban diadalra vitték —, úgy-ahogy, felemás módon, de mégiscsak — a polgári forradalmat.

Nyilvánvaló, hogy Franciaország, és Magyarország társadalmi szerkezete egészen más volt. Franciaországban a nemesség nem érte el az összlakosság egy százalékát sem, nálunk 4,5—5 százalék volt a nemes a XVIII. században. Ebből folyó további különbség, hogy az egy százaléknyi francia nemesség minden tagja birtokos nemes volt. A nemes Franciaországban birtokkal rendelkező, kiváltságos személy, olyan valaki, aki birtokai jövedelméből munka nélkül megél. Nálunk viszont a nemesség tömegét a nemesi kiváltságokkal

rendelkező, de egyébként paraszti életformában élő kismemesség tette ki, a „hétszilvafások”. A magyar történetírás még ma is gyakran általában beszél „a” nemességről, amikor is vagy a paraszti sorban élő kismemesség életformáját általánosítja a nemesség egészére, vagy megfordítva: egy vékony nemesi elit felfogását és életmódját vonatkoztatja a nemesség egészére.

A lényeg azonban az, hogy nálunk a XIX. században volt olyan nemesi elit, amely politikailag és műveltségben is a magyar társadalom élén járt, sőt az ország legműveltebb részét szolgáltatta. Ezzel ellentétben a megelőző évszázad az 1700-as évek magyar nemességéről az egykorúak és a történetírás által rajzolt kép egyaránt elmarasztaló; ez a nemesség elmaradott, műveletlen, sem a politikához, sem az európai művelődési áramlatokhoz nincs köze; anakronisztikus jelenség. Hogyan nőtt ki ebből az elmaradt nemességből az 1820-as, 30-as évekre a hazai viszonylatban számot tevő elit, az a réteg, amely elindította a reformkort?

Tudjuk, a reformkori elit egy vékony nemesi rétegre szorítkozott csupán, amely a „bene possessionati”, a jómódú birtokos nemesekből került ki. A megyei életben ők voltak a hangadók, s az országgyűlési követek a megyék túlnyomó többségében közülük kerültek ki. Igaz, előfordult, Deák Ferenc is lemondta a követséget, mert a Zala megyei maradi kismemesség szembe fordult a reformmal; Kölcsénynek is voltak nehézségei, a nemesi közgyűlések mégis a reformerek mellett álltak. Ha tömegbázisról nem is beszélhetünk, ez mégis azt mutatja, hogy a nemességben jelentősebb tábora volt a reformoknak, mint az a megyénként két-három család, amely az országos politikai életben látható volt.

Mai ismereteink szerint 1790-ben egyetlen megyei követ sem kapott olyan országgyűlési utasítást, amely a társadalmi reformokat sürgette volna. Ellenkezőleg, mindegyik utasítás lényege az volt, hogy II. József reformjait el kell törölni, a jobbágyság helyzetén nem szabad enyhíteni, vissza kell állítani a Mária-Terézia-kori állapotokat. Ezzel szemben 1825-ben egy sor megye a változtatásokra ad utasítást. Ez azt sejteti, hogy valahol a XVIII—XIX. század fordulóján kellett a fordulatnak végbemennie. A nemesség — hangsúlyozom, a birtokos nemességről beszélek — soraiban olyan világnézeti, életfelfogásbeli változásnak kellett végbemennie, amely alkalmassá tette, hogy a magyar reformkor bázisává váljon.

Mielőtt tovább mennénk, hadd emlékeztessék néhány számadatra a magyarországi nemességet illetően. Az 1787-es népszámlálás szerint, Magyarországon 155 519, Horvátországban 9712, Erdélyben 32 316, összesen 197 617 nemes férfit írtak össze. Ha a nőket is hozzászámítjuk, a nemesség mintegy 390 000 ember, valamivel több, mint az ország lakosságának 4 százaléka. Ez a 4 százaléknyi nemes azonban korántsem oszlott el egyenlően. A nagy köznemesi tömegek a Tisza vidékén helyezkedtek el. A Tisza bal parti megyékben arányuk 8,6 százalék, a Tisza jobb partján 6,2 százalék. De egy tájon belül is nagy különbségek vannak. Szabolcsban a nemesség a lakosság 13,3, Szatmárban 14,1, Borsodban 15 és Máramarosban eléri az országos csúcst: 16,6 százalék a nemes, ezzel szemben az Alföldön 1 százalék alatt van a nemesség. Érthető, az új honfoglalás elsősorban a parasztokra hárult. A Felvidéken számuk általában 2 és 6 százalék között mozog, a Dunántúlon 5—7 százalék között. Azt mondhatjuk tehát, az ország egyes részei közt erős különbségek vannak a nemesség arányában és ezt a szám- és aránybeli különbséget

a kisnemesi, úgy is mondhatnánk paraszti színvonalon élő kisnemesi tömegek adják. A birtokos nemesek száma és aránya sokkal egyenletesebb képet mutat országonként.

Próbáljuk most már meghatározni, a XVIII. század végi Magyarországon mekkora lehetett az értelmiség száma. Az 1980 októberében Mátrafüreden rendezett francia—magyar történészkonferencia az értelmiség történeti szerepével foglalkozott. A résztvevők két álló napig vitatkoztak azon, hogy különböző korokban kit nevezhettünk értelmiséginek. A válasz, főleg a régebbi évszázadokra, bizonytalan, az 1790-es évek végén az értelmiség már nagyjából kialakult réteget jelent. A magam részéről az értelmiséghez számítok mindenkit, működjek egyházi, vagy világi pályán, aki magasabb iskolát végzett és értelmiségi feladatokat tölt be. Akármilyen tágra szabjuk is azonban az értelmiség meghatározását, a XVIII. század végén magyarországi számukat aligha vehetjük nagyobbra 15—20 000-nél. Ha 20 000 értelmiségit veszünk, ez Magyarország kerekén 10 millió lakosságában százalékban már nem is, csak ezrelékben fejezhető ki.

Ennek az értelmiségnek természetesen csak egy hányada volt nemesi származású. Hogy pontosan mennyi, nem tudjuk, mégis azt hiszem, hogy nagyjából helyesen határozzuk meg az arányt, ha azt mondjuk, mintegy a fele lehetett nemesi, a másik fele városi polgári, részben ekkor még kis számban plebejus eredetű volt. A kérdés most már az, hogy ez a nemesi származású értelmiség, amely ezt követően a reformkorban előre tör, hogyan és mikor vált értelmiséggé? Egyáltalában mikortól beszélhetünk arról, hogy Magyarországon a nemesség soraiból értelmiségiek jönnek?

Tudjuk, hogy 1794—95-ben a magyar jakobinus mozgalomban 49 személyt állítottak bíróság elé. A 49-ből 14 volt birtokos nemes. Azt hiszem, ez már önmagában is mutat valamit. A magyar jakobinus-perben bíróság elé állítottaknak 28 százaléka tehát a birtokos nemességből került ki. (A birtokkal nem rendelkező kisnemeseket nem számítottam ide.) Úgy vélem, ez már jelzi, hogy megkezdődött egy folyamat, amely azután a XIX. század elején tetőzik.

A konferencia megelőző előadásában sok szó esett a XVIII. századi nemesi gazdálkodásról, életvitelről és életszemléletről. Számos egykorú, vagy közel egykorú leírás is ismert, amelyeket gyakran idézünk is az akkori elmara-dottság jellemzésére. Nem vonom kétségbe, hogy ezek a leírások a birtokos nemesség zömére jellemzők, mégis úgy vélem, egyet nem veszünk figyelembe. Azt, hogy ezek a leírások már a felvilágosodásból visszanéző nemesség karikatúrája egy részben meghaladott korszakról és életmódról.

Bár közsímt, hadd olvassam fel Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezetéből azt a részletet, amely anyai nagyapjáról, az öreg Bossányi Ferencről szól:

„Vagyonával keveset gondola; ménese, gulyája, nyájai örömeire voltak, nem haszonra; pásztorai számolának, amint magoknak tetszett... Szérűje gazdagon rakva asztagokkal, széna- és szalma-kazalokkal, pincéje tele borral, vermei étellel, s ezeket a szükség idején inkább nyitá meg a szorultaknak hitelbe, s kamat nélkül, mint nyerekedőknek fizetésért”. Életét teljes igénytelenség jellemzi. „Náddal fődött, vályogból rakott házában teljes patriárkai felelősséggel éle, bírása, békéltetője, tanácslója az ügyefogyottaknak, perlekedőknek, osztzkodóknak, kik idegen vármegyéből is, több napi járóföldről hozzá folyamodtak... Bért, ajándékot senkitől el nem veve.” Élete teljesen egyhangú volt. „Lement istállójába megtekinteni, ha kocsisa s fullajtárja

jól kifefélék-e lovaiból a port, s kiült folyosójára, a ház előtt elmenőkkel beszédbe erede”.

Kazinczy, aki maga is ebből a rétegből jött, nagyapja egykori életszemléletét már idegennek, elavultnak érzi, s nemcsak elmarasztalja, hanem egy kicsit talán karikírozza is.

Nézzük Kármán Józsefet, a magyar jakobinus mozgalom egy másik tagját, akit — Kazinczyval ellentétben — a bíróság nem ért el. A Nemzet csinosodásáról szóló művében ezt írja a maradi nemesről:

„Az a kis darab föld, melyen lakik, ez az ő egész horizontja. Nem tudja, mi történik faluján kívül, és azt hiszi, hogy megyéjének határdombján túl már ott kezdődik a Fekete-tenger... Sivár üresség uralkodik az ily fejekben. A gondolatok kiapadnak az ily koponyákban, melyeket az aszály megcsapott, vagy stagnálnak, mint a mocsárban a poshadt víz... Balítéletek, tudatlanság és vakság ezeknek következményei... Midőn valaki mindig egyedül beszél és senki ellene nem szól, elhiszi végre, hogy mindig okosan beszél és, hogy ellene nem is lehetne szólani. Mivel egynehány béreseket el tud igazítani, azt véli, hogy Montesquieu és Calonne hozzá csak árnyékok”.

Kármán szintén a felvilágosodásban nevelkedett, annak katonája, talán egyik legharcosabb tagja a magyar irodalomban. Úgy vélem, ebben az írásában is a harci taktika része, hogy sötétben fest és az így nyert képet általánosítja a magyar nemesség egészére.

Idézzük még a jakobinusok perében halálra ítélt és 1795-ben kivégzett Laczkovics János jellemzését a magyar nemességről, amely nem hagy kételyt abban, hogy a maró gúnnyal megírt sorok egy már meghaladott nemesi szemléletet mutatnak be görbe tükörben.

„Imhol egy nemes ember, ki a Mindenhatónak szintoly alkotmánya, mint a nemtelen, s attól... nem egyébben különböz, hanem hogy pergaménáján levő nemességinek megbizonyíttatására címerül egy bivaly, ökörszarv, medve, szarvas, vadkan, vagy övedzésig lemezítelenedett asszony vagyon papirosára festve... Ezen nemes ember... ki a ködöt párolgó Werbőczit pipafüstje között szomorúan olvassa... privilégiumjait, nemességit hányja-veti, mint megőrült, dühödött ember széles kardját forgatja, amint Don Quijote a szélmalomokkal viaskodik, aranyhegyeket ígér s kijózanodása után pedig tökmaggal fizet... Kit a természet szintűgy a dologra, munkához alkotta, de ki a közönséges jónak előmozdítására, vagy az ország terheinek hordozására semmit sem cselekszik, améglen a nemtelen, de hasznos ember szántóföldjeit dolgozza, rétjeit kaszálja, kertjeit műveli, kereskedést folytat, mesterséget űz”.

Ezekből a leírásokból már egy új életideál tűnik elénk (korántsem tekinthetjük véletlennek, hogy korábbiakról nincsenek ilyen jellegű följegyzéseink), ami önmagában is azt mutatja, hogy a nemesi társadalom egy részében valami változás ment végbe. Eszményük nem azonos az előtük jártakéval, bírálják, ostorozzák, gúnyolják azok életszemléletét és életmódját. Ugyanakkor azt hiszem nem vitás, hogy a nemesség nagy többségére még az elmaradt, mozdulatlanul régi vonások a jellemzők.

Mikor indult meg a változás a nemesi életszemléletben? Egyáltalában megfogható-e a kezdete és megállapítható-e valamilyen folyamat? Mivel a XVIII. század végére már az ország különböző részein nagyjából azonos szemléletben élő nemesekkel találkozunk, ezekhez valahol azonosan kellett az új eszméknek eljutniok. azonos hatás alatt együtt fejlődhettek. Ezért gondoltam, hogy talán az iskolák, a különböző protestáns kollégiumok és szerzetesi

gimnáziumok hatását nézem meg. Nem is azt, hogy itt mit és milyen szel-
lemben tanítottak, hanem, hogy a jó módú nemesség fiai milyen mértékben
látogatták ezeket az iskolákat.

Iskolatörténetünk sajnos, még elmaradott. Tanulói kimutatással, a ta-
nulók társadalmi statisztikájával alig rendelkezünk. Kevés, nagyon kevés az,
amit felhasználhattam, de ez a kevés adat azt sejteti, hogy a magyar nemesi
társadalomban a XVIII. század második felében indul meg valamilyen szemlé-
leti változás.

Arra már régebben felfigyeltek, hogy még a XVI—XVII. században nagy
számban mentek, elsősorban protestáns diákok külföldi akadémiákra, egye-
temekre, arisztokrata, vagy ismert nemes alig-alig akad köztük. A XVIII. szá-
zad második felében azonban egyszerre megváltozik a helyzet és 1760 után
mind több protestáns nemesifjával találkozunk a külföldi egyetemeken.
Göttingában pl. amelyet a korszak legmodernebb és leghaladóbb felfogású
egyetemeként tartanak számon, 1775 előtt nem találunk magyar nemeset.
1776-ban egyszerre négy főnemesi ifjú iratkozik be: Radák báró, Toldalagi
báró, Rhédey gróf és Podmaniczky báró ettől kezdve szinte nincsen év, hogy
magyar nemes ne érkezne Göttingába.

1799-ben jelent meg Bukarestben, a Kritérion kiadónál Jakó Zsigmond
és Juhász István közös kiadásában a Nagyenyedi diákok című könyv, mely
nemcsak a kollégiumban tanuló diákok névjegyzékét közli, de az első ma-
gyar iskolatörténet, amely a tanulókról statisztikát ad. Ezt nézve feltűnik,
hogy az 1760-as években megemelkedik a főiskolai (akadémiai) diákok szá-
ma, az évfolyamonkénti 25—30-ról 45—50-re, és ez a szám az 1840-es évekig
egyre emelkedik. Míg az 1750-es években Nagyenyeden évi átlagban össze-
sen 600, 1790-ben már 800 diák tanult, ami igen jelentős növekedés. Ugyan-
akkor megváltozik a világi és egyházi (papi) pályára lépők aránya. 1750-ben
a tanulók 11 százaléka ment világi pályára, 1790-ben 83 százalék. Ugyanakkor
a nemesi tanulók aránya 1750 előtt általában 35—40 százalék. 1760-tól kezdve
pedig 50—55 százalék, emelkedő tendenciával.

Bár szűkebb történeti tájban, de hasonló változást mutat a székelyud-
varhelyi református kollégium diákjainak társadalmi összetétele is.

Most készül a sárospataki kollégium története. Ehhez megkezdtek az
anyakönyvi adatok feldolgozását. Végleges eredményről még nem szólhatok,
de az eddig kiértékelt adatok hasonló jelenséget mutatnak, mint Nagyenye-
den. 1765-ben a Sárospatakon tanuló diákok száma 1270. 1790-re ez a szám
1572-re emelkedik, tehát itt is 300 fővel megnő.

A tanulók közül világi pályára ment 1765-ben a diákság 6 százaléka (még
kevesebb, mint Enyeden), 1790-ben 64 százalék. Ugyanakkor a nemesek szám-
aránya a század közepén 45 százalék, 1780-ban 72 százalék. Az 1760-as évek-
ben tehát megindul a nemesség áramlása az iskolába. Perszek ezek nagy ré-
sze kismemes, de az anyakönyvekben praenobilis (vagy magyarul: úrfi) meg-
jelöléssel beírt birtokos nemesek száma is ugyanilyen mértékben megnő. Ez
pedig arra mutat, hogy a nemesség egy részében, egyre nagyobb részében
tudatosodott az iskolázás jelentősége, szűknek, elavultnak érzi korábbi élet-
szemléletét, ki akar törni maradi életmódjából, abból, amit Kazinczy, Kár-
mán, vagy Laczkovics leírásában megismerhettünk.

Persze a nemesi diákokból sem lett mindenből értelmiségi, egyetemet
végzett magas képesítésű politikus, mégis a nemesi osztályon belül a század
végére kialakulhatott egy már szociológiailag is észrevehető és számottevő

réteg, amely jóval nagyobb fogékonysággal rendelkezett a felvilágosodás eszméi, a reformok, a változás iránt, mint elődei. Belőlük nőtt ki a reformkor és az 1848-as forradalom élgárdája.

Azt hiszem alaposabban meg kell néznünk a XVIII. század végének és a századfordulónak iskoláztatási dolgait, egyszersmind a nemesi életformának és életszemléletnek változását. Úgy tűnik, hogy a szinte mozdulatlanlannak látszó nemesi életformában a század közepén elindul egy változás, amely kezdetben csak keveseket, majd mind többeket érint, s amely 1848-ra átformálja a magyar nemesség egész felső részét.

Mind ez egyelőre szórványos adatokra épített feltételezés. A jövő kutatásoknak kell eldönteniök, hogy helytálló-e, vagy sem.

JEGYZETEK

Az előadásban idézett leírások és adatok az alábbi művekben találhatók: *Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe—XIXe siècles.* (Colloque franco—hongrois d'histoire sociale. Rennes, 11—13. juin 1975.). Publié sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest—Paris 1981.— Jean Meyer: *Noblesses et pouvoir dans l'Europe d'Ancien régime.* Paris, 1973. — Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában.* Bp., 1937. — Benda Kálmán: *Magyarország a XVIII—XIX. század fordulóján.* (A szerző Emberbarát vagy Hazafi. Bp. 1978. c. kötetében). — Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom története.* Bp. 1957. — Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete.* Bp. év nélkül. 22. s. köv. p. — Kármán József művei. Kiadja Abafi Lajos I. Bp. 1879. 90. p. s. köv. p. — Laczkovics János jegyzései Martynovics Ignác *Oratio ad proceres c.* műve magyar átdolgozásának függelékében (1791). A magyar jakobinusok' iratai. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. I. Bp. 1937. 151. p. s. köv. p. — Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei.* Bp. 1955. (Függelékében a Göttingában tanult magyar diákok hévsora.) — H. Balázs Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz.* Századok 1963. 1187. p. s. köv. p. — Jakó Zsigmond—Juhász István: *Nagyenyedi diákok. 1662—1848.* Bukarest 1979. — Albert Dávid: *A székelyudvarhelyi Kollégium diáknépessége.* Korunk 1980. 775. p. s. köv. p. — A sárospataki református kollégium története. Szerkeszti: Makkai László. (Sajtó alatt.)

A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában

Vörös Károly

A XVIII. század utolsó évtizedében a francia forradalom nyomán kibontakozó európai francia hegemoniatörekvések, melyeket Napóleon képviselt és vitt átmenetileg diadalra, közel negyedszázadra csaknem megszakítás nélkül háborúk színterévé tették Európát. Angliától, a Skandináv országoktól és a még török uralom alatt álló balkáni területektől eltekintve, a földrész egyetlen állama sem maradt mentes attól, hogy valamely részében hosszabb-rövidebb időre hadszíntérre ne váljék. A háborúk csak rövid, (de ekkor is fegyverkezéssel terhes) békeévektől megszakított, szinte folyamatos sorozata új stratégiát és taktikát, (és részben új haditechnikát), mindennek egyszerre oka- és következményeként pedig a hadszervezésben is új igényeket hívott életre. E háborúkat korábban nem ismert létszámú hatalmas hadseregek vívták, melyeknek veszteségei is hatalmasak voltak: így az emberanyag utánpótlásának megszervezése is egyre nagyobb és sürgetőbb feladat lett. Ez az európai államok többségét előbb utóbb új, egyre inkább az általános hadkötelezettség felé vezető, francia hadkiegészítési rendszerek bevezetésére kényszerítette. És mivel a hadkiegészítési rendszer valamilyen módon mindig függvénye, sőt sajátos visszatükröződése a fennálló társadalmi viszonyoknak, nyilvánvaló, hogy a megváltoztatását kikényszerítő erők végső fokon a társadalmi viszonyok módosítását is eredményezni fogják, — persze e társadalmi viszonyok ellenálló képességtől függő mértékben. Azonban a háborús helyzetben paradox módon, minél erősebbnek bizonyul ez az ellenálló képesség a szükséges újítások elhárításában, annál jobban fogja gyengíteni az éppen e viszonyokat fenntartó állam védelmi képességét. Nem az egyetlen olyan ellentmondás ez, mely a háborús időszakban — kivált Keletközép-Európában ekkor még nagyon is ellenálló képesség különösen meggyorsuló bomlása során — napvilágra fog kerülni.

Ennek az ellentmondásnak a jegyében áll e korszak magyar nemesi felkelései, az inszurrekciók története is.

1) A magyarországi nemesség személyes katonáskodásának középkorig visszanyúló kötelezettsége a XVIII. század végére (évszázados visszafejlődés után) hadseregszervezési szempontból már teljesen fikcióvá vált. Egyetlen, de társadalmilag-politikailag annál lényegesebb funkciója maradt: indokolni a nemes-

ség jogát arra, hogy mentes maradjon a hadseregben teljesítendő gyakorlatilag élethosszig tartó sorkatonai szolgálattól és az e hadsereg fenntartására szedett állami adó fizetéséből. Mikor ui. a török kiűzése és magyar rendi-nemzeti függetlenülési kísérletek bukása után a győztes. (de ennek érdekében a nemességgel kompromisszumra kényszerülő) Habsburgok megkezdték Magyarország saját igényeiknek megfelelő újjászervezését, az 1715. évi országgyűlésen a nemesség e két előjognak fenntartása fejében lemondott a külön magyar hadsereg létesítéséről. Az ország védelmére a nemesség fenntartotta saját személyes felkelési kötelezettségét, — de mivel ez hagyományosan csak a már ki-tört háború esetén volt mozgósítható, az országgyűlés kénytelen volt hozzájárulni állandó (gyakorlatilag elsősorban a jobbágyság és a polgárság soraiból kiállított és a jobbágyságtól és a polgárságtól behajtandó adó és szolgáltatások által eltartott) zsoldos sorkatonaság létesítéséhez. A nemesség azonban fenntartotta annak jogát, hogy az adó (a „hadiadó”) összegét és az újoncok létszámát országgyűléseken időről időre maga határozhassa meg.¹ Maguknak az így felállított és ettől kezdve időnkénti országgyűlési alkudozások után állandó létszámot tartott magyar ezredeknek irányítása azonban kezdettől fogva kikerült a magyar szervek kezéből és azok a császári hadseregnek lettek szervei, melyen belül különállásukra már csak egyenruháik magyaros szabása utalt. Számuk azonban kivált Mária Terézia háborúiban gazdag uralkodása alatt egyre nőtt: 1780-ban a hadsereg 88 gyalogezredből 28, 21 gránátos zászlóaljból 3, 52 lovasezredből 19 volt magyarországi eredetű.²

Ilyen körülmények között már úgy látszott, hogy a nemesi felkelés az udvar számára végleg elvesztette jelentőségét. Valóban III. Károlytól II. József-ig — leszámítva az osztrák örökösödési háború első szakaszát 1741-ben — nem is hívták fegyverbe. Pedig a nemesség nem csekély tartalékot jelentett felhasználható emberanyagban, hiszen a francia forradalom előestéjén végrehajtott magyarországi népszámlálás szerint létszáma mintegy 400 ezer főt (197 616 férfit) tett ki, az ország lakosságának 4,6 %-át. Bevonása a hadsereg megcsökkent állományának kiegészítésében így előbb-utóbb elkerülhetetlennek látszott. Annál is inkább, mert a felkelő nemes felszerelése és eltartása, legalábbis részben, nem az államkincstárt terhelte, és mert a nemességtől a személyes felkelésen túli még úgynevezett bandériumok, tehát a nemesség költségén toborzott és eltartott zsoldos alakulatok felállítását is követelni lehetett.

2) A Habsburgok birodalmát a XVIII. század végétől sújtó hadiesemények csakhamar szükségessé tették az inszurrekció hadbahívását.

Az inszurrekció hadbahívására a napóleoni háborúk során négy ízben került sor: 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben, és 1809-ben. Közülük csak az 1800. évi került harcbevetésre, az 1797. és 1800. évek már harcrakész állapotban voltak, de a háború még bevetésük előtt befejeződött, az 1805. évinek szervezése pedig a békekötés időpontjában még nem is volt befejezve. E felkelés során a nemesség végülis mintegy 135 ezer embert állított ki, — ha a tényleges résztvevők száma ennél valamivel kisebb lehetett, lévén lehetséges, hogy ugyanaz a személy több felkelésben is részt vett légyen.

A szervezés módja kis eltérésekkel mind a négy esetben azonos volt, és nagyjából az 1741-ben kialakított eljárást követte. A királynak az inszurrekciót megajánló törvény alapján a felkelést kihirdető rendelete személyes felkelésre kötelezett saját költségén minden nemesi és ilyennek tekintendő személyt, — aki kora, testi állapota, vagy más elfoglaltsága miatt nem volt erre képes,

az helyettes tartozott állítani (personalis insurrekció). Ezen kívül a nemesség vállalta az állami adók (ekkor a „hadiadó”) még középkori eredetű mérőszámának, az ún. portának megfelelően portánként meghatározott számú (1805-ben pl. 6 gyalogos és 2 lovas) katona kiállítását, felszerelését és eltartását; ez volt az ún. portális insurrekció.

Kétségtelen, hogy a felkelést elrendelő törvények következetes végrehajtása igen jelentős számú felkelő haderő kiállítását eredményezte volna: 1805-ben pl. csak a portális insurrekcióban (Erdélyt nem is számítva) kb. 51 ezer embert. Valójában azonban az insurrekció tényleges összlétszáma ennél jóval kisebb volt: általában (eltekintve az 1797. évnek összesen is csak 21 ezer fős létszámától) 34—42 ezer fő körül járt. A nemesség túlnyomó részének legfeljebb a jómódú paraszttal azonos vagyoni viszonyai nem tették lehetővé számára kis gazdaságának elhagyását és még kevésbé a saját költségen történő katonáskodást. Az 1809. évi nemesi felkelés alkalmából készített kimutatások, melyek az 1808. évi II. tc. szabálya szerint Magyarország felkelésre kötelezett nemességét írták össze, világosan érzékeltetik a nemesség erős vagyoni differenciáltságát. A véglegesen kialakított insurgens seregen belül a vagyoni helyzetük szerint saját személyükben szolgálni, illetve helyettes állítani köteles nemesek közül 191 az évi 3000 forint jövedelmen felüli; 173 a 2000—3000 forint és 264 az 1000—2000 forint jövedelemmel rendelkező személy (ezek a lovaságnál szolgáltak); ezer forint körüli jövedelemmel mintegy 1522 (a gyalogságnál szolgáló) összeírt rendelkezett. Az insurrekciónak az említett összeírásban szereplő összes többi katonája, körülbelül 32 ezer fő már csak a megye, a nagyobb birtokúak és a nemesi haszonvételeket birtokló nem nemesek költségén, vagy éppenséggel az államkincstar terhére katonáskodott. Ez utóbbi legszegényebb rétegnek arányai azonban a valóságban sokkal nagyobbak voltak, hiszen a legszegényebb tömegekből csak az insurgens sereg eleve meghatározott létszámának határáig kerültek be az összeírtak közé. — a többiek — e tömeg sokszorosá — kívül maradtak a felkelés keretein.

3) Így, ezzel a szegény tömeggel eleve számolva az insurrekció kihirdetésekor a nádor egy szűkebb bizottsággal megállapította az insurrekciónak az egyes megyéktől követelhető létszámát, majd a megyék — miután az erről eleve értesített főispán javaslatára elfogadták, esetleg „túlajánlották” ezt a létszámot — a főispán vezetése alatt szervező bizottságot állítottak fel, mely egyrészt nekilátott a kétféle insurrekció kiállításának, másrészt összeírta a nemesség vagyoni viszonyait a perszonális insurrekció keretében kiállítandó újonclétszám és a portális insurrekció felszerelési és eltartási költségeihez való hozzájárulási összegek megállapítása és kivetése végett. (Olykor ez az összeírás szolgált alapul a nemesség által külön megajánlott hadisegély, a subsidium kivetéséhez is). Az így létrejött ún. „concurrentialis cassa”-ba fizettek a jövedelmek arányában a nemesi javakat bérlő nem nemesek, a papok és a világi értelmiségiek is. A megyei bizottságok intézték el aztán az így begyűlt pénzből a megyei alakulatok felszerelését, tárgyaltak az iparosokkal és a katonai felszerelési raktárakkal, egészen addig, míg a megyeszékhelyen tartott szemlével az insurrekció kerületi parancsnoka (magas rangú hivatásos katonatiszt) az alakulatot át nem vette és útba nem indította a kijelölt gyülekezési pontokra, ahol kiképzésük megtörtént. Az insurrekció kihirdetésétől eddig az időpontig azonban általában legalább két hónap telt el; a napóleoni hadvise-

lős gyors csapásait ismerve nem meglepő, hogy az inszurrekció már szinte megalakulásának időpontjában is behozhatatlan készen volt.⁴

Ennek ellenére az inszurrekció, ha éppen archaikus erejéténél és ebből következő osztálykorlátainál fogva tökéletlenül is, de egy határig segített feloldani egy olyan dilemmát, mellyel a kor minden hadviselő hatalma előbb-utóbb szembekerült. Mint már utaltunk rá: a napóleoni háborúk hatalmas tömegek mozgósítását követelték. E tömegeket — a háborús periódusok bármilyen gyorsan követték is egymást — egy adott létszámon túl nem lehetett a reguláris állandó hadsereg szervezeti kereteiben fegyverben tartani. Egyrészt azért, mert a hadsereg ilyen nagy létszámon való fegyverben tartása rendkívüli anyagi terhet rótt volna az államokra, másrészt a megoldás hatalmas tömegek állandó, gyakorlatilag végleges kikapcsolását jelentette volna a termelőmunkából. Megoldásként felmerült tehát, vagy az eddig gyakorlatilag élet-hossziglan tartó katonai szolgálati időnek eleve meghatározott időtartamra való leszállításra, — vagy egy olyan szervezet létesítése, amelyet csak meghatározott esetben és akkoris eleve csak időlegesen hívnak fegyverbe, és tagjai a háború után azonnal visszatérhetnek a termelésbe. Az előbbi megoldásnak a Monarchiában Károly főherceg volt a legfőbb, bár csak részben sikeres szószólója: a megoldás ugyanis állandósította volna az újonccáállítással kapcsolatos, a katonaköteles fiatalság előállítását illetőleg már eddig is egyre nyomasztóbb nehézségeket, részben Magyarország viszonylatában az újoncok országgyűlési megajánlásával kapcsolatos huzavonákat. Az utóbbi megoldás felé a katonaviselt és ilyenként magukat privilegizáltnak tartott, a civil társadalom fegyelméből évekre kiesett embereknek a társadalomba való visszakapcsolódásával szemben nem alaptalanul aggályos uralkodó osztály hajlott. A magyar inszurrekció kezdettől fogva ezeknek számára kínálkozott használható megoldásként, — szervezetiileg olyannyira megfelelően, hogy a XIX. század elején az örökös tartományokban is ilyenféle (csak persze már nemcsak osztályhoz kötött) alapon szervezték meg az ún. Landwehrt is. Ugyanakkor magán Magyarországon is megtörtént az első lépés az állandó hadsereg mellé miliciaszerű, de a nemesi inszurrekció keretén kívüli szervezeteknek kialakítására: 1805-ben ugyanis a szabad királyi városokat részlegesen felmentették az inszurrekcióba való katonaaállítás kötelezettsége alól: az 1741. évi 63 tc. szerint palotánként kiállítandó 1 lovaskatona és fizetendő 100 forint helyett kötelezték őket fegyveres poigárőrségek alkotására: ezeknek a vagyonnal bíró polgárokból összeállítandó csapatoknak fő feladatául az ország a rendes katonaság és az inszurrekció kivonása által könnyen támadhatóvá tett belső rendjének fenntartását tették.⁵

4) Az inszurrekció mint szervezeti forma által adott lehetőség minél teljesebb kihasználását: a nemesség teljes mozgósítását azonban nem csak túlnyomó részének szegényes anyagi helyzete tette lehetetlenné, hanem szervezési és felszerelési nehézségek is.

Az inszurrekciónak nem lévén békelétszáma, nem voltak békeidőben is fennálló keretei sem, és így állománya sem lehetett előre kiképezve. Mivel a felkelést törvény szerint csak akkor lehetett elrendelni, amikor az ellenség már az ország határait fenyegette (ami az állandó hadseregnek előzőleg már legalábbis részleges vereségét feltételezte), a még kiképzetlen tömeg kiképzése és felszerelése az akkor már amúgy is nehéz helyzetben levő seregzredéktől a legválságosabb időkben vont el részint kiképző- és törzstiszteket, részint

pedig fegyverzetet, felszerelést. Mert ha a felkelő csapatok altiszt- és tisztikarát kiszolgált sorkatonákból, nyugalmazott katonatisztekből, vagy ha nem is katonaviselt, de tekintélyes nemes urakból ki lehetett állítani is, — vezérkari- és tőrsziszteket már csak a seregredek adhattak. És ha a felkelők egyenruháit, lőszerszámaikat helyi iparosok még elő tudták is állítani, és lovakat is lehetett helyben vásárolni, — fegyvereket csak az addigra már amúgy is teljesen kiürített katonai fegyvertárak adhattak volna ki.⁶

Így azután nem lehet meglepő, hogy a felkelésnek — még ekkor is, ha személyi állományát nagyjából még időben össze lehetett is gyűjteni — kiképzése, felszerelése és főleg fegyverzete mindvégig elégtelen, és így morálja is bizonytalan volt. Ha ugyanis a katonai hatóságok indokolatlannak találták, hogy a csak felületesen kiképzett és így kevésbé fegyvermezt, haditapasztalat nélküli felkelőknek a seregredek rovására adjanak új, kifogástalan fegyvereket, — úgy a felkelőket sem ok nélkül demoralizálták az elavult, igen sokszor teljesen használhatatlan fegyverek. A circulus vitiosusból pedig nem lehetett kilépni: következményképpen az inszurrekció eleve alkalmatlanná vált

Ez a körülmény azonban további konfliktusoknak lett forrásává.

Az inszurrekció ugyanis objektíve magyar rendi-nemesi és mint ilyen a birodalmi hadszervezéstől formailag független, önálló hadsereg volt, élén az ország legmagasabb rendi méltóságával, a nádorral. Függetlensége újabb jele és eszköze volt annak a különleges állásnak, melyet az abszolutisztikusan központosítva kormányzott birodalmon belül Magyarország számára a rendi alkotmányosság jelentett. Így míg az udvar a nemességnek az inszurrekció felállításánál tanúsított kétségtelen készségében gyanakodva és aggódva a rendi-alkotmányos tendenciáknak és Magyarország a birodalmon belüli szerepének erősítésére irányuló törekvéseket látott — addig más oldalról a nemesség az inszurrekció hiányos felszerelésében hasonló gyanakvásnak az udvarnak a nemesség katonai-morális lejárására, vagy éppen elvéreztetésére irányuló szándékait vélte felfedezni. És mivel mindkét félnek kétségtelenül volt bizonyos igazsága, az inszurrekció az udvar és a nemesség lappangó konfliktusának egyik fő tényezőjévé lett. Aminek ezután nem kis szerepe lett az inszurrekció modernizálására irányuló, mindkét részről igényelt kezdeményezéseket mindkét részről fogadó gyanakvásban és a reformjavaslatok bukásában. (Erről még később szólnunk.)⁷

Az inszurrekció azonban tovább élte a nemesek és parasztok, illetve az inszurrekciót szervező megyei vezető réteg és vele szemben a paraszti sorsú kisnemesség és parasztság konfliktusát is. A megyei jómódú nemesi vezető réteg, mely az udvar előtt saját politikai törekvéseinek nyomataként — de még inkább a francia mintájú átalakításról nemesi előjogait féltve — minden erővel siettetett a felkelő csapatok kiállítását, nem minden esetben talált ugyanis partnert a tömegeivel az inszurrekció állományát szolgáltatni hivatott szegény nemesi rétegben. A szinte paraszti sorban élő kisnemes — mint már utaltunk rá — nem hagyta el hosszabb időre gazdaságát. Így azután a megyék túlnyomó része megelégedett azzal, hogy a személyes felkelésnek legalább lovasságát igyekezett nemesekből összeállítani (többségében így is a szegény és megyei pénztár, ill. a concurrentionális cassa költségén felszerelt nemesekből) — a gyalogságot és a portális inszurrekciót pedig parasztokból

állították ki, akiket (úgy mint a sorkatonaság kiegészítése esetén) toboroztak, vagy pedig erőszakkal fogtak be. Ennek viszont az lett a következménye, hogy az így összeállított alakulatok nemegyszer fellázadtak: mint többek között a Baranya megyei, jórészt paraszti eredetű lakosság 1797-ben,⁸ vagy ugyan-csak 1797-ben a nyitrai,⁹ 1800-ban a nógrádi¹⁰, gyalogság; a somogyi gyalogság 1800-végi, nyíltan a nemesség, a földesurak ellen forduló zendülése a fél megyét lángba borította és csak sorkatonaság bevetésével volt megfékezhető.¹¹

Az inszurrekció más módon is segített elmélyíteni a nemesi és paraszti tömegekben az udvarral, s konkrétan a katonai vezetéssel szemben meglevő melységes bizalmatlanságot is. Jól mutatja ezt az, hogy 1800-ban, amikor a nyugati határszáron felállított inszurgens-csapatokat át akarták vinni az országhatáron, hogy alig néhány kilométerrel arrébb, annak túlsó oldalán összpontosítsák őket, egész ezredek tagadták meg a határátlépést, és indultak meg hazafelé, attól tartva, hogy ez (a különben inszurrekciós törvénybe is ütköző) lépés következményeként az immár idegen országban a sorkatonaságnak adják át őket élethossziglani katonáskodásra. A visszaözlőlőkből egyes alakulatokat már csak mélyen az ország belsejében, sorkatonasággal tudtak felfogni és néha nem is ellenállás nélkül visszairányítani a határra.¹²

5) Mivel a megyék az inszurrekcióba betoborzott, vagy befogott parasztoknak írásban megígérték, hogy a jelentkezőket a felkelés felosztása után minden további katonai kötelezettség alól felmentik, és ezt az ígéretet általában meg is tartották, könnyű átlátni, hogy három bevetés nélküli felkelés kiállítása erősen csökkentette a sorkatonaság számára hadrafogható férfiak körét. Ezért az utolsó, 1809. évi felkelest valóban csak nemesekből állították össze: ennek egyes ezredei kerültek szembe 1809. nyarán a győri csatában és a megelőző hadműveletekben a franciákkal és szenvedtek többik vereséget. A csatában János főherceg Itálából hetek óta visszavonuló kb. 25 ezer főnyi seregével mellett az inszurrekciónak mintegy fele, 20 ezer fő vett részt.

A csata lefolyását nem könnyű értékelni, de kétségtelen, hogy a vereségben döntő része a hetek óta visszavonulásban levő és a terepet nem ismerő János főherceg és vezérkara ügyetlen vezetésének volt. Az a kétségtelen tény, hogy az alig néhány hetes kiképzés után tűzbe először itt bevetett és ezúttal is rosszul fegyverzett inszurgens ezredek az ellenséges ágyútűzben is meglehetősen hosszú ideig kitartottak, és nagyrészt fegyelmélettel vonultak vissza, erősen megkérdőjelezi a vereségért mentegetőzve annak ódiomát sürgősen az inszurrekcióra hárító János főherceg és tábornokai jelentésének hitelét.¹³ Az inszurrekció 1809. évi, a csatát megelőző és követő hadműveletekben tanúsított szereplése azonban azt megmutatta, hogy ha a felkelés szabályszerű nyílt csatában nagy, zárt egységekben hosszabb ideig nem is volt alkalmazható, annál jobban lehetett felhasználni kis egységekben, ahol a felkelők terepismerete és kétségtelen egyéni leleményessége jól érvényesülhetett. Jellemző, hogy éppen 1809. tapasztalatai alapján az inszurrekciónak eleve ilyen típusú hadviselésre való ráállítását a nagy Hadik marsall fia Hadik András gróf altábornagy ajánlotta az udvarnak.

Az inszurrekciónak ilyen átformálása azonban már nemcsak azért nem történt meg, mert 1809 után többé nem került sor az inszurrekció hadbahívására. Az inszurrekció javítása, modernizálása érdekében már a századfor-

duló óta készült többféle tervezet sorsát végül is az udvarnak egy formailag tőle független magyar nemesi hadsereg megszervezésétől való állandó aggodalmi határozták meg. Minden javaslat ugyanis egy állandó keret megalapítását javasolta, mely alkalmas lehetne a bevonuló tömegek gyors kiképzésére, majd arra, hogy a már megalakult felkelés tiszti és altiszti állományát adja. Az 1807. évi országgyűlésen ezek után már éppenséggel a királyi javaslatok kérték az országgyűlés intézkedését, „hogy az inszurrekció az állandó katonaság alakját vegye fel. annyiban, hogy a szükséges felszereléssel ellátva, és felkészítve azonnal bevethető legyen”. De az országgyűlési bizottság elkészült munkálatának megtárgyalását az udvar már a következő évi országgyűlésre halasztotta, ezen pedig (1808-ban) ismét nem került szóba: az országgyűlés ugyanis ekkor három évre felhatalmazta az uralkodót a felkelés összehívására, és ennek érdekében ugyancsak 3 évre elrendelte a nemesség összeírását és évenkénti fegyvergyakorlatát. Mikor azonban 1812-ben e törvény hatályát a rendek meg akarták hosszabbítani, az uralkodó az erről szóló törvényjavaslat tárgyalatását „jobb időre” halasztotta.¹⁴ Mindez jól mutatta, hogy az önálló, és akárcsak kereteiben állandósított nemesi hadseregtől való félelem az udvarnál még korántsem szűnt meg. 1827-ben a rendek még egyszer előveszik a kérdést, ismét országos bizottságot küldenek ki, melynek anyagát ki is nyomtatják. Az ekkor készült javaslat előírja a nemesség nyilvántartásba-vételét, a katonaaállításához szükséges vagyoni kategóriákat és a lovas és egyéb gyalogos által elsajátítandó minimális katonai ismereteket, majd végül azt javasolja, hogy minden nemes még fiatal korában legyen köteles két évi sorkatonai szolgálatra, önkéntesi státusban. Aki nem vonul be, akár többször is büntetéssel sújtandó, és soha nem kaphat állást közszolglátban. Az így kiképzett nemes katoná háború esetén az inszurrekcióhoz kell, hogy bevonuljon.¹⁵ A tervezet logikus volt, — de már elkésett: a honvédelem sajátlag nemzeti politikai megoldása felé ekkor már nem az inszurrekció modernizálása volt az út: a polgári átalakulást napirendre tűző reformországgyűlések korának kezdetén a nemesi privilégiumok fenntartását igazolni kívánó nemesi felkelés modernizálása olyan politikai anakronizmus volt, amely az udvar aggályai nélkül is kudarcra volt ítéve.

6) Jellemzően azonban az inszurrekció funkciójának kétarcúságára, mely míg egyrészt a nemesi privilégiumoknak szolgált jogalapjául, addig másrészt — legalábbis elvben — egy önálló nemzeti hadsereg lehetőségét is magában rejtette, — valamint a megítéléséhez még sokáig hozzákapcsolódó sokféle érdekre és szenvedélyre, — a győri csata több mint három évtized után még egyszer visszatért a magyar politikába. A polgári átalakulásért küzdő liberális ellenzék nevében ugyanis 1843-ban Kossuth egy újságcikkben a felkelés győri kudarcára hivatkozva igyekezett bizonyítani a nemesi privilégiumok avultságát és alaptalanságát. Jelenző, hogy a cenzúra, mely ezt a feudális rendet támadó cikket átengedte, nem engedélyezte annak a válaszcikknek a megjelentetését, melyben a neves költő, Kisfaludy Sándor, (egykori testőrtiszt, 1809-ben József nádornak mint az inszurrekció főparancsnokának szárnysegéde) a kudarc okát az inszurrekció rossz felszerelésében és a csata hibás vezetésében jelölte meg és bizonyította is — mint ahogy az inszurrekció történetéről nádor megbízásából írott nagy munkájának megjelentetését sem enge-

délveztek. Bécsben mindkét esetben a cikkek, illetve az emlékirat nyomán az udvar ellen a nemesség soraiban feltámadó hangulattól féltek. Nem is alaptalanul, — mert a Kossuth vezette liberális-demokratikus ellenzék ugyancsak jól megérezve a problémában rejlő gyújtóanyagot, megtalálta a közvetítés módját abban az „Ellenőr. Politikai zsebkönyv.” című kötetben, amelyet 1847-ben a cenzúra megkerülésével Lipcsében nyomtattak ki, s amely az ellenség politikai programjának volt sokoldalú bemutatása. E cikkek mellett a politikailag haláláig konzervatívnak és az udvar iránt messzeszemenően lojálisnak tartott Kisfaludy szavai nyilván hozzájárultak a nemesség politikai hangulatának az udvar és őt szolgáló újkonzervatív politika törekvéseitől való elfordításához.¹⁶

7) Megfelelően a hadkiegészítési rendszerek és a fennálló társadalmi viszonyok már a bevezetésben említett kapcsolatának, a magyar nemesi felkelés utolsó fél évszázadának történetében valóban ott tükröződik az egész magyar feudális társadalom válsága, — kivált annál a kapcsolatnál fogva, mely által az efféle, az egyént, a társadalmi munkamegosztásban betöltött pozíciójából teljesen el soha nem szakító miliciatípusú szervezetek mindig közvetlenebbül kötődnek hozzá a társadalomhoz, mint a reguláris hadseregnek a társadalomtól a hosszú szolgálati idő alatt bizonyos szempontból egyre jobban elszigetelődő katonája. Az inszurrekciók során nyilvánvalóvá vált ui. egyrészt az, hogy a felkelés egész, a rendi állam politikai mechanizmusától függő rendszer, mint olyan, teljesen alkalmatlan, az ország hatékony védelmére, másrészt az, hogy a nemesség nagy tömegei már egyszerűen anyagi viszonyaiknál fogva is képtelenek megfelelni azoknak a követelményeknek, melyeknek kielégítésére előjogaik épültek, — végül pedig az is, hogy az inszurrekció bármilyen szempontú reformális kísérlete szükségképpen sikertelen kell, hogy maradjon. Végso kihatásában ui. az ilyen, a nemesi előjogok jogcímének megerősítését eredményező kísérlet a társadalom és a gazdaság kivált ezekben az évtizedekben már meggyorsuló fejlődése mellett már nem érvényesülhetett, már csak azért sem, mert ugyanezen fejlődés eredményeképpen a katonai szolgálat ilyen miliciaszerű típusának ellátásához szükséges anyagi-vagyoni feltételek szerint a társadalom már nem a feudális, hanem egyre inkább (és immár falusi szinten is), egy majdani polgári társadalomszerkezet kategóriáit követve — azokat mintegy alapozva — kezdett átstrukturálódni: a nemesi privilégium és a vagyoni helyzet szerinti kategóriák a falun belül is egyre inkább távolodni kezdvén egyástól. Immár visszafordíthatatlan folyamatok és feloldhatatlan ellentmondások ezek a társadalom és a milícia vonatkozásában egyaránt: megoldásuk előfeltételeit már tartalmilag és katonailag egyaránt új igényekkel és feladatokkal majd csak a polgári forradalom fogja megte-remteni.

JEGYZETEK

1. Az állandó hadsereg szervezésére és az inszurrekcióra vonatkozó alaptörvények: 1715:8., 1723:6., 1741:22 tc. — Szabó Dezső: Az állandó hadsereg beczikkelyezésének története III. Károly korában 1708—1715. Hadtörténelmi Közlemények 1910.
2. A magyar alakulatoknak a császári hadseregen belül arányára: Markó Árpád: Insurrekció és állandó hadsereg. Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor IV. k. Bp., é. n. (1941). 271. p.
3. A nemesség létszáma: Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Bp., 1960. 43., 51*. A vonatkozó legfontosabb törvénycikkek: 1741:63., 1796:2., 1805:1. tc. — A szervezésre és a kiállított létsáma: Gümöry Gusztáv: A magyar nemesi felkelések 1797 és 1800—1801 Hadtörténelmi Közlemények 1898; Galóky Jenő: A

- magyar nemesi insurrectio 1805-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1925; Gömöröy Gusztáv: Az 1809-i magyar nemesi felkelés. Hadtörténelmi Közlemények 1889; Rugonfalvi Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés. I–II. k. Bp., 1909–1911. A nemesség vagyoni rétegződésére Rugonfalvi Kiss i. m. I. k. 42–43. p. és Magyar Országos Levéltár, N. 24. (Archivum palatinae Archiducis Josephi, Altalanos iratok, Insurrectionalia) 235. fasc.: Summarium Effectivi Status Nobilios Insurrectionis tartalmaz adatokat. R. Kiss munkája — jóllehet forrása a fent idézett Summariumra hivatkozik — annak számadataitól egyes pontokon eltér, de az egyes rétegek aránya így is érzékelhető.
4. Az insurrekció szervezésének ilyen — nyilvánvalóan a főispánoknak már előzőleg követhető megoldásként ajánlott — módszerét számos vármegye fennmaradt insurrekciós és (velük sokszor összekeveredett) subsidionalis iratainak alapján lehetett rekonstruálni.
 5. Angeli, M. von: Erzherzog Carl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator. Wien — Leipzig 1897. — Az első Landwehr alakulatokat 1808 nyarán állították fel mint minden gyalogezred mellett 2–2, 6–700 fős létszámú tartalék századot. Ezeket az első évben 4, a további években évenként 3 heti kiképzésben részesítették. Háború esetén ezek a hátorzági szolgálatot látták el, de elsősorban belülről történt a seregzredek veszteségeinek pótlása is. A polgárőrsegek szervezésére 1805. évi 1. tc. 11. § — részleteire a Magyar Országos Levéltár már idézett N. 24. állagában (211–213. fasc.: Cumulus armandorum civium) található iratok.
 6. E nehézségekre helyesen utal Gyalókey i. m. (Hadtörténelmi Közlemények 1925.)
 7. Az udvarban az insurrekció szervezését kísérő és magát a nádort sem kímélő állandó gyanakvásáról, és egyáltalán az insurrekció szervezéséről és problémáiról részletes képet rajzol Domanovszky Sándor József nádor élete és iratai c. munkájának I/1–2. kötete (Bp., 1944.) és az ott hivatkozott, a II–IV. kötetben közölt levéltári forrásanyag. (Iratok I–III.).
 8. Vöröcs Károly: A baranyai insurgensek zendülése, 1798-ban. Dunántúl 1954. 7. sz.
 9. A nyitraiakra: Domanovszky i. m. II. (Iratok I.) k. 186.
 10. A nógrádiakra: Hadtörténelmi Intézet Levéltára. A magyar nemesi felkelések iratai, fasc. 3. (1800–1811) Nr. 8/a–b.
 11. A mozgalom rövid és világos összefoglalását adja Solymosi László–Mikóczy Alajos könyve: Nagybjom története. Kaposvár, 1979. 150–159. p.
 12. A mozgalomról szóló jelentések, a Magyar Országos Levéltár, C. 61. (Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum, Commissariatium) állagában, 1800. fons 350, positio, 80–92., és 1801. fons. 15. jelzet alatt találhatók.
 13. A győri csata máig legjobb katonai leírása és elemzése Bodnár István: A győri csata 1809. június 14-én. Hadtörténelmi Közlemények, 1897., valamint — főleg a felső vezetésben uralkodó zűrzavarra — Domanovszky i. m. 1/2. k. 243–267. p.
 14. Gyalókey Jenő: A magyar nemesi insurrectio reformtervei 1797-től 1809-ig. Századok 1925. — József nádor 1808. évi névtelenül, a rendeket az insurrekció átszervezésére rábírní akaró munkálatait (Freimüthige Gedanken eines ungarischen Patrioten über die Verbesserung des Deffensionssystems seines Vaterlandes.) közli Domanovszky i. m. IV. (Iratok, III.) k. 254–321. p.
 15. A javaslat, mely bevezetésében áttekinti az országgyűlési reformkísérletek egész történetét: Relatio subdeputationis regnicolaris in objecto lustrae et exercitacionis nobilium et banderiorum ad mentem articuli 15. 1827 exmissae. Pestini, 1831. Nem éreketlen a lovas és gyalogos katonától megkivánt minimális ismeretanyag meghatározása (ezt kellett volna a nemesi, insurgenseknek elsajátítani): A lavas katona kell, hogy tudja lovát irányítani és tudjon felfejlődni a legegyszerűbb katonai alakzatokba; tudnia kell a kardot forgatni és eredményesen elcsútni a pisztolyt; tudnia kell magát gyorsan összeszedni és az ellenséget apró támadásokkal kifárasztani. A gyalogostól megkivánnák, hogy puskáját meg tudja tölteni, tudjon jobbával kardot forgatni; tudjon alakzatban gyorsan előrehajlani, mindig képesen ha kell szétszóródni, majd adott jelre ismét összegyülekezni; tudja végrehajtani a felfejlődést a legegyszerűbb alakzatokba, és tudja kihasználni a terepet.
 16. Kisfaludy megjelenni nem engedett munkáját az insurrekció történetéről kiadta Gálos Rész: Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái, Győr, 1931. (A Kisfaludy irodalmi kör Könyvtára 1.) 65–326. — Kossuth Ludovica, Polytechnicum c. cikke a Pesti Hírlap 1843. augusztus 3-1 számában jelent meg; Kisfaludy (már halála után megjelent) válaszáat (Az 1809. évi insurrectiót illető levelek) az Ellenőr. Politikai zsebkönyv, közölte (Lipce, 1847.)
 17. Különböen a korszaknak az insurrekció politikai-katonai-társadalmi meghatározóira, vonatkozó teljes kiadott forrásanyagát és gazdag szakirodalmát rendszerezve és értékelve ismerteti Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. k. Bp., 1954., az 518–555. lapokon.

A köznemesség műveltségének olvasmányháttere a felvilágosodás idején és a reformkorban

Fülöp Géza

Szinte közhelynek számít már megállapítani, hogy a felvilágosodás polgári ideológiájának, s a különböző magyarországi társadalmi és nemzeti, politikai és művelődési törekvéseknek a felvilágosodás idején és a reformkorban elsődlegesen a nemesség, mindenek előtt a köznemesség volt az osztálybázisa a megfelelő polgári és a polgári, valamint a plebejus származású értelmiségi réteg szűkös volta, szinte hiánya miatt. Közhelynek számít e megállapítás, annak ellenére, hogy igazságtartalmát nehéz lenne vitatni, s általában nem is vonja kétségbe senki, sem a politikatörténet, sem a művelődéstörténet szakemberei közül. Hogyan lehet viszont hordozója, képviselője ilyen rendkívüli jelentőségű, magas képzettséget, iskolázottságot, sokoldalú ismereteket, alapos műveltséget igénylő célok és törekvések megvalósításának egy olyan osztály, amelynek a műveletlenségéről, gyenge iskolázottságáról, szakismereteinek hiányáról, pallérozatlan viselkedéséről, parlagi életmódjáról, durva szórakozásairól szólni ugyancsak közhelynek számít. Pedig a kortársak jó része, s köztük a szellemi élet kiváló személyiségei, a XVIII. század elejétől az 1848–49-es évekig, azaz éppen abban az időszakban, amikor a köznemesség a fentiekben körvonalazott történelmi-társadalmi, művelődési szerepét be kellett, hogy töltsse, szinte egybehangzóan ilyen negatív értelemben nyilatkozott róla. Mikes Kelemen pl. — mintegy előzményeként a későbbi elitélő véleményeknek — már egyik 1725-ben kelt törökországi levelében elmarasztalta a magyar nemes ifjaknak az ország haladását és a maguk hasznát tekintve célszerűtlen és haszontalan iskolai tanulmányait és későbbi durva, provinciális életmódjukat és magatartásukat: „Csak a deák nyelvet és egyebet nem tanulván, annak háznál hasznát nem sokat veszi — és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. s a fizikájából annyit nem tud, mint a molnárja, vagy a kovácsa... Annyi deákság után azt is tisztartójától kell megkérdezni, hogy a szőlője délre, vagy északra fekszik-e?... Az ország gyűléseibe elmenvén, az ország dolgaihoz nem tud... A nyolc, vagy kilenc esztendeig való tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi, mert az deák nyelvnek úgy vennék hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának...” A kollégiumból hazatérő és sem a gazdálko-

dáshoz, sem a közügyekhez nem értő vidéki nemes ifjú otthoni életmódját Mikes röviden így jellemzi: „Legelsőben is a mi deákunk azon igyekszik, hogy cifra köntöse és paripája legyen — egynéhány könyveit és filozófiáit valamely almáriuomban eltemetvén, azután faluról-falura bejárja az atyjafiait — Arisztotelésznek ott egynéhány terminusait kipöki, de deákul már szégyenlencze beszélni azért, hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiaiainál mit csinál? Leghasznosabb beszélgetése a vadásatról, a lovakról vagyon. Ha asztalnál vagyon, nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék... Ebéd után... szükségesnek gondolja lenni, hogy a szolgálók közül kettőt, vagy hármat szeretéinek fogadjon... E szerént tölt el két vagy három esztendőt, vagy a vadászatban, vagy az italban, vagy a Venus udvarában és, amit egynéhány esztendőig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti.”¹

Kármán József „a művelt, világlátott városi ember szemével nézve”² a XVIII. sz. utolsó évtizedében, a felvilágosodás idején is még az elmaradt falusi, feudális viszonyokban, életkörülményekben látja a vidéki köznemesség — szerinte — két fő hibájának: a veszedelmes féltudósságnak és az önhittségnek az okát. Az Uránia III. kötetében, 1794-ben megjelent „A nemzet csinosodása” című művelődéspolitikai tanulmányában megírja, hogy a falusi birtokos házában a legkevésbé becsült eszköz a könyv volt, valamennyi sokkal többre tartotta annál a kártyát, vagy egy üszőt. „Nem régi dolog, hogy az egész könyvtár egy házi- és úti-kalendáriumból állott” — állapítja meg összegezően Kármán az e réteg szellemi érdektelenségére és művelődési igénytelenségére vonatkozó tényeket.³

Majd ugyanő „A módi” című írásában a kalendáriumok alkotta nemesi házikönyvtárat — egyik szatirikusan ábrázolt köznemesi figurájának szájába adva szavait — néhány ponyvatermékkel így egészíti ki: „Egész bibliothecát vesznek maholnap magamnak... Az egész költségem nem lesz több harminc egész krajcárnál. Mert *Árgirus, Kádár, Világi új énekek*, mind össze sem kerülnek többbe...”⁴

Kis János ugyancsak az 1790-es évekre visszaemlékezve önéletírás-jellegű munkájában a köznemességet azok közé a rétegek közé sorolja, amelyekre nem számíthatott és támaszkodhatott a fejlődésnek indult polgárosodó magyar irodalom: „A magyar főrendek nagyrésze... nemzeti nyelvét elfeledte. A köznép és alsó nemesség nem szeretett könyvekkel foglalkozni... A magyar író, néhány iskolai ifjakat kivéve, alig talált olvasó közönséget.”⁵

A köznemesség nagy többségének a viszonya a könyvekhez, s műveltségi színvonala, valamint életformája és gazdálkodási módja még a reformkor mozgalmas politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési eseményei és kétségtelen eredményei nyomán sem változott meg lényegesen. Petőfi 1845-ben „A magyar nemes” című versében joggal bírálta maró gúnnyal azt a Pató Pál-típust megtestesítő széles nemesi réteget, amely öntelten hivatkozott a maga dologtalan, henye életmódjával és lebecsülte a szellemi haladást: Tán’ a tudománynak éljek? — A tudósok mind szegények. — Nem írok, nem olvasok. — Én magyar nemes vagyok”. Kemény Zsigmond „Özvegy és leánya” című regényében a nemesség reformkori olvasmányaira visszatekintve csak a ponyvairodalomba bekerült néhány históriás éneket és széphistóriát tud említeni: „Nagy Sándor, Czirus, Vitéz Francisko, Volter és Grizeld divatoztak. Olvasóim hihetőleg százból sem ismernek egyet. Akkor nagy körük s nagy hatásuk volt. Utóbb némelyike a ponyvairodalomba bejutván, hosszasan ten-

gett a tükör háta mögé szűrva, vagy a mestergerendán...” — írja 1855-ben.⁶ Telegdi Kovács László művelt debreceni ügyvéd és hírlapíró 1848-ban, szinte a forradalom előestéjén — a nemesi réteg kulturális és politikai érdektelenségére és szűklátókörűségére célozva — a fentieket alig tudja kiegészíteni. „Még most legtöbb gondja van nyúlászatra és kártyára, s legfeljebb egy politikai lapba tekintenek félvállról bele, hogy lássák, miképp írták le megyéjük közgyűlését” — fogalmazza meg elmarasztaló ítéletét a Pesti Divatlapban.⁷

Ez a nemesi réteg, amelyhez az ország lakosságának 4—5 százalékát alkotó köznemességnek a nagyobb része tartozott, valóban méltán volt céltáblája a művelt írók és politikusok gúnyolódásának a felvilágosodás és a reformkor teljes időszakában, s nem számíthatott rá, az ország polgári átalakulásáért és függetlenségéért harcoló, a „haza és haladás” érdekeit képviselő reformtábor. Hasznos és tudományos, s színvonalas szépirodalmi műveket kevesen olvastak közülük, többségük életformája és olvasmányaik alig különböztek a velük azonos környezetben élő falusi néptömegekétől. A falusi köznép mellett e köznemesi réteg volt a XVIII—XIX. század fordulója táján évente 150 ezer példányban Magyarországon és Erdélyben megjelenő különböző kalendáriumok fő fogyasztója. Akik egyáltalán olvastak a kalendáriumokon és a ponyvatermékeken kívül más könyveket is, azok elsősorban jogi művek, és vallási jellegű munkák iránt érdeklődtek. (A biblia pl. a protestáns nemesség egyik fő olvasmánya a XVIII. században a Károli-bibliának 26 kiadása jelent meg összesen 130 000 példányban.) A szépirodalom körébe sorolható művek közül e nemesi közönség igényeit és ízlését — a már többször említett ponyvára került széphistóriák és históriás énekek mellett — az olyan alkalmi költők, „fűzfapoéták”, verselményei elégítették ki, amilyenek pl. Csokonai a „Tempefői”-ben Csikorgó alakjában ábrázolt éles szatírával. Kedvelték még azokat a tréfás, pikáns, de gyakran nyers, sőt durva hangú verseket és anekdotákat, furcsaságokat is, amelyek pl. Farkas András, Kolumbán György, Vida György, Veres Gerzson, Lázár János és más társaik tolla alól kerültek ki, továbbá a XVIII. század végétől egyre nagyobb számban megjelenő, szórakoztató, de művészileg alacsony értékű regényes olvasmányokat, az ún. románokat, (pl. Mészáros Ignác „Kartigám”-ját, Kónyi János munkáit stb.)

A középnemesség nagyobb részének műveltségére, szellemi érdeklődésére, olvasmányigényére a fentiekben summázott sajátosságok voltak jellemzőek egészen az 1848—49-es évekig, a forradalom és a szabadságharc időszakáig. Mégsem mondhatjuk, hogy hiábavaló és teljesen eredménytelen lett volna. Bessenyeinek és felvilágosult társainak az a törekvése, amely arra irányult, hogy a létrehozandó új magyar irodalomnak és tudományosságnak közönséget szervezzenek, mégpedig olyan módon, hogy —, míg a főrangúaktól főként az irodalmi és tudományos élet anyagi támogatását várták, addig — elsősorban a teljes „közrendet” neveljék olvasóvá: azaz az egész nemességet, a hivatalnokréteget és értelmiséget, a katolikus és a protestáns papságot, valamint az iskolai diákságot. Az ő célkitűzésük megvalósítását folytatták és fejlesztették tovább a reformkor azon írói és művelődéspolitikusai, akik — élükön Széchenyi Istvánnal — a nemzet igazi erejét a „kiművelt emberfők” minél nagyobb számában látták, s ennek érdekében tudatosan tevékenykedtek.

Nem kívánunk most szólni a nemesi származású értelmiség és a hivatalnoknemesség műveltségéről és olvasmányairól. E nemesi rétegek már városi környezetben, birtokuktól teljesen, vagy részben elszakadva éltek, megélhetésüket egészben, vagy jórészt értelmiségi, illetve hivatalnoki munkájuk ré-

vén biztosították. Arra a vidéki, gazdálkodó, a földjéből élő köznemességre szeretnénk irányítani a figyelmet, amely a köznép műveltségi szintjén felül-emelkedve, s a vidéki köznemesség átlagának műveltségi színvonalát meghaladva, mint olvasó bekapcsolódott az irodalmi életbe, mint kiváltságos társadalmi személy részt vett a megyei, vagy országos politikában, őrizni és ápolni kívánta a régi nemesi hagyományokat, ennek szellemében szállt szembe az udvar németesítő és gyarmatosító gazdasági törekvéseivel, sőt a nemesi sérelmi politikán túlmenően —, de a fennálló társadalmi rend alapjait nem érintve — szükségesnek tartott bizonyos, a polgárosodás irányába mutató reformokat is. A köznemességnek ez a kisebb hányada lett a reformkorban Széchenyi reformtörekvéseinek, majd Kossuth és a centralisták radikálisabb követeléseinek a híve, de ebből került ki a „fontolva haladó” konzervatív párt tagságának egy része is. Hogy eddig eljutottak, abban jelentékeny szerepük volt — a mozgalmas felvilágosodás — és reformkori politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési események mozgósító hatása mellett — hazai és külföldi olvasmányaiknak, amelyek közé színvonalas irodalmi és tudományos, politikai és gazdasági művek, könyvek és folyóiratok tartoztak.

E fejtettebb igényű, vidéki köznemesi olvasók hagyományörző rétegének kedvelt olvasmányai voltak azoknak a költőknek és íróknak a művei, akik a régi nemesi erényeket és életformát eszményítették és dicsőítették. Gyöngyösi István pl. az egész XVIII. században, de még a XIX. század elején is a leginkább olvasott költőjük,⁸ de széles körben forgatták pl. Édes Gergely, Mátyási József, Gyöngyösi János, Horváth Ádám, Poóts András, vagy Molnár Borbála írásait is. Jellemző viszont, hogy Zrínyi eposzát, „A szigeti veszedelmet”, amelyet Ráday Gedeon nyomán majd Kazinczy fedez fel újból és emel ki a feledésből, ez a nemesi réteg Kónyi Jánosnak a maga ízléséhez igazított átírásában (1779), rimes krónikában olvassa. A XVIII. század jeles hazai költői közül Amadé László és Faludi Ferec verseit elsősorban könnyed dallamosságuk, játékoságuk teszi népszerűvé a nemesi olvasók számára. A szegényebb, vagy a könyvekre nem szívesen költő, de az irodalom iránt érdeklődő köznemesek kéziratos énekgyűjteményeket írtak össze, s adtak kézről kézre egymás között, s e gyűjteményekben, amelyek a XVIII. század végén és a XIX. század elején országsszerte rendkívül elterjedtek és divatosak voltak, az alkalmi költészet meglehetősen gyenge darabjai mellett ugyancsak a hagyományörző költészet fentebb említett szerzőinek a műveivel találkozhatunk elsősorban.⁹

A felvilágosodás idején a Bécs-ellenes nemesi mozgalmak, s a megyei és országgyűléseken hevesen megnyilvánuló nemesi-nemzeti ellenállás egyre inkább felkelti e vidéki nemesi réteg érdeklődését a politika és a politikai olvasmányok iránt. A nemesi kiváltságok és a magyar nyelv védelmében írt, Bécs-ellenes, de többnyire konzervatív szemléletű kéziratos és nyomtatott paszkvillusok (pl. Palocsay György „Nay módi”-ja) és röpiratok a nemesség e csoportjának a legkedveltebb olvasmányai. Gvadányi József és Dugonics András műveinek, elsősorban az „Egy falusi notárius budai utazása”-nak és az „Etelká”-nak óriási népszerűsége sem e munkák szórakoztató, olvasmányos jellegével magyarázható körükben. A színvonalasabb szépirodalmi műveket ugyanis a nemesség pusztán irodalmi értékük miatt nem sokra tartotta. Azért fogadják és dicsérik ezeket is kritikátlan lelkesedéssel, mert a nemesség időszerű problémáit a magyar rendi nacionalizmus szellemében ábrázolják, s mereven elutasítják az udvar magyar-, s főleg nemességelle-

nes törekvéseit, s gúnyosan kritizálnak minden idegen, külföldi hatást, eszméramlatot és újszerű törekvést.¹⁰

A hazai felvilágosodás irodalmi termékei — főleg polgári jellegű politikai ideológiai tartalmuk miatt — kívül esnek a falusi nemesség e részének érdeklődési körén, a korabeli magyar lapokra és folyóiratokra is kevesen figyelnek elő közülük, többségük még Kazinczy nyelvújító törekvéseitől is elhatárolja magát. A felvilágosodás hatása áttételesen, a nemesi törekvésekkel összefonódva érinti őket, mert pl. Orczy Lőrincnek és Pálóczi Horváth Ádámnak a felvilágosult nézeteket a nemesi-nemzeti eszmékkal egyesítő költészetét sokan olvassák és megismerik, de a legtöbben a nemesség igazi költőjének még a XIX. század elején is Kisfaludy Sándort tekintik, akinek a felvilágosodás, radikálisabb irányzataitól idegenkedő és elforduló, s a korai romantika szellemében a nemzeti multba tekintő munkássága legjobban megfelel eszmeviláguknak.

A többség a XIX. század első felében is legfeljebb a XVIII. századból továbbélő kalendáriumok és ponyvairodalom olvasója, de egy kisebb rész — bekapcsolódva a megyei politikai életbe — kezdetben a Béccsel szembeni sérelmi politika, majd Széchenyi fellépte után a reformeszmék jegyében egyre nagyobb érdeklődést tanúsít a közéleti irodalom, a publicisztika, a nemesi-nemzeti szellemű, majd a polgárosodó szépirodalom, valamint a korszerűbb gazdálkodást segítő mezőgazdasági szakirodalom iránt is. E nemesi réteg tagjai közül sokan fiatal korukban városi gimnáziumban, kollégiumban, majd jogakadémián (esetleg külföldi egyetemeken) tanulnak; közben megismerkednek a városi életformával és a nemesebb szórakozásokkal, látogatják a német színház előadásait, megtanulnak és olvasnak németül és más nyelveken is. Részt vesznek az iskolai diáktársaságok munkájában, használják azok könyvtárait, kisebb irodalmi, baráti köröket alakítanak, olvassák és megvitatják a magyar irodalom és a külföldi felvilágosult irodalom és szépirodalom különféle termékeit is, s bár eszmeiségüket még jórészt elutasítják, vagy kételkedve fogadják, rádöbbennek az ország politikai, társadalmi, műveltségi és gazdasági elmaradottságára. Ezek az iskolázott nemes ifjak vidéki birtokaikra hazatérve sem sülyednek vissza a nemesség átlagának provinciális, parlagi életmódjába, hasonló gondolkodású és felfogású társaikkal érintkezve, vidéken is tovább művelik magukat, olvassák a közeli kölcsönkönyvtárak és olvasókabinétek, majd a reformkori kaszinók, társalkodóegyletek és olvasóegyesületek könyv- és folyóiratállományát, nevük gyakran szerepel az új magyar könyvek és időszaki sajtótermékek előfizetői jegyzékein, s műveltségi színvonaluk, életformájuk, gondolkodásuk és gazdálkodásuk révén — amelyeknek jellegéhez, fejlettségéhez olvasmányaik révén szerzett ismereteik is jelentékeny módon hozzájárulnak — egyaránt kiemelkednek környezetükből. Felismerik a művelődés, a tudományos és gazdasági ismeretek, a kereskedelem és az ipar, valamint a belterjesebb gazdálkodás fontosságát az emberiiség és a nemzet előrehaladásában, maguk is könyveket, könyvtárakat gyűjtenek, művelik magukat, s szükségesnek tartanak kisebb reformokat is, de — ahogy szoltunk már róla — a feudális társadalmi és gazdasági rend lényeges megváltoztatása nélkül.

E gazdálkodó réteg gondolkodása, politikai és társadalmi felfogása, s egész műveltsége közelebb áll már a nemesi hivatalnokréteg és a nemesi származású értelmiség eszmevilágához, mint parlagias és műveletlen vidéki nemestársaiéhoz. Széchenyi főművének, a reformkor nyitányát jelentő „Hi-

tel"-nek a fogadtatása 1830-ban, eklatánsan szemlélteti e két nemesi álláspont eltérő jellegét és összeütközését. „... Oly szellemi mozgalmat, oly élénk eszmeharcot, mint ez, soha könyv még nem támasztott a magyar világban... Ha az ember azon korban akár a főaristokratia palotáiban, akár a falusi nemesség társalgási köreiben megjelent, alig hallhatott egyebet, mint a „Hitel”, s annak reformeszméi felett folyt vitatásokat. A vitatkozásnak rendszeresen hamar felgyúladt hevében az öregebb urak, a hatalom emberei, a megyei tekintélyek... majdnem kivétel nélkül legszenevedélyesebb módon keltek ki e „veszedelmes könyv” ellen; míg az ifjabb nemzedék... amazok ellenében hasonló hévvel pártoló a reformátort és eszméit” — írja a könyv nagy társadalmi hatásáról Horváth Mihály.¹¹ Arról is van tudomásunk, hogy a konzervatívok nemcsak szidalmazták, hanem több helyütt meg is égették a Hitelt, mint — véleményük szerint — a nemzet becsületét és jó hírét sértő művet.

A vidéki birtokosnemesség e szűkebb rétegének felvilágosodás- és reformkori olvasmányairól — a rendelkezésünkre álló keretek közt — nem lehetséges elemző, részletes és árnyalt képet megrajzolni. Magánkönyvtáraik (elsősorban Skublics Imre és örököse, Skublics Károly zalaszentbalázzsi, Csépan István jákói és a Sárközy-család nagybajomi könyvtárának) rendelkezésünkre álló jegyzéke, az iskolai diáktársaságok, a kölcsönkönyvtárak és a kaszinók, s az olvasóegyletek könyvtárainak katalógusai, az előfizetési jegyzékek, emlékiratok (főleg Ujfalvy Sándor „Emlékiratok a reformkori Erdélyről” című műve), s egyéb feljegyzések alapján kíséreljük meg a különböző nemzeti irodalmak, ismeretágak, szaktudományok köréből kiválogatott néhány kiemelkedő szerző nevével, munkájával érzékeltetni azt a műveltséganyagot, amelyet e nemesi olvasók elsajátítottak, illetve elsajátíthattak.¹²

A magyar irodalomnak szinte minden jelentős terméke szerepel olvasmányaik közt Pázmánytól és Zrínyitől Gyöngyösi, Mikes, Amadé László, Faludi, Dugonics, Gvadányi, s a felvilágosodás íróinak (pl. Bessenyeinek, Orczyinak, Barcsaynak, Verseghynek, Kazinczynak, Berzsenyinek, Kisfaludy Sándornak, Csokonainak, Fazekasnak, Kölcseynek és más társaiknak) művein keresztül a reformkori irodalom alkotóinak (pl. Kisfaludy Károlynak, Katona Józsefnek, Fáy Andrásnak, Jósikának, Eötvösnek, Keménynek, Vörösmartynak, Bajzának, Tompának, Czuczornak, Erdélyi Jánosnak, Vajda Péternek, Teleki Lászlónak, Szigligetinek és Petőfinek) a legkülönbözőbb műfajokba tartozó munkáig. Mellőzve a felsorolást megállapítható, hogy olvassák a magyar hírlap- és folyóiratirodalom szinte minden termékét; a reformkorban a politikai lapok közül elsősorban Kossuth Országgyűlési és Törvényhatósági Tudósításainak, majd a Pesti Hírlapnak, a folyóiratok közül pedig az 1840-es évek divatlapjainak igen nagy a népszerűségük körükben. Az aktuális külföldi eseményekről főleg német nyelvű lapokból tájékozódnak (pl. a Weiner Zeitungból, az Österreichischer Beobachterből, az Augsburger Allgemeine Zeitungból és a Leipziger Allgemeine Zeitungból), de némelyek hozzájutnak az egykor Steele és Adeison szerkesztette angol „Spectator”-hoz és a francia „Journal des Débats”-hoz is.

Élénk politikai, közgazdasági érdeklődésükről, s alapos politikai, nemzetgazdasági ismereteikről tanúskodik a legjelentősebb hazai és külföldi, progresszív és konzervatív politikai, publicisztikai, közgazdászati művek ismerete. Berzeviczy Gergely, a különböző felvilágosult és szabadkőműves-öröpiratok, Széchenyi István és a vele vitakozó Dessewffy József, Balásházy

János, Orosz József, Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos, Dessewffy Aurél, Marcel és Emil művei ugyanúgy szerepelnek olvasmányaik közt, mint a német Trenck Frigyesé, Sonnenfelsé, Börnéé, vagy a Rotteck—Welcker-féle Staats-lexikon, továbbá az angol Adam Smith, Thomas Paine és Bentham, továbbá a francia Mirabeau, Lammenais, Volney és Tocqueville.

Tekintélyesnek mondható — a magyar mellett — a világirodalmi tájékozottságuk is. Az ókori görög és latin auktorok teljes névsorát felsorolhatnánk, de inkább néhány újabb külföldi nemzeti irodalom képviselői közül említjük meg azokat a legjelentősebbeket, akiknek a műveit ismerték. A német irodalomból pl. Opitzot, Gessnert, Gottschedet, Gellertet, Klopstockot, Wielandot, Lessinget, Herdert, Forstert, Blumauert, Kotzebuet, Schillert, Goethét, Grillparzert, Kleistet és Heinét; a franciából Maigne-t, La Fontaine-t, Fénelont, Marmontelt, Montesquieu-t, Voltaire-t, Rousseau-t, Diderot-t, Beaumarchais-t, Balzac-ot, Scribe-t, Georges Sand-t, E. Sue-t, vagy V. Hugot; az angoltól Shakespeare-t, Miltont, Pope-t, Swiftet, Goldsmith-t, Young-ot, Byront, Bulwert, Coopert, W. Scottot és Dickenst; az olaszból Dantét, Petrarcat, Boccacciót, Machiavellit, Ariostot, Tassot, Metastasiót és Alfierit, s még a spanyolból is Graciant és Calderont.

Gazdag és sokrétű az a tudományos és szakirodalom is, amelyet ez a nemesi réteg ismert. Irodalom és nyelvtudományi művek (pl. Horányi Elek, Wallaszky Pál, Pápay Sámuel, Sajnovics János, Gyarmathy Sámuel, Révai Miklós, Báróczy Sándor és Decsy Sámuel írásai) a „Debreceni Grammatika”, a nyelvújítási harc röpiratai, köztük a „Mondolat” és az erre válaszoló „Felelet” mellett esztétikai munkák (pl. Boileau, Bodmer, Winckelmann művei), s — különösen nagy számban — jogtudományi és történettudományi, valamint filozófiai és pedagógiai könyvek szerepelnek e csoportban. A Corpus juris és Werbőczy Tripartituma, Kövy Sándor, Keresztury József, Kollár Ádám, Kovachich Márton György és más magyar szerzők jogi írásai mellett olyan kiemelkedő külföldi alkotók nevével találkozunk, mint pl. H. Grotius, Beccaria, S. Pugendorf és Gottfried Ackenwall. A hazai történettudomány szinte minden alkotója iránti érdeklődésnek a bizonyítéka, hogy Kézai Simontól Heltai Gáspáron, Bonfinin, Istvánffy Miklóson, Oláh Miklóson át Bél Mátyásig, Pray Györgyig, Katona Istvánig, Timon Sámuelig, s a kortárs Cornides Dánielig és Horváth Istvánig alig hiányzik valakinek a műve, s a külföldi szerzőket is olyan jeles személyek képviselik mint pl. Josephus Flavius, Gibbon, Millot abbé, D. Hume, vagy Th. Raynal. A külföldi írók közt már említett jeles filozófusok mellett Erasmus, Descartes, P. Bayle, Locke, Spinoza, Helvetius, M. Mendelssohn és Kant nevével találkozunk a filozófiai írások alkotói közt.

Az irodalmi és társadalomtudományi ismeretek mellett természettudományi és praktikus gazdasági, mindennapi egészségügyi tudnivalókra is igyekezett szert tenni ez a belterjesebb, intenzívebb, okszerűbb gazdálkodásra, s egészségesebb, civilizáltabb életmódra törekvő nemesi réteg. Vitruvius klaszszikus építészeti munkája (De architectura) mellett ezért olvasott a ház- és hidépítésről szóló műveket, s Linné nagy rendszertani alkotása mellett Miterpacher Lajos, Pankl Mátyás és Nagyváthy János mezőgazdasági, valamint Schams Ferenc szőlészeti írásait, de ma már szinte teljesen ismeretlen szerzők könyveit is a méhészetről, a selyemhernyó-tenyésztésről, a len- és kendertermesztésről. Az egészségügyi szakirodalom legjelesebb alkotásai Bene Ferenc és Zsoldos János orvosi művei voltak a nemesi magánkönyvtárakban.

Az előzőkben csak felsorolásszerűen ismertetett kiemelkedő hazai és külföldi szerzők szépirodalmi alkotásai, tudományos és ismeretterjesztő írásai és az időszaki sajtótermékek mellett persze sokkal kevésbé színvonalas, középszerű, kisértékű könyveket is olvasott a birtokos nemességnek e legműveltebb rétege is. Olyan jellegű műveket, amelyekről az alacsonyabb műveltségű nemesség olvasmányai kapcsán szoltunk. Itt azokra az irodalmi alkotásokra kívántuk felhívni a figyelmet, amelyeknek a megismerése révén ez a legfejlettebb réteg a többiétől lényegesen eltérő, magasabb műveltségre tett szert, s az azokénál kulturáltabb, nemesebb, magasabbrendű életformát alakított ki magának.

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a vidéki birtokos-nemesség műveltségi színvonalát, olvasási kultúráját tekintve is többrétű, komplex társadalmi képződmény volt a felvilágosodás idején és a reformkorban. Legalsó rétegei ebben a vonatkozásban is alig, vagy egyáltalán nem különböztek a falusi köznéptől, a jobbágyságtól; tudjuk, hogy még analfabéták is szép számmal akadtak köztük. A legműveltebbek viszont a városokban élő hivatalnok-nemességhez és a nemesi származású értelmiséghez álltak közelebb. S e két szélső réteg közt is nyilvánvalóan számos átmeneti fokozat létezett műveltségi tekintetben. Ennek ellenére a köztudatban és a szakirodalomban is mind a mai napig meglehetősen egyoldalúan általánosító, sivár kép él a magyar birtokos köznemesség műveltségéről. Az a kép, amelyet a XVIII—XIX. századi idézett írók, Mikestől Petőfiig felvázoltak róla. Hogy a nemességnek volt egy olyan művelt rétege, amely felismerte a haladás, az önművelés és pallérozódás szükségességét, s jelentékeny szerepet játszott a politikai és a kulturális életben, s amelyből olyan jelentékeny egyéniségek kerültek ki, mint pl. Deák Ferenc, a reformkor egyik legkiemelkedőbb politikusa, ezek a tények valamiképpen feledésbe merültek, vagy nagyon háttérbe szorultak. Részletes és külön elemzésre lenne szükség, hogy megállapítsuk, mi lehetett e jelenség oka. Erre most nem vállalkozhatunk, de úgy véljük, hogy minden bizonnyal nagy része volt benne annak, hogy a nemesség 1848-ban történt eltörlését követően a legszegényebb, korábban parlagi, provinciális körülmények közt, szinte jobbágysorban élő rétegei lesüllyedtek a parasztságba, a felsőbb, művelt csoportok pedig az értelmiségbe emelkedtek fel. Az az anyagilag valamelyest tehetős nemesi réteg, amelynek a birtokából és jövedelméből tellett a kopóra, vadászatra és dorbézolásra, de a könyvet, a műveltséget és a tudományt lebecsülte, 1867 után az állami, megyei és városi hivatalokba kerülve, mint dzsentri, új, megváltozott körülmények közt folytatta korábbi életformáját. Most már ezt a réteget bírálta a haladó irodalom és politika, gúnyolta maró szatírával — többek közt — Mikszáth, Ady, vagy Móricz Zsigmond, a polgári radikálisok, a baloldaliak és a szocialisták, s e bírálatokat a kortársak visszavetítették az 1848 előtti nemesi társadalom egészére. Ezt a negatív általánosítást szerettük volna a birtokosnemesség olvasási kultúráját vizsgálva revideálni, s e komplex, összetett társadalmi réteg műveltségét olvasmányain keresztül valamelyest árnyaltabban bemutatni.

JEGYZETEK.

1. Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Bp. 1938. 146—150. p.
(Magyar Klasszikusok.)
2. Gálos Rezső: Kármán József. Bp. 1954. 94. p.
3. Kármán József válogatott művei. Bp. 1958. 80. p. (Magyar Klasszikusok.)
4. Idézi Turóczy Trostler József: A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században. Bp. 1940. 26. p.
5. Kis János emlékezései életéből. 2. kiad. Bp. 1890. 313—314. p.
6. Idézi Dégh Linda: Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. — Magyar Századok. Bp. 1948. 300. p.
7. Csatári Ottó: Irodalmunk 1847. évi termékei. = Pesti Divatlap, 1848. 20. sz. 539—540. p.
9. A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Összeáll. Stoll Béla. Bp. 1963. 535. p.
10. Alszegehy Zsolt: A könyv és olvasója. = Magyar művelődéstörténet. IV. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. é. n. (1941.) 501—509. p.
11. Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. Genf, 1864. I. köt. 207. 210 p.
12. Jakab Géza—Németh László: Országos nemzeti könyvtárépítő mozgalom a reformkor elején Zalában. = Magyar Könyvszemle, 1958. 268. p. — Fülöp Géza: A vidéki birtokosnemesiség könyvkultúrája a 18—19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára.) = Magyar Könyvszemle, 1974., 249—261. p. — Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Bp., 1939. 92—95, 101—118. p. — Mózsai Ernő: Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeiben. A Sárközyek bibliotékája. = A Kaposvári Megyei Könyvtár Évkönyve 1958—1959. Kaposvár, 1960. 36—49. p. — Ujfalvy Sándor: Emlékiratok a reformkori Erdélyről. 1854—1855. Bp. 1955. — Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. 35—63, 87—143, 150—169, 195—230. p.

A kisenesség társadalmi és politikai állása a reformkorban

Szabad György

A nemességnek az össznépeséghez viszonyítva — európai mértékkel mer-
ten — kivételesen magas aránya a késő feudalizmuskori Magyarország tár-
sadalmi struktúrájának egyik legfontosabb és legismertebb jellegzetessége. Nem
kevesbé fontos, ám sokkal kevésbé ismert ennek a nagy lélekszámú nemesség-
nek a társadalmi összetétele. A figyelem hagyományosan mindenekelőtt a
nagybirtokos arisztokráciára összpontosult, erre a nemzetközi viszonyítás-
ban is kivételesen keskenynek, de átlagát tekintve — kivételesen gazdagnak
és befolyásosnak bizonyuló, az uralkodótól függő hatalmi pozíciók nagy részét
még a reformkorban is monopolizáló nagyúri rétegre. Rajta kívül a helyzete
válságosra fordulására a reformkor küszöbén mindinkább rádöbbenő közép-
birtokosságra esett a legtöbb figyelem, arra a rétegre, amelynek legjava a
megyei pozíciók túlnyomó részében birtokában egyidejűleg igyekezett eman-
cipálni önmagát az aulikus arisztokrácia politikai gyámkodása alól, s kibon-
takozva a rendi ellenzékiiség kelepeceiből reformpolitika útján szabadulni a két
tűz közé szorulás veszedelmeitől. A társadalmi feszültségekkel terhes politikai
képletben minden tudatos tényező, így az udvar, illetve a mindenekelőtt az
aulikus arisztokráciából formálódó konzervatív gárda és a reformtábor tör-
zst alkotó birtokos nemesség, nemesi és polgári értelmiség egyaránt meg-
nyerni, vagy legalábbis semlegesíteni akarta a kisenességet, annak nagy
számbeli és növekvő politikai súlya miatt.

1831-ben Dessewffy József gróf, Széchenyi vitapartnere úgy ítélte, hogy „a
birtoktalan... más fundusán lakó nemesek... teszik az országban a nemesség
többségét”². Feltételezése — a nemesség tagolódása pontos ismeretének híján
is — túlzásnak tekinthető, az azonban vitathatatlan, hogy a kisenesség kü-
lönöző kategóriái együttesen a kiváltságosok túlnyomó többségét alkották.
Zalában a reformkor küszöbén a nemesség megközelítőleg 90 %-át az ő so-
raiba tartozónak számították.³ Biharban az 1840-es években a nemesség min-
tegy négyötöde volt birtoktalan, vagy gazdálkodott 100 holdnál kisebb sa-
ját, illetve úrbéres birtokon.⁴ Pest megyében az 1829-ben összeírt 3939 nemes-
ből csak 1468 volt „a birtokos nemes úr”, míg 2371 a „nem birtokos nemes
urak” kategóriájába került. A birtoktalanok magas, 61 %-ot meghaladó ará-

nya nyilvánvalóan kivétel volt. Ez — az összeírtak területi megoszlását is figyelembe véve — csak kisebb részben magyarázható a sok pesti-budai nemesi értelmiség, sokkal inkább a más nemes földjén gazdálkodó, nagyszámú „taksás”, „szerződéses”, „kurialista”, „bérlő” kisnemesek közé sorolásával.⁵ A birtoklási viszonynál is mélyebben tükrözik a nemesség differenciáltságát és a kisnemesség tömegeinek a nyomorszintre szorulását a jövedelmi viszonyaikra világot vető késő feudalizmuskori kimutatások, különösen az országgyűlési költségek felosztásának céljából a reformkor második felében készült, s fogyatékoságaik ellenére minden korábbinál megbízhatóbbnak tetsző jövedelem-összeírások.⁶ Tanúságok szerint — az eredeti közlés részletező adatait négy kategóriába vonva össze — Nógrád megyében 1840-ben 50 pengő forint alatti évi jövedelem jutott a nemesség 71,08 %-ának, 50—100 pft. közötti 6,15 %-ának, 100—1000 pft. közötti mintegy 19,1 %-ának és 1000 pft. fölötti csupán 3,69 %-ának⁷

Ismereteink szerint a kisnemesség nem csak nagy létszámú és alacsony jövedelmű, hanem egyidejűleg a rendi struktúrában való elhelyezkedését tekintve önmaga is igen differenciált, sőt — mondhatni — szövevényes állású volt. A differenciáltság mértékének példázására had idézzük a Zala megyei Salomvár község földdel bíró nemességének birtoklási viszonyait tükröző kutatási eredményeket. A 34. helybeli és 15 környékbeli kisnemes 38,8 %-a, 2 kat. holdnál kevesebb, 30,6 %-a 2—10 kat. hold föld közötti, 24,5 %-a 10—25 kat. hold közötti földmennyiséget birtokolt és csak 6,1 %-uknak volt 25 kat. holdnál több földje, ám a legnagyobb helybeli kisnemesi birtok területe sem érte el a 37. kat. holdat. Sokban egybe csendül az ország más területein nyert kutatási eredményekkel,⁸ hogy a salomvári kisnemesek átlagbirtoka nem haladta meg a helybeli úrbéres jobbágyság telki állományának átlagterjedelmét, sőt elmaradt tőle. A salomvári kisnemesség differenciáltságának képét még teljesebbé teszi annak figyelembevétele, hogy közülük mindössze 8-an voltak jobbágytartók. Függsükben 1—4, összesen 17 jobbágycsalád élt. Ezek összesen 9 1/2 jobbágytelek úrbéres szolgáltatásaival tartoztak nekik.⁹

A kisnemesség jelentős része, ha nem is a többsége, mint azt Desewffy József hitte, más földjén élt. A földesúri függésben élő nemesség szövevényes társadalmi állását jól példázza a Komárom megyei Szendrő községbeli nemesek.¹⁰ tagozódása. Az 1840-es években a községekben.¹¹

	háztalan zsellér	6 nemes	család	volt
	úrbéres házas zsellér	3	"	"
	10/32 úrbéres telek birtokosa	1	"	"
	21/32 úrbéres telek birtokosa	1	"	"
1 egész	9/32 úrbéres telek birtokosa	1	"	"
	majorsági házas zsellér	9	"	"
	2/8 " régi telket ¹² bérelt	9	"	"
	3/8 " " " "	6	"	"
	4/8 " " " "	10	"	"
	5/8 " " " "	1	"	"
	6/8 " " " "	3	"	"
1 egész	1/8 " " " "	1	"	"

A kismemesség gazdasági függését és kiszolgáltatottságát tetézte, hogy az uradalom 1848-ig minden a területén megtelepedő nemestől „reverzálist” vett „arrul, hogy az uradalmi s helybéli rendszabásoknak magát alája veti, az uraságnak jurisdictióját megisméri mindenekben az úrszéke ítéletéül kíván füg(g)ni. Emellett a „bérlő” nemesekkel aláíratott szerződésben külön is kötötték, hogy az „uradalmi szabad telkek” minden használója — kiváltságai ellenére is — „minden előforduló esetekben magát az uraság széke ítéletének” feltétlenül aláveti.¹³ Függsüket teljesebbé tette, hogy az uradalom a kiváltságai közé tartozó politikai jogok gyakorlása terén is gyámkodó ellenőrzése alá vonta őket. A korábbi uradalmi gyakorlattal összhangban az 1847. évi megyei tisztújítás alkalmával is összehívták a „berlő” kismemeseket az uradalmi tisztek, de nehogy felkészüljenek szavazati joguk gyakorlására, a prefektus a tiszteknek azt az utasítást adta, hogy „a nemességet összerendelő levélbe(n) nem kell a tisztújítást megemlíteni, csak általában arra hivatkozni, hogy a M(éltóságos) Uraság részéről legyen némi velek közleni való.” Így is történt. Amikor összegyűltek kaptak egy ital bort, majd azért, hogy „ne kalandozva, hanem egyszerre jelenjenek meg” a megyeszékhelyen, s — főleg azért —, hogy ne a saját fejük szerint szavazzanak, az uradalmi tisztek álltak az élükre, s azok vezelték őket a közgyűlésre „alkotmányos jogaik” gyakorlása végett.¹⁴

Az a körülmény, hogy az adott uralmi rendszer fenntartásán buzgólkodók ismételten sikeresen használhatták fel kismemesi tömegeket haladó reformellenzéki törekvések keresztvezésére, sőt elgáncsolására, többek között a szatmári követutasítások Kölcsey visszavonulására vezető megváltoztatásától és Wesselényi lehurrogásától 1834-ben, Kossuth közteherviselési kampányának visszaveréséig és Deák követté választásának közvetett megakadályozásáig 1843-ban, hajlamossá tette a kortársak és a visszanezók jelentős részét, hogy a reformkori kismemesség politikai szerepében dominánsak a retrográd erők szolgálatára való készséget tekintse.¹⁵ Arnyaltabb képet fest a kismemesség reformkori politikai állásáról a legújabb történeti összefoglalás, ha a polgári átalakulásban való érdekelttségét kissé tulzott székszíssel kezeli is, és úgy látja, hogy legfeljebb a nagybirtokos arisztokrácia iránti ellenszenve és „a németellenes nacionalista magatartás” képes „alkalomadtán” a reformnak is „eszközzé és hívévé” tenni a politikailag egyébként nagyon is korrumpálható kismemest.¹⁶ Sok igazság van ebben az általánosításban, ha indokolt is hozzátenni, hogy ha valakinek, úgy a birtoktalan kismemesnek volt érdeke Magyarország tényleges önkormányzatának megteremtése és a polgári átalakulásának a belső munkamegosztás minden oldalú fejlődését kibontakoztató változata, amit a reformellenzék céljának vallott, továbbá azt is, hogy a kismemesség politikai szerepének a társadalmi töltése — a konzervatív demagógiának a tudatosság alacsony szintjén kétségtelenül nagyon is jelentékenynek bizonyuló hatása ellenére — egyes területeken, nevezetesen alkalmakkor a felletelezettnél jóval erőteljesebben érvényesült.

Kétségtelen, hogy a Szent Szövetség rendszere stabilitásának illúziójába kapaszkodó Habsburg-hatalom a tényleges és potenciális magyarországi rendi ellenállás törzsét alkotó középbirtokos nemesség és nemesi értelmiség politikai túlsúlyát akarta felszámolni, amikor a tisztújító közgyűléseken az addig szokásban volt, közfelkiáltásra alapozott, „választási” eljárást 1819. február 16-án rendeletileg megszüntette és helyette — a kismemesség politikai szerepét hirtelen megnövelve — a fejenkénti szavazást tette kötelezővé. A

„nemesi demokráciát” abszolutista politikai indítékokból, ám kellő helyzetismeret és körültekintés híján erősítő rendelkezés — mint ismeretes — nem sokáig maradt csorbítatlan. Miután az 1822—23. évi megyei ellenállás idején a kormányzatnak a kismanesség politikai felhasználhatóságához fűzött reményei jobbára illúzióknak bizonyultak, a magyar politikai vezetőréteggel 1825—27-ben helyreállítani vágyott régi kompromisszum jegyében is 1827. szeptember 11-én rendelet újíttotta fel a közfelkiáltással való választás jogát,¹⁷ ám a kismanesség politikai érvényesülési igényének nagyra növekedett szellemét többé a palackba visszaparancsolni már nem lehetett. Akár szavazással, akár közfelkiáltással restaurált, illetve választott azontúl a megye, a kismanesség immár rendszeresen hallatta a hangját. Ez a hang — a közhiedelemnek megfelelően — gyakorta, sőt alighanem többnyire csak a sugalmazók, a „kontatók”, az őket politikai jogaikkal együtt függésben tartó, illetve a szavazatukat megvásárlók kívánságát visszhangozta, de egyes esetekben, részben, vagy egészben, vélt vagy valóságos kismanesi érdekeket is kifejezett. Mindez sokban magyarázza, nemcsak a kismanesség befolyásáért vívott — a történetírásunkban még nem elég sokoldalúan megvilágított — reformkori küzdelem élességét, hanem annak tartalmát is

A kismanesség politikai súlyának megnövekedésére felfigyelő Széchenyi aggodalmait jól tükrözik az 1830-ban naplójába rótt ismert sorai: „A jövődőlén azt látom, hogy vagy virágozni fog ez az ország, vagy legyilkolnak bennünket a parasztok és a kismanesek. A kismanesség szövetkezni fog a parasztokkal a gazdag földbirtokosok ellen, ha nem teszünk idejekorán engedményeket.”¹⁸ Az aggodalmakat erősítő 1831. évi felvidéki felkelés után Széchenyi a *Stadium* lapjain azon „ítéletének” adott kifejezést, miszerint „a fő kérdés a birtoktalan nemesség s a szántóvető sorsa és azon relatiók körül forog, melyben ők a kormányhoz, vármegyéhez s az utolsók földesuraihoz is állnak”.¹⁹ Wesselényi az 1832/36. évi országgyűlés főrendi táblájának a formálódó reformellenzékétől magukat elhatároló erőit, ekkor már Széchenyit is közéjük számítva — Kölcsény naplójának tanúsága szerint — 1833 elején egy magántanácskozmányban egyenesen azzal fenyegette meg, hogy késő lesz akkor emlékezniük a reformpolitika következetes támogatását sürgető figyelmeztetésre, „ha majd kényszerítve lépéseitektől (ti. húzódozásuktól) a számossabb nemesség az adózó népet kapcsolja magához, s javaitok nagy kiterjedését azzal együtt osztózik.”²⁰

Ismeretes, hogy a nemesek közterheinek könnyítése, végső soron az adóalap védelme okából a jobbágytelket bármilyen címen közvetlenül használó nemeseket az 1832/36. évi országgyűlés döntése alapján közadó alá vetették,²¹ megfosztva őket azon kiváltságuktól, mely leginkább fékezte a többségüket fenyegető parasztsorba-hanyatlást. Noha a reformellenzék java része ezt a lépést a közherviselés bevezetéséért vívott küzdelem integráns elemének tekintette, nem kevésbé tartva egyoldalúságának politikai visszahatásától is, igyekezett magát a kismanesség, sőt konkrétan a jobbágytelkes nemesség pártfogójának szerepébe emelni, a szegény nemesség figyelmét az arisztokráciával fennálló érdekellentéteire terelni, s annak, illetve a kormányzatnak az uszályából őt a magáéba vonni. A reformtáborba tömörülő birtokos nemesi és nemesi értelmiségi erők, s az arisztokrácia túlnyomó része között kibontakozó küzdelem fontos motívuma volt ez, s többek között magyarázója annak az éles hangnak is, amellyel olyan prominens ellenzéki politikusok, mint

Wesselényi, Kölcsey és Deák például a kismemességet is szorongató hitbizományi rendszert is ostromozták.²²

Az országgyűlési tárgyalások során a reformtábor tagjai a fentiekben változt politikai megfontolásokból is fordítottak annyi figyelmet a kismemesség egy részének nyomorba jutására, mégpedig többnyire a nagybirtokos arisztokráciára hárítva érte a fő felelősséget. Kisfaludy Sándor tanúságtétele egykorán elég közismert ténynek mutatja azt, hogy az 1809. évi, tehát az utolsó nemesi felkelés alkalmával „sokan csak gatyában és kantáratlan lovakkal állottak elő”²³, de az alighanem a valóságismerő követek többségét is megdöbbsentette, amit Felsőbüki Nagy Pál adott elő egyes kismemesi családok tönkretételének illusztrálására. Szerinte a nemesi felkelés alkalmával akadt „a majoratusok által minden földbirtokból kiszorított olyan soproni nemes, hogy kész lett volna nemességéről lemondani, mint sem hogy insurgáljon, mert távoztával háza népének koplalnia kellett.”²⁴ Török Gábor azzal vádolta a nagybirtokos arisztokratákat, hogy „az úrbéri telekre szorult szegény nemességet... mindenképp elnyomni, s magok alá vetni törekcszenek.” Szerinte a főrendek nem csak megadóztatni kívánták a jobbágytelkes nemeseket, hanem annak is ők állták útját, hogy azok legalább megválthassák magukat. A radikális Borcsiczky István pedig azt vetette a főrendek szemére, hogy „a nemes jobbágyot is szeretnék... testi büntetésre ítélni.” méghozzá olyan fondorlatosan, hogy annak ódiума az alsótáblára háruljon.²⁵

Felsőbüki Nagy Pál sokban összegezve a nagybirtokos arisztokráciát ért bírálatokat és a rendi sérelmi ellenzék hagyományos szövegeivel ötvözve az érdekegyesítés politikáját a kismemességre is kiterjeszteni igyekvő reformellenzék érvelését, annak tudatosítására törekedett, mennyire indokolt, hogy a kismemesség szembeforduljon a tönkretelődőnek minősített nagy urakkal. Miután az örökvalóságért folytatott ellenzéki küzdelem tetőpontján tartott beszédében a rendi politikai viszonyokat sokban idealizáló képet rajzolt, kijelentette, hogy valójában csak az „oligarchia” népszerűtlen Magyarországon, mert az, „egyes nagyérdemű hazafiaknak dicső kivételével... a nemességet és a népet egyaránt büszkén megvetve, felfuvalkodva akar az egész nemzetből kiemelkedni.” Felrótta, hogy az „oligarchia” egyfelől útját állta a törvénytelenségek orvoslásának, az alkotmányos törekvések érvényesítésének, másfelől „bár neki a népnek nagyobb része szolgál, azt soha nem pártolja”, sőt adóterhenek fokozását szorgalmazza, amint a két devalúciót is „polgártársai” kárával „a maga fastusának”²⁶ és luxusának fenntartására” használta ki. Témánk szempontjából különös fontossága van beszéde azon, már ismételtén, de általában csonkán idézett passzusának, melyben az „oligarchia” fejére olvasta, hogy „a nemesi rendnek szinte nem barátja és fő célja csak az arondírozás”²⁷ avagy deákul jurisatio, magyarul pedig: a nemességnak körül belől való kiirtása, melyet oly nagy iparral és előmenetellel folytat, hogy csak a szomszéd Mosony v(árme)gyében, ahol a múlt századnak elején még több háromszáz nemesi familiánál létezett, már most három is alig található.²⁸ Majd egy olyan szónoki tirádában, melynek hitelét mindenekelőtt szinte hevélete adta meg, „a milliomm familiák” hazájának érdekeit ütköztette az „oligarchiáéval”, melynek tagjai csak abban helyeztetik a haza boldogságát, hogy midőn egy dús gazdag kitekint várának ablakából... minden, ami látókörébe esik, kirekesztőleg ön tulajdona legyen”, egyébként pedig minden bírói bölcességétől föggjön... minden pálczája alatt remegjen, minden kezét nyalja.²⁹

A reformellenzék irányadó politikusai az 1840-es években sem mondtak le arról, hogy az érzelmi kötöttségekre, s méginkább az érdekegyesítés eszközeire támaszkodva a polgári átalakulását és Magyarország alkotmányos önkormányzatáért folytatott küzdelmük támogatására megnyerjék a kismemességet is. Amikor 1842-ben a reformellenzék szembefordult a német vámszövetséghez való csatlakozás bécsi terveivel, ez alkalmat adott arra, hogy a kormányzat érveit terjesztő hazai és az általuk „informált” külföldi tollforgatók megkíséreljék diszkreditálni a haladás útját egvengető reformereket és tömegbázisukat, torzításoktól, sőt hamisításoktól sem riadtak vissza, illetve ténylegesen negatív magyarországi jelentések hamis általánosítása és az ok-sági viszonyok semmibe vétele révén. Kossuthnak ilyen körülmények között is volt bátorsága, azonban, hogy az elmaradottságban élő néprétegek, köztük a kismemések idealizálása nélkül határozottan kiemelte értékőrző történelmi szerepüket is. Nekik tulajdonította a legfőbb érdemet abban, hogy „nemzetiségünk meg nem semmisült; mert azoknak gúnyja előtt, kik egy fénybogár-élet egy napi csillámaiért eredetüket megtagadták, törpe vityillókban talált menedéket a... népnél,... és menedéket talált ama köznemesség szalmásfedelű faházaiban, melyet most jutalmul, hogy a hont, s nemzetséget megtartá, némely bitang szózat a külföld előtt marhacsordának kiáli, hon pedig egy második Servius Tullius a római proletáriusok curiatus szavazatára szeretnő sülyyeszteni!”³⁰ Záróutalása minden bizonnyal Sztáray Albert gróf azon indítványára vonatkozott, hogy a részleges közteherviselés bevezetéseként a nemesség (külön rendi hozzájárulásként) vállalja magára a megyei háziadó fizetését, ám az így befolyó összeg felhasználásában mindenki tehervállalása arányában szólhasson bele. Kossuth leszögezve, hogy „semmihez sem járulunk a mi az elkülönözést örökíthetné, az egybeolvadást gátolhatná”, azt is kiemelte, hogy a javaslat elfogadása a kismemesség politikai jogainak rovására növelné meg a nagy- és középbirtokosok megyei befolyását. Márpedig — írta — „különös volna, ha mi a XIX. században a helyett, hogy alkotmányos jogaink sánczaiba többeket is befoglalnánk, még a bennlevők közül is egy jó rakás sereget a sánczokon kívül állítanánk.”³¹ Mindez éppen olyan jól mutatja, hogy Kossuth-éknak a kismemességre is építő politikája nem jutott szükségszerűen ellentmondásba, hanem — amennyire ezt lehetségesnek ítélték — éppenséggel összhangban került polgárosító törekvéseikkel, mint az, ahogy a nem memések birtokképességének megadása érdekében érveltek. Az utóbbiak kiterjesztése a földtulajdon megszerzéséből — fejtegette Kossuth — végső soron a koncentráció monopolizálására törekvő nagybirtokos arisztokrácia érdekében áll, hiszen a „kis nemesség parányi földje éppen a mostani helyzetben kerül egész vidékenkint roppant birtokú nagy dynastiák kezére.”³²

Mindez koránt sem jelenti azt, mintha a reformellenzék vezetői nem lettek volna annak tudatában, hogy a kismemességhez fűződő viszonyukat ellentmondások terhelik. Éppen ellenkezőleg. Nagyon is számot vetve ezzel korlátozták például a valójában általános közteherviselést célzó programjukat a háziadó közössé tételére az 1840-es évek elején.³³ A retrográd erők ellentámadásának, s kivált a konzervatívok hadicselének sikere, bepálinkáztatott, ólombotos kismemések sorompóba állítása, mégis meglepte őket. Reflexióikban önkritikusan szóltak a nemesség tömegei fejlődőképességébe vetett hitük túlzott voltáról, s a korábbinál erőteljesebben sürgették a politikai jogok kiterjesztését nem memesekre is. A kismemesség ingadozásának felerősödéséről ér-

kező hírek hatására is írta Kossuth még 1842-ben, hogy „egyike vagyunk azoknak, kik nemzeti szerencsétlenségnek tartják, hogy nemzetnek magát még most is csak a nemesség nevezheti; hiszünk Istenben, ez másként lesz, különben öngyilkolás várna nemzetünkre”.³⁴ A háziadó közössé tételének a megyék többségében történt elbuktatását követően pedig már arról cikkezett, hogy az „elvakított nemesség... a közállományban egyedül minden, a nép pedig semmi már sokáig nem maradhat”.³⁵

Ebben a végkövetkeztetésben egyetértett vele a polgári átalakulás minden igaz híve. De — nem kevésbé az 1842/43. évi fejlemények hatására — a reformtáborban is megoszlottak a vélemények a kismemesség potenciális szerepét illetően az átalakulásért vívandó küzdelemben. Az iránta, mint — véleménye szerint — minden szélsőségre fogékony tömeg iránt mélységesen bizalmatlan Eötvös József például a „democratia veszélyeiről” szólókat nemcsak arra emlékeztette, hogy „alkotmányunk minden befolyást olly emberek kezébe ad, kiknek többségét, ha nemesleveleik nem volnának, proletariusoknak neveznök”, hanem egyenesen azon félelmekkel is terhes véleményének adott kifejezést, hogy „csak adómentességéről s egyéb szabadalmairól ne szóljunk, s látni fogjuk, hogy a párisi nép 1793-ban elvkérdésekre nézve nem volt radicalisabb, mint sok helyen nemességünk”.³⁶ Ezzel szemben az érdekegyesítő koncepció érvényesítését a polgári átalakulás hazai alapfeltételének tekintő Kossuth a kismemesség ingázó erőit a legélesebben ostromozó írásaiban sem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy „a köznemességnek, eme jobb sorsra érdemes, de anyagilag és szellemileg romlásnak indult sokaságnak érdeke a nép érdekével még mindig ugyanaz.”³⁷ És szinte erre rímelve a következő országgyűlésen a polgári átalakulás olyan híve, mint az örökváltság lehetőségét realizáló és az önadóztatásban is példát mutató Bezeradj István nemcsak annak a hitének adott kifejezést, hogy a jobbágytelken élő nemesség 1836-ban történt adó alá vetésével „az úrbéri nemesség már sorsosa és természetes szövetségese e részben az adófizetőnek”, hanem szinte felszólította ezt a nemesi réteget, követelje „miszerint ha ő, a legszegényebb osztály a magyar nemességnek szegénységétől adózik, adózzék a gazdagabb is, és... az 'una eademque nobilitas' következését a fizetésben meg ne tagadja.”³⁸

Nincsen, nem is lehet egyértelmű válasz arra a kérdésre, vajon a polgári átalakulásért és Magyarország alkotmányos önkormányzatáért az elkövetkező években megvívott küzdelmek során a kismemesség magatartása azokat igazolta-e, akik a reformellenzék törekvéseivel mindig szembefordítható, vagy inkább azokat, akik bíztak abban, hogy többsége ráébreszthető lesz a reformerek „nemzeti újjászületést” célzó programjának a saját rétegérdekeivel egybecsendülő voltára.³⁹ A kismemesség politikailag továbbra is megosztott maradt. Itt-ott, nem is kevés helyen és alkalommal előítéletei foglyaként újra és újra a számára valójában mindinkább kiüresedő tartalmú kiváltságok védelmezőjéhez csatlakozott, illetve a konzervatívok hagyományos uszályhordozója maradt engedve a csábításnak, a fenyegetésnek, a megvesztegetésnek, vagy egyszerűen a megrögzött szokásnak.⁴⁰ Hiba lenne azonban, ha nem figyelnénk fel arra, hogy a kismemesség egy részének a magatartását mégis saját, jól felismert érdeke határozta meg. Van viszonylag jól elemezhető példája annak is, hogy éppen ez, s nem korrumpálhatósága, még kevésbé csupán arisztokrataellenes, illetve nemzeti elfogultsága állította a kismemeseket kiélezett politikai helyzetben a reformellenzék oldalára.

A korántsem magányos példa, a Pest megyei Áporka és a vele szomszédos, a forrásokban olykor tőle meg sem különböztetett Majosháza kismemesége politikai magatartásának példája. Állásfoglalásukat barátok és ellenfelek egyaránt igen nagy fontosságúnak ítélte az 1847. évi Pest megyei, Kossuth jelöltsége folytán már egykorán történelmi jelentőségűnek tekintett követválasztás kimenetele szempontjából. A kormánypárt korifeusai, illetve becsúói külön kiemelték, hogy a választási előkészületek során Szentkirályi Móric és Ráday Gedeon gróf. illetve Fényes Elek Aporkát is felkeresték és az ottani kismemeseket Kossuth részére csábígtatták.⁴¹ A Pesti Hírlap választási tudósítása pedig a Kossuthot támogató községek neveit felsorolva egyetlen-egyet látott el jelzővel, mégpedig a „tántoríthatatlan” jelzővel, s ez éppen Áporka volt.⁴² A reformellenzék választási hadjáratában játszott saját szerepét egyébként túlértékelő Podmaniczky Frigyes ismételt és kiemelten szól emlékirataiban az áporikai kismemesek támogatásának fontosságáról. Szavainak ez esetben hitelt ad, hogy az október 17-i kortesmenetet, amelynek élén ellenzéki notabilitások haladtak, „Áporka nyitotta meg”, s hogy a szervezők által a legmegbízhatóbbaknak tartott áporikai kismemesek foglalták el Kossuth hívei közül „az első helyet” a megyeházán a választás megkezdésekor, tudva, akár közfelkiáltással, akár fejenkénti szavazással kezdődik a választás, így fejthetik ki a legnagyobb lélektani hatást. A Kossuth kívánságára fejenkénti szavazással tartott választáson a kormányzat minden erőfeszítése ellenére aratott nagy siker messzemenően igazolta az áporikai (és a majosháza) kismemesekbe vetett bizalom indokoltságát is.⁴³

Ha annak az okait keressük, miért voltak „tántoríthatatlan” ellenzékiek az áporikai és majosházai kismemesek, miért támogatták olyan határozottan Kossuth megválasztását, az idézett forrásokban (Podmaniczky terjengős előadását is odaértve) választ nem kapunk. Könnyen adódhat tehát olyan magyarázat, hogy „a jó ügy érdekében” ugyan, de áldozatul estek a kortesfogásoknak, ez esetben az ellenzékieknek, így többek között Podmaniczky parasztfogó „jelmezének”, „darutollas kalapjának”, „pitykés dolmányának”. még inkább a bőkezűen mért itókának és a lelkesedést mértéktelenül felkorbácsoló vivátozásoknak a frázisok puffogását is túlharsogó zeneszónak.⁴⁴ Mindehhez azonban alighanem kevés lett volna a hatalmon levők nyomása, a kormánypárt heves és korántsem ügyetlen agitációja,⁴⁵ és kortesei vesztegetési kísérletei ellenében, ha a Kossuth mellett felsorakozók nem látják jelöltjükben érdekeik tényleges képviselőjét is. Áporka és Majosháza nemesei tántoríthatatlan ragaszkodásának motívumai közé a kismemességre sem hatástalan általános reformellenzéki célok mellett a közvetlen érdekeik által meghatározottak is odakerültek.

A soroksári Duna-ág mellett fekvő, egymással szomszédos két község kismemes lakosai, akiknek az ősei csak a XVIII. század végén települtek meg a török hódoltságot követően még közel egy évszázadig pusztán maradt területen,⁴⁶ az 1840-es években panaszáradatai leptek el Pest megyét. Előadásuk szerint a földesuraik által követelt járadékok „időnként és önkényesen neveltetvén”, immár olyan szintet értek el, hogy „többé ki nem állhatják” a rájuk rótt kötelezettségeket. Panaszkodtak — többek között — egyes határrészek elvonása, illetve több kismemes társuk által elszenvedett lirtokháborítás miatt is. Elkeseredésük olyan fokot ért el, hogy az őseik által felépített falvakat és a három nemzedék óta nemes kontraktualistaként használt földeket

otthagyni és kincstári pusztákra áttelepülni kívántak,⁴⁷ úgy ítélve, hogy szülőföldjükön „többé maradásuk nincsen”, illetve „onnan elköltözni kénytelenítetnek”.⁴⁸ Pest megye szilárdan reformellenzéki többségű közgyűlése már alapkérvényük tárgyalásakor egyértelműen a súlyos helyzetbe került kismesek mellé állt. A két szomszédos község közel azonos tartalmú beadványát támogató végzését azzal indokolta, hogy „az esedezők jámbor erkölcsű, csendes magok viseletű, s a földművelést ezen megye lakosai között legszorgalmasabban gyakorló elsőik közé méltán számítatván mint hű alattvalók, haza védelme elmúlt borús időben folyvást és egész készséggel áldozó szorgalmas polgárok jövőendő sorsokróli kegyelmes gondoskodást nem meitatlanul igénylik.”⁴⁹ A kormányzások megnyerését célzó formába öntött szöveg lényege, amit a további megyei végzések is megerősítettek, az volt, hogy a „vezérmegye” és a döntéseit meghatározó reformellenzék nem hagyja cserben a földesúri függésben élő két község kismességét. S hogy ezt nemcsak fent a némiképpen engedékenységre kényszerülő földesurak értették meg, hanem lent a kismesek is, azt többek között egyértelműen tanúsítja a példánkban idézet követválasztási „tántoríthatatlanságuk”.

Fejtegetésünk lezárásaként a kutatás — mondhatni — korai stádiumában ismételten a reformkori kismesség társadalmi szerkezetének tagozott voltára emlékeztetünk, és arra, hogy a reformellenzék, ha nem is következetesen, de helyel-közel erre is figyelve törekedett a szóban forgó rétegek kiszabadtására a kiváltságörzes béklyóiból és az érdekegyesítés politikájának rájuk való kiterjesztésével az átalakulásért tudatosan küzdők közé sorolásukra.

JEGYZET

1. A Szécsényben 1980. november 18-án elhangzott előadás egyik fejezetének továbbmunkált és jegyzetelt változata.
2. **Gróf Desewffy József**: A „Hitel” című munka taglalója. Kassa, 1831. 235—236. p.
3. **Vö. Degré Alajos**: Palóczy Horváth Adám és az 1819. évi zalai tisztújítás. In: **Zalai Gyűjtemény. 2. Tanulmányok.** Zalaegerszeg, 1974. 48. p. **Vö. Vörös Károly**: A magyarországi társadalom. In: **Magyarország története 1790—1848.** (Főszerk. **Mérei Gyula**) Bp. 1980. 498. p.
4. **Vö. Varga János**: A bihari nemesesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. **Történelmi Szemle.** 1958. 46. p.
5. Pest megyei Levéltár (a továbbiakban: PmL.) IV. 74. Conscripção Nobilitaria CC. VI. 18. — Itt jegyezzük meg, hogy Pest város 769 nemeséből — az 1836. aug. 16-i összeírás tanúsága szerint — 315 működött önálló értelmiségként, 219 volt állami, egyházi, ill. más hivatali szolgálatban, 41 volt iparos, 24 pedig kereskedő, míg a birtokaik jövedelméből élőket is magukba foglaló egyéb kategóriába 170 személy sorolható közülük. Uo. CC. VI. 21/b.
6. Az 1836: 44. tc. 3. § az 1840: 45. tc. 3. § és az 1844: 11. tc. 2. § alapján rendelkeztek el ilyen megyei összeírásokat.
7. **Pálmány Béla**: A szécsényi Forgách-uradalom gazdálkodása és népe 1767—1848. (Bölcsészdoktori értekezés kézirat.) Bp. 1973. 497—501. p. — Megközelítően hasonló arányokat mutat Szécsény mezőváros egykorú összeírása. **Pálmány Béla**: Szécsény úrbéri viszonyai az újraterleptéstől a jobbágyszabadtatásig (1690—1848.) In: **Tanulmányok Szécsény múltjából I.** (Szerk. **Praznovszky Mihály**.) Szécsény, 1978. 77. p.
8. **Orosz István**: A differenciálódás és kisajátítás. In: **A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában.** (Szerk. **Szabó István**.) 2. kiadás. Bp. 1972. II. 101—104. p.
9. **Simonffy Emil**: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyszabadtatás után. **Agrártörténeti Szemle.** 1968. 169—172, 176. p.
10. A példa sokban tükrözi a szomszédos Ászár, Császár, Dal, Kethely, Kocs, Naszály, Nagyigmánd és Szomód községek kismességének viszonyait is.
11. **Shabad György**: A tatal és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 130. p.
12. Szenden 1 majorsági régi telek terjedelme 2.52 úrbéres telekével volt azonos.

13. Szabad György i. m. 131–132. p.
14. Uo. 128. p.
15. Vö. Kemény Zsigmond: Korteskedés és ellenszerei I–II. Pest, 1843–1844. — Kossuth Lajos: Adó. In: Ellenőr. (Szerk. Bajza József) [Lipcse], 1847. 475–504. p. — Deák Ferencz beszédei (S. a. r. Kónyik Manó.) 2. kiad. Bp. 1903. I. 160–162, II. 1–58. p. — Ferenczi Zoltán: Deák élete. Bp. 1904. I. 362–390. p.
16. Vörös Károly i. m. 500. p.
17. Mindkét rendelet közli: Palugyay Imre: Megyerendszer hajdanán és most. Pest, 1844. 60–62. p. — Vö. Récsi Emil: Magyarország közjoga a mint 1848-ig, s 1848-ban fennállott. [I] Buda–Pest, 1861. 484. p. — Degré Alajos i. m. 44–45. p.
18. Széchenyi István: Napió. (S. a. r. Oltványi Ambrus.) Bp. 1978. 680. p.
19. Széchenyi István munkái. 2. sorozat. (Kiad. Szily Kálmán.) II. Stadium... Bp. 1905. 37. p.
20. Kölcsény Ferenc válogatott művei. (S. a. r. Fenyő István.) Bp. 1975. 747–748. p. — Vö. Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 167–168. p.
21. 1836: 11. tc. 1–5, 7, 14. §.
22. Wesselényi Miklós: Balítéletekről . . . 1831-ben. Bukarest [Lipcse], 1833. 243–245. p. — Kölcsény Ferenc. i. m. 621–626. p. — Deák Ferenc beszédei i. m. I. 94–98, 100–101. p.
23. Kisfaludy Sándor: Az 1809-iki insurrectio történetét illető levelek. In: Ellenőr i. m. 632. p.
24. Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. (A továbbiakban: Ogy. Tud.) (S. a. r. Barta István.) Bp. 1948–1961. III. 329. p.
25. Uo. IV. 11–12. p.
26. Itt: kevélység.
27. Itt: az uradalmak kikerekítése a közbeékelődött, vagy a szomszédos nemesi birtokok megszerzése útján.
28. Felsőbükai Nagy Pál itt valójában a birtokos nemesi családok számának megfigyatozására utalt.
29. Ogy. Tud. IV. 38–39. p.
30. Kossuth Lajos: Nemzetiség és kereskedési szövetkezés. Pesti Hírlap, (a továbbiakban: PH.) 1842. 120. sz. — Kossuth Lajos iratai. (A továbbiakban: KLI.) (S. a. r. Kossuth Ferencz.) XII. Bp. 1906. 274. p.
31. Kossuth Lajos: Szavazat és költségvetés. PH. 1841. 79. sz. — KLI. XII. 166. p. Szabad György: Kossuth politikai pályája . . . Bp. 1977. 62. p.
32. Kossuth Lajos: Birtokolhatatlanság. PH. 1842. 127. sz. — KLI. XII. 290. p.
33. Vö. Kossuth Lajos: Adó. i. m. 481–487. p.
34. Kossuth Lajos: Még egy szó a sz. kir. városokról. PH. 1842. 165. p. — KLI. XII. 353–354. p.
35. Kossuth Lajos: A kérdések leglényesbuke. PH. 1843. 266. sz. — KLI. XIII. 136, 138, 140. p. — Uő: Irányelvek. PH. 1843. 267. sz. — KLI. XIII. 145. p.
36. Eötvös József: Reform. Lipcse, 1846. 250. p.
38. Ld. Bezerédy István 1844. március 5-i beszédét. Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója. (S. a. r. Kovács Ferencz) Bp. 1893–1894. IV. 359. p.
39. Vö. Szabad György: Kossuth i. m. 79. p. és kk.
40. Szemléletes példáját nyújtja az immár kormánypárti Tisza Lajos kismemeseket is felhasználó manővereinek Beöthy Ödön az Újmarján, 1845. december 21-én kelt, Kossuthhoz intézett levelében. Ld. Magyar Országos Levéltár, R. 90. I. 209.
41. Kossuth Lajos Összes Művei XI. (S. a. r. Barta István.) Bp. 1951. 220, 289. p.
42. Uo. 217. p. Vö. Barta István bevezetőjével. Uo. 31. p.
43. Vö. Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1824–1887. Bp. 1887–1888. II. 180–189. p.
44. Az 1973-ban vetített „A forradalmak kora” c. tévéfilm-sorozat ilyesféle motívumokkal magyarázta, hogy a kismemesség többsége a választáson Kossuthot támogatta.
45. „Hogy, ha Kossuth lesz a követ, Pap és nemes adót fizet!” idézte a kormánypárti rigmust, hozzátéve, hogy „fogásnak igen hatalmas volt”, a választás szemtanúja, Vajda János: Egy honvéd naplójából. In: Vajda János összes művei. (Szerk. Barta János.) IV. Bp. 1972. 310. p.
46. Vö. Balázs László: Adatok Aporka és Majosháza település- és egyháztörténetéhez. Református Egyház. 1956. 392–398. p. — Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében . . . Bp. 1967. 25. p.
47. Az eset korántsem volt egyedülálló. 1834-ben még az országgyűlést is foglalkoztatta a dunaszentgyörgyi kismemesek hasonló indítékú áttelepülési kérelme, Ogy. Tud. III. 561–563. p.
48. PmL. Közgyűlési jegyzőkönyv 1843–3117, 3118, 3892, 3949, 4041; 1844–459; 1845–3293, 4683, 5386, 8271
49. Uo. 1843–3118. — A kapcsolódó közgyűlési határozatokra ld. az előző jegyzetben felsorolt jelzeteket.

A Nógrád megyei nemesség lakóviszonyai a XIX. század első felében

Praznovszky Mihály

A Nógrád megyei múzeumi szervezet felépítésének megfelelően nemcsak az egyes múzeumok gyűjtőköre alakult ki és tisztázódott, de ezeknek az intézményeknek a kutatási programja, feladatrendszere is. Így a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum állandó feladatai mellett jelenleg a megyei középrétegek kutatásának irányítója, összefogója. Ezen belül először a megye történetében rendkívül jelentős szerepet játszó *köznemesség* vizsgálata került előtérbe. Ezt a tevékenységet, mint azt egy korábbi összefoglalóban jeleztük, a múzeumi szervezet több osztálya és munkatársa segíti.¹ Az elmúlt öt esztendő tudományos eredményei jóvoltából már néhány részterület problematikája tisztázódott, vagy a fontosabb feladatok kijelölése megtörtént.

A továbbiakban a köznemesség lakóviszonyait vizsgálom, összevetve azt más megyék adataival, a nemesség lélekszámával. Kitérek a lakóépületek elemzésére (nem építészettörténeti szempontból!), környezetére, berendezésére.

E látszólag periférikus téma választását több ok is támogatta. Szerepet játszott benne az pl., hogy a megyei kúriák, kastélyok pontos katasztere mindmáig nem készült el, márpedig ennek ismerete nélkül nem lehet átfogó képet adni a megyei nemesség területi elhelyezkedéséről, életmódjáról stb. Nem beszélve arról, hogy az idő és a romboló emberi közöny napról napra apasztja ezek számát. Ugyanakkor a kúriák elemzésével olyan általános érvényű következtetéseket lehet levonni, amelyeket a kutatómunka más vonatkozásaira alkalmazva (gazdaság, gazdálkodás, politikai szerep) érdekes összefüggések mutathatók ki.

A címben azért nem jelöltem kiemelten, hogy a köznemesség lakóviszonyairól írok, mert az analógiák, a teljes kép miatt —, még ha nem is részletesen — szólnom kell a megyében élő kevés számú mágnás, főnemes kastélyáról, életmódjáról is.

A NEMESI LAKÓÉPÜLETEK FÜLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE, MEGOSZLÁSA ÉS ÉPÍTÉSI IDEJE

A nemesi lakóépületek területi elhelyezkedésének vizsgálatát levéltári és könyvészeti források összevetésével végeztük. Összefüggő kúriakimutatás nem található a levéltári anyagban, így a kutatás során a különböző korszakokból származó és témájú szakirodalmat is feldolgoztuk e fejezethez.²

Már most megjegyzendő, hogy az adatok nem tekinthetők véglegesnek. A folyamatos levéltári kutatás ugyanis hozhat (és feltehetően hoz is) újabb ismereteket, leírásokat témánkra vonatkozóan. Tehát a közölt számok nem abszolútak. Viszont arányaiban biztosnak, következtetésekre alkalmasnak foghatók fel.

Ugyancsak fontos tudni, hogy ebben a részben a megyei nemesi lakóépületeket nemcsak a XIX. század első felében tekintjük át, hanem a kezdetektől a XX. század elejéig. (Külön kitérünk majd a címben jelölt korszak elemzésére is ezen belül.) Először ugyanis összefüggő képet kívánunk felvázolni, s ehhez szükség volt az időhatárok módosítására. Az indulás éve a XV. század, a befejezés az 1910-es évek. Ez utóbbi azért, mert ekkor van az utolsó ide vonatkozó aránylag megbízható forrásunk, másrészt ettől az időtől kezdve a nemesi építészet végleg elveszíti kúriajellegét és átadja helyét a modern szabványlakóháznak, vagy esetleg a villaépítészetnek. A források szerint —, amelyek a XIX. századi, tehát a történeti Nógrád megyére vonatkoznak — a jelzett időszakban a megye területén 159 településen 422 nemesi lakóépület mutatható ki. (ld. a térképet).³ Ha felbontjuk a számokat és a megye területi változásait figyelembe véve vizsgáljuk a megosztást, az alábbi táblázatot kapjuk:

Megyerész	Települések száma	Kúriák száma
Mai megye	94	282
Szlovákia	57	117
Pest és Heves	8	23
Összesen:	159	422

Néhány következtetés adódik ebből, először is a térképet nézve. Feltűnő, hogy a mai szlovák terület mind a települések, mind a kúriák számát tekintve jelentősen alatta marad a mai Nógrád megyének. Ebben nemcsak azt kell látnunk, hogy ez a rész nagyságra nézve kisebb, mint a mai terület. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a jelentős különbség abból a földrajzi, gazdasági megosztottságból következik — illetve függősége annak —, amit a szakirodalom ezekre vonatkozóan már a múlt században kimutatott. Pl. Fényes Elek így ír erről 1837-ben: „...az északi rész, ti. a losonci járás majd egészen, a füleki járásnak felső csúcsa, azaz: a megyének egy hatoda hideg, zordon, a növényekre nem kedvező, a földek itt kövesek, terméketlenek őszi gabonát ritkán, tiszta búzát soha nem teremnek, hanem csak zabot, kolompért és főzelékeket... Ellenben a megyének déli fele a természet minden javaiban pazarlóság részesült, mert van búzája, bora, szénája, fája, gyümölcse bőséggel...”⁴

Losonctól északra, a szlovákok lakta hegyvidék alig biztosította a megélhetést, aminek elsődleges forrása a háziipar volt, azon belül is elsősorban a fafeldolgozás (kerék-, zsindey-, hordó-, deszkakészítés stb.). Losonctól délre, még inkább Balassagyarmattól Vác felé rendkívül termékeny, gazdag termőképességű vidék található. Ez a tény meghatározó volt a megye történetében, akár az iparfejlődést nézzük, vagy az agrárszerkezetet, s az ebből következő életmódkülönbségeket, akár a politikai szerepvállalás minőségét, s akár most a nemesség és így a lakóházak területi elhelyezkedését.

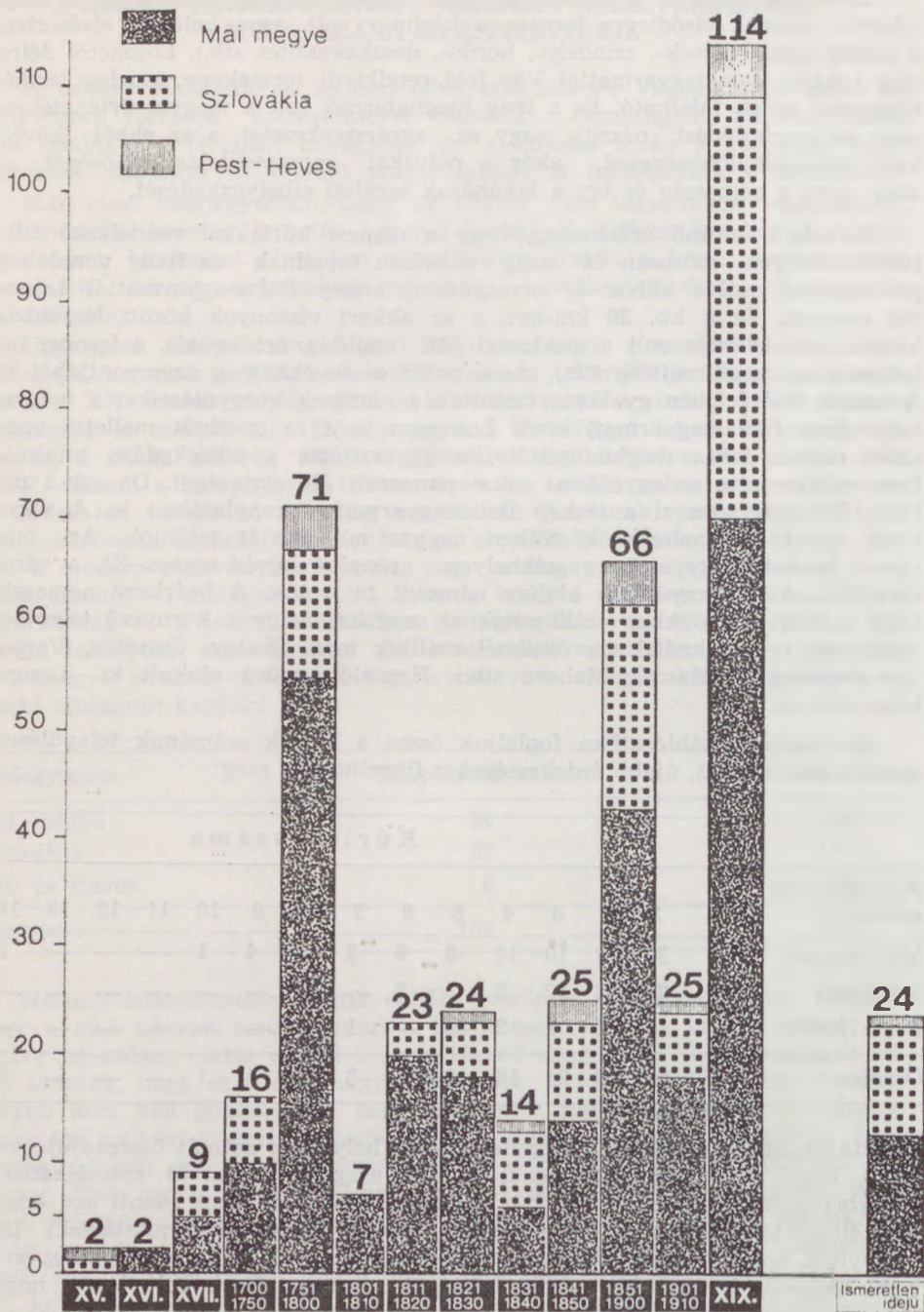
A másik feltűnő érdekesség, hogy a nemesi kúriákkal rendelkező települések milyen szorosan és nagy számban tapadnak az Ipoly vonalához, pontosabban szólva ahhoz az országúthoz, amely Balassagyarmattól Losoncig vezetett. Ez a kb. 30 km-nyi, s az akkori viszonyok között legjobban kiépített út jelentős volt a gazdasági élet (szállítás, értékesítés, a losonci országos piac megközelítése stb.), de a politikai tevékenység szempontjából is. A század első felében gyakorta tartották a nemesek közgyűléseit a megyeszékhelyen (Balassagyarmat) kívül Losoncon is, s az országút melletti, vagy ahhoz közeli lakás megkönnyítette, meggyorsította a közlekedést, minimálisan csökkentette az egyébként sokat panasztolt idővesztést. De ezt a politikai vonzást tükrözi a térkép Balassagyarmat viszonylatában is. A város körül 10—15 kilométeres körzetben nagyszámú kúriát találunk. Az már régóta ismert, hogy a megyeszékhelyen aránylag kevés nemes élt, a város inkább csak a közgyűlések idejére népesült be velük. A beérkező nemesek, vagy a helyi fogadókban szállásolták el magukat, vagy a környező településeken élő rokonaiknál, ismerőseiknél szálltak meg. (Szügy, Csesztve, Varbó, Szécsénykovácsi, Marcal, Mohora stb.). Hasonló gyűrű alakult ki Losonc környékén is.

Ha összesítő táblázatban foglaljuk össze a kúriák számának települések szerinti megoszlását, újabb érdekességeket figyelhetünk meg:

Kúriák száma														
A települések száma:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Mai megye	36	17	10	14	3	6	2	—	4	1	—	—	—	1
Szlovákia	28	12	10	2	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Pest, Heves	3	1	1	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Összesen:	67	30	21	18	6	8	3	—	4	1	—	—	—	1

Ha az egy, illetve két lakóépülettel bíró helységek számát összeadjuk, kiderül, hogy a 159 település közül 97-ben, azaz az összes 61 százalékában, aránylag csekély számú nemesi ház található. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem éltek többen az adott településen. (Vö. a nemességi kimutatással.) De bizonyítja, hogy valóban vagyonos, fejlett gazdasággal rendelkező nemest keveset találunk és nagyobb méretű lakóépület is keveseknek volt, lévén, hogy a források csak ezeket örökítették meg számunkra.

Harmadik megközelítésként vegyük szemügyre a lakóházak építésének idejét:

A periodicitás azért ilyen beosztású, mert csak a legritkább esetben adják meg, hogy a lakóház az illető évben már állt. (A grafikonon a XIX. sz. alatt a stílusjegyek alapján állapítható meg. A levéltári iratokból is csak azt tudjuk meg, hogy a lakóház az illető évben már állt. (A grafikonon a XIX. század első fele értendő.)

Mindenesetre az tény, hogy *a megyei nemesi építészeti legaktívabb időszak 1750—1850 közé esik.* (1850 utáni meglepően nagyszámú építtetés okait ezúttal most nem vizsgáljuk.) Századokra bontva így néz ki a megoszlás: XV. szd.: 2 épület; XVI. szd.: 2; XVII. szd.: 9; XVIII. szd.: 87, XIX. szd.: 273; XX. szd.: 25; ismeretlen építési idejű: 24 épület.

Tovább szűkítve az időrendet az alábbiakat látjuk:

Idő	1700—1750	1750—1800	1800—1850	1851—1900	1901—1911
Lakóépületek száma:	16	71	207	66	25
Az összes százalékára:	3,79	16,82	49,05	15,63	5,92

Kétségtelen tény, hogy a kb. 1770-től még erőteljesebben meginduló építkezés a XIX. század 20-as, 30-as éveiben éri el a csúcspontját. Ennek okai nagyrészt ismertek. Felsorolható közöttük a Mária Terézia korszakra jellemző nagyobb méretű építési láz (elsősorban a kastélyok vonatkozásában), a megváltozott gazdasági viszonyok és értékesítési lehetőségek ténye, a napóleoni háborúk hatása stb.

A megyei történetírás ez utóbbi szerepét a nógrádi gazdaságtörténetben még nem vizsgálta, így konkrét összefüggéseket még nem tudunk kimutatni. De, hogy voltak, azt a számok is jelzik. A XIX. század első évtizedeinek erősödő nemesi építészete mögött erősödő nemesi gazdálkodást is kell látnunk, amely csaknem egyenletes ívű ugyan, de köznemesi rétegenként minőségében más és más.

Nem tűnik haszontalannak, ha a nógrádi helyzet bemutatása után összevetésképp két területileg határos megyéről is hasonló adatokat közlünk. Meg kell azonban jegyezni, hogy Heves és Pest megye kúriáival kapcsolatban nem folytattunk levéltári kutatást (illetve csak minimális mértékben) és a két megjelent megyei műemléki topográfia kötetekre támaszkodtunk.⁵ Ezek a feldolgozások nagyrészt levéltári forrásokon alapulnak és így adataik biztosnak tekinthetők. Ugyanakkor csak a mai közigazgatási megyére érvényesek, így mi is az összehasonlításban csak a mai Nógrád megye területét vetjük alapul. A számok mögött látnunk kell mindazt a különbözőséget (terület, népességszám, nemességlétszám, szabad királyi városok megléte stb.), amelyek nem elhanyagolhatók. De a számok arányaikban még így is alkalmassak az összefüggések bemutatására.

Megye	Települések száma	Kúriák száma
Nógrád	94	282
Heves	47	155
Pest	87	307

Az összevetésnél kétségtávan kitűnik Heves megye területi kisebbségéből adódó jelentős eltérés. Ugyanakkor mindkét megyében voltak olyan telepü-

lések, amelyekben kiemelkedően nagyszámú nemesi lakóépületeket lehet találni, bár a műemléki leírásokból egyértelműen nem lehetett megállapítani ezeknek a pontos számát. Ilyen városok, falvak voltak pl. Eger, Gyöngyös, Pest megyéből pedig Vác, Gödöllő, Nagykőrös, Abony és Dabas.

Kúriák száma																		
Megye	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	14	18	19	25	31	44	
Nógrád	36	17	10	14	3	6	2	—	4	1	—	1	—	—	—	—	—	
Heves	28	10	3	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1	
Pest	39	15	13	5	2	2	3	1	1	—	1	1	1	1	1	1	—	

A területi aránytalanságoktól eltekintve megközelítően azonos Nógrád és Pest megyében az egy és két kúriával rendelkező települések száma, de nem sokkal tér el ettől Heves megye sem. (Nógrádban ez az összkúriáknak a 24,82 százalékát teszi ki, Pest megyében a 22,47 százalékát, míg Heves megyében 30,96 százalékát.)

Az építési időt bemutató táblázatban is találunk hasonló adatokat, amelyek azt igazolják, hogy a korábban vázolt gazdasági helyzet — építkezési tendencia összefüggés országos érvényű. (A szakirodalomban kimondottan hangsúlyozzák a Buda vonzáskörzetéhez tartozó közeli megyékben — így Pest, Nógrádban is — kibontakozó XVIII. szd. végi építkezési lázt.)

Megye	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	Ism.	Össz.
Nógrád	—	2 0,7 %	5 1,77 %	65 23,04 %	179 63,47 %	18 6,38 %	13 4,6 %	282
Heves	—	—	2 1,29 %	92 59,35 %	57 36,77 %	—	4 2,58 %	155
Pest	2 0,64 %	1 0,32 %	1 0,32 %	103 33,55 %	198 64,7 %	2 0,64 %	—	307

(A százalékok az összszerzők arányát mutatják.)

Szembetűnő a Heves megyei és a Pest megyei barokk építészet magas százaléka. Ami érthető is, ha olyan városokra gondolunk, mint Eger, Gyöngyös és Vác. Ennek oka alighanem abban is keresendő, hogy az említett települések fontos egyházi központok is voltak, s azok nemcsak az építészeket vonzották, de a nemességet is. Nógrád megyében nem alakultak ki ilyen jellegű és minőségű városok. A barokk stílust döntő többségében csak az egyházi épületek viselik:

Megye	1700—1750	1751—1800	1801—1850	1851—1900	1901—1911
Nógrád	10 3,54 %	55 19,5 %	136 48,22 %	43 15,24 %	18 6,38 %
Heves	46 29,67 %	46 29,67 %	50 32,25 %	7 4,51 %	—
Pest	29 9,45 %	74 24,10 %	184 60,13 %	14 4,57 %	2 0,65 %

(A százalékok az összszerzők arányát mutatják.)

Egyenletes a barokk építészet alakulása Heves megyében, kiugróan magas viszont a klasszicista lakóépületek száma Nógrád és Pest megyében. Ez a köznemesség létszámából is adódik. Ezek az adatok egyértelműen és jól bizonyítják, hogy mindhárom megyében a kúriaépítészet csúcsidezőszaka a XIX. század első fele. Ennek okáról korábban már szöltünk. Most csak kiegészítjük és ismételten aláhúzzuk, hogy egyrészt a lélekszám megnövekedésével, másrészt a nemesség időszakos gazdasági megerősödésével a magyar köznemesség életmódja, életszínvonala megváltozik. A kúriák száma magasabb lesz, de azok minősége —, mint később látni fogjuk — a nemesi rétegeknek megfelelően eltérő.⁶

A MEGYEI NEMESSÉG LÉTSZÁMA

A korábbiakban többször hivatkoztunk a nemesség számára, annak megoszlására. Erre vonatkozóan még nem készültek megyei számítások, s így jelenleg vázlatos áttekintésük sem ad pontos képet. (Nem is ez az elsődleges feladatunk, hanem az, hogy felrajzoljuk a lehetséges összefüggések hátterét e vonatkozásban is.)

A nemesség létszámának megállapítása a források esetlegessége, pontatlansága, csonkasága és nem egyértelműsége miatt nehéz. Ennek illusztrálására jó példa az 1754—55. évi országos nemesi összeírás. Ekkor többek között nem írták össze „a közismert és birtokjogon nemes” családokat. Ezt a nemesi kiváltságokhoz való ragaszkodás nem tette lehetővé. A megyében mindössze 800 nemeset vettek lajstromba, de csak a családfőket, illetve a felnőtt-jogú nemeseket. Így a szám szinte semmit sem mond, esetleg csak a névsor a családtörténet-kutatók számára.⁷

Valamivel egyértelműbb a kép az 1784—1787. évi összeírási adatokból. Az országos számok szerint ekkor Magyarországon 197.000 nemes élt, ez a férfinépesség 4,6 százaléka. A teljes létszám a családtagokkal együtt kb. ennek a duplája, vagyis az az ismert helyzet állt elő, hogy a XVIII. század végén minden 21. lakos nemesi rangú volt Magyarországon.⁸

Nógrádban 3230 nemeset írtak össze, ez a családtagokkal együtt több mint 6000 fő. A megye lakossága kb. 148 000, tehát az országos képnek megfelelő arány, vagyis a nemesség a megye népességének kb. 4 százaléka.⁹

Ha az összedatokat nézzük, láthatjuk, hogy az összeírt 51 megye közül Nógrád a középmezőnyben helyezkedik el, egészen pontosan a 21. a sorrendben a nemesség lélekszámát tekintve.¹⁰ Számunkra érdekesebb viszont, ha összevetjük a környező megyék nemességszámaival éppen a mi korunkban tárgyalt összefüggések jobb kimutatása érdekében:

	Nógrád	Heves	Pest	Zólyom	Hont	Gömör-Kishont
Nemes/fő	3230	5640	2956	685	1283	4968

(Pest megyébe nem számolták be Buda és Pest, Hevesben pedig Eger nemesének a számát.) Az mindenesetre látszik, hogy Nógrád és Pest aránya megközelítően megegyezik, ha a kastélyokhoz viszonyítjuk. Heves és Gömör megye kiugró nemesi lélekszáma közismert tény, annál meglepőbb tehát, hogy Heves megyében olyan kevés nemesi lakóépület mutatható ki. De erre is van magyarázat, amit Gyöngyös példáján mutatunk be. Tudjuk, hogy a XIX.

század elején a városban 250 nemes család élt, s ezek közül mindössze „80 volt a taksás házakkal is rendelkező birtokos földesúr, a többi pedig csupán a saját szabad fundusán és csak a saját gazdaságából élő armalista nemes.”¹¹ Nem csoda hát, ha nemcsak kúriájuk, de még nevük sem igen maradt hátra az utókori számbavételre.

Nem kevésbé érdekes adatok, bárha nem is teljes értékűek a subsidiális összeírások. Ilyen pl. az 1806-os insurrectiós kimutatás, amelynek során a megye 216 településén 673 családfőt vettek számba, akik birtokuk jövedelme arányában bizonyos összeggel járultak hozzá a nemesi felkelés kiadásaihoz.¹² 93 település volt az, ahol csak egy nemes élt, 41 településen pedig kettő. Tehát a települések több mint 60 százaléka alig találunk egy-két nemest. Ez jól érzékelhetően megegyezik azzal az adattal, amelyet akkor kaptunk, amikor a kúriák településenkénti megoszlását vizsgáltuk. (61 százalékot mutatunk ki.) A nagy számokat vizsgálva láthatjuk, hogy mindössze két faluban élt 10, egy-egy faluban pedig 11, 12, 15, 17, 19 és egy helyen, Losoncon, viszonylag sok: 35 nemes. (Mindehhez arányítva hozzá kell számolnunk a nőket, a kiskorúakat is.)

Nem tűnik feleslegesnek, ha megjegyezzük, hogy vagyoni helyzetükre is lehet következtetni az insurrectiós hozzájárulásból. 285-en mindössze 1–10 ft-nyi összeget fizettek, ennek megfelelően birtokuk is igen csekély lehetett. Alig kevesebb azok száma (226 fő), akik 11–20 forintot fizettek. Tehát 511 nemes, az összeírtak 75,92 százaléka szegény, birtokából megélni alig tudó személy. 75 nemes 21–100 ft-t fizetett (11,14 százalék), 70 fő 101–500 forintot (10,4 százalék), 10-en 501–1000 ft-t (1,48 százalék), s mindössze heten, azaz az összeírtak 1,04 százaléka fizetett 1000 ft-on felüli hozzájárulást.

Nagyon hasznos lenne ezt összevetni egy birtokösszeírással, de ilyen az egész megyére kiterjedően még nem került elő. Egyes járásokra vonatkozóan akadnak, mint pl. a kékkői járásé 1840-ből.¹³ Itt a birtok utáni jövedelmet írták össze ezüst forintban. 899 fő neve szerepel a listán. Eszerint 1–10 ft-nyi jövedelme 150 nemesnek (16,68 százalék), 11–50 ft-nyi 235 nemesnek volt (26,14 százalék). Azaz mindenképpen a legalacsonyabb jövedelmű volt a járás nemesének 42,82 százaléka! De nem volt vigasztalóbb a helyzet a továbbiakban sem: 51–100 ft között csak 152 (16,9 százalék), 101–500 ft között pedig 274 (30,37 százalék) nemesnek volt a jövedelme. 501–1000 ft-nyit jövedelmezett a birtoka 39 nemesnek (4,33 százalék), míg 1000 forint felett 49 nemest írtak össze, ami 5,45 százalékot tesz ki. Alighanem e két utóbbit tekinthetjük a vagyonos köznemesség rétegének. Tehát általánosan jellemző — a megyére is — a kisnemesség, a kisbirtokosság megléte és túlsúlya, valamint a vagyonos köznemesség csekély aránya.

Számunkra most a legérdekesebb egy 1841-es nemesi összeírás, amely egy közgyűlési határozat nyomán született. (Feltehetően a nagy botrányt kiváltó, visszaélésekkel teli 1839-es országgyűlési követválasztások következtében).¹⁴

Ebben az összeírásban a felnőtt, szavazati jogú nemes férfiak szerepelnek, akiknek a száma megközelítően 4000, egészen pontosan 3994. Ezt kiegészítve a kiskorúakkal és a nőkkel kb. 8–8 és fél ezer nemessel számolhatunk a megyében, ami megközelítően az összlakosság 4,5 százalékát adja. (1841-ben a megye lakossága 190 000 fő volt).

Ha csak az összeírásba felvett 4000 nemest nézzük, ők 270 településen éltek, ami átlagban helységenként 14–15 nemest jelentett. A valóságban ennél jobban megoszlottak a számok. A legkevesebb, azaz egy-egy nemes 42

településen élt, míg a legnagyobb szám 239. Ennyien voltak Losoncon. Emlékezhetünk, már az 1806-os összeírásban is itt találtuk viszonyítva a legtöbb nemeset. A kimutatás szerint 1—10 nemes élt a 270 település közül 222-ben, az össztelepülések 82,22 százalékán, azaz a túlnyomó többségén. Ez mindenképpen a nemesség szórtságára mutat. Ha a leginkább lakott településeket nézzük, a már említett Losonc áll az első helyen. Az itt élő 231 nemes az összesnek az 5,77 százaléka. (Ami azért is meglepő, mert Losonc ekkor már a legjelentősebb megyei település, amely mind külsejében, mind szellemében polgári jellegű.) 137 nemes élt (3,42 százalék) Szécsényben és Cserhátszentivánban. 107 nemes élt (2,67 százalék) Ebecken, 101 Nagygécen, 94 Balassagyarmaton, 91 Rimócon, 79 Nagylócon, 78 Erdőtarcsán, 56 Szügyön, 51 Becskén. Ettől lefelé már erős szóródást találunk a számokat illetően. Általában csak egy-egy településen fordul elő nagyobb számú nemes, de akad 24 nemeslakta település hat, 29 nemeslakta négy stb.

Mindez jól nyomon követhető a térképen. Ez a vonal, illetve vonzáskör, amelyet Balassagyarmat és Losonc közé és köré rajzoltunk, a nemesség számbeli megoszlásában is kimutatható.

Természetesen voltak kuriális települések ottól a vonaltól eltérően másfelé is. Ilyen pl. Erdőtarcsa, Cserhátszentiván, Magyargéc stb. E két utóbbiból egyetlenegy sem, illetve csak egy kúriát ismerünk, ami azt jelzi, hogy az ott élő köznemesség alapvetően az armalisták közül került ki.

Az életmódról azt is meg lehet említeni, hogy az összeírásban 351 esetben említették meg a nemes nevének feltüntetésénél foglalkozását. Kimagasló az egyházi hivatásuk aránya. Lelkész, plébános, káplán összesen 110 volt. A gazdaságban dolgozók között találunk 10 tisztartót 17 ispánt. Szellemi foglalkozású (ügyvéd, írnok, tanító, orvos, mérnök) 23 fő. Kézműves, iparos 13 fő (szűcs, szabó, szűrszabó, kőműves, takács, kovács, tímár, festő). Jeleztek még hat hajdút, 2 kocsmárost, 1 harangozót, 3 bérest, 1 inast, 1 kocsist, 1 juhászt, 1 kondást. Ezek a foglalkozások már egyértelműen mutatják — ha csak jelzőszerűen is — *a nógrádi köznemesség vagyoni megosztottságát, az ebből következő gazdasági-életmódi erős differenciáltságot.*

A KÚRIÁK SZERKEZETE, ELRENDEZÉSE, ÁLLAPOTA

A korábbiakban általában a nemesi lakóépületekről szoltunk, s csak időnként említettük a kúria nevet. Bár ez szinoníma problémának látszik, de több annál. Kúria alatt a korábbi évszázadokban a nemesi telket értették, később kastélyt és udvarházat egyaránt, s csak a XVIII. század második felétől válik egyértelművé a szó jelentése. Ez olyan épület, amelyet jellemez többek között az „egyszerű téglalap alakú alaprajz egyszobasoros beosztás, a homlokzat előtt végigfutó tornác.”¹⁵

Általában ilyen értelemben használjuk a továbbiakban a kúria megnevezést. Bár a korabeli gyakorlat sem volt egyértelmű. Mocsáry Antal említett monográfiájában ilyen kifejezéseket találunk: „úrilak, kedves lakhely, residentialis lakhely, tsendes úri lakás, szép kinézésű ékes lakhely, régi cúria stb.” Jelen munkánkban a kastély alatt csak a mánási, főúri emeletes lakóépület értendő. Bár tény, hogy voltak köznemesi emeletes lakóépületek is,

de ezek összességükben és minőségükben alatta maradtak az előbb említett kastélyoknak, s ezért az egyöntetűség kedvéért ezeket is a kúriák csoportjába soroljuk be.

A felmérés alapja ezentúl a levéltári forrásanyag. Noha jóval kevesebb épületről találunk adatot (47 db), mégis ezt a lehetőséget választottuk. Ugyanis az eltelt évszázadok, évtizedek alatt a lakóépületek alapos, mondhatni teljes átalakításon mentek át. Belső térkiképzésük, tetőszerkezetük, környezetük számos átépítés, rendezés „áldozata” lett. Talán egyedül az építőanyaguk az, ami változatlan maradt. Ezért választottuk a levéltári forrásokat, mint hiteles kortársi leírásokat a XIX. század első felének nemesi lakóépületeiről.

A már jelzett 47 kúria és kastély szobák szerinti megoszlása a következő:

	szám												szám
Szobaszám	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	14	kastély	nélk.
Kúriaszám	3	7	8	4	3	2	2	2	2	1	2	4	7
Az összes													
százaléka	6,3	14,8	17,2	8,5	6,3	4,2	4,2	4,2	4,2	2,1	4,2	8,5	14,8

A kastélyokban a szobák száma jóval meghaladta a 20–30-at. (Szécsény, Divény, Gács, Nógrádverőce). A szám nélküli rovatban azok a kúriák szerepelnek, amelyekről több-kevesebb részletességű leírás maradt ugyan, de a szobák számát nem adták meg.

A táblázat világosan mutatja még ilyen kis arányok mellett is, hogy jellemző volt a kevés szobájú, kisméretű kúria. Ez látszólag a vagyoni helyzettel függ össze, de nem minden esetben. Mindenesetre arányaiban sokat mond a megveit köznemesség vagyoni helyzetéről. A leggyakrabban a 3 és 4 szobás kúriák fordulnak elő. Úgy látszik a családok létszámának, az életkörülményeiknek és vagyoni helyzetüknek ez felelt meg leginkább. Feltételezhetően az ilyen építők a köznemesség birtokos rétegéhez tartoztak, még na nem is a leggazdagabbak közé. Hasonló kúriát említ pl. Pulszky Ferenc nagyszülei Sáros megyei birtokáról írván. Itt az épületben konyha, kamra, cselédszoba volt. A három szoba közül az egyik ebédlő, a kisebb szobában a nagymama lakott, „a harmadik, nagyobb szoba a kertre nyílt, ez kitünőbb vendégek számára volt berendezve.” Hasonló példa az ország másik végéből: Berzsenyi Dániel 1812-ben építette fel új házát. Mint apjának írja, a ház: „négy szobából és konyhából és kamrából áll...”¹⁶

A kiegészítő épületelemeket vizsgálva nem tudunk azonos mennyiségű adatokat adni. Ugyanis nem mindegyik összeírás tüntette fel részletesen azokat. Így pl. csak 32 esetben olvashatunk konyha meglétéről, pedig kétségtelen, hogy konyhának mindenhol lennie kellett. (Néhol kettő is akadt.) Ugyanez a helyzet az élelmiszerkamrával. 33 helyen említik, de ez minden kúria lényeges, ha nem is egyforma tartalmú eleme. Többször előfordul, hogy az épületben két, három, sőt egy ízben négy kamra is található.

Pitvarról mindössze 3 esetben tudunk, s tornácról is csak hat forrásban emlékeznek meg. Pedig az antik építészetből átvett oszlopsor, vagy szerényebb kivitelben és anyagból néhány oszlop, a korszak szinte minden kúriájának elengedhetetlen tartozéka.¹⁷ Valószínűleg annyira az épület szerves részének tekintették, hogy külön feleslegesnek tartották felírni. (Ugyanígy az anyékszéket, amelyet mindössze három helyen jeleznek.)

A mindössze 9 cselédszobával már nem ez a helyzet. Ez a kevés számú (az összepületek 19 %-a) lakótér egyértelműen a vagyoni helyzet függvénye, hiszen ahol a gazdaság nem teszi szükségessé cseléd foglalkoztatását, ott a cselédszoba is felesleges.

Pince kivétel nélkül minden megyei nemesi lakóépület alatt húzódott! Ennek okai közismertek, de megjegyzendő, hogy ebben a korban Nógrád híres bortermő vidék, egyes borai, pl. az ecsegi a legkiválóbbak közé tartoznak.

Az épületek építőanyagáról is találunk említést. Leggyakrabban a követ használták. A kő alapú, valamint a részben, vagy teljesen kőből épült kúriák száma 27. Téglából mindössze 8 kúriát építettek. Ez ellentmond annak az általános megállapításnak, — legalábbis Nógrádban, — mely szerint az épületek anyaga téglá, esetleg vegyes falazat.¹⁸

Tíz lakóházról ismert, hogy vályogból épült. Egy érdekesség: Podrecsányban volt egy teljesen fából készült kisebb kúria. Több ízben (hét esetben), csak annyit tüntettek fel a források, hogy az illető épület „keményszerekből” készítettett, ennek minősége ismeretlen.

Ugyancsak ellentétben az általános megítéléssel, a kúriák tetőzete túlnyomó többségben sem szalmából, hanem zsindelyből készült. Összesen 27 kúriáról írják ezt, míg szalmafedél mindössze 7 kúrián található. A drágább cserép pedig csak öt épület tetejét díszítette.

Ezek az aránylag olcsóbb építőanyagok (kő, faszindely) a megye földrajzi helyzetéből, természeti kincseiből adódtak, erre korábban utaltunk már.

A kúriák méretét tekintve három csoportot lehet megkülönböztetni. Az elsőbe a 20 méternél kisebbek kerültek. Átlagos hosszúságuk 17 méter körül van, szélességük pedig 6 méter. Alig-alig különböznek a jobbágysok házáitól, vagy éppen saját gazdasági épületeiktől. Pl. Lisznai Erzsébetnek a háza 17x5,5 méter, ugyanakkor az istállója 17x3,5. Kelemen András vilkei jobbágy háza 18x5,5 méter, benne egy szoba, egy pitvar, egy kamra. Fából épült, a teteje zsúppal fedett. Ezen felül volt még pálinkaháza, istállója és sertésólja is.¹⁹

A második csoportba a középmeretű kúriákat lehet sorolni, ebből van a legtöbb. Hosszúságuk általában 20 és 30 méter között van, szélességük 9—10 méter.

A harmadik csoport a nagyméretű kúriáké. Itt találunk 40, sőt 50 méter hosszúságú és 15 méter szélességű épületeket is. A kastélyok mérete mindezeket is meghaladta.

Ezeknek a kúriáknak általában egyenes vonalú az alaprajza. Mindössze két esetben ismerünk ettől eltérő alakút. Egyiküknek „L” formája volt, a másikkal két előugró szárnya.

Az épületeket rendszerint kertek vették körül. 8 helyen találunk házikertet, 10 ház mellett gyümölcsöskertet és 11 díszkertet, parkot említenek. Kerítésről csak 8 kúriánál szólnak a források.

Mindezek után, ha nem is teljes részletességgel (ez egy későbbi feldolgozásunk témája) érdekes szemügyre venni a kúria állapota és a tulajdonos vagyoni helyzete közötti kapcsolatot. Sajnos a forrásaink itt sem következtetések. Sok helyen egyetlen egy adatot sem adnak a gazdaságról, másutt csak részletet említenek, tehát egzakttal pontossággal ott sem tudunk számolni.

A kúriák nagysága, építőanyaga, állaga és a tényleges vagyoni helyzet között igen nagy az eltérés. Két konkrét példa. Sipeki Balázs szerény méretű,

hámoszobás kúriában élt Varsányban. Itt, Legénden és Sipeken volt birtoka, kb. 700 hold szántó, rét, erdő. Maga a ház a kisebb típusúak közé tartozott, kőalapon vályogból épült, szalmafedél borította, de a birtok évi tiszta jövedelme elérte a 3000 Ft-t.

Ugyanakkor Kamanházy Ferenc Felsőpencen 8 szobás kúriában lakott. Itt és Felsőpetényben a birtoka kb. 125 hold kiterjedésű, az éves jövedelme pedig alig haladja meg a másfél ezer forintot. Pedig a kúria első pillantásra igen tetszetős: kő alapon téglából épült, cseréptető fedte, és a ház előtt kis kertecske húzódott.²⁰ (Az ősök vagyona lassan elfogyott, de a korábban épült kúria a fenntartás minden gondjával megmaradt....)

Bizonyos ház nagyságig, illetve szobaszámig rendkívül eltérő vagyoni állapotot lehet kimutatni. Néhány példa erre. Sebestyén Eszter 2 szobás kúriában élt Panyidaróczon, ahol 384 holdnyi birtoka volt (szántó, rét, erdő). Ennek a teljes értéke 18 775 Ft-t tett ki. Még négy helyen volt háza, birtoka, amelyek mértékét nem mutatta ki az összeírás. Ezzel szemben a szintén kétszobás kúriában élő szklabonyai Révész Jánosnak alig több mint 50 holdnyi birtoka volt.²¹

A hámoszobás kúriatulajdonosok között Kacs Kovics József balassagyarmati nemes volt a legvagyonosabb. Összesen 1712 holdnyi birtoka volt (ebből 1174 holt az erdő) aminek értékét 55 031 forintra taksálták. Gazdasági épületei számosak: cselédház, pálinkafőzőház, pajta, prësház, disznóól, méhes stb. 5 jobbágy, 9 zsellér élt birtokán. Állatállományát 9 tehén, 2 borjú, 4 ökör, 4 ló, 8 disznó, 280 juh, 12 köpű méhes alkotta. S egy különlegesség, amit kiskürtösi részirtokán így írtak össze: „Nevezetes főkeképp tekinthető még a kiskürtösi határban a temérdek köszén, mely máris látható rétegeiben rejlik a határ fele részén, de még eddig műveletlenül.”²²

Hámoszobás kúriában élt Ebecken Hachy István is. De az ő birtoka mindössze 51,5 holdat tett ki. Vagyonáról csak annyit tudunk, hogy tulajdonában volt 24 juh, 2 ló 1 tehén, 1 tinó, és 1 disznó.²³

És a példák sorolhatók még tovább. A 9–10 szobás kúriákkal kezdődően mutatható ki az az összefüggés, amely a lakóépület és a birtoknagyság közötti valós állapotot mutatja. Tehát ez az a határ, amelytől a források alapján oiztosan tudni, hogy ilyen nagyságú kúria valóban vagyonos köznemes tulajdonában volt.

A látszat és a valóság éles kettészakadásának rendkívül mély társadalmi okai vannak. A legfontosabb, amit már korábban is érintettünk, a nemesség erős osztálytagozódása. A megyei vékony birtokosréteg még felszínen tarthatta magát, közülük kerültek ki a megyei politika irányítói. Ugyanakkor láttuk, hogy nagyszámú volt az armalisták, a birtoktalan nemesek száma. Ennek ellenére az ő szerepüket sem lehet lebecsülni a politikai mozgalmakban. Készséges eszközei voltak a kormánynak, amikor felheccelt állapotban a liberális kérdések és az azokat képviselő nemesek ellen kellett szavazni. (Lásd például az 1839-es, vagy 1847-es nógrádi követválasztásokat.)²⁴

A másik fő ok kétségtelenül a gazdálkodás mikéntjében rejlik. A korszerűtlen, elavult mezőgazdasági kultúra, a Nógrádot egyébként is súlyosan érintő értékesítési nehézségek, a megváltozott piaci helyzet mind elviselhetetlen terhet jelentett. A tagosítatlan határ. (Hachy Istvánnak 40 hold szántója 26 tagban, Bibithy Horváth Gedeonnak 27 hold rétje 8 tagban állt művelés

alatt stb.²⁵ a kétnyomásos gazdálkodás még mindig erős megléte, az állattenyésztés korszerűtlensége mind gondot okozott. És az is igaz, hogy a jobbágnak nem csak a lakóháza, de sok esetben a birtoka is különb volt, mint a már csak a kiváltságait őrző egyes köznemesi rétegeknek.

Mindezek mögött látnunk kell a napóleoni háborúkat követő dekonjunkturális évek hatását is. Ezt mutatják az eladósodások, amelyek már túllépték a birtok tényleges értékét is. A már említett Sebestyén Eszter birtokának értéke 18 775 forint volt, a felvett kölcsöne 20 179 forintot tett ki. Szentiványi László varbói birtokának éves jövedelme 5158 forint, s adóssága volt 11 400 forint.²⁶

Nagyon kevesek azok, akik haladva a korrallal, minőségben mást akartak kezdeni. Ilyen korai kapitalisztikus törekvéseket látunk a gazdálkodásban Ebecken Tihanyi Ferencnél, akinek a rima-brézói vasgyártó egyesületben 6000 Ft-nyi részvénye volt. Török Jánosnak Podrecsányban pipagyára működött, s néhány nemes buzgalmát és érdeklődését látjuk az 1845-ben alapított losonci bőrgyárban. Forgách János részvényes a gácsi posztógyárban. Blaskovits Pálnak kő- és agyagbányája volt Kálnón. De itt említhető meg Kacs Kovács József is, akinek szénbányájáról már szóltunk. Az ő családja egyébként kitűnően igazolja azt, hogy volt a nemességnek frissebb gondolkodású, szélesebb látókörű rétege. Apja, mint szegény köznemes először gazdatiszl lett, majd később Mohorán kisebb gazdaságot bérelt, s takarékos életmódjával nagyon megerősödött, amit mi sem jellemez jobban, hogy módjában állt öt fiúgyermekét iskoláztatni, valamennyien jogot végeztek.²⁷

Továbbá igaz az a tény is, hogy a gazdasági bajok további forrása a „fényűzési kórság” volt. De ez inkább csak a kisebbik összetevője a gondok gyökerének. Ezt a már szinte minden mindegy hangulat szülte, a kiútatlanság és a kilátástalanság szorításában vergődő ember kétségbeesett virtusa.

Gazdag a kortársi irodalom az erre utaló megjegyzésekkel. 1846-ban a Pesti Hírlapban pl. így írnak: „A százholdas földesuracska négyeszeg mérföldekkel bíró dynastiákat szeret kedvteléseiben és szenvedélyeiben utánozni... míg a megyei hivatalok lépcsőin, pénzen vett korteserőre támaszkodva, fokonként emelkedik a hamis fényárba vakult, öncsinálta tömeggőzben bódult tekintetes úr — vagyon állapota ellenkező arányban süllyed.”²⁸

S, hogy ez nem csak a megyében volt, bizonyítja azt az 1846-ban nógrádi birtokossá és lakossá lett Pulszky leírása is. Apja Eperjesen igen takarékosan élt, de „háza minden barátnak és atyafinak nyitva állt,” szerette a vendégeket, ebédre, vacsorára szívesen marasztalta az éppen ott levőket. „Károly napján pedig rendesen nagy ünnep volt a háznál, az egész vármegye eljött boldog névnapot kívánni, s meghívatott estére bálra, mely a vármegyében a legfényesebben tartott.”²⁹ (Nem a vendégszeretet kifogásolható, hanem a túlzásba vitt, elvárászerű, s a lehetőségekhez képest nagyvonalú vendégeskedés mindennaposága.)

Ez a szellem öröklődött. Mocsáry többször említett művében már 1826-ban éles szavakkal ítéli el az ifjúságot: „erköltstelenek, mindig arról gondolkodnak, kit kellenék tsábító hálójokba keverni, a közhivatalokra elégtelenek, hanem a pénzvesztégetésre, fényűzésre... igen alkalmatosak, örökségbe kapott birtokaikat... elpazarolják.”³⁰

Éz a mentalitás a számos összetevővel elvezet oda, amit így lehet sum-
mázni: „...az a lényeg, hogy a birtoklás látszata legyen meg, ha már a való-
sága nincs is.”³¹

Mindezekén túl a bomló vagyoni helyzetnek, eladósodásnak a remény-
telennek és a kiúttalannak látszó életformának volt még egy tragikus követ-
kezménye, s ez pedig az ősi család morális széthullása. Gyakoriak, szinte
mindennapiak az olyan perek, amelyekben gyermekek fordulnak szembe
apáikkal, testvér a testvérrel, anya a gyermekével a filléres, de nekik eset-
leg életet jelentő vagyontárgyakért, a pár hold földért. Összevesznek az örök-
ségen, marakodnak a hagyatékon, majdhogy nem vért ontanak vékony sáv-
nyi határkiegészítésért.

Kamanházy Ferenc felsőpenci birtokának összeíratását így indokolta meg:
„A végső intézet nélküli meghalhatásomból, Nőm és Magzatjaim közt támadó
botránkoztató ízetlenségeknek, vizálgodásoknak és kevés vagyonomra néz-
ve, az osztállyal járó versengéseknek utolsó rendelkezéssel elejét venni akar-
ván...”³² kérte azt.

Mazaksányi Ignácot leánya, Franciska perelte be, s a hosszan elnyúló,
sértegetésekkel teli eljárás során az apa dühében egy ízben így fakadt ki:
„Van bizony nekem elég adósságaim, melyet annyával tettem, hosszas beteg-
sége miatt, csak azokat bírnám fizetni, s úgy majd várhat tőlem holtom után
valamint, de ily háládatlan gyermeknek ki atyát vén kutyának, vén huncut-
nak, vén disznónak merte több ízben nevezni keresményemhez semmi köze
— ha marad is valamicském, annak hagyom, akinek akarom.”³³

A KÚRIÁK KÖRNYEZETE

Ha a nógrádi falvakban álló kúriák helyzetét vizsgáljuk, látjuk hogy azok
az esetek túlnyomó többségében a faluban, a falu közepén helyezkednek el.
A településen kívül, festői parkban mindössze két kúriát ismerünk a forrá-
sokból. Az egyik Muslay Imrée Nagybodonyban, a másik Török Jánosé Pod-
recsányban. Ez a tény jelzi, hogy ezek az épületek a lakócélok mellett a gaz-
dasági központ funkcióját is betöltötték.

Hogy ez mivel járt, arról Széchenyi István így ír. „Homloka az utcára, a
háta az udvarnak, s emögött kert, gazdasági épület. Por, kocsizörgés, gulya,
nyáj, sertés, kutya, stb. egy oldalról: liba, kacsa, megint kutya és a gazdaság
minden fertelme más oldalról... Ki nem barátja a lármának, lúd- és kacsafe-
cségesnek, kutyaugatásnak, s ilyennek... nem fogja magát ily lakban jól érez-
ni.”³⁴

A lakóknak ez viszont nem volt kényelmetlen. Itt éltek, ebbe születtek
bele, természetes, hogy ezek a „környezeti ártalmak” számukra közömbösek.

A kúriát közvetlenül körülvevő, vagy éppen a birtok más területén levő
gazdasági épületek típusukat tekintve mindenhol azonosak, de adódtak kivé-
teles, ritkaságszámba menő gazdasági épületek is.

A leggyakoribbak: istálló, ló, tehén és esetleg külön az ökrök számára. Ezek
rendszerint vályogból épültek, szalmafedelűek. Akadt persze kivétel is, ahol
az istálló jobb anyagból készült, mint máshol egy szegényebb nemes lakó-
épülete. Ilyen volt pl. Szentiványi Medárd varbói istállója, amely 19 öl hosz-
szú és 4 öl széles (35,9x7,5 m.), kő alapon vályogból épült, zsindelytető fed-
te.³⁵

Ezután következnek a kisebb állatok óljai, közülük a sertésólakat, a híd-lásokat említik a legtöbbször, a baromfiólakról csak ritkán ejtenek szót, ennek megléte mindenhol természetes. A juhakol és a vele egybeépített juhász-ház csak nagyon ritkán állt a belső telken, általában egy távolabbi, falun kívüli birtoktesten építették fel.

Majd mindenhol meglevők még a kocsiszín, a szénapajta. Kisebb magtárak is sorakoztak az udvaron helyenként. A préház rendszerint a szőlőben volt a pincével egybeépítve, vagy amellett, már ahol egyáltalán volt szőlője a nemesnek. Rendkívül gyakori, szinte mindenütt szerepel a palinkaház, a benne levő réz főzőedényekkel, felszerelésekkel együtt. Elég gyakori, bár nem általános a méhes is. Ez rendszerint a belső kert végében húzódott meg.

A nagyobb nemesi birtok mellett találni tégláégető házat, azaz kisebb tégláégető műhelyt, ahol a birtok részére szükséges építőanyagot készítették. Az uradalmakban, Szécsény, Gács, Divény jelzik ezeket elsősorban, de volt ilyen néhány tehetősebb köznemesnek, pl. Prónay Károlynak is Ipolykür-tön.³⁶

Akadtak egészen ritka és különleges épületek is. Pl. Kálnón Blaskovits Pálnak gubacszáritó házat, Prónay Károlynak jégvermét, Mocsáry Károlynak Liptagergén sajházát említik. Balassa Sándorné divényi uradalmának podluzsányi pusztáján egy fürdőházat tartott fenn. Kőből és égetett téglából épült, szindelytető fedte. Hét fürdőszoba volt benne, azokban 12 fürdőkád, „amelyekbe két sor rézcsövekben, és azokban levő csapokon hideg s meleg vizet lehetett a kádba eresztetni.”³⁷

Ugyancsak egyedülálló építménye volt Mocsáry Károlynak, aki Liptagergén a residentialis ház mellett egy lovaglóliskolával rendelkezett, amely „tölgyfa oszlopokon gerendákkal elkerítve van.”³⁸ A gazdasági fejlődésre utaló épületeket, s egyúttal a vállalkozási szellem meglétét már korábban is jeleztük (Kacs Kovács József, Tihanyi Ferenc, Forgách János, Blaskovits Pál, Török János.)

Túl sok kertet nem említenek a források. Veteményeskerttel valószínűleg mindenki rendelkezett noha csak 8 ízben írnak róla. (Feltehetően kis méretük miatt.) Több mint érdekesség, hogy a gácsi kastélynak 16 holdas zöldségskertje volt (másnak szántóföldje nincs annyi), s „naponként 40 személyre számítható udvart” láttak el.

Gyümölcsöskestről 10 helyen olvashatunk a forrásokban Ezek tartalmáról, méreteiről keveset tudni, általában szilva-, körte-, meggy-, almafa található bennük. Terstyánszky Zsigmondnak 600 db-os gyümölcsöskestrje volt Pusztaberkin. Jakabfalvy Antal kisaranyi birtokán 1700 szilvafát írtak össze. Ezzel szemben a Kosztolányi testvéreknek mindössze egy alma-, egy körte-, egy meggyfa és egy szederfa (eperfa) állt a kertjében.³⁹

A kúriák értékét, szépségét feltétlenül növelték a díszkertek. A levéltári forrásokból tizenegyet ismerünk meg, de Mocsári monográfiájában több helyen szükségesnek látja megemlíteni a díszkertek meglétét az illető földesúr neve mellett. Ezek általában angolkertek, tehát a természethez jobban igazodva esztétikus és harmonikus környezetet adtak. E parkok mérete is természetesen az illető nemes vagyoni állapotának függvénye volt.

Forgách Pálnak uradalma középpontjában Szécsényben, a kastély alatt kb. 20 hold nagyságú „anglus” kert található három üvegházzal. Mocsáry még

azt is hozzáteszi, hogy a kert fáinak, növényeinek száma csaknem „kétezerre megy”, s ékesíti még ezt két tó, fácánoskert, néhány mulatóépület stb.

Mocsáry Károlyné már jóval kisebb és szerényebb, noha külsőségeiben igyekezett a mágásokat utánózni. A kőfallal, illetve borókasövénnel kerített parkban „csinosan körülnyírt gyertyánfák, gyertyános alék, s közel a kert kijárásához egy nagy hársfa, alatta deszka ülőpadok” — vannak, és kanyargó sétautak díszítik.

Török János podrecsányi birtokán a díszkertben már gyümölcsfák is sorakoztak. a praktikumra is gondoltak, ahogyan leírják „...és. még a hajdan-korban nagy szorgalommal ültetett s figyelemmel ápolt fenyők — a legválogatottabb gyümölcsfák, szőlő, virágok, rétek egymást felváltva a szemet nemcsak gyönyörködtetik. hanem a tulajdonosnak kellőképpen jövedelmeznek is.” Hasonló elrendezésű Baloghy Antal kertje Pusztaberkin is ahol a díszfák és gyümölcsfák mellett ott volt a méhes, egy kis halastó és néhány mulatóépület.⁴⁰

Mindezekeken felül díszesebb kertje volt még Varbón Szentiványi Ferencnek, Kisterenyén Gyürki Pálnak, Alsó-Sztrégován Madách Imrének („nagy kiterjedésű, s benne erdő, szőlő, rét, fürdőház és egyéb hasznos szépségek látszanak”), Vidafalván Kubinyi Andrásnak. Karancsságon Kubinyi Gáspárnak, Salgótarjánban Jankovich Antalnak, Cserhátsurányban a Sréter családnak stb.⁴¹ A nevek is mutatják, csak a vagyonosabb, műveltebb nemesek gondoltak — és tehették meg — díszpark létesítésére.

A KÚRIÁK BERENDEZÉSE

A megmaradt nemesi birtokösszeírások között csekély számúak azok, amelyekben a vagyoni helyzetükre, lakásukra vonatkozó több-kevesebb részletességű adat található. Ezek azonban nem csak szemléletes, de általánosítható képet is adnak a berendezésről.

A kúria külsejét igen jól jellemzi ha leírjuk pl. Tornyos Mihály penci kúriáját.⁴² A háromszobás épületen összesen 10 ablak és 7 ajtó van. Ebből az első szobán 3 ablak, a második szobán 2, a szobalány szobáján 1, s a konyhán is 1 ablak. (A többi három feltehetően az udvari részre nézett.). Az ablakokon zsalugáter, de tettek rájuk keresztvasat is. A konyha téglá-, a szobák deszkapadlósak. A két szoba sík mennyezetű, míg a szobalányé boltozatos. A szobákban egy-egy kályha található, a konyhában pedig egy tűzhely és főzőkatalanok. Az épület előtt oszlopos ambitus húzódik.

Hasonló a kép Révész János szklabonyai házában. Három szoba van itt is. az úriszobán 3 ablak, az ún. cselédszobán 2, ezeken zöldre festett zsalugáter díszlik. A szobák deszkapadlósak, de kályhák helyett „zöld mázú kemence” adja a meleget.

Általában ilyen kép fogadja a látogatót, bár az épületek többségében a mennyezet dongaboltozatos, csak egy, vagy két szoba sík mennyezetű. (Rendszerint az ebédlő.) A fűtőeszköz a legtöbb helyen kemence.

Gyakori megjegyzés a leírásokban, hogy az épület rossz állapotban van. Ilyen kifejezéseket olvashatunk: „fél kopottságú, rossz karban levők, igen

rossz karban levő épületek, dűlőfélben levő stb.” Mocsári Károly liptagergei házaról szükségesnek látták megjegyezni, hogy azon a pincétől a padlásig hatalmas repedés húzódik.

Ila a kúriák belsejét nézzük, itt is magától értetődő az a tény, hogy a vagyoni helyzet meghatározza annak színvonalát. A berendezésre a tipikus bútorok megléte a jellemző: nyoszolya, kanapé, fiókos kaszni, láda, pipatórium, támlás- és karosszékek, asztal, tükör, óra stb. Ábrázolások híján korántsem tudunk hiteles képet adni ezek kinézetéről, anyagáról, készítőiről ír. Mindenesetre amit Voit Pál a kúriák gazdag és jó állapotú berendezéseiről ír, nem állja meg a helyét a vagyonleltárak ismeretében Nógrádban.⁴³ Gyakori megjegyzés a bútorok ismertetésénél pl.: „reperáció alá való”. De ettől függetlenül is igazán nívós berendezést még a **vagyonos** nemesek háza közül sem mindegyikben találunk.

Hachy István ebecki, háromszobás kúriájában az alábbi bútorok szerepeltek: 6 ócska karosszék, 6 faszék, 2 nyoszolya, 1 tükör, 1 stock óra, 53 falonfüggő kép, 3 fiókos kasznyi, 1 kasznyi, 1 kis asztal, 2 rossz nyoszolya. Mindezekon kívül kisebb ingóságok: 2 dunna, 4 vánkös, 2 lepedő, 1 alsó és egy felső dunna, porcelán csészek, „kávőörlő malmotska”. Továbbá egy „restaurationalis sebhellyel ékes kard” (ezt feltétlenül meg kellett jegyezni az összeírásban!), 2 püska, 2 pisztoly, nyeregszerszám. Az ezüstnemű mindössze 12 evőkanál, amelyeket 100 forintért elzálogosított Turtényi József kasznárnak, sőt az ezüstgombokat is nála hagyta. (Alighanem az ünnepi mentéjéről vágta le!)⁴⁴

Papp Sámuel kutasói házában (nagyságát nem ismerjük) 6 asztal, 7 szék, 6 nyoszolya, 1 üveges pohárszék, 2 kasznyi, 13 kép, 4 láda található. Összeírtak még egy szávát is, ezzel is jelezve, hogy házi szükségletre otthon állították elő a vásznat. Fegyverei szintén csekély számúak: 2 pisztoly, 2 kard, 2 püska, 12 ezüst evőkanál és néhány rézedény az értékesebb ingóság.⁴⁵

Réveszék szklabonyai háza belülről is érdekes. Két szobában van (a cseledszoba bútorzatát nem írták le) egy kihúzás, jó keményfa asztal, 1 politirozott kasznyi egy fiókkal, alatta ketté nyíló táblákkal, 1 keményfa láda, 10 kép a falon, 1 pipatartó ráma, 1 kopott politirozott fekete asztal, egy „mercuriális curáért esengő barométer”, 2 zöld vorhang (függöny), 1 puhafa nyoszolya, 1 ruhakösár, 3 db kopott, asztalra való viaszos vászon, 1 vasaló deszka, 1 bádög mosdó edény, s néhány kisebb használati tárgy: 4 kisebb-nagyobb fejr tál, 1 fejr levestál, fedővel, két mártalékra való fejr csésze allyak nélkül, 1 bádög ótska táca (tálca), 3 szakajtó, az egyik rongyos.⁴⁶

Ez a csaknem szó szerinti leírás meglehetősen vígasztalan képet nyújt életükről, feltételezhető életmódjukról. Mindhárom kúria tulajdonosa a szegényebb nemesek közé tartozott.

Nem érdektelen, ha felelevenítjük Csillag János nagybárkányi számadó házának berendezését. Két szobában volt három ág, 1 gyermekágy, 1 diófa almárium, 1 stock óra, 1 fali tükör, 4 asztal, 8 új barma szék, 17 kép. Nagyon sok ruhanemű, ágynemű, konyhaeszköz, porcelán, edény szerepel a leltárban, amelynek végső tételszáma 346. (De egy tételszámon belül számozás nélkül sorolja fel pl. az almárium fiókjaiban található ruhaneműeket.) Csillag János kétségkívül nemes ember, insurrectionalis kardját is megemlíti, de

mindenképpen szegényebb sorsú, mert szolgálatot vállalt. Am még így is tehetősebben élt, mint osztályos társai, akik féltékenyen ragaszkodva rangjukhoz, a szegénység árán sem voltak hajlandók dolgozni.⁴⁷

Velük szemben ott a másik véglet. A köznemességnek azon rétege, amely mind birtoknagyságánál, mind gazdaságánál fogva a teljes jólétet biztosította életkörülményeiben is magának.

Plachy Sámuel kornai hétszobás házában volt két almárium, 2 íróasztal, 5 tükör, 7 asztal, 1 pohárszék, 5 kasznyi, 2 óra, 24 szék, 1 kanapé, 10 nyoszolya, 2 szekrény. Volt 11 puskája, 4 pisztolya, 1 spádéja és 1 kardja. Értékei között található gyémántos tű, arany fülbevalók, aranygyűrűk, az ezüstneműek között van kávéskészlet, gyertyatartó, evőeszközkészlet stb.⁴⁸

Ebecken Tihanyi Ferenc kúriájában nem vettek fel részletes leltárt. Mindössze pár sorban összefoglalták, jellemezték a ház belsejét, s ez igen ékesszóló: „egy fényes és gazdagon mistruált úri házhoz illő mindenféle házi eszközökön, ágvi ruházatokon, asztali készülteken, azokhoz tartozó porcellán edényeken kívül, melyek több ezreket érők, találtatik számosabb személyre mind asztali mind kávézáshoz való ezüst, mely több férfi fényes magyar öltözetéhez tartozó ékességekkel és előmutatott drágaságokkal”... óriási értéket képvisel. Egészen pontosan 32 250 ft-ot.⁴⁹ (A földek, az állatok értékét külön becsülték fel.)

S mindehhez a csúcs, a külön közölt rendkívül részletes leltár Szentiványi Medárd vagyonáról, illetve ingóságairól. Ennek ismeretében képet adhatunk magunknak egy megyei jómódú nemes életkörülményeiről.⁵⁰

Hasonló megoszlású kúriaberendezéseket ismertünk szerte az országban. A szomszédos Hont megyében Gyürky Antal leírásában két, eltérő gazdagságú nemes épületéről olvashatunk.⁵¹

A 3 szobás kúria szobáiban kanapékat, kárpitozott székeket találunk. Kicsit kopottak, de azért rend és tisztaság van mindenhol. A falon családi képek függnek, a szobákban a szükséges bútorok mind ott sorakoznak. („Különösen vonzó és barátságos jellege van a szobáknak.”)

Az ötszobás kúria már sokkal fényűzőbb. Az ebédlő közepén egy kihúzható tölgyfa asztal, két sarokban pohárszék, a harmadikban a kályha, a negyedikben egy kandalló áll. Székek és kártyaasztalok teszik teljessé a berendezést. Az egyik szobában két kanapé van, bőrrel, illetve selyemmel behúzva, itt a székek is kárpitozottak. A négyfiókos kasznin óra díszeleg. A falakon diófa keretbe foglalt rézmetszetek. „A harmadik szobában magas szekrény és fiókos asztal mellett három ágy van vakító fehér, s körül fodrozott takaróval.”

Szüts Adolf győri nemesnek hatszobás háza volt. Ebben található 5 asztal, 24 szék, 1 pamlag, 1 nyugágy, 3 ágy, 1 pipatórium 3 tükör, 38 kép, 1 almárium, 7 kasznyi, stb. Az ablakon zöld, vörös függönyök, a fegyvertartón 4 puská, 2 pisztoly, 1 kard. Hasonló berendezése volt a töltéstavi birtokán levő kisebb, négyszobás házában is.⁵²

Igen szemléletes a Bihar megyei Nagykerekin élő Menszáros Károly kishű 1837-ből származó leltára is.⁵³

A háromszobás épületben igen szegényes a berendezés: 1 nyoszolya, 1 kanapé, 5 karosszék, 2 asztal, 1 komód, 1 pohárszék, 1 fogas található. Az ágynemű „ótska”, hasonlóképpen az eszközök is: 17 cin tányér, 2 cin tál stb.

Ugyanilyen megosztott a kép, ha a kúriák gazdasági —, akár konyhai akár a mezőgazdasági eszközeit nézzük. Említettük a szklabonyai Révészék berendezésének néhány tárgyát, azonkívül több nem is volt Erdemes összevetni pl. Plachy Sámuel kornai birtokának konyhafelszerelésével, ahol kb. 100 db eszközt találunk (főzőedények, evőeszközök, porcelánok stb.) De az is igen szemléletes, amit a jelzett varbói összeírásból kiolvashatunk.

A mezőgazdasági szerszámok közül a alapvetőeket mindenhol megtaláljuk, csak éppen a mennyiségük változik. Mihályi Györgynek Zagypapálfalván pl. az alábbiakat írták össze: 3 eke, 5 lószerszám, 4 nyári szekéroldal, 1 vasborona, 3 fejsze, 3 kerékkötő és csatló, 2 ortókapa, 5 széles kapa, 3 szekerke, 1 harapófogó, 6 fűrő, 3 kasza, 1 nagyfűrész, 1 kisfűrész. Ehhez minden kommentár nélkül elég mellé tenni Szentiványi Medárd ilyen jellegű eszközeinek listáját.

Hasonló képet kapunk, ha a kocsikra vetünk egy pillantást. Hachy Istvánnak Ebecken 1 ócska ökrös szekerét és 1 lovas szekerét említi a vagyonleltára. Mihályi Györgynek szintén egy lovas és egy ökrös szekerét, valamint egy fedeles kocsiját. Plachy Sámuelnek Kornán már háromteteles a listája: „zöld allyú fedeles hintó régi módra, jó meg kopott; sárga allyú fedeles hintó jó karban, ökrös szekér egészen megvasalva jó karban.” Ugyanakkor Szentiványi medárdnak Varbón volt 3 hintója, 4 szekere és két szánkója a téli utazásokra. (Más célokra még külön 4 szánkója is!)⁵⁴

Ezek a kúriák és a berendezésük képet adnak az ott élők műveltségéről is. Ezt csak annyiban érintjük, amennyiben ezeknek tárgyi feltételei a kúria berendezéséhez tartoztak. Ilyen pl. a könyvtár. A köznemesség olvasási szokásairól, olvasmányairól Fülöp Géza megjelent munkáiban átfogó képet rajzolt, többek között ebben a kötetben közreadott tanulmányában is. Számunkra különösen érdekes az amit így fogalmaz meg: „... főként a falvakban élő, gazdálkodó közép- és kismemesség nagy többsége a középrendű olvasóközönségnek még a reformkorban is legkevésbé művelt, konzervatív szellemű és igénytelen rétege.”⁵⁵

Ezzel kapcsolatban nem tudunk a megyében konkrét igazoló, vagy ellentmondó adatokat felmutatni. A 47 nemesi birtokösszeírásban ugyanis egyetlen összefüggő könyvtárismertetés sincs! (Ez önmagában azért jelent valamit!) Négy esetben találunk egyáltalán megjegyzést könyvről. Hachy István ebecki vagyonában egy „cseh bibliát” említenek. Mocsáry Károly igen jellemzően könyveit vagyonleltára végén sommásan így foglalta össze: „minden egyéb kotsijaim, szekereim, hámos lovaim, paripáim és ezekhez tartozó készüléteim, szerszámaim, könyveim, zsebbeli óráim, óra lántzaim, gyűrűim, s más ilyes portékáim az Imre fiamé legyenek.”

Plachy Sámuel már említett kornai vagyonleltárában az egyik helyen összeírtak 44 db „mindenféle könyvet”, majd másutt azt írták: „kemény fából kvadруп kasznai, melynek négy fiókjai könyvekkel tele vagynak.”

Csillag János számtartó birtokában is voltak könyvek. Egész pontosan egy szakácskönyv, valamint „egy Urbáriumot tárgyzó könyv nyomtatva: Nemzeti Kalendárium 1830. és 1831-iki.” (Rögtön e csekély számú könyvtár ismertetése után a kötelező tétel egy még értékesebb tárgy: „Szilvoriomos Butellia Börbe foglalva.”)⁵⁶

Mindezekeken felül voltak nagyobb nemesi könyvtárak, mégha kevés számban is. Mocsáry Antal mindössze nyolcat tudott felsorolni, közöttük is a legnagyobb főúri, Forgách József Szécsényben. Az ő könyvtárát gyakorta vette igénybe Mocsáry monográfiája írásakor, amit nem győzött eleget hangsúlyozni könyvében. A többi könyvtártulajdonos is ismert név: Prónay Lajos, Kubinyi András Videfalván (állítólag 5000 kötet volt benne!), Szentiványi Márk, Balogh Lajos, Szontagh István és Madách Imre cs. kir. kamarás Alsó-Sztre-gován.⁵⁷

Ez utóbbinak szinte egyedülálló kivételként megmaradt a lajstroma is.⁵⁸ A lista szerint kb. 1500 kötet könyvet tartalmazott a bibliotéka, amelyet a család generációkon át gyűjtött össze. Konkrétan 1084 művet ismertetnek ezek közül, melyből német nyelvű volt a legtöbb: 714 db., magyar 118, francia 115, német—francia 2, latin 69, latin—német 38, latin—francia 1 db. A tárgy szerinti megoszlás alapján 716 szépirodalmi, 150 történelmi, 54 politikai, 42 teológiai, 23 filozófiai, 17 természettudományi és 26 egyéb tartalmú munka.

Mocsáry említ még más könyvtárakat is, igaz név nélkül, mert nincs jó véleménye az állományukról. Az ezekben lévő könyvek feleslegesek és céltalannak „románok, utazások, vig- és szomorújátékok” sorakoznak hennük, de csak az a könyvtár az igazán használható, ahol tudományos, bölcselkedésre alkalmas könyveket találni, mert ki tsupán csak a mulatságot keresi az olvasásban, és nem a tudományt, — az nagyon eltéveszti az igazi tztét.”⁵⁹

A könyvtárakról szólva Mocsáry említést tesz Kacs Kovics Józsefről, akinek „tsupa magyar könyvekből pedig ditséretes gyűjteménye van”. Ez a nemes, mint fia önéletrajzából tudjuk, hat gimnáziumi osztályt végzett, beszélt és írt latinul, „szeretett olvasni és tanulni a magyar irodalomnak buzgó pártolója volt, rendesen járatta a Magyar Kurirt és Tudományos Gyűjteményt, s megszerezte Dugonics, Gyöngyössy, Kazinczy, Bessenyei és mások szépművészeti munkáit.” Hasonlóképpen művelt emberként ismerték pl. Berényi Miklóst Karancsberényben, akiről Mocsáry feljegyezi, hogy „angol, frantzia és egyéb nyelvekben jártas, s nemzeti nyelvének, valamint a tudományoknak is kedvellője.”

Ezek is csak azt igazolják, amit mindvégig, minden esetben láttunk, hogy a nemesség erős osztálytagozódása életének, életmódjának minden területén éreztette hatását, meghatározónak bizonyult.

Meg kell említeni végül a Kubinyi családot is, akiknek kúriáikban Videfalván Losoncon és Pilinyben egzotikusnak tűnő gyűjtemények sorakoztak. Kubinyi András és fiai, Ferenc és Ágoston tengericsiga-, közet-, madártojás-, pénzgyűjteménye már egy más szellemű. irányultságú köznemesség képét és lehetőségét villantja fel.⁶⁰ Azét, aki a tudományok, az irodalom, a műveltség és a modern szellemű gazdálkodás jóvoltából kilépve önnön osztálykorlátáiból, eltávolodva a nemesi látóhatárt szűkre szabó kúriától országos, a nemzet jövőjét meghatározó és átformáló feladatokban vesz majd részt.

1. A köznemességi kutatás témájáról, előkészítéséről lásd: **Praznovszky Mihály**: A Nógrád megyei középrétegek a feudalizmus kései és a kapitalizmus korai szakaszában. (Kutatási tervezet). Megjelent a Nógrád megyei múzeumok 1979. évi évkönyvében. (315–330. p.)
A résztanulmányok közül néhány fontosabbat említünk meg: **Horváth István**: Sréter János = Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1977. 289–304. p. — **Leblancné Kelemen Mária**: Mocsáry Antal = Uo. 305–324. p. — **Szvircek Ferenc**: A losonci börgyár. = Uo. 1978. 59–72. p. — **Praznovszky Mihály**: Krúdy Kálmán = Uo. 157–200. p. — **Kerényi Ferenc**: A Madách-család osztály egyezsége. = Uo. 1979. 181–198. p. — **Horváth István**: Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében az 1830-as évek elején. = Uo. 1980. 5–34. p. — **Praznovszky Mihály**: Kubinyi Ferenc közeleti tevékenysége. = Uo. 35–92. p. — **Kovács Anna**: Nagy Iván könyvtára, mint egy nemzedék műveltségének tükré. = Uo. 119–134. p.
2. A levéltári források közül az alábbi fondokat néztük át; Nógrád megyei Levéltár (továbbiakban NmL): Nógrád vm nemesi közgyűlésének iratai. h/Nemességi iratok. Misc. IV. nemesi birtokösszeírások; Nógrád vármegye Törvényszékének iratai; g/Misc. VIII. Örökösödési és birtokperes iratok f/Misc. III. Polgári peres iratok; Nógrád Vármegye adószedőjének iratai, h/Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások.
A könyvtári források közül az alábbiakat használtuk fel: **Mocsáry Antal**: Nógrád vármegye... esmertetése. 1–4. k. Pest. 1826. — **Krizsány János**: Tekéntetes Nemes Nógrád vármegyében helyheztelett és a méltóságos Váci Püspökség Uradalmához tartozó Verőcse helységnek Historiái, Topographico Statistikai leírása. = Tudományos Gyűjtemény. 1827. 9. sz. 30–60. p. — **Fényes Elek**: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben Pest. 1837. 198–250. p. — **Borovszky Samu**: Nógrád vármegye. Bp. 1911. 10–36. p. — **Rados Jenő**: Magyar kastélyok. Bp. 1931. **Rados Jenő–Gerevich Tibor**: Magyar kastélyok Bp. 1939. — **Zádor Anna–Rados Jenő**: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Bp. 1948. — **Borbíró Virgil**: A magyar klasszicizmus építészete. Bp. 1948. Hungária. — **Magyarország műemlékei**. Összeáll. Genthon István. Bp. 1951. Akad. Kiadó. 315–329. p. — **Pest megye műemlékei** 1–2. k. Bp. 1952. — **Genthon István**: Nógrád megye műemlékei. 2. k. Bp. 1961. — **Heves megye műemlékei**. 1–3. k. Bp. 1969–1978., — **Rados Jenő**: Magyar építészettörténet Bp. 1975.
A teljes kataszter megtalálható a Kubinyi Ferenc Múzeum adattárában. (KFM Ad 85–81)
3. A térképet **dr. Balykó Barnabásné** és **Kollár Sándor** készítette.
4. **Fényes Elek**: i. m. 198–199. p. — Az úthálózatra, annak állapotára és jelentőségére nézve lásd **Szvircek Ferenc**: Nógrád megye közútjainak története. Salgótarján, 1980. 6–20. p.
5. **Heves megye műemlékei**. 1–3. k. Bp. 1969–1978. Akad. Kiadó. — **Pest megye műemlékei**, 1–2. k. Bp. 1959. Akad. Kiadó. Erre a megyére vonatkozóan néhány további feldolgozás is segít. Az egyik **Kovács Gyula** munkája. Címe: Nagykőrös XVIII. század végén és a XIX. század első felében épült házal, kúriák, Nagykőrös, 1938. A másik szerzője **Imrényi-Szabó Imre**, címe. Öreg udvarházak. Régi kúriák és parasztházak Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében. Bp. 1944. S végezetül megemlíthető, bár adataiban sokrétűbb **Balogh Sándor** tanulmánya: Egy abonyi köznemes gazdálkodása a reformkorban. = Tanulmányok Pest megye múzeumaiból, Szentendre, 1973. 107–144. p.
Itt jegyezzük meg, hogy a miskolci Herman Ottó Múzeum közleményeinek 17. kötetében (Miskolc. 1980.) megjelent egy tanulmány **Joó Tibor** tollából: Kastélyok és kúriák Borsod-Abaúj-Zemplén megyében címmel. (30–37. p.) A szerző csak műemléki áttekintést ad a most meglevő épületekről, amely szerint a megyében 56 műemléki kastély, kúria van, s további 20 értékes ilyen nemesi lakóépület. Számunkra értékelhető adat az, hogy a felfert épületek többsége, az 56-ból 44 (78.57 %) az 1750-es évek után épült a klasszicizmussal bezáróan. Tehát az építkezések csúspontja ebben a megyében is ez az időszak.
6. Lásd erre vonatkozóan **Kelényi György**: Kastélyok, kúriák, villák Bp. 1974. Corvina Kiadó. 27. p. és **Grünwald Béla**: A régi Magyarország. 3. kiad. Bp. 1910. 107–108. p.
7. Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás. Összeáll. Sz. Illésy János. Bp. 1902. 64–68. p.
8. Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. KJK. 211. p. — **Benda Kálmán**: Emberbarát, vagy hazafi? Bp. 1978. Gondolat. 13–63. p.
9. Az adatokra nézve lásd: Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. KJK. 2. sz. táblázat. — **Nógrád megye története**. 1. k. (Belitzky János) Salgótarján. 1969. 263, 265. p. — **Fényes Elek**: már idézett művében is hasonló számot ír. Külön felsorolja az uradalmakat és a vagyonosabb birtokokat. Ezek a régi, nagy múltú nógrádi nemes családok. (210–211. p.)

10. A teljes összeírási táblázatot közli a **Magyarország történeti demográfiája** a 2. sz. mellékletében.
11. A táblázat alapja a fent említett forrás, a gyöngyösi nemesek számát a Heves megye műemlékeit bemutató kötet tartalmazza, (3. k. 18. p.)
12. NmL. Misc. IV.
13. Uo.
14. Uo.
15. **Kelényi György**: i. m. 27. p. Az etimológiával és a szóhasználatl foglalkozik még **Nyárády Miklós**: A Nyírség nemesházai című tanulmányában. (A Néprajzi Múzeum Értékesítője. Bp. 1936. 46–58. p.) Ő a nemesház, vagy a derékház elnevezés mellett marad.
16. **Pulszky Ferenc**: Életem és korom. Bp. 1888. 1. k. 10. p. — **Berzsenyi Dániel** összes művei. Bp. 1979. 447. p. — Hasonló kúriát ír le egy gyöngyösi felmérés is, bár időben jóval korábban, 1708-ban. A négy szobán kívül cselédszoba, konyha volt még az épületben, amelyet tornác övezett. (OL Neoregistrata E/148/87/No 55–56.)
17. Erre mutat rá **Zádor-Rados**: i. m. 379. p.
18. **Kelényi**: i. m. 29. p. és **Zádor-Rados**: i. m. 378. p.
19. NmL. Misc. IV. 1843/8 — **Baksa Józsefné** nemes asszony háza Karancsbesziben 311 Ft-t ért, míg a pajtája 525-öt! Ehhez kommentár sem kell! (NmL Misc. VIII. 1841/11.)
Hasonló módon kőből épült Mezőszemerén a Mocsáry-kastély (OL Orczy lt. P 518.22. cs. Sz. 37.) Erdőkövesden az Orczy-kastély (OL Orczy lt. P. 518 14. cs./Ehd. 58.) stb. — NmL Károlyseíráások IV/7/D. 3. megközelítő adatokat mutat pl. Molnár István dolyáni zsellér háza (NmL polgári perek III. 1848/2, vagy Lengyel István jobbágy háza NmL Kgy. ir. 39. db. 2. d. 1735/7.)
A jobbágygazdaságokra, lakóépületekre vonatkozóan dr. Zólyomi József kutatásai és tanulmányai adnak jelentős segítséget.
20. NmL. Misc. IV. 1846/7. — NmL. Misc. IV. 1846/4.
21. NmL. Misc. IV. 1846/1 — NmL. Misc. VIII. 1839/1.
22. NmL Misc. IV. 1847/3. — A felsőpaloitai birtokán (Hont megye) megtalált szentet már bányászták, ahogyan írják: „Különösen megemlítenő, hogy a paloitai határ hegyei a legjelesebb minőségű kőszén bányákat rejtik, melyekből legújabbán már Bányák is nyitattak és a kőszén Pestre szállítatik.”
23. NmL Misc. VIII. 1835/2.
24. Erre nézve **Grünwald Béla** ad szemléletes képet a nemességről, (i. m. 119. p.) (Vele vitatkozva **Mocsáry Lajos**: A régi magyar nemes című művében az ellenkező végletbe esve ideális állapotokat rajzol a korszak nemességéről. Bp. 1889. 217–241. p.) — A megyei választásokra nézve **Praznovszky Mihály**: Kubinyi Ferenc közéleti tevékenysége. = Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1980.
25. NmL. Misc. VIII. 1835/2. — NmL. Kgy. 864/1831.
Szabad György: A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon 1849–1861. = Valóság. 1976. 5. sz. 3. p.
26. **Ungár László**: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. = Századok. 1935. 39–40. p. NmL. Misc. IV. 1846/1. — NmL. Misc. IV. 1843/9.
27. NmL. Misc. IV. 1833/6 — NmL. Misc. IV. 1843/17. — **Szvirček Ferenc**: A losonci börgyár. = Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1978. — NmL. Kgy. 1441/1830. — NmL. Misc. IV. 1846/9. — **Kacsócs Lajos** önéletrajza. OSZK. Fol. Hung. 1329. 2. p. — **Grünwald** idézett művében is említi az ilyen típusú nemeseket megjegyezve, hogy „ez az elem az ország nemesi demokráciája.” (122. p.)
28. Publicola. = Pesti Hírlap. 1846. okt. 23 és 25. — **Wesselényi** is élesen támadja a fényűzően élő és a polgári foglalkozást lebecsülő köznemességet „aki inkább sanyarog, gyakran éhez, hogysem mesterségre adja magát.” = Balítéletekről, Bukarest, 1974. Kriterion. 112. p.
29. **Pulszky Ferenc**: i. m. 6. p. — A helyzet évtizedek alatt sem változott sokat. **Mauks Ilona** (Mikszáth Kálmán felesége) leírja, hogy mohorai birtokukon a hatvanas években is így éltek: „a mi kúriánk ajtaja sohasem volt zárva. Jöttek-mentek a vendégek és a rokonok: atyám atyafiságot tartott az egész megyével.” = Mikszáth Kálmáné visszaemlékezései. Bp. 1922. 6. p.
30. **Mocsáry Antal**: i. m. 4. k. 243. p.

31. Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp. 1978. 110 p.
32. NmL. Misc. IV. 1846/4.
33. NmL. Misc. VII. 1831/1.
34. A kúriák felépítésére lásd **Kelényi**: i. m. 27. p. — **Széchenyi István** érzékletes leírását **Laczkó Mihály** idézi Széchenyi és Kossuth vitája című munkájában. Bp. 1977. Gondolat. 39—40. p.
35. NmL. Misc. IV. 181/8. Erdőkövesden az Orczy-kastély gazdasági épületei is ugyanezek: major ház, kerti pince, istállók, csűr, téglavető stb. (OL Orczy lt. P 518 14. cs. Ehd 8.) Mocsáry Károlynak Mezőszemerén szintén volt istállója, juhakolja, baromfi- és sertésólja, szőrűskertje stb. (OL Orczy lt. P 518 22. cs. Sz. e. 37.) Hasonló példákat az ország minden területéről lehetne felhozni, hiszen a gazdálkodás egyöntetűsége magával hozta ezeknek az épületeknek az egyformaságát. A különbség csak ezek mennyiségében a jelentős.
36. NmL. Misc. IV. 1848/1. Prónaynak Csaláron, Ipolykürtön és Galábocson összesen 1471 holdnyi birtoka volt, amelynek értékét 213 236 Ft-ra becsülték.
37. NmL. Misc. IV. 1843/7.
38. NmL. Misc. VIII. 1836/3 (és a 27. jegyzet forrásai).
39. NmL. Misc. IV. 1846/10 — NmL. Misc. IV. 1846/6 — NmL. Vál. jkv. 490/1848.
40. NmL. Misc. IV. 1839/1 — NmL. VIII. 1836/3 — NmL. Misc. IV. 1843/17 — NmL. Misc. IV. 1841/4. — Török János podrecsányi kertjét még Kazinczy Ferenc is megemlíti, amikor 1831-ben felvidéki utazása során ide is eljutott. = **Kazinczy Ferenc** művei. 1. k. Bp. 1979. 602. p.
41. **Mocsáry Antal**: i. m. 2. k. Az angol díszkertek mint divatos kertészeti stílusok szerte az országban jelen voltak. A szomszédos Hevesben ilyen jellegű park vette körül Gyöngyöstarjánban a kastélyt, amelyben „sok értékes fa azonkívül három tó volt látható.” (Heves megyei Levéltár Törvényszéki iratok 427/1854.)
42. NmL. Misc. IV. 1846/8.
43. **Voit Pál**: Régi magyar otthonok. Bp. 284, 291—292, 299. p. Az ő leírása színes, gazdag képet fest a köznemesi kúriák bútorairól, azok állapotáról. Lehet, sőt biztos, hogy volt ilyen. De nem lehet általánosítani, éppen a már korábban vázolt rendkívül erős vagyoni tagozódás miatt.
44. NmL. VIII. 1835/2.
45. NmL. VIII. 1836/4.
46. NmL. VIII. 1839/1.
47. NmL. IV. 71. Arch. Mixt. XII. 1831/1. (Az iratra **dr. Zólyomi József** hívta fel a figyelmemet.)
48. NmL. Misc. IV. 1830/4.
49. NmL. Misc. IV. 1833/6.
50. NmL. Misc. VIII. 1839/1. — Lásd ebben a kötetben 203—244. 1.
51. **Gyürky Antal**: Ötvennégy év Hont vármegye történetéből 1820—1874. 1—2. k. Vác. 1874—1882. 124—129. p.
52. Győr. Állami Levéltár Törvényszéki iratok 1801—1849. 1720 — Az Orczy-család gyöngyösi házában levő ingóságok is hasonló képet mutatnak. Elég, ha csak egy szobájának leírását mutatjuk be: „Zöld posztóval be borított fél kerekű asztal 2, fiókos almárium, 1 fedeles nyoszolya 1, kirakott kemény fábul való pohárszék 1, asztali ruhának való sötü 1, azalatt asztalka 1, plébül való gyertya ojtó 1, ablak felett firhangokkal 3, mindegyikhez zöld posztóból könyeklő firhangja 3. fekete bőrrel borított szék 17, aranyozni való tornyos zöld kályha 1.” (OL Orczy lt. P. 252 IV. 21 1777).
53. **Killán István** közli a Bihar Múzeum 2. évkönyvében. Berettyóújfalu, 1978. 129—150. p.
54. NmL. VIII. 1939 (Varbó) — NmL. Misc. IV. 1830/4 (Plachy Sámuel) — NmL. Kgy. 2301/1840 (Mihályi György) — NmL. VIII. 1835/2 (Hachy István) — A már említett győri nemesnek. Szűts Adolfnak volt két hintója és egy szekere. A mezőgazdasági eszközei között több gépet illetve modernebb eszközt is említenek, mint pl. két szecskavágó masinát, kukorica-töltő ekét stb. (Győr AL Törvényszéki iratok 1801—1849: 1720) Nógrád megyében ilyennek nem akadunk a nyomára.

55. **Fülöp Géza:** A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idejében és a reformkorban. Bp. 1978. Akad. Kiadó. 195. p.
56. NmL. VIII. 1835/2. — NmL VIII. 1836/3. — NmL. Misc. IV. 1830/4 — NmL. IV. 71. Arch. Mixtum XII. 1831/1.
(Persze hiába várjuk ott a könyvet, ahol a feltételek hiányoznak. Nemes Boros Mátyás Zelenén évi 69 ft 45 xr jövedelemmel bír. Szerény kis vagyonlistája végére X-el jelölte keze hitelét. S nem ő volt egyedül ilyen helyzetben.)
57. **Mocsáry Antal:** i. m. 2. k. 5—7. p.
58. **Szűcsi József:** Madách Imre könyvtára. = Magyar Könyvszemle. 1915. 5—28. p. Összehasonlításként igen jó anyag a többször említett győri nemes Szűcs Adolf könyvtárának elemzése, amelyet **Vörös Károly** adott közre a Magyar Könyvszemlében 1955-ben: Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt címmel. (72—87. p.)
59. **Mocsáry Antal:** i. m. 2. k. 6—7. p.
60. OSZK Fol. Hung. 1329. 2. p. — Mocsáry i. m. 4. k. 33. p.

A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában

(Tézisszerűségek egy hipotézisről)

Nagy Endre

1. Az elmúlt másfél-két évtizedben történelírásunk sokat tett azért, hogy a kapitalizmus kialakulásának magyarországi sajátosságait felderítse. E munka eredményeit főként a gazdaságtörténetben szemlélhetjük, de a társadalomtörténet is igyekezett feltárni a korabeli osztály- és rétegviszonyokat, különösen sokat foglalkozott az úgynevezett történelmi középosztály mibenlétével és specifikumaival. Az idevonatkozó kutatásokból egyértelműen kiderül, hogy a középosztály gravitációs centrumát a régi birtokos nemesség alkotja. Amelyet — tudomásunk szerint — először Asbóth János nevezett gentrynek 1876-ban megjelent Három nemzedék c. munkájában.¹ Mármost abban is egyetemes a hazai történettudomány, hogy e dzsentroid középosztály belsejében a hivatalnokoknak van döntő jelentősége, mégpedig azért, mert az államszervezet pozícióinak tetemes, olykor túlnyomó részét kezében tartja.² „A dzsentri jóval nagyobb tömegének eltartója, befolyásának súlypontja, a század végén már a hivatal, amely akárcsak a föld, nem a szakszerű termelés, illetve ügyintézés eszköze, hanem a nép fölötti hatalom — bár megkopott — jelvénye. Az államapparátust a földbirtokos családok szoros érdekszövetségének, az úri atyafiságoknak sűrű hálózata fonta be: a minisztériumok felét-harmadát, a megyei közigazgatás háromnegyedét, a bírói és katonatiszti kar jelentős részét a dzsentri töltötte meg.”³ Egészen sajátos a hivatalnok-dzsentri fogalmában a *hivatalnokra* súlyt helyező felfogást vall Szabó Miklós, aki szerint a tisztviselőréteg a 90-es években átstrukturálódik, polgári és kispolgári elemeket vesz fel magába, amelyek asszimilálódnak ugyan a dzsentrihez, de vele együtt egy új, lényegében bürokratikus réteget alkotnak, s paradox módon, azzal párhuzamosan, ahogyan a publicisztikában a sirámok a történelmi középosztály pusztulásáról megsokasodnak, egyre inkább a méltó nyelvének szerepét kívánja és tudja játszani a két nagy társadalmi osztály, a nagybirtokosok és nagytőkések közötti harcban, aminek pregnáns megnyilatkozása az utolsó vármegyei ellenállás, amikor a hivatalnok-dzsentri saját kormányával szemben demonstrálhatja erejét.⁴

Mindezen felfogások közös sajátossága, hogy *egy equuséges köztisztviselőt tételeznek, a dzsentroid hivatalnokot*, holott az éppen előbb hivatkozott mun-

kából kitetszik, hogy mivel a vármegyei ellenállásban a miniszteriális tisztviselői kar nyilván nem vett részt, legalábbis ebben az időben a *köztisztviselőnek ketté kellett szakadnia kormánytisztviselőre és vármegyeire*. De annak gyanúját, hogy ez a szembenállás nem csupán egy bizonyos rövid ideg állott fenn a Monarchia idejében, megerősíti az az egész korszakban zajló folyamat, amely a „közigazgatás államosítása” néven ismeretes, s amely a 18 előtt elkezdett municipáлизmus-centralizmus vitának volt *gyakorlati folytatása*.

Ennek következtében feltételezésünk az, hogy nálunk a *köztisztviselő* annak folyamánképpen, hogy két különböző típusú szervezetrendszerben tevékenykedik, *nem kezelhető egységes típusként mint aki a társadalmi struktúrában egy kategóriába tartoznék, hanem a vármegyei tisztviselő az, aki dzsentroid hivatalnok, az állami pedig bürokratikus hivatalnok*. Ennek feltételezése nélkül teljességgel érthetetlenek lennének azok a politikai csatározások, amelyek a közéletben és a publicisztikában zajlottak a közigazgatás államosítása körül. Mert mivel lehetne megmagyarázni azt a tényt, hogy bár — mint a korban is megfogalmazták — „a megyében és az államban is a dzsentri uralkodik”⁵, az állam állandóan a megye autonómiájának megtörésére, a híres-nevezetes törvényhatósági önkormányzat csorbitására törekszik.

Két, *elvileg* más alapon szerveződött közigazgatási szervrendszer van tehát egymás mellett. Az állami közigazgatás *elvileg* bürokratikus képződmény, bár — mint később látni fogjuk — Magyarországon számos eltérést mutat a bürokrácia ideáltípusától, a másik, a vármegyei törvényhatósági önkormányzat 1870., az első municipális törvény után, olyan igazgatási szervezet, amely *elvében* nem bürokratikus, hanem olyan igazgatás, amelybe számos bürokratikus vonást oltottak ugyan, gyökeréig magán viseli a korábbi szervezési elv jegyeit. Ezt az igazgatási és uralmi formát M. Weber nyomán *honorácior igazgatásnak* nevezzük. Ennek ideáltipikus fogalma Weber szerint: Honoráciorok azok, akik gazdasági pozícióiknak köszönhetően abban a helyzetben vannak, hogy folyamatosan mellékfoglalkozásként egy egyletben (Verband) fizetség nélkül vagy névleges vagy tiszteletbeli díjazásért vezetnek és igazgatnak, s akik — közömbös, hogy min alapul — olyan társadalmi megbecsülést élveznek, ami esélyt ad arra, hogy formálisan közvetlen demokrácia fennállása mellett a társak megbízásából kifolyólag először önként, később tradicionálisan hivatalokat birtokoljanak. Elengedhetetlen feltétel, hogy a honorácioroknak magángazdasági tevékenységükből annyi bevételük legyen, hogy ne a politikából kelljen megélniük, hanem a politikáért élhessenek.⁶

Weber számára a definícióhoz a fő példát az angol dzsentri és a békebírói igazgatás nyújtotta, s mivel Magyarországon is, különösen Kossuth nyomán, erős párhuzamokat vontak az angol (íratlan) alkotmány és a magyar között, beleértve, az angol selfgovernmentet és a vármegyét, tudnunk kell, hogy főbb vonásait tekintve milyen az angol gentry és önkormányzata, miközben különbözött ettől a magyar középnemesség, s milyen szociális és közigazgatási-jogi sajátosságok élnek tovább a Monarchia idején. Ezt követően pedig a korabeli és későbbi tényanyagok és irodalom nyomán megkíséreljük kibányászni azokat a karakterisztikumokat, amelyek fent megfogalmazott hipotézisünket alátámasztani látszanak.

2. Angliában a gentry⁷ élesen elhatárolódott a tulajdonképpeni nemességtől, a nobility-től. Nemességet két módon lehetett szerezni királyi adomány

vagy elsőszülöttség révén. A nemességnek öt fokozata van: 1. hercegek, 2. márkik, 3. grófok (earl), 4. vicomte-ok, 5. bárók. A nobility tagjai törvényhozási kiváltságok és privilégiumok tekintetében inter se pares, azaz peerek, akiknek a hivatása a Lordok Házában tanácsokkal ellátni a királyt. Azonban a nemeseknek csupán az elsőszülött gyermekei tartoznak a nobilityhez, a másod-, harmad-, stb. szülöttek már a gentryhez. A gentry második csoportját a lovagok utódaiból kialakuló földbirtokosok adják, ez a landed gentry. Ez a csoport határozza meg az egész gentry és a gentlemanlike lényegét. Már az eredeti angol lovagi-földesúri birtok jogi státusa eltérő a magyarhoz képest, ugyanis Angliában sem a lovagi minőség, sem a lovagi birtok nem volt ősi, elidegeníthetetlen jog. A lovagi rendbe nem a születés, hanem a fegyverforgatásban mutatott kiváltság nyomán lehetett bejutni, a lovagi birtok pedig megterhelhető, adóköteles, elidegeníthető, felosztható. Akit a király lovaggá ütött, senior, azaz Sir lett, míg a lovagi címre aspiráló, akiből minden lovagra négy jutott, a paizshordozó, esquir rangját viselte. Amikor II. Károly 1661-ben eltörölte a lovagi birtokat terhelő katonai szolgálati kötelezettséget (ami már II. Henrik kora — 1154—1198 — óta pénzzel megváltható volt), s ezáltal a lovagi birtok az angol közönséges jog, a Common Law hatálya alá került. megmaradt a lovagi címer viselésére való jog. Ettől kezdve a címerek nyilvántartásával és adományozásával egy külön hivatal (heralds effice) foglalkozik. A cím megtartása adó alá esik. A múlt század közepén kb. 30 000 személy fizetett címeradót. Ezekre a címerviselésre jogosultakra alkalmazták immár az esquire nevet, s múltjukra, gentle eredetükre, amit angolul egyszerűen úgy fejeznek ki, hogy well-born³, ami eredetileg ugyan nemesi származást jelentett, de később csak azt, hogy valaki címer viselésére jogosult, de nem nemes, angolul: one entitled to bear arms, though not noble. Bár ugyanakkor az esquire-ek között több család található, akik őseiket a keresztes háborúkig visszamenőleg ki tudják mutatni, míg a főrendek között csak tizenhat család található, amelynek eredete a XI. század előttre nyúlik vissza. A gentry harmadik csoportja az ügyvédi és a papi rendből, az egyetemi tudorokból. a fontosabb hivatalok vezetőiből és katonatisztekből tevődik ki. Már Erzsébet királynő idején azt írja Sir Thomas Smith, hogy: „Minden törvénytudó, minden egyetemet végzett szabad művészetet gyakorló, szóval, aki testi munka nélkül élhet, szabad idővel rendelkezik, a gentleman állásával, tekintélyével és kötelességével bír, masternek hívandó és gentlemannak tekintendő.”⁹ Végül, de nem utolsósorban, negyedik csoportként csatlakozik a gentryhez a polgári elem. Ezt mi hajlamosak vagyunk úgy elképzelni, hogy különösen a magyar gentryvel ellentétben, amely „elutasította mind a tőkés szerző, mind termelő munkát”¹⁰ a gentrybe tartozó polgári osztály gyárosokból, vállalkozókból, kereskedőkből áll. Csakhogy a dolog nem így van. Mint R. Gneistnek a múlt század közepén adott gentry-meghatározásából kitűnik: „Esquire és gentleman általában az az önálló férfi, aki járadékból vagy „respectable” foglalkozásból él”.¹¹ Amíg tehát egyfelől a volt lovagok utódai mint földjáradékosok kerültek a gentry-be, addig a városi polgárságból csak azok, akik visszavonultak már az aktív üzleti tevékenységtől, továbbá a kereskedőcéhek azon tagjaiból, akik elegendő vagyont szerezve maguknak szintén járadékossá váltak. Mint Gneist elmondja, csak a XIX. sz. közepe táján kezdett eltűnni az a felfogás, hogy valaki, legyen bár milliomos, nem gentleman, amíg üzletet vezet, azaz aktív keresőnek számít.

Mármost a gentleman-típusban ez a vidéki és polgári járadékos réteg, a landed és a town gentry fonódott össze egymással, amit nagymértékben, sőt döntően segített elő az a tény, hogy mindkettőből békebíró lehetett. A békebírói intézmény Angliában annak köszönheti keletkezését, hogy a patrimóniális fejedelem a földesurak igazgatási és politikai jogokat kisajátítani akaró törekvésével szemben olyan rétegre ruházta a helyi igazságszolgáltatási és igazgatási teendőket, amely szembenállt a földesúri réteggel. Mármost a helyi gentrynél rendi szokássá vált, hogy a fiúgyerekeket igen fiatalon kinevezették békebíróknak, akiknek később persze csak egy része látott el tényleges igazgatási teendőket, a többiek számára a kinevezés csupán cím- és társadalmi megbecsülést jelentett. A békebíró hatalma a mindennapi élet valamennyi területére kiterjedt a munkakerüléstől az eretnekségig, ő hajtotta végre a statutumokat és rendeleteket. Joggal mondja Gneist, hogy Angliában az államhatalom már évszázadok óta a gentry kezében volt.¹²

Egészen sajátos és egyedülálló politikai és társadalmi képződménnyel van dolgunk az angol gentry esetében. Lényegében és eredetében lovagi-földesúri réteg, amely a konvenció formális szigorában, erős büszkeségérzetben, méltóságban, és a sport nagy megbecsülésében nyilatkozott meg, de e rendies presztízis és ethosz már igen korán beoltódott a városi játékosok másfajta ethoszával, különösen a puritanizmus következtében, amely azt aszketikus, moralista és utilitárius jegyekkel gazdagította. És ebből a keveredésből adódik ama nevezetes gentry-szellem. Az angol gentry tehát eredetében éppen úgy elutasította a szerzési, vállalkozói minőséget mint a magyar, de annak következtében, hogy a polgári rétegek gazdaságilag nem fenyegették, s hogy járadékos-sá válván ugyanúgy bekapcsolódtak a közszolgáltatnak nobile officiumként való ellátásába, mint ő, szervesen összenőtt vele. Ehhez nagymértékben hozzájárult az a tény, hogy a nobile officiumként ellátott közszolgálat a közigazgatási teendők minimalizálása folytán szabad kibontakozást biztosított a kapitalizmusnak.

Ha a magyar középnemességet a XVIII. századi és XIX. század eleji angol gentryvel összehasonlítjuk, kétségtelenül találunk hasonló vonásokat, amelyek közül három a leglényegesebb: a) szociális szempontból *eredetében* földesúri arisztokrata osztály, amely b) a helyi közigazgatási és bírósági hatalmat a kezében tartja, és c) e hatalmat nobile officiumként gyakorolja (honoráciorigazgatás). Ez az azonosság kétségtelenül lehetővé teszi, hogy mindkét osztályt, mint azonos rendi réteget definiáljuk: járadékos „osztály”, amely a politikai hatalmat monopolizálja. Azonban fontos különbségek is vannak, mind politikai hatalmuk legitimációs bázisa, mind e hatalom terjedelme, struktúrája és szerkezete tekintetében. Ezek a különbségek a következők:

a) Míg az angol gentry csak eredetében földesúri réteg, ténylegesen kialakult mivoltában járadékos osztály, amely a XIX. század elejére-közepére egybefonódott egy vállalkozóból járadékos-sá lett polgári réteggel, addig a magyar középnemesség megmarad földesúri rendnek, amely hatalmát egyrészt demokratikusan önmaga felett, másrészt, mint egyetem, az alávetett jobbágyok fölött gyakorolja.

b) Az angol békebírók hatalmukat a királytól (kinevezés révén) nyerik, ezzel szemben a vármegyei törvényhatósági bizottság *választja* a tisztségviselő-

ket, következésképpen az angol squirearchie uralmának legitimációs bázisa származhatott, a magyar vármegyei törvényhatóságé eredeti és tradicionális, amennyiben a királlyal együtt birtokolja a politikai hatalmat egy földterületen, amelyet „vérével szerzett és érte vérével adózik”.

c) A politikai hatalom terjedelme Angliában kifejezetten helyhez kötött, illetékessége és hatásköre csak a grófságokra és ügyeikre terjed ki, ezzel szemben a vármegye megszerezte a politikai hatáskört is, azaz országos ügyekben döntési joghoz jutott (alkotmányvédő hatáskör: újonc- és adómegajánlás, követhatóság követutasítással az alsó táblára).

Még tovább lehetne folytatni a különbségek szisztematikus kimunkálását, azonban számunkra pillanatnyilag elegendő a fenti fő különbségek figyelembevétele. Tudniillik, amikor 1848-ban a nemességet felszámolják, s az hasonló helyzetbe jut, mint az angol gentry 1661-ben, a korábban is megvolt különbségek szerepe megnő. A középnemesség, mint tudjuk, tömegeiben nem tud polgárosulni, birtokát elveszti; korábban rendként konstituálódott, most osztályá kellene válnia, ez azonban váratlan helyzetbe sodorja. A rendi helyzet a presztízsre épül, az osztályhelyzet viszont a szabad piacra való vonatkozásban áll elő. Történetileg számtalanszor fordult elő hasonló helyzet, mint Weber rámutat: „A rendi életvitelt gyökerében veszélyezteti, ha a pusztasági gazdasági szerzés, és a meztelen, csupasz, renden kívüli eredetét homlokán viselő gazdasági hatalom minden birtokosának ugyanazt a »becsületet« adja meg, mint amelyet a rendi érdekeltek életvitelükre hivatkozva igényelnek maguknak”.¹³ „Ezért a rendi tagozódásban érdekeltek mindig rendkívül élesen kelnek ki a tiszta gazdasági szerzés igényei ellen, s többnyire annál élesebben, minél fenyegetettebben érzik magukat... ti. a rendi becsületfogalom a legtöbb esetben éppen a piac tényét, az alkudozást mint olyat ítéli el, mégpedig mindenekelőtt a szóban forgó rend, azután — olykor — egyáltalán bármilyen rend tagjainál, s hogy ezért mindenütt vannak olyan rendek —, s többnyire éppen a legbefolyásosabbak —, amelyek tagjainál a szerzésben való bármilyen nyílt részvétel egyszerűen szeplőnek számít”.¹⁴ Úgyhogy, ha a magyar középnemességnél elzárkózást tapasztalunk, a „polgárosodás általánosan terjedő áramlatától”¹⁵, ha benne „nem buzgott a képesség és készség a szabad verseny kardtalan és címertelen mezejére lépni.”¹⁶, ebben nem szabad valami speciális magyar átkot látni s moralizálóan megítélni a dzsentri tunyaságát, mivel itt nem másról van szó, mint egy kritikus helyzetbe jutott rendi rétegnek erre a helyzetre adott szabályszerű reakciójáról.

Mármint köztudomású, hogy a szerzéssel szembeni viszolygás a dzsentrit a vármegyei, majd a minisztériumi hivatalokba hajította¹⁷, mert a vármegyei tisztségek megszűntek nobile officiumok lenni (amiknek 1948. előtt még teljes joggal felfoghatók, hiszen a csekély illetmény inkább jelképes volt, s nem lehetett rá egzisztenciát alapozni¹⁸). Mindazonáltal az a csekély birtokú vagy birtoktalan volt nemes, aki a vármegyei tisztséget elfoglalta, egészen más helyzetbe került, mint aki minisztériumi állást foglalt el, mert bár mind a két szervezet az állami közigazgatás, az az végrehajtó hatalom része, a vármegyei közigazgatás a honoráciorizgatás nyomait magán viselő önkormányzati közigazgatási szervezet, a minisztérium a kormányzati hatalomhoz tartozik, s már eleve bürokratikus szervezési elvek szerint épült fel. Hogy itt két, jellegében gyökeresen eltérő igazgatási szervezet van, az a kortársak számára evidencia

volt, s csak napjaink tapasztalatának eredménye, ha a mai „monolit államapparátus” képünk nyomán ezt nem vesszük észre! Így pl. Asbóth János írja, hogy a minisztérium igyekezett „magának exponált közégeket teremteni a helyhatósági tisztviselők mellett és nemcsak az ügyre, hanem a közlekedési, oktatási, stb. ügyre is külön állammérnöki, tanfelügyelői stb. miniszteri közégeket állítottak fel a megyei közegek mellett, és így *egy* jól szervezett helyett működik egymás mellett *két* rossz.”¹⁹

Ami mostmár a vármegyét illeti, a hogyományos, honoráciorigazgatás továbbélése főként három területen mutatkozott meg: a) az alkotmányvédő hatáskör (felirati jog, a meg nem szavazott újoncok és adók végrehajtásának megtagadása, 1870. LXII. t. c. 15. 16. §). és a b) politikai hatáskör (1870. XLII. t. c. 1. §. c. pont) továbbélésében, valamint c) a tisztviselő választási jogban (1870. XLII. t. c. V. fejezet). Bár a vármegye alkotmányvédő hatáskörét a korábbihoz képest megnyírbálták, az a Monarchia idején fennmaradt. Érintetlenül hagyták viszont a politikai hatáskört. Igen erősen csökkent az önkormányzati belügyi hatáskör azáltal, hogy egyes ügycsoportokat részint dekoncentrált állami közegek hatáskörébe utaltak, részint pedig adiminisztratív tutela alá helyeztek, bizonyos határozatok végrehajtását pedig belügyminiszteri jóváhagyáshoz kötötték (1870. XLII. t. c. 3 §). A vármegyei önkormányzat ellen a támadás fő irányát a tisztviselő-választási jog jelentette.

A folyamat már az 1870. XLII. t. c.-kel megkezdődött, amely a tisztviselők kinevezését olyan bizottságra bízta, amelyben a főispánnak döntő szava volt. A kinevezési rendszer tulajdonképpen első lépését az 1876. XXVII. t. c. jelentette, amely az oktatásügy jelentékeny részét kinevezett tanfelügyelőre bízta. Az 1877. XXIV. t. c. a műszaki tennivalók ellátására felállította az államépítészeti hivatalt, s ezzel a megye elveszítette a mérnökválasztás jogát. Az 1879. XXXI. t. c. az erdők feletti felügyeletet állami tisztviselők hatáskörébe utalta. Az 1881. III. t. c.-kel a közbiztonság ellátása a magyar királyi csendőrségre hárult. Az 1900. XVII. t. c. az állatbetegségügyi, az 1902. III. t. c. pedig a pénztári és számvetvésegi szakszolgálat ellátását ruházta át állami alkalmazottakra.

De bővült a főispán kinevezési jogköre is: az 1886. XXI. t. c. szerint a főispán nevezi ki a főorvost, a járási orvost, a közigazgatási gyakornokot, az árvaszéki nyilvántartót, a könyvvezetőt és a járási írnokot.

Ezen kívül az 1904. X. t. c. a megyei tisztviselők illetményét egyenlővé tette az állami alkalmazottakéval, s kimondta, hogy azt az állami javadalmaszából kell fedezni, s ettől kezdve a megye új állásokat saját jövedelme terhére nem szervezhet.

Mindennek eredményeképpen 1913-ban a vármegyékben rendszerezített 4516 tisztviselői állás közül 2491-et kinevezés útján töltöttek be.²⁰

3. Kérdésként merül fel immár, hogy mi volt az oka és célja a közigazgatás államosítására irányuló törekvéseknek.

A válasz megadásának keretétől legelőször utalni kell arra, hogy a honoráciorigazgatások felszámolása a magyarral egyidőben zajlik Angliában és az Egyesült Államokban is. Angliában az 1888-as Local Government Act²¹, az Egyesült Államokban az 1883-as Civil Service Act²², amely felszámolja a korábbi ún. zsákmányrendszert (spoil system) helyettesítve a szakképzettséghez igazodó versenyvizsga rendszerrel (merit system), jelentik a fontos előrelé-

pést a szakbürokrácia kiépítésének az útján. Ezeken a helyeken a honoráciorgazgatás felszámolásának két fő oka van: 1. az ellátandó feladatok mennyiségi növekedése, ami *állandó és folyamatos* tevékenységet kíván, és a feladatok *minőségi* átalakulása, amely viszont szakképzettséget követel, 2. a parlamentáris rendszerek olyan átalakulása, hogy ott a rendpárok tömegpárttá alakulnak át, tartós képződményekként s mint ilyenek az igazgatási posztokat kisajátítják.

Ami a magyar viszonyokat illeti, van nálunk olyan felfogás, amely a közigazgatás államosítását, az önkormányzati hatáskörök csökkentését és a kinevezési rendszer erőltetését a Monarchia államszerkezetéből (.korlátozott nemzeti szuverenitás) — „korlátozott vármegyei autonómia”) igyekszik levezetni.²³ Ezzel szemben a helyzet az, hogy a dualizmusból éppenséggel az alkotmányvédő hatáskör *fenntartása, nem pedig a megnyirbálása következik* (mint erre a korabeli szerzők is rámutattak²⁴), mert a megnyirbálás már pusztán annak „technikai” követelményeként jelentkezett, hogy a rendi képviselőt a parlamenti képviselő, a dicastériumok helyét pedig a parlamentnek felelős kormány vette át egy alkotmányos monarchiában. (A kérdésnek ezzel az oldalával itt nem kívánunk foglalkozni, a szóban forgó felfogás cáfolatát máshol elvégeztük.²⁵)

Miként az angol és amerikai út esetében, úgy itt nálunk is döntő szerepe volt a feladatok megszorodásának és minőségi átalakulásának, ami viszont annak volt a következménye, hogy egyrészt a kapitalizmus előfeltételeinek alapvetése, illetve falainak megerősítése, intenzív állami beavatkozás mellett megy végbe,²⁶ másrészt maga a működő kapitalizmus megköveteli a maga adekvát jogi és igazgatási rendszerét, amely a formális racionalitás elvei szerint előre kiszámíthatóan működik. Hogy ez az utóbbi szempont mennyire nyilvánvaló volt a törvényalkotók számára, teljes egyértelműséggel kiderül, a közigazgatási törvényjavaslatok miniszteri indokolásaiból²⁷, amelyek közül elég, ha egyet idézünk: „A közigazgatás nagyfontosságú nemzeti és szociális feladatainak megoldásához egységesen szervezett, egységes és szakszerű irányítás alatt, egyöntetűen, szabatosan, pontosan működő gépezet kell, amelyben az egyes alkotórészek gondos megválasztása és megfelelő elhelyezése biztosítja az egész gépezet sűrűlőds és zökkenés nélküli. összevágó, működését”²⁸. Az elérni szándékolt cél, az egységes és szakszerű irányítás alatt állandó közigazgatási *gépezetnek* megteremtése útjában állott azonban a választási rendszer. Nem lehet szó ugyanis mindaddig szoros értelemben vett bürokratikus hierarchiáról, míg a hierarchiában való előrehaladás nem a felettes minősítésétől függ, hanem a fegyelmi és szakszempontoknak transzcendens testület (vagy közvetlenül a „nép”) választja a hivatalnokot.²⁹ Ebből a szempontból nálunk caeteris paribus a helyzet az amerikai zsákmányrendszerhez volt hasonló, ahol a győztes párt dilettáns hívei között zsákmányként szétszította a hivatalokat, azzal a tetemes különbséggel természetesen, hogy nálunk, a pártok rendi-tradicionális jellegűek.³⁰ De, amiként a megyei pártok sem voltak pártok, hanem, mondjuk, tradicionális családi konföderációk, az országos pártok sem voltak tömegpártok, mert ezek kialakulása többnyire akkor következik be, ha a választójogi cenzust nagymértékben leszállítják, hanem, mint közismert, közjogi pártok voltak (eltekintve a szociáldemokráciától). Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a parlament megmaradt a „vagyon és képzettség” képviselő

selői „egymás között vagyunk” stílusú testületének, s így nem alakulhatt ki a pártbürokrácia sem, ami aztán mindig magával hozza azt, hogy a képviselők a választók „uraiból” a pártgépezet szolgáivá válnak, aminek a bekövetkezte után az állami bürokráciának is egységes irányítás alatt, egységes gépezetként kell működnie.

4. Ha a korabeli irodalmat átnézzük, kiviláglik, hogy egyrészt, akik a dzsentroid osztály társadalmi-gazdasági szemszögéből vizsgálták a *hivatalnokdszentrit*, egységes típusként kezelik, másrészt, noha leírják az „osztály” belső heterogenitását, sohasem hozzák összefüggésbe a közhatalmi szervezet „heterogenitásával”, harmadrészt pedig — az utóbbiak fordítottjaként —, akik a központosítás és önkormányzat viszonyát, törvényhozási alakulását írják le, nem hozzák ezt összefüggésbe a dzsentroid „osztály” belső heterogenitásával. Így például találhatók írások, amelyekben néhány, a szerzőket magukat is meglepő tényező azt mutatja, mintha a dzsentri politika hatalma nem lett volna olyan egyértelmű. Buday Dezső írja 1918-ban: „A vármegyében ma már csak kevés helyütt van meg az a szokás, hogy a birtokos-gentry osztály is szolgál a közigazgatásban (...), a legtöbb helyütt a birtoktalan gentry köréből kerül ki a tisztviselőosztály, sőt, vannak olyan vármegyék is, amelyeknek a kormányzatában már nincsen benne a régi birtokos osztály sem”³¹ Lippay Zoltán pedig egész branché-okról beszél, amelyek kikerültek a dzsentri kezéből.³² Már a világháború után Weis István a korabeli dokumentumokból megállapítja, hogy „a gentry legsajátabb területén, a vármegyei tisztviselői karban és az ügynevezett előkelő minisztériumok fogalmazói karában a régi nemesi családok mennyire tért veszítettek.”³⁸

Mindebből azonban csak annyi látszik, hogy a dzsentroid rétegen belül a birtokos nemesség arányszáma csökkent a közigazgatáson belül, s a közigazgatáson mind a minisztériumi, mind a megyei értendő: a strukturális változást nem hozták kapcsolatba az államszerkezetével.

Egyedül a radikális szociológusok kísérlik meg hipotézisszerűen megmagyarázni szociális-strukturális alapon az államosítás és a vármegye hívei közti harcot, s *tételezik* anélkül, hogy kimondanák explicit formában az elválást a politikai hatalmat gyakorló két dzsentroid elem között.

A szocialista Rónai Zoltán az alkotmány kérdéseivel foglalkozva kerül szembe a vármegyével. Két gondolatát érdemes megemlíteni. Az egyik azt próbálja megmagyarázni, hogy mi az alapja a kormány és a vármegye közötti hatásköri huzavonának, ha az osztály, amelyből a központi és a helyi hatalom birtokosai toborzódnak, ugyanaz. A válasz erre az, hogy a meginduló kapitalizálódás olyan új feladatokat vetett fel egyrészt, melyek ellátására a megye alkalmatlan volt, másrészt a nemzetiségek erősödése is fenyegette a vármegyét, és végül kifejlődött egy országos érdekszövetség az uralkodó politikai párt képében, amely a helyi klikkek ellenében kormánytámogatásra szorult, s így „a kapitalizmus és az országos klikk fejlődése, a nemzetiségek terfoglalása odahatott, hogy a kormány hatalma, jogköre a vármegyével szemben folyton terjedt”.³⁴

A második gondolata azzal kapcsolatos, hogy az uralomra jutott koalíció feladta a közigazgatás államosításának tervét. Ennek okát Rónai abban látja,

hogy az ország és a megye urai megijedtek, hogy a választójog demokratizálásával a parlamenti hatalmuk elvész, s ezért most a „belső falakat erősítik, s a vármegvét... a válságos időkben meg akarják föltétlenül tartani”.³⁵

Igen figyelemre méltó — amellet, hogy Rónai (aki mellesleg ismerte M. Weber-t) teljesen világosan látja az egy osztályon belüli meghasonlást a közigazgatás államosításának folyamata mögött — e passzusokban megfogalmazott ama felismerés, hogy szerves összefüggés van a vármegyei autonómia, valamint az esetőleg általános választójog között. Ha ugyanis az általános választójog megvalósul, akkor jön létre a valódi polgári demokrácia, s ezzel együtt a tömegpárt, s valóban, abban az esetben, ha nálunk az lett volna a helyzet, hogy a koalíció veszt, akkor a politikai hatáskörrel és tisztviselő-választási jogkörrel bíró vármegvét föl lehetett volna használni a kormánybürokrácia ellen. Ez megint azt mutatja, hogy a vármegye mint olyan még ekkor is megőrizte a honorációruralom bizonyos jegyeit.

Hasonlóan élesszemű Rédei József, aki szintén az általános választójog behozatalának esetére építi kombinációját, Rónaitól eltér azonban annyiban, hogy e kombináció — mivel a cikk 1914-ben az új Tisza-féle közigazgatási reformjavaslatok idején íródott — a Munkapárt győzelmét feltételezi, és ebben az esetben a vármegyei tisztségviselőket „a demokratikussá válható megyei képviselőtestülettől függetlenítik s a kormányhatalomra bízzák, hogy kinevezéssel gondoskodják a hivatali monopólium fenntartására.”³⁶ A megye és kormány közti viszálykodást ő is, miként Rónai, az uralkodó osztályon belüli viszálynak tartja, mert a megyei autonómia és a kormány mögött álló erők „valamennyien ugyanannak az osztályérdeknek a szülőttei”.³⁷

Diner-Dénes József, a *Munka Szemléjének* szocialista szerkesztője, abból indult ki, hogy Magyarország gazdasági és ebből kifolyólag szocialis struktúrája oly átalakuláson ment keresztül, hogy az a jogállapot, melyet a magyar nemesség szupremációja itt magának megalkotott, legélesebb ellentétben áll az új gazdasági és szocialis élet jogszükségességeivel.”³⁸ Az új jogi szükségletek és a fennálló jogállapot teszi ki a 14 éve fennálló politikai válság tartalmát, amelynek megoldására csak a szociáldemokrata alapon álló tudomány képes.

A fennálló megye belső ellentmondása abban áll, hogy egyrészt a Bach-korszakból örökölte az állami adminisztrációs jellegét, másrészt ’67 után ehhez társult az ősi feudális politikai jelleg. „Mint adminisztratív intézmény az államakarat végrehajtója, teljesen a központtól függőleg ennek formailag alárendelve, mint feudális politikai intézmény, a központtól független és hagyomány szerint az államakarattal örökös harcban áll”.³⁹ E helyzet temérdek zavart idéz elő a jogokban, kötelességekben, hatáskörben és instanciákban. Mármost azon túl, hogy az államosítással a megyét a dszentri politikai menedék-helyévé akarják tenni, azt — különösen a kereskedelem, ipar képviselői és az eddigi „urak” haladottabb elemei — a közigazgatásnak — mostani kifejezéssel élve — racionalizálására akarják felhasználni. „Ez elemeknek főcélja „nyugalom és rend”. A közigazgatásból minden önkény kizárását követeli, tehát állandóságot és egyformaságot a közigazgatás gyakorlatában, hogy vállalkataik, alapításaik és egyéb tranzakcióik, ezen az egyenletek a legveszélyesebb ismeretlennel: a konjunkktúrával, ne legyenek oly egyenletté, amelyben két is-

meretlen van: konjunktúra és közigazgatás. Ezek az elemek azt látták, hogyha ez ideig segíteni akartak a közigazgatás egyes nyomorúságain, ezt csakis a központban, a minisztériumokban, az államhatalom e megtestesítőiben teheték. Ebből azt következtetik, hogy csakis államosítani kell a megyei közigazgatást és ez kívánatra azonnal korrektul és helyesen fog működni.”⁴⁰ Diner-Dénes ezzel zseniálisan észreveszi azt, hogy az előrekalkulálhatóság elvére épülő tökéletes közgazdaság számára a magyar vármegyei közigazgatás a maga kiszámíthatatlanságával irracionális bizonytalansági faktort képez. Ámde a követelmény, a közigazgatás államosítása, mely azonos a merev központosítással, a kormánybürokrácia kiépítésével, nem képes a közigazgatás lényegét és szervezetét illető gyökeres átalakításra, márcsak azért sem, mert a kinevezési rendszer mellett is át kellene vennie az államnak a jelenlegi tisztviselők több mint nyolcvan százalékát.

Diner-Dénes tulajdonképpen megadta azokat az elemeket, amelyek a dzsentroid rétegen belüli polarizálódást mutatják, de ezt nem tette explicitté és nem hozta közelebbi kapcsolatba a belső strukturális és igazgatási viszonyokkal. Ami az utóbbiakat illeti, igen fontos megállapításokat tartalmaz Bibó Istvánnak, egy 1947-ből való írása. Ő ugyanis már külön-külön elemzi a minisztériumi és a megyei közigazgatást. s a Diner-Dénes által feudálisnak nevezett tradíciót a megyének, a bürokratikusát pedig a minisztériumnak írja a rovására. A megye a nemesi társadalom „öncélú hatalomgyakorlásának” eszköze, *hatalmi és nem szakmai szervezet*. Ez természetesen fellelhető a minisztériumokban is, de ott már konkurrál vele a *szakmaiság* is, és egyben megjelenik egy másik „hatalmi szerkezet” is, a bürokratikus, amely „a szakszerűségből elsősorban az élettől való idegenséget, vaskalaposágot, nehézkességet és kicsinyességet mutatja.”⁴¹ A minisztériumi igazgatás vármegyével szembeni strukturális sajátossága az, hogy míg utóbbi egyértelműen hatalmi szerkezet, addig a minisztériumban három sajátosság ötvöződik: hatalmi jelleg, bürokratizmus, szakmaiság. Ez a leírás tuimegy a Diner-Dénesén, azonban nincs vonatkozásba hozva az államosítás problémájával, valamint a társadalmi struktúrával. Mindazonáltal Bibó írása ráirányítja a figyelmet két olyan faktorra, amelyben a két igazgatás közötti minőségi különbségek megjelennek: bürokratizmus, szakmaiság.

5. Az alábbiakban olyan faktorokat vizsgálunk, amelyekben egyrészt megnyilvánul a két szervezettípus, a honoráciorigazgatásba oltott bürokratikus és a par excellence bürokratikus közigazgatás közti különbség, másrészt pedig az, hogy itt kétféle szociális képződménnyel van dolgunk, s hogy ezt ők maguk is így fogták fel. Vizsgálandó tényezők: a) létszám, származási összetétel, b) szakképzettség, c) mobilitás, d) szervezkedés.

a) Nincsenek pontos adataink arról, hogy a vármegyei tisztségviselők között *pontosan* mekkora százalékos arányban képviseltette magát a birtokos és birtoktalan dzsentri, de történetírásunk egyértelműen elfogadja, hogy a megyei hivatalok kétharmadát⁴², háromnegyedét⁴³, tehát mindenképpen túlnyomórészt ő foglalta el. Ezzel szemben a minisztériumokról pontosabb adatokkal rendelkezünk. Itt mai történetírásunk Lakatos Ernő adataira támaszkodik.

Ezek szerint⁴⁴ a birtokos nemesek százalékos aránya:

Minisztériumok	1873	1890	1900	1919
Miniszterelnökség	végig 50—60			
Belügyminisztérium	25	35	31	32
Pénzügyminisztérium	25	30	24	20
Földművelődésügyi Minisztérium	25—30			
Honvédelmi Minisztérium	27	20	20	16
Igazságügyminisztérium	26	25	30	14
Vallás- és közoktatásügyi	10	14	7	15
Kereskedelemügyi Minisztérium	18	16	12	10

Lakatos közli még, hogy ha a birtoktalan nemeseket is beszámítjuk, akkor a dzsentri aránya a belügyben 50, a földművelésben 40 %-ra rúg.

Mint tanulmányunk elején említettük, történetírásunk a minisztériumi és vármegyei dzsentri arányszámokat a dzsentri predominanciájának *egységes mutatójaként* értékeli, holott a statisztikából látható, hogy a minisztériumokban a dzsentri aránya átlagban a létszám egyharmada körül mozgott. Márpedig, ha két alapsokaság közül egy minőség az egyikben kétharmad-háromnegyed részben fordul elő, a másikban pedig egyharmadban, ezt mindenképpen szignifikáns különbségként kell értékelnünk.

Meg kell jegyeznünk, hogy további vizsgálatot igényel a birtokos „nemesek” birtoknagysága, bár nem vitás, hogy a minisztériumban dolgozó birtokos éppúgy meg van fosztva az igazgatás dologi-technikai eszközeitől, mint a birtoktalan, és ugyanolyan élethivatásként és fegyelmi felelősség alatt tevékenykedik. (Ez alól kivételt csak a politikai hivatalnok képez, pl. a miniszter, aki csak formálisan bürokrata, tartalmilag politikus, akit nemcsak hivatali fegyelmi vétség miatt, hanem politikai célszerűség tekintetéből is el lehet bocsátani.)

De ha csak általában egyharmadra rúg a dzsentri aránya a minisztériumban, fel kell merülnie a kérdésnek: *kik teszik ki a maradék kétharmadot?* Nos, nyilvánvalóan arisztokrata, polgári és kispolgári elemek. Ezekről Lakatos csak egy vonatkozásban ad meg adatokat, amelyeknek éppen a Bibó által említett bürokratizmus szempontjából van jelentőségük.

A bürokratikus vonásokat a magyar közigazgatás a Bach-korszakból örökölte. Ekkor ugyanis részben „különösen a vezető állások betöltésénél a magyarságot amennyire csak lehetett, háttérbe szorították: magyarok helyett az osztrák örökös tartományokból behozott cseheket, tirolikat, galíciaikat stb. neveztek ki”⁴⁵ részben pedig az alacsonyabb állások betöltésénél a nemességi passzív rezisztenciája miatt kénytelenek is voltak idegeneket kinevezni; pl., 1850. júniusában a magyar polgári biztostnál jelentkezett 117 egyén közül csak 4 volt a magyar.⁴⁶ Mármost nem kétséges, hogy ez a hivatalnokréteg a szó szoros értelmében az osztrák centralizmus bürokratikus szellemét hozta magával, ráadásul még képesség dolgában is, miként Ereky István tudósít róla, meglehetősen alacsony színvonalon állott.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy az alkotmány visszaállítása után ezek számára nemigen termelt babér a megyei hivatalokban, de a mi-

minisztériumokban arányszámuk az egész korszak alatt vetekedett a bürokratos nemességével: Lakatos Ernő nevek szerint készült statisztikája erről megközelítőleg helyes képet nyújthat⁴³

Minisztériumok	1873	1890	1900	1916
Belügyminisztérium	35	28	28	25
Kereskedelmi Minisztérium	43	39	36	26
Pénzügyminisztérium	38	39	29	21
Vallás- és közokt. Minisztérium	40	36	25	25
Földművelésügyi Minisztérium	23	23	23	23
Honvédelmi Minisztérium	15	15	15	15
Igazságügyminisztérium	15	15	15	15

Megjegyezzük hogy a csökkenő tendencia a névmagyarosításokkal is összefüggésben van.

Lakatos Ernő elmondja még, hogy a német, cseh—morva tisztviselőknek a leváltása lassan ment, s különösen a Pénzügyminisztériumban alig haladt előre, s hogy ugyanennek a cseh—morva—német rétegnek az érzelmi és hivatali beállítottsága néhány évvel ezelőtt még magyarellenes volt⁴⁹. Csikvári Jákó, aki a tisztviselő-mozgalmak történetét feldolgozta, azt írja 1900-ban, hogy még ma is vannak hivatalok, ahol németül folyik a társalgás.⁵⁰

Teljesen nyilvánvaló, hogy teljességgel más képződménynek kell lennie az ilyen hivatalnak, ahol a dzsentri összeolvad a polgári-kispolgári, nemzeti és a Bach-korszaktól itthagyt osztrák bürokratákkal, mint a vármegyei hivatalnak. Mindazonáltal van még egy sajátos vonása a minisztériumnak, ami élesen szembehelyezi a vármegyével.

b) Ez a szakképzettség. Mint Harrer Ferenc egy vitán rámutat, közigazgatásunk fejlődésének legszomorúbb fejezete a képesítési rendszer.⁵¹ De itt is különbség van a minisztériumok és a vármegye között. Míg a minisztériális rendszer bevezetésével egyidejűleg megkivánták bizonyos végzettség igazolását és vizsga letételét⁵², addig a vármegyéknél 1883-ig semmiféle formális képesítési követelmény nincsen. Az 1883. XV. t. c., a képviselési törvény, a maga nemében kiváló volt⁵³, egy-két részletsabálya azonban arról árulkodik, hogy a képesítés követelményével óvakodtak megrontani a dzsentri uralmát a megyében.

Először is, a törvény 21, 22 és 23 §-ai nem teszik általánossá a *gyakorlati* vizsgát, ami a voltaképpeni specifikus szaktudás követelménye lenne, mivel az egyetemi oktatás nem a pozitív jogra, hanem az elméletre helyezi a főhangsúlyt, *hanem csupán egyes minisztériumok és minisztériumoktól függő hivatalok* tisztviselői számára a törvény „lehetőséget kíván adni *permissio* módon”.⁵⁴ De ennél sokkal fontosabb a 27. § rendelkezése, mely szerint: „azokra, kik a jelen törvény hatályba léptekor akár kinevezés, akár választás útján nyert hivatalban tényleg szolgálatban vannak, azon szakban, amelyben szolgálnak, a jelen törvény nem alkalmazható”, mégpedig azért, mert — mint az indoklás leszögezi — „ilyennemű intézkedés a bona fide „jus acquisitumot” sérté-

né, és igen nagyszámú egyéniségre nézve túlszigorú, kíméletlen eljárás fog-
na lenni”.⁵⁵

Nyilvánvaló, magasabb szakmai és intellektuális színvonal uralkodott a minisztériumokban. Hogy volt itt a bürokraták mellett egy magasan képzett réteg, arra Halász Gábor és nyomában Zsigmond Gábor tanulmányai hívják föl a figyelmet. A Kiegyezés után egy közgazdaságon nevelkedett, gyakorlati érzékű, és pozitivista indíttatású nemzedék vezető pozíciókba kerül, s az „író-asztal mellett, hivatali szobákban kodifikáló, a törvényhozást gyökeresen és eredményesen az új idők szelleméhez alkalmazó, nagyvonalú vezetők szinte máról holnapra varázsolták elő a modern intézményekkel ellátott Magyarországot... A kor hősenek, a vállalkozó típusnak, a gazdasági élet kapitányának frissességben nem marad mögötte, koncepciójában pedig messze felülmúlja őket ez a bürokrata réteg; a nemzet legjobb erői gyűlnek össze egy történelmi pillanatig a hivatalszobákban. Ha az elmúlt évtizedekben az országgyűlésen, most a minisztériumban kell keresni az elitet, osztályfőnökök, tanácsosok, egyszerre tudós és munkás világában”.⁵⁶ Ehhez a réteghez, melyből elég ha Trefort Ágostont, Lónyait, Gorovét, Horváth Boldizsárt, Kautz Gyulát említjük, csapódik hozzá a hetvenes években az elszegényedő dzsentri réteg, de amazokból is átveszi a stafétabotot egy újabb nemzedék, amelynek tagjai, az evolúció törvényszerűségeinek a felhasználásával, a liberalizmuson túllépni akarva, a nemzeti és gazdasági kibontakozás útjait a szociális és nemzetiségi kérdés összefüggéseiben igyekeznek kidolgozni.⁵⁷

c) A kortársak, amikor a kettős, állami és önkormányzati közigazgatás fonásait előszámlálták, a működése egyik fő hibáját abban látták, hogy — bizonyos kivételes esetektől eltekintve — a vármegyei és minisztériális szint között nem volt mobilitás. Ebben egyetértett a gyakorlat és az elmélet egyaránt. Csak példaként idézzük először Tisza Istvánt, azután Pulszky Ágostot. Tisza szerint: „a választási rendszer szükségszerű folyománya az az anomália, hogy kevés kivétellel csakis olyanok jutnak a minisztériumok vezető állásaiba, akik bent a minisztériumban kezdték a közszolgálatot, annak bureauiban élték át egész életüket s a közigazgatás, a vidéki élet viszonyait és érdekeit csakis az aktákból ismerték.”⁵⁸ Pulszky: „nem szabad elfeledni, hogy lehetetlen, hogy az a tisztviselő, aki a mostani rendszer mellett csupán megyéjében lehet tisztviselő és soha a megyéjéből ki nem kerül, aki... mindig egy és ugyanazon localis környezetben marad, teljesen ne penetráltassék az illető localis érdekek által oly mértékben, hogy bizonyos színvakság áll be az általános állami szempontok iránt... s viszont ismét lehetetlen, hogy oly minisztériumban, amelynek személyzete szűkkörű burokratikus testületet képez és amelynél minden idegen elem behozatala igen érzékeny anyagi és előmeneteli kárt okoz az ott levő elemeknek, azért mert a kör szűk és most onnan megfelelő pályára kifelé nem mehet senki, lehetetlen, hogy el ne tompuljon az érzés, a localis érdekek iránt, lehetetlen, hogy bizonyos chablonszerű, hogy úgy mondjam, burocraticus, az élettől távolos felfogás érvényt ne nyerjen”.⁵⁹

d) Végül a hivatalnokréteg szervezkedésére kell kitérni, amire Szabó Miklós kutatásai hívták fel a figyelmet. Ezek a szervezkedések azért érdekesek, mert bennük mintegy előzetes kristályosodását figyelhetjük meg a konzervatív-jobboldali irányban keresztény kurzus felé haladó mozgalmaknak. Az 1903-ban alakult Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesületét (és másokat is)

Szabó Miklós a következőképpen jellemzi: „valamiféle közigazgatási szocializmus homályos tervei a megyei tisztviselők körében a nagybirtokos agrárius mozgalom század elején kidolgozott liberalizmus kritikájához, konzervatív nagybirtokos álláspontonról kifejtett tökeellenes szociális demagógiákhoz kapcsolódnak s a politikai fronton is a nagybirtok pártjai mellé állnak”.⁶⁰ Ha pedig ez így van, akkor legalábbis ambivalens pályavákvént kell értékelni azt, amit mi úgy szoktunk mondani, hogy a történelmi középosztály nálunk, szemben az angol middle class-szal, lefelé ívelő mozgást, hanyatlást mutat. mivel ez csak a gazdasági renden belül, de nem a politikai renden (ahol a pártok mozognak) belül érvényes, hiszen itt a Monarchia alatt már készül ez a réteg, hogy a központi hatalmi pozíciókat is meghódítsa, ami a harmincas években beteljesedik.

Másrészt azonban ne felejtjük el, hogy itt a vármegyei tisztviselők szervezkedéséről van szó, s nem az egész hivatalnokrétegről. Ugyanis az állami közigazgatási tisztségviselők egészen külön és már jóval a vármegyei tisztviselők előtt szervezkedni kezdtek. 1869-ben alakult az első magyar általános tisztviselőegylet, 1886-ban a M. kir. Állami Tisztviselők Központi Egyesülete, s 1901-ben jött létre az Állami Tisztviselők Országos Egyesülete.⁶⁴

Hogy a hivatalnokok szervezkedése kétfelé szakadt, az teljesen magától értetődő, de eddig mindenestre figyelmen kívül hagyott tény. Ugyanis bármennyire is konstituálódik a társadalmi struktúrában egy osztály vagy réteg, valóságos egzisztenciára csak a tudatosság bizonyos mértéken túl jut és válik önállóvá, magáért valóvá. A tudatosság fokairól, megnyilvánulásairól, az egymáshoz való viszonyról, a két hivatalnok, a honorációr és bürokrata hivatalnok egymásról való véleményéről nincsenek kutatások, de igen árulkodó ebből a szempontból Tiszának már hivatkozott cikkében egy megjegyzése, hogy t. i. a minisztériumi bürokraták fölényes lenézéssel beszéltek a vármegyei adminisztrációról⁶², ami nem meglepő, hiszen már Asbóth is azt írja, hogy a minisztériumnak „a megyei közegeket folyvást tanítani, nógatni, dresszírozni, megkeresni és kérni kell, hogy minden fontosabb ügyet háromszor-négyszer kell új meg új magyarázat mellett jobb ellátás és felvilágosítás végett visszaküldeni”.⁶³

Fejtegetéseink végeredményben azt a hipotézist kívánták megfogalmazni, hogy a dzsentroid hivatalnok Magyarországon két szociális képződménybe tartozik. Egyfelől a megyei hivatalnokréteg egy rendies jellegű közösséget alkot, amely az önkormányzat megnyirbálása ellenére politikai hatalmat tart kezében, másfelől a minisztériumi hivatalnoki réteg nem rendies képződmény, hanem a kapitalista társadalom racionális államának közigazgatásaként ún. „szociális osztály”.⁶⁴

JEGYZETEK

1. Asbóth János: Három nemzedék, Budapest 1873. 1d. uő. Iródműi és politikai arcképek, Légrády-fivérek, Budapest, 1876. 31. p.
2. „Országosan a megyei hivatalok kétharmadát, a központi állami vezető hivatalok egyharmadát a dzsentri foglalta el”. Berend T. Iván, Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 142. p.
3. Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. I. n.: Magyarország a Monarchiában, Gondolat, Budapest 1975. 366. p.

4. Ld. Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar politikai gondolkodásban. Századok 1974. 1. különösen 19, 33, 35, 37, 38, 39, 40. p.
5. Ld. Rédei József: A közigazgatási reform. Huszadik század. 1914. 2. kötet 85. p.
6. Ld. M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen 1922. 170. p.
7. Az angol gentry és selfgovernment bemutatásához főként a következő műveket használtuk: Choncha Győző: A gentry. in: Hatván év tudományos mozgalmi között, II. kötet. Budapest 1935. M. Weber: Gazdaságtörténet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1979. 415—428. R. Gneist: Adel und Ritterschaft in England. Verlag von Ludwig Oehmigke, Berlin 1853.
8. Ld. a The Shorter Oxford Dictionary címszavait: gentleman, esquire.
9. Idézi R. Gneist: Adel und Ritterschaft in England. 51. p.
10. Hanák Péter: i. m. 364. p.
11. R. Gneist, i. m. 7. p.
12. R. Gneist, i. m. 12. p.
13. M. Weber: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967. 251. p.
14. M. Weber, i. m. 251—252. p.
15. Hanák Péter, i. m. 361. p.
16. Hanák Péter, i. m. 363. p.
17. „... a gazdálkodási slendrián, az idegenkedés a legtöbb productív pályától, melyet a gentlemanlike-nak el nem ismer az elfogultság, a takarékság hiánya és az álszemérem, meg gyakran az a túlságos tartózkodás a kockázattól, mely voltaképpen semmi egyéb, mint indolentia, s amely jobban szereti a »csekély, de biztos jövedelmet nyújtó« hivataloskát az egyéni munka esélyétől és jelességétől függő keresetmódoknál”. Berzeviczy Albert: Beszédék és tanulmányok, Singer és Wolfner kiadása. Budapest 1905. 240—241. p.
18. A megyei tisztviselői állások túlnyomó része a reformkorban az állami IX. fizetési osztályban, s főként az alatt helyezkedik el. Ld. Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon, Valóság, 1975. 10. 6. p.
19. Asbóth János: Magyar conservatív politika, Budapest, 1875. 122. p.
20. Ld. Országgyűlési képviselőházi irományok 1910—1915. 42. kötet 155. p.
21. L. Erekly István: A magyar helyhatósági önkormányzat (Második javított és bővített kiadás) 1. kötet. Budapest 1910. 182. p., valamint Concha Győző: Újkori alkotmányok, Budapest 1888. 488—499. p.
22. Ld. C. I. Friedrich: Stellung und Aufgaben des öffentlichen Dienstes in den Vereinigten Staaten von Amerika, in: I. H. Kaiser, F. Mayer, C. M. Ule: Recht und System des öffentlichen Dienstes. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1973. 248—261. p.
23. Ld. Sarlócs Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében, Budapest, 1976.
24. Ld. Erekly István, i. m. 141, 142. p.
25. Ld. Nagy Endre: Állami beavatkozás és önkormányzat Magyarországon Kandidátusi értekezés Budapest 1978. Második fejezet B 2 pont.
26. Ld. Nagy Endre: Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon. Gazdaság és jogtudomány. 1977. 1—2. 85. 114. p.
27. Ld. Országgyűlési képviselőházi Irományok 1875—1878. I. kötet 319. 1884—1887., IX. kötet 193, továbbá a „Lex Szapariana” indoklásából idéz Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 231. p.
28. Országgyűlési képviselőházi Irományok 1910—1915. XLII. kötet. 148. p.
29. Ld. M. Weber: i. m. 77. p. „A bürokratikus uralom ott valósul meg legtisztábban, ahol a legtisztábban érvényesül a hivatalnok kinevezésének elve”.
30. „Amely párt többségben volt a megyében, rendesen teljesen kizárta a többi minden hivataltól, az alispántól az utolsó díjnokig csak saját pártjához tartozó egyéneket alkalmazott tisztviselőkkül. épp úgy, mint pártkormányok szoktak tenni egész országokra nézve”. Grünwald Béla: Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség. Budapest, 1876. 80. p.
31. Buday Dezső: Magyarország honoratior osztályai. Budapesti Szemle, 1916. I. kötet. 131. p.
32. Lippay Zoltán: A birtokos középosztály és a közélet, Budapest, 1919. 28. p.
33. Wels István: A mai magyar társadalom, Budapest, 1930. 111. p.

34. Rónai Zoltán: Alkotmánybiztosítékok, Szocializmus 1908—1909. 89—90. p.
35. Rónai Zoltán, i. m. 94.
36. Rédei József: A közigazgatási reform, Huszadik Század, 1914. 2. kötet 87. p.
37. Rédei József, i. m. 85. p.
38. Diner-Dénes József: A jövő megyéje, Huszadik Század 1910. 1. kötet 197. p.
39. Diner-Dénes József, i. m. 199. p.
40. Diner-Dénes József, i. m. 198—199. p.
41. Bibó István: A magyar közigazgatásról, Városi Szemle, 1947. 191. p.
42. Berend T. Iván, Szuhay Miklós, i. m. 142. p.
43. Hanák Péter, i. m. 366. p.
44. Ld. Lakatos Ernő: A magyar politikai vezető réteg, Budapest, 1942. 62—63. p.
45. Ld. Erekly István: Az önkormányzat modern rendszerének kialakulása Magyarországon, Külföldi Nyomat a Városi Szemle 1939-es évfolyamából.
46. Ld. Berzeviczy Albert: Beszédek és tanulmányok, Budapest 1929. 267. p.
47. Ld. Erekly István, i. m. 46—47.
48. Lakatos Ernő, i. m. 71. p. alapján.
49. Lakatos Ernő, i. m. 71. p.
50. Csikvári Jákó: A tisztviselői mozgalmak története. Budapest 1909. 13. p.
51. Harrer Ferenc: Közigazgatásunk múltja és jövője, in: Jogi dolgozatok a Jogtudományi Közlöny ötvenéves fennállásának emlékére, 1865—1915. Budapest 1916. 301. p.
52. Ld. Országgyűlési képviselőházi Irományok 1881—1884. VI. kötet 108. p.
53. Elemzését ld. Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a táncsrendszer létrejöttéig. Budapest 1976. 169—172. p.
54. Országgyűlési képviselőházi Irományok 1881—1884. VI. kötet, 113. p.
55. I. m. u. o.
56. Halász Gábor: Válogatott írásai, Budapest 1959. 328. p.
57. Zsigmond Gábor: A magyar társadalomnéprajz kezdetei, Beöthy Leó: Budapest 1974. 29, 53—54. p.
58. Tisza István: Államosítás és önkormányzat, Magyar Figyelő, 1914. 2. kötet. 32. p.
59. Pulszky beszéde az országgyűlésen 1891. június 6-án, Ld. Képviselőházi Napló. 1887—1892. XXV. kötet. 41. p.
60. Szabó Miklós: A „magyar girondisták”-tól az ébredő magyarokig. Világosság 1976. 3. 153. p.
61. Ld. Csikvári Jákó, i. m. 148—158. p.
62. Tisza István, i. m. 82. p.
63. Asbóth János, i. m. 122. p.
54. A szociális osztályokról Ld. M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen 1922. 177, 179. p.

Kisnemeselek utódai a paraszti társadalomban (XIX—XX. század)

Paládi-Kovács Attila

A magyar kisnemesség egyes rétegeinek elparasztosodása, illetve a paraszti osztály és a paraszti kultúra nemesi komponenseinek kérdése mindeddig nem kapott kellő figyelmet sem a történettudományban, sem az etnográfiaiban. Hiányosan ismerjük a beolvadás menetét, s csak sejtjük, hogy igen ellentmondásos, konfliktusokkal teli folyamat volt.

Régi, közhelyszámba menő megállapítás, hogy a magyar köznemesség alsóbb rétegeinek életmódja a XIX. század első felében nem tért el a jobbágyságétól, s a bocskoros nemeselek külső megjelenésükben, ruházatukban sem különböztek a parasztoktól. Egyes kisnemesi csoportok, rétegek paraszti szinten tengetett életéről vallanak már XVII—XVIII. századi források is.¹ A jobbágyszabadítást követően ártértekelődött a parasztság fogalma. Tartalma egyidejűleg tágult és szűkült. Kiestek belőle a korábban jobbágyságban élő iparosok, ezzel szemben — minden tiltakozásuk ellenére — belefoglaldtak a mezőgazdaságból élő, szegény kisnemeselek.² Ugyanis az ország hozzávetőleg 130—140 ezer nemesi származású családjából csak minden ötödik folytathatta az „úri gazdálkodó” életformáját, azaz a nemesség 80 %-a nem járhatta ezt az utat. A paraszti sorsra jutott nemesség társadalmi tagozódása, differenciálódása — különösen a nemesi többségű falvakban, kistájakon — meghaladta a jobbágysorból szabadult parasztságét is. Szabad György ezt a jelenséget a nemesi falvak tágasabb határával, a nemesi telkek nagyobb mérvű elaprózódásával és az árutermelésbe történt korábbi bekapcsolódásokkal magyarázza. Rámutat, hogy az összlakosság 5 %-át kitevő köznemesség — Európában ez a legmagasabb arány Lengyelország után — számarányának megfelelő, sőt helyenként azt meghaladó mértékben tagozódott be a törpebirtokosi, kisparaszti rétegbe a birtokrendezést követő, gyors ütemű egybeolvadás során.³

A kisnemesség beolvadása a parasztságba nemcsak társadalmi téren látszik gyors üteműnek és teljesnek, hanem a kultúra egységesülésében is. Volt kisnemesi és jobbágyszabadítottak látszólagos kulturális egységét említi Mária Biernacka is a mazúriai kisnemesség kulturális hagyatékát feltérképező dolgozatában.⁴ A falvakon keresztül utazó számára a népi kultúra egységesnek lát-

szik: hasonló házak, udvarok és emberek. Csak közelebbi érintkezés és a falusi társadalom közvetlen megismerése mutatja meg a két különböző eredetű réteg tudatában szívósan élő különbségeket. Szuhafő népéről jegyzi meg Lajos Árpád, hogy „külsőben mindkét réteg ugyanazt a paraszti benyomást teszi”, de a vagyoni helyzet éles határt von a *nemesek* és a *partiak* (paraszatok) közé⁵ Erről a határvonalról azonban a magyar néprajztudomány mindeddig alig vett tudomást. Elődeink nem sokat töprengtek a *népi kultúra*, a *paraszti kultúra* nehezen meghatározható fogalmán, s definíciók nélkül is természetesen vetették, hogy a kismemesek rókaprémes mentéit, sarkantyús csizmáit begyűjtsék a parasztok bekecsével és bocskorával együtt. Nekik köszönhetjük, hogy a kismemesi eredetű népesség tárgyi hagyatéka e réteg számarányát meghaladó arányban van jelen a magyar múzeumok néprajzi gyűjteményeiben.

A palócokat a tudománynak felfedező Szeder Fábián, mint a rendi társadalom gyermeke, még tekintettel volt a népesség közjogi állapotára. 1821-ben és 1835-ben statisztikát közölt a palócok számáról és közleményében a vidék nemességét nem szerepeltette. „Milly szűken vettem a 'Palócok' számát, abból tetszik ki, hogy az említett öt Vármegyében lakó 50 244 nemes... a számolásból kihagytam” — jegyzi meg korrektül.⁶ Jerney János 1855-ben még csak néhány, Pintér Sándor 1880-ban már egész sor kismemesi falut szerepeltetett a palóc falvak listáján. A későbbi néprajzi irodalomban is pontról pontra nyomon követhető a palócnak mondott terület kiterjesztése. Hasonló tendencia mutatható ki a dialektológia irodalmában is.⁷

A kismemesi múltjáról ismert Szentgál (Veszprém m.) község néprajzának monográfusa a kismemesi kultúra és a paraszti kultúra viszonyáról úgy vélekedett, hogy a kiváltságos falvak sokban különböztek a jobbágy- vagy telepes múltú falvaktól, mert előnyös helyzetük magasabb kulturális-gazdasági szint elérését engedte meg. Azonban kiváltságos helyzetüket elvesztvén „a parasztság osztályába szálltak le, s így műveltségük a XX. század elején már a földművelő, állattartó parasztság műveltségének felelt meg.”⁸ Ez épp elég indok arra, még a néprajz tárgyát a paraszti kultúrában megjelölő nemzedék számára is, hogy a szak illetékességét ne vonja kétségbe. A kismemesi és jobbágymúltú parasztság társadalmi egybeolvadását, kulturális kiegyenlítődését azonban *Vajkai* túlságosan leegyszerűsíti. Ugyanis a jobbágyszabadtást követő 100 évben sem csupán az integrálódás erői érvényesültek, hanem a differenciálódás, az elkülönülés törekvései is. Erre mutat a népművészetben az új parasztstílusok kialakulása. *Hofer Tamás* megfogalmazása paraszti hímzései, kerámiái, festett bútorai rusztikusabb kivitelük ellenére messzemenő ízlésbeli közösséget vállaltak különösen a falun lakó közép- és kismemességgel. Ebből az ízlésbeli közösségből válnak ki a XIX. század első évtizedeitől az új „parasztstílusok”.⁹ Eszerint nem csupán a kismemesek utódai, de a parasztok is különbözni akartak, kiválni környezetükből. E törekvésekre vezethető vissza a *matyó*, a *palóc*, a *barkó*, vagy a kalocsai *pota* parasztok népviseletének, népművészetének kiszínesedése a XIX. század derekán. A paraszti kultúra nemcsak földrajzilag, tájanként tagolódott a XVIII—XIX. században egyre fokozódó mértékben, hanem társadalmi rétegenként is. Ma még túl kevés konkrét vizsgálattal rendelkezünk ahhoz, hogy a paraszti kultúra társadalmi rétegződéséről általánosító, országos vagy korszakos érvényű megállapításokat lehessen tenni. Ennek az előadásnak is csupán az lehet a feladata,

hogy az ún. paraszti kultúra kisnemesi komponenseit, megnyilvánulási formáit keresse. Az etnográfus másik feladata az lehet, hogy kutassa a nemesi múlt emlékeit, napjainkig élő maradványait, a kisnemesség elparasztosodásának társadalmi konfliktusokkal telített hosszú folyamatát.

Persze nem az elparasztosodás volt a köznemesség alsó rétegeinek egyetlen útja. Már *Erdei* Ferenc kiemelte, hogy a jászkun és a hajdú kerület népe — bár kiváltság különböztette meg a többi paraszttól — eredendően „nem nemesi, hanem polgári irányban hajlottak el a közönséges parasztfarmáktól”. A székelységről is azt írta, hogy bár nagy mértékben elparasztosodott már a polgári korszak bekövetkezése előtt, sohasem vált földhöz ragadt paraszttá. Ennek a félig parasztosodott múltnak a következménye, hogy ma is minden parasztnál könnyebben mozgó, vállalkozóbb, mégis hagyományörzőbb a székel, — állapítja meg *Erdei*.¹⁰ A köznemesség egy része utat talált a hivatalokba, egy másik része, a legszegényebbje korán ipari munkássá vált. Nemesi múltját a hivatalnok, sőt a munkás is őrizte. Erre ösztönzött a kiegyezés utáni Magyarország megannyi jogszabálya. (Kamarás csak régi nemes lehetett, hitbizományt csak nemes alapíthatott, a nemest fel lehetett venni a választópolgárok névjegyzékébe.) Például 1880 körül az Óbudai Hajógyárban dolgozó ácsok közül 12 főt nemesi levelük alapján vettek fel a választói névjegyzékbe. „Eme ácsok, akik büszkék nemességükre, soha nem mulasztanak el... pecsétet levéllel bizonyítani alkotmányos jogukat.”¹¹ Néhány vármegye még a századfordulón is vezette a nemesek könyvét. Győr vármegye például 1902-ben kihirdette F. Ernő járásbíró nemességét.¹²

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a városoktól, gyáraktól távoli vidékek mezőgazdasági népessége tovább élte a rendiség maradványait. A földközösség, a telek- és házközösség, a nemesi nagycsalád és nemzeti szervezet maradványai sok vidéken túlélték a kapitalista korszakot és csak a szocialista átalakulás számolta fel az utolsó csökevényeket. A nemesi múlt nem csupán a származástudatban, a *kutyabőrök* őrzésében jutott kifejezésre, hanem a mindennapok gazdasági tevékenységében is. A nemesi közbirtokosságok az úrbéres gazdaközösségektől elkülönítve intézték az osztatlan erdők, legelők, réteg hasznosítását, szervezték a legeltetést. Sok-sok nemesi faluban egyedül nekik voltak közbirtokosságaik, pl. Tejfalun (Pozsony m.) a nemesi közbirtokosság gyakorolta a földesúri jogokat 1848 előtt és ugyanez a szervezet látta el a községi közigazgatási, rendészeti feladatokat is. A falu élére saját soraikból *hadnagyot* választottak, akinek nagyobb hatásköre volt, mint később a községi *bíró*nak. A hadnagy mellé megválasztott *kamarás* volt a falu gazdája, aki a közbirtokossági erdők, legelők hasznosítását felügyelte, gazdasági irányító és szervező feladatokat látott el. A tejfalusi nemesi közbirtokosságnak a XVIII. század végétől az 1940-es évekig vezetett, minden egyes közgyűlésről beszámoló jegyzőkönyve volt.¹³ Az írásbeliségnek a kisnemesi közösségek egyéb életmegnyilvánulásaiban is fokozott jelentősége volt (pl. birtokpercek). *Jablonkay* Géza tanulmányának köszönhetően még részletesebb ismeretekkel rendelkezünk az „Alsóőrsi Nemesi Közbirtokosság” 1816-tól 1964-ig ívelő történeti útjáról. Bélyegzője mindvégig ezt a megjelölést viselte, de a jegyzőkönyvekben 1904-től kezdve Alsóőrsi Volt Nemesi Közbirtokosságnak nevezték.¹⁴ A magyar nyelvtérlet egyes pontjain, mind a Hunyad megyei Rákosdon még a nemzeti birtoklás emlékei is élnek. Ugyanis az erdős ha-

tárrészek megnevezései, a Gergely-nyíl, Pető-nyíl, Farkas-nyíl, Dávid-nyíl stb. megegyeznek a falut alapító és évszázadok óta birtokló nemzetségek neveivel.¹⁵

A gömöri, borsodi községekben az 1950-es évek elején külön szervezték a legeltetést a volt úrbéres és a volt kismemesi közösségek. Például Arlón (Borsod m.) a falu csordája, gulyája az úrbéres legelőn járt, de a nemeseknek külön csordájuk, gulyájuk volt. Baracán (Gömör m.) is elkülönültek a határban a nemesek és a parasztok birtokai. A faluhoz közeli, jó szántóföldek nemesi tulajdonban voltak, erdeje csupán a nemességnek volt. A *Nemes szög* lakóinak és az úrbéreseknek a legelői, itatóhelyei, csordái, disznónyájai is elkülönültek. A sertések kondáit gyakran nemesi hadak szerint elkülönítve szervezték.¹⁶ Az úrbéres parasztság és a kismemesség borsodi, gömöri, észak-hevesi tájakon ritka esetben élt együtt, inkább falvak szerint különült el. Ennek következtében a kismemesi, úrbéres paraszti konfliktusok is gyakran a települések közötti ellentétek, ütközések formájában jelentkeztek. Legtöbb vitára a nemesek juhtartása, juhainak az úrbéres legelőkön való legejtetése adott okot.

A kismemesi múltat lényegében napjainkig őrzik a településformák. Helyenként még a nemzetiségi szervezet nyomaival is találkozhatunk. A három nemesi nemzetség által lakott Domaházán (Borsod m.) a belterületi nevek, településrészek e nemzetségek nevét viselik: *Holló szög*, *Elek sor*, *Kisbenedek udvar*. A hadak, nagycsaládok szétválásával a beltelket időről-időre felosztották, új házakat építettek s ezáltal a település egyre zsúfoltabbá vált. Ez a szeges települési szisztéma a keleti palóc terület nemesi falvainak esetében már a Josephinische Aufnahme, az 1783-as katonai térkép lapjain is felismerhető.¹⁷ A közeli jobbágyszervezetek viszont az utcás, szalagtelkes települési rend látszik elterjedtnek. Úgy látszik, a kismemesség zsúfolt települései az ország más részén is ennek a társadalmi rétegnek a jellegzetességei közé számíthatók. Pátróhán (Szabolcs m.) a régi nemesi udvarokban 6–10, sőt 14 ház is állt, ilyen udvarokban laktak a *hadak*, mint a Nagy, Fodor, Tarpai, Szabó és Szalay nevű családok közösségei.¹⁸ Ismeretes a túlszűfoltosság Szentgálon, jellemző és nem is újkeletű vonás a Veszprém megyei nemesi falvakban. *Fényes* már 1836-ban úgy gondolta, hogy nemesi voltukból magyarázható a házak „szörnyű népessége”. Szentgálon a hadak közöttben települtek. Köznek nevezték a fő- és mellékutcákból nyúló, hosszú, keskeny udvarokat, melyeknek oldalán egymást követték a lakóházak.¹⁹ Hasonló volt a helyzet Tejfalun (Pozsony m.), ahol a közbirtokossági jogok gyakorlásában és a közterhek viselésében a nemesi családok *kúriák*, udvarok szerint vettek részt. Ezek azonban mindinkább felaprózódtak és a leányok öröklése, az adásvételek csaknem áttekinthetetlenül bonyolulttá tették a birtoklás képét.²⁰ A *hadas udvar*, *nemes udvar* legismertebb példája a nagyvisnyói, amelynek ismertetésével két tanulmány is foglalkozott.²¹

E településforma kialakulását viszont Mikófalva (Heves m.) példája érzékelteti legjobban. *Bakó* Ferenc alapos tanulmányban mutatta ki, hogy ebben a faluban a *hadas udvar* a nemeseket jellemezte, akik 1830-ban 530 lelket számoltak, de mindössze 14 magyar holdnyi beltelken laktak. A három legnagyobb nemesi nemzetség birtokában — formailag — 1–1 lakótelek (kúria) volt csupán, amit kerítés övezett, de a három telken 75 lakóház állt. A nemzetiségi telkeket telekkönyvileg felosztották a hadak között, de belső kerítéseket nem

építettek és egy-egy had továbbágazásával a telken újabb házak épültek. Csúpan a Kovács Matyó had telekrészen 21 ház állt a XIX. század végén. Ezt a sajátos településformát az a szokás hívta életre, amely a nemesi portát tágabb, nemzeti keretek között együtt-tartotta, de azon belül elaprózta.²² Ezzel szemben a jobbágytelek és így az udvar megosztása a földesúr magatartásától függött, s például Mikófalván az 1857. évi telekkönyvi térkép szerint a jobbágyok beltelkei alig aprózódtak a 100 évvel korábbi állapothoz képest. A jobbágyoknál később kezdődött a beltelkek felosztása. A kisnemesek utódai ebben a Heves megyei faluban csak 1906-ban, 1919-ben, 1930-ban és végül 1945-ben a tagosítások, parcellázások, majd a földreform révén tudtak kitörni a zsúfoltságból. Paradox helyzet, hogy a feudalizmus maradványainak felszámolása az ő élet- és lakásvizonyaikon többet javított, mint az úrbéres parasztkén. Hasonló települési rend és történeti folyamat mutatható ki Észak-Heves, Borsod és Gömör többi kisnemesi falujában (Bátor, Egerbocs, Egercsehi, Balaton, Bükkszenterzsébet, Tarnalesz, Sajónémeti, Center, Bolyok, Détér, stb.).²³

Kisnemesi eredetű kulturális hagyaték megragadható a lakóházak, a népi építészet körében is. Szentgálon a „nemzeti ház” rendszerint jól megszerkesztett, szilárd kőfalazatú, bolthajtásos épület volt a vizsgált időszakban. A bolthajtásos építkezés ott a XVIII. század elejéig visszavezethető.²⁴ Ezzel szemben Észak-Hevesben 1848 előtt a kisnemesség túlnyomó többsége egyszerű faházakban élt. A múlt század derekán épült leleszi, mikófalvi nemesi lakóházak legfeljebb egy-egy kőoszlopot alkalmaznak, az *ámbitus* többi oszlopa még fából van. Ugyanakkor az úrbéresek — bár vagyonosabbak voltak — továbbra sem építettek oszlopos, klasszicista jellegű lakóházakat, mert idő kellett ahhoz, hogy öntudatban felnőjjenek a tudatban még mindig a magasabb társadalmi rétegeket megillető formákhoz.²⁵ Ezért némi kiegészítésre szorul a Néprajzi Lexikon *kulturális hatás* című cikke, amelyet gömöri kisnemesi lakóházak fényképei illusztrálnak. Azt írja, hogy hazánkban elsősorban a reneszánsz, barokk és klasszicista udvarházak, kúriák hatása mutatható ki a népi építészet XVII—XIX. századi alkotásain. A kuriális hatás leginkább a parasztházak homlokzatának tagolásában, díszítésében és oszlopos tornácainak formájában nyilvánul meg.²⁶ Csakhogy a szóban forgó kuriális hatás mértékét akkor ítélnénk meg helyesen, ha a kisnemesség korabeli lakóházait különválasztanánk a parasztinak, vitán felül népinek nevezhető házaktól, s a Pest, vagy Veszprém megyei köznemesek XVIII—XIX. századi házait az etnográfusok nem tekintenék eleve népi, paraszti háznak.

A parasztlakóházak valóban követték a lakáskultúrában a nemesek példáját. Szuhafrón (Gömör m.) az 1940—50-es években a parasztlakóházak (volt zsellérek) házai olyanok voltak, mint a múlt századi nemesi házak. Többségükben háromosztatú, verettfalú, szalmatetőtűs házak, *kürtös kemencével*, vagy szabadkéménnyel. A nemesek is csak századunk elején kezdtek nagyobb 4—5, sőt 6 osztású lakóházakat építeni *ámbitus*szerűen, pedig a falun belül napjainkig megőrizték gazdasági fölényüket a jobbágyeredetű parasztlakóházakkal szemben.²⁷ A Gömöri-medencében viszont a gabonakonjunktúrán meggazdagodott úrbéres parasztság már az 1860—70-es évektől fogva tekintélyes, folyosós, vakolatdíszekkel hívalkodó homlokzatú házakat épített (pl. Sajópüspöki, Velkenye,

Rimaszécs stb.).²⁸ A bútorzat, a lakberendezés tekintetében a kismemesi darabok elkülönítése, a nemesi ízlés körvonalazása még nagyobb körültekintést igényel, mint az építészetben.

Igen sok történeti és néprajzi adalék utal a viseleti különbségekre. Ismeretes, hogy a XVII—XVIII. században egyes ruhaneműek viselését (pl. posztóruha, csizma, a nőknek a csipke, a bársony és a prémek viselését) a vármegyéék tiltották, s a jobbágyoknak a vászon, a daróc, a bocskor használatát engedélyezték.²⁹ A nemesség legszegényebb csoportjai azonban nem tudtak előjogaikkal élni, s a parasztnak megszabott bocskort viselték már 1696-ban is. Például a máramarosi bocskoros nemesek 1809-ben az insurrectio-n is kantártalan lovakon, gatyaszárban jelentek meg, s természetesen gúny tárgyává váltak.³⁰ Csikban, a székely határőrség falvaiban a „huszárlány” kék, a gyalogokhoz tartozó leány piros, a jobbágyleány fehér és sárga szalagot viselhetett a hajában. A gyalogos leány perefernumos ládájára kék alapon piros tulipánt festettek. A huszárlány ládáján a tulipán barna és piros alapon, mindig kékben játszott. *Imreh* István írja, hogy még az 1860-as években is az egész falu előtt szegényítették meg azt a legényt, aki *harisnyáján* (posztónadrágján) nem a régi rendi hovatarozást jelölő színes zsinórt viselte.³¹

A gömöri nemes ifjúság a XIX. század végén is díszes, fekete, vagy sötétkék posztóból, *vágott, vagy sima* derékszabással készült *dókát* és *dolmányt* viselt. A Borovszky-monográfia néprajzi szakírója — *Komoróczy* Miklós — szerint a zsinórozással, gombbal, vagy pitykével való díszítés divék, sőt az utóbbi időben divatba jöttek a prémes gallérokkaal ellátott kabátok, dolmányok és dókák is. „A *spenczel*, mely rövid, testhez álló szabásával, pitykés, zsinóros díszítésével, barna, szürke és sárgásbarna, sőt világoskék színű posztójával olyan csinosan érvényesül, leginkább az alsó Sajó-, Rima-, Balogvölgy és Szarazvölgy nemesinek fiatalságánál divék.”³² Ugyanott említi a kecsői, vályi, simoni, darnyai és serkei nemesek ezüstgombos, fekete selyemmellényeit, az ünnepi viselet tartozékaként. A gömöri nők hegyes sarkú *kordovány* csizmájáról, zsinóros, fekete posztóból készült *zekéjéről* és rókaprémek *mentéjéről* már a Hunfalvy szerkesztette monográfia megemlékezett.³³ Szólnak a források azokról a díszcsizmákról is, amelyeknek magas sarka és kérge sárgaréz szögekből kivert virágokkal, csillagokkal van ékesítve. A századfordulón is kedvelték a volt gömöri kismemesek a felső peremén *huszáros szegéssel*, elöl *rózsával* díszített csizmákat. A csizma sarkára rézpatkót vertek, hétköznap csörgő vaksarkantyút, lakodalmak idején nagy taréjú, pengő sarkantyút viseltek. Szuhaíón a nemesi viselethez tartozott a sarkantyú, a sűrű guba és a rozmaringbokréta. Amikor a századfordulón a jobbágyok ivadékaí is „felkapták a rozmaringot”, a nemes legények elhagyták ezt a díszet. Akkoriban a suhaíói nemes leányok két ágba, a partiak pedig egy ágba hordták a hajukat. Amikor a parasztnk követni kezdték a nemeseket, azok két oldalról a fejükre tűzték hajfonataikat. A parasztnk azonban ebben is követték őket. Ezért a második világháború körüli években a nemes leányok hosszú hajukat levágatták, s a partiak 1950—60. között ugyanezt tették.³⁴ Szuhaíó —, mint a többi gömöri falu — nemesi múltú népessége a kiválást, az elkülönülést kereste a viseletben is, a parasztnk pedig némi lemaradással követték őket a divatban.

Elkülönülésük még nyilvánvalóbb házassági kapcsolataik alakításában. A kismemesi ivadékok még egy-két évtizede is rangon alulinak, saját társadalmi rétegük elárulásának tekintették a paraszttal kötött házasságokat. Gömörben a Vály-völgy nemesi népe évszázadokon át nem került rokoni kapcsolatba a szomszédos Balog-völgy parasztságával.³⁵ A Balog-völgyi Nemesradnót sem házasodott a szomszédos úrbéres falvakkal, csak a távolabbi nemesi közösségekkel kereste a rokonságot. A Dunától keletre, Gömör, Heves, Borsod, Ung, Szabolcs kismemesi vidékein sem a történeti forrásokban, sem a néprajzban nem találjuk az *ágilist*, *ágyilist*, aki maga nem volt nemes, de mivel nemes leányt vett feleségül, annak nemesi jogait gyakorolta.³⁶ A Dunántúlon és a Kisalföldön a kismemesek és a jobbágyok házassága gyakoribb lehetett, ahogy a „vőség” intézménye is kialakultabbnak látszik. A Felföldön a nemesi endogámiának már-már extrém formáival, nemzetközi összehasonlításban is párját ritkító izolátumokkal lehet találkozni. Legismertebb Ivád (Heves m.) példája, ahol nemcsak az Ivády-nemzetségen belül, hanem a nemzetség egyes hadain belül is endogám gyakorlat alakult ki. A nemzetség *László hada* esetében a XIX. századi házasságok 53 százaléka a hadon belül kötött. Az *Esküdt-* és a *Páldeák-had* viszont generációkon át egymás között házasodott. Gyakran első unokatestvéreket adtak össze, hogy a vagyon együtt maradjon.³⁷ A nemzetségből a többiek rovására kiemelkedő *Hegyi-had* tagjai exogám gyakorlatot követtek, más falvak módos, kismemesi származású családjaival házasodtak. Előfordult, hogy a szegényebb hadak egy-egy tagja módosabb jobbággal lépett házasságra. Az ivádihoz hasonló, de nyitottabb képlet volt a domaházi, amelyet *Malán* Mihály vezetésével hosszasan vizsgált egy antropológus munkacsoport. Általánosítható megállapításnak látszik, hogy a lokális endogámia a kismemesség közepes vagyoni állású rétegénél volt a legerősebb. A nemesi endogámia íratlan törvényeit csak a legszegényebbek szeghették meg. Dél-Gömör és Nyugat-Borsod határán mindehhez a katolikus és református települési tömbök közötti felekezeti endogámia járult.³⁸ A szlovák—magyar nyelvhatáron az etnikus endogámia zárta le a házassági határokat. (E határoknak a kultúra térbeli differenciálódásának alakulásában is jelentős, egyes esetekben döntő szerepe volt.)

A kismemesek utódai között a paraszti átlagot messze meghaladó mértékben tartják számon a családok, hadak, nemzetségek eredetét, származását, történetét. Nem egyszerűen a nemesi kiváltság emlegetéséről, hanem az ősök név szerinti számontartásáról, tetteiről, kiemelkedő egyéniségeik emlékének őrzéséről van szó. A nemesi családok 6—7 generációra visszamenően is számon tartják elődeiket, a parasztok 3—4 generációig. A szóhagyomány mellett a protestáns kismemességnél erősíti a családi hagyományokat, a származástudatot, a fejlettebb írásbeliség. Számon tartják az egyes nemzetségek viszonylatait, a rangsort, az elsőbbséget, a település, vagy a megye életében vezető szerepet vitt tagjaikat. A nemzetségek előkelőségét, elsőségét őrzi a temető rendje, lakótelkük, házuk helye a településen, kifejezi a rangsort a templomi ülésrend. Emléket, státust őrzi a határban állított kőkereszt, emlékkápolna, a templomi adomány (szentkép, harang stb.).

Nem csoda hát, hogy a gömöri, borsodi kinemesi falvak népe még az 1950-es években sem vállalta a *paraszt* megnevezést. „Mi nem vagyónk parasztok, mi gazdák vagyónk. Ha parasztot akar látni, menjék a partra...” —

mondták a szuhafőiek az etnográfusnak,³⁹ mert a paraszttal szemben még ekkor is nemesek, gazdák akartak maradni. Családi kapcsolataik legfeljebb az egyoldalú komaságig terjedtek, ha a nemes elvállalta valamely paraszty gyermek keresztségét.

A kismemesi népességben különösen erős volt a nemzethez tartozás érzése. Nemcsak családi hagyományokhoz, hanem a tágabb nemesi közösség, a megye és az ország történeti hagyományaihoz is közelebb álltak, mint a parasztek általában. Nem lehet véletlen, hogy IV. Béla futásának a Muhi-csatából csupa kismemesi falu határában szenteltek emlékkápolnát (pl. Sajónémeti, Járdánháza), s a történeti mondák leggazdagabb forrásai nemesi vidékeken buzognak. A nemzeti hősök bizonyos típusának (királyok, szentek) emlékezte erősebbnek tűnik a volt kismemességnél. Alapos elemzéssel bizonyára elkülöníthetők a nemesség és a jobbágyság történeti szájhagyományai, mondái.

Késleltette a kismemesség feloldódását a nemesi községigazgatás is, amelynek a megszüntetését csak 1871-ben rendelték el. Ismeretes, hogy a nemesi község alapja a közbirtokosság volt. Ennek élén a közgyűlés által választott *hadnagy* állt, akit a *kamarás*, s az *esküdtek* támogattak. A nemesi község sohasem volt földesúri joghatóságnak alávetve, közvetlenül kapcsolódott a vármegyei bírói hatósághoz.⁴⁰ A kismemesség személyi szabadságához tartozott birtokának sérthetetlensége. Borsodi, hevesi kismemesek utódai még ma is gyakran felidézik, hogyan védte meg nemes ősük a katonaállítás elől a faluba befutó jobbágylegényt. Vasvilláját leszúrta a kapu előtt és ezzel jelezte, hogy az ő akarata ellenére *fundusára* senki sem teheti be a lábát, mire a pandúrok, a zsandárok is visszahőköltek. Még mindig számon tartják a községbe ily módon bekerült, *szalajtott* családokat. Kismemesek és parasztek által vegyesen lakott falvakban a *bíró*, a *hites*, a *kurátor*, a *presbíterek*, a *hadnagy*, de még a *kondásbíró*, a *mező-* és az *erdőbíró* tisztsége is nemeseknek volt fenntartva, szinte napjainkig. Paraszt csak *kisbíró*, *bakter*, vagy *harangozó* lehetett.⁴¹

A nemesek és a parasztek elkülönülését, a nemesi nemzetségek rangsorát mindennél élesebben mutatta a *templomi ülésrend*. Rákosdon (Hunyad m.) például bal oldalon a nők, jobb oldalt a férfiak ültek, s minden nemzetségnek külön *széke* (padja) volt. A két első padban a legelőkelőbb *Bikfalvi* nemzetség férfi- és nőtagjai ültek, őket követték a kevésbé előkelő nemzetségek.⁴² A kötött, szigorúan szabályozott ülésrend megfigyelhető a gömöri kismemesi falvakban is (pl. Szuhafőn, Felsővályban, Naprágyon stb.), de csak a reformátusoknál. A katolikus templomok demokratikusabbak, ott a leányok és a legények családjuktól elkülönült csoportokban helyezkednek el. Viszont a reformátusoknál, még az úrvacsoraosztásnál is a nemesek alkotják az első sort. Ha egy paraszt előrelép, rögtön hátra tuszkolják.⁴³

Szólni kell még a nemesi magatartás- és viselkedésformákról, a kismemesi mentalitásnak a passziókban, a névhasználatban, a megszólítás- és köszönésformákban rögződött jegyeiről. A gömöri, borsodi kismemesség többsége három nevű. Az egykori birtokos gömöri nemességnél gyakori a nemesi prédikátum (pl. Daksy Hubay László, lenkei Lenkey Lenke), a borsodi, hevesi armalista nemzetségek hadait viszont ragadványnevek jelölik (például Domaházán a Holló nemzetségen belül van Holló Kande, Holló Kiszi, Holló

Leleszi, Holló Dindo, s még tíz másik had). A ragadványneveket helyenként harmadik helyen a család- és keresztnév után tüntetik fel (pl. Németh Béla *hadnagy*), máshol első helyen (pl. *Kadét* Farkas János).⁴⁴

Kedvelik a ritka, a bibliai és idegen hangzású keresztneveket, amelyeket naiv módon képzett becéző alakban használnak. Például Ráfael (Rafus), Geleon (Gedus), Benjámín (Benu), Joachim (Juháki), Lothár, Ágoston, vagy a nőknél a Jozefin, Amália, Franciska, Apollónia stb. Mindez a századforduló névdivatjára vonatkozik.

A rendi örökség az emberi kapcsolatokban a XX. század közepéig érvényesült. A kismemes elvárta, hogy a paraszt előre köszönjön neki, urazza, *ki-gyelmeknek* szólítsa. A századfordulón ez még akkor is így volt, ha a nemes-úr a parasztnak kaszált, aki a munkát a következő szavakkal ajánlotta fel neki: „Tekintetes uram, volna egy kis füvem, le kellene vágni, elvállalja-e?”⁴⁵ A kismemesek a parasztokat általában véve egyoldalúan tegezték, csak az idősebbeket magázták és szólították néninek, bácsinak. A barkóknál szokásos, a köszönést helyettesítő *szólítgatás* csak az azonos társadalmi állásúak között volt meg. Nemes nem szólított meg parasztot, s azt se szívesen vette, ha őt parasztember szólítgatta. (Például: Kiálltak-e? Elmennek-e? Beszélgetnek?).

Különbségek adódtak az ünnepi, kalendáris szokások és a családi szokások körében is, de nálunk ezt a kérdést behatóan még nem kutatták. A mazzúriai lengyeleknél a betlehemezés, a koledálás a parasztok szokása volt. A nemesek csak fogadták a koledálókat. A nemesi lakodalom rendkívül költséges volt, két-háromszáz meghívott vendéggel, könnyű lovaskocsikkal zajlott.⁴⁶ A magyar kismemesi falvakban csaknem napjainkig élő szokás (pl. Gömörben), hogy a lakodalom fényét *lovaslegények*, parádés kocsik, ún. „csinos szekerek” emelik. A század elején még szokásban volt, hogy a legények lovon jártak udvarolni a környék nemesi falvaiba, s a lányokat kocsikáztatták.⁴⁷ A kismemesi rátartiság, a költséges passziók kedvelése helyenként munkátlan-sággal társult. Rádon (Rétköz) például csak 12 jobbágy élt, a többi mind nemes család volt. Utóbbiak náddal, szénával kereskedtek, naphosszat a malom alatt adták-vették a szót. Reggel 4 órakor már pálinkáztak a kocsmában, csak dolgozni nem szerettek.⁴⁸ Rád példáját, a bizonyára parasztok által megfogalmazott véleményyt aligha szabad általánosítani, de az sem kétséges, hogy nem egyedi eset. *Erdei* szerint a kismemesek legfőképpen abban különböztek a parasztoktól, hogy nem állt egész életük a munka és a termelés állandó nyomása alatt. Nem morális munkakényszer hatása alatt dolgoztak, hanem szükség szerint, néha keveset, vagy éppen semmit.⁴⁹ Gömöri, borsodi helyszíni vizsgálataim, megfigyeléseim azt igazolták, hogy a kismemesek utódai jobban kedvelték a csikónevelést, a tinónevelést, a kupeckedést, de még a juhászatot is, mint az aratást, kaszálást. Favágásra, cserhántásra vállalkoztak ugyan, de gyengébb munkások voltak, mint a parasztok. Szénelgetést, mészégetést nem folytattak. A nehezebb mezeti és háztartási munkákat (kendertörés) az asszonyaik is lehetőleg másokkal végeztették.

A kismemesi mentalitást jellemzi a bűnesetek, a bűnről alkotott nézeteik is. Ismert nemesi bűn a hatalmaskodás, a verekedés, a paráznság és a lótolvajlás. Lólopás, és egyéb bűntettek esetén a nemes külön fogda illette meg a vármegyeház pincéjében, s gyakran megúszta néhány heti áristommal.

Krúdy egyik ízes novellája jut eszünkbe arról az egyetlen becsületes Gombosról, aki az egész falut megtöltő nemes Gombos nemzetség lólopásaiért egyedül ülte az áristomot, s ezért sosem volt ideje magának is lólopást elkövetni. Az író jól ismerte a szabolcsi kismenességet, de írhatta volna ezt az anekdotikus novelláját borsodi, gömöri minták nyomán is. Heves megye büntető jegyzőkönyvei a XIX. században tele vannak az ivádi nemesifjak verekedéseivel. Minden alkalmat megragadtak, virtusból verekedtek sorozáson, választáson, megyegyűlésen, vásáron, lakodalomban stb. A *falucsúfolók* egy csoportja tükrözi az ilyen falvak megítélését: *szilicei bicskások, domaházi kunok, hangonyi tatárok, szentsimoni rácok, sajónémeti vadrác* stb. Domaházát (Borsod m.) a környéken ma is „betyárfészek”-nek emlegetik. Itt 1951-ben még élt olyan ember, aki ugyan többször is töltött áristomot, mégis tisztességben öregedett meg a falu szemében. Ha csikótolvajlás ügyében nyomoztak, először rajta keresték. A „betyármúltat” a falu ma is büszkén vállalja, s lakói úgy tudják, hogy három betyár alapította a községet, a ma élő három nemzetség ősatyja. A nem éppen hízelgő eredethagyománnyal szemben biztosan tudni lehet, hogy az Elek-nemzetség 1625-ben, a Holló 1631-ben kapta nemesi levelét és a Kisbenedek ős is akkoriban szerezte nemességét.⁵⁰ Azonban a betyármúlthoz sem férhet semmi kétség, mert *Reguly* Antal 1857-ben a barkókról általában úgy ítélt, hogy szeretnek lopni, s falunkról külön is szól: „A Domaháziak öszveköttetésben vannak az alföldi ló tolvajokkal. Verpelelten van atyafiságuk és mit a *sarusok*nál lopnak (t. i. a Rima völgyén), azt oda viszik és az ott lopott jószágot egész Temesvár tájékaról ide hozzák.”⁵¹

A gömöri, borsodi kismemesi ivadékok magatartásuk, mentalitásuk tekintetében még ma is különböznek a hajdani úrbéreszek, s még inkább az uradalmi cselédek utódaitól. Utóbbiak alázatos, minden nadrágos embert meg-süvegelő magatartása a kismemesi utódoknál ismeretlen. Erkölceik elkülönülő világának feltárása önálló tanulmányt kíván. Már eddig is sok tanulsággal járt a református magyar kismenesség erkölceinek vizsgálata. Az egyház az 1780-as évektől kezdve alig mert fegyelmi eljárást indítani a vétkező nemesek ellen. Egyes helyeken ennek ellenére számarányukat meghaladó mértékben kerültek a presbiteriumok elé bűneik, erkölcsi vétsegeik miatt. Például Cigándon (Zemplén m.) a XIX. század első felében a nemesség elenyésző részét alkotta a falu lakosságának (5,4 százalék), de a presbitérium elé került ügyek 25 százaléka velük volt kapcsolatos.⁵²

Ezeket a lokális adalékokat egyelőre aligha lehet általánosítani. Ma még — a munka kezdeténél tartva — csak a kutatási témák, lehetőségek felvázolására vállalkozhattunk. Annak bemutatására, hogy a néprajztudomány sokat tehet a kismemesi társadalom és kultúra sajátosságainak, történeti változásainak feltárásáért. Ahhoz, hogy általánosabb érvényű megállapításokig eljussunk, előbb táji típusokat, fejlődésmeneteket kellene megragadnia. Másfelől elmélyült tematikus elemzések szükségesek, amelyeket csak sokoldalúan felkészült specialisták végezhetnek el a gazdálkodás, a népművészet, a lakáskultúra, a viselet, az erkölcs és a többi témakörben. A feladat akkora, annyira szerteágazó, hogy a fölmerülő kérdések megválaszolására csak egy e tárgykörrel rendezett néprajzi konferencia előadói gárdája vállalkozhatna.

JEGYZETEK

1. Mérel Gyula 1948. 122—123. p. Szabó István 1976. 242. p.
2. Szabó István 1965. 25. p.
3. Szabad György 1972. 66. p. Szabad György 1976.
4. Biernacka, Maria 1966. 226. p.
5. Lajos Árpád 1979. 25. p.
6. Szeder Fábán 1835. 41. p. Lásd még: Paládi-Kovács Attila 1968. 194. p.
7. Lásd erről: Paládi-Kovács Attila 1968. 176—177, 194—195. p.
8. Vajkai Aurél 1959. 8. p.
9. Hofer Tamás 1975. 403. p.
10. Erdei Ferenc 1942. 98—99. p.
11. Magyar munkásszociográfiák, 1888—1945. Budapest, 1974. 95. p. Tárkány Szűcs Ernő 1980. 89. p.
12. Tárkány Szűcs Ernő 1980. 89. p.
13. Csiba Lajos 1958. 312—316. p.
14. Jablonkay Géza 1968. 181. p. A parasztnemesi gazdálkodáshoz alapvető munka Maksay Ferenc 1973.
15. Kós Károly 1972. 241. p.
16. Saját gyűjtés 1980-ban. Adatközlő Gecse Andor 71 éves. Lásd még: Paládi-Kovács Attila 1965. 12. p. A településrendhez lásd még: Kós Károly 1972. 242. p.
18. Kiss Lajos 1961. 316. p.
19. Vajkai Aurél 1959. 172. p.
20. Csiba Lajos 1958. 314. p.
21. Fodor Ferenc 1930. 42—46. Nagy Benjámín 1960. 68. p.
22. Bakó Ferenc 1978. 22. p.
23. Nagy Benjámín 1960. 93. p. és saját megfigyeléseim.
24. Vajkai Aurél 1959. 186—187, 189. p.
25. Bakó Ferenc 1978. 131—132. p.
26. Magyar Néprajzi Lexikon 3. 1980. 358—359. p.
27. Lajos Árpád 1979. 25—26, 30. p.
28. Komoróczy Miklós é. n. 165—166. p.
29. Hofer Tamás 1975. 403. p.
30. Szabó István 1976. 242. p.
31. Imreh István 1956. 40. p.
32. Komoróczy Miklós é. n. 174. p.
33. Hunfalvy János 1867. 91. p.
34. Lajos Árpád 1979. 39—40. p.
35. Ila Bálint 1944. II. 55. p.
36. Szinnyei József 1893. I. 13. p. Az Őrségben egy-egy községen belül külön bírójuk volt a nemeseknek, az agiliseknek és a jobbágyoknak. Szentkirályszabadján (Veszprém m.) a **berbí-**rói tisztre mindig egy nemes és egy agilist választottak. Tárkány Szűcs Ernő 1980. 74. p.
37. Nemeskéri János 1965. 164. p. Csizmadia Andor 1979. b. 39. p.
38. Paládi-Kovács Attila 1968. 191—194. p.
39. Lajos Árpád 1979. 40. p.
40. Alsó László 1928. 1, 7, 23. p.; Tárkány Szűcs Ernő 1980. 85. p.
41. Csizmadia Andor 1979. b. 57. p; Lajos Árpád 1979. 38—39. p.
42. Kós Károly 1972. 246. p.
43. Lajos Árpád 1979. 43. p.
44. Saját gyűjtés a fent nevezettektől. Sajónémeti 1962, Borsodszentgyörgy 1977.
45. Szabó István 1965. 25. p.
46. Biernacka, Maria 1966. 221—224. p.
47. Lajos Árpád 1979. és saját gyűjtés Hubón, Naprágyon, Borzován, Kecőn 1978—1980-ban.
48. Kiss Lajos 1961. 383. p.
49. Erdei Ferenc 1942. 97—98. p.
50. Paládi-Kovács Attila 1965. 9, 96. p.; Paládi-Kovács Attila 1968. 188, 190, 195. p.
51. Reguly Antal 1875. 42—43. p.
52. Jávorka Kata 1971. 89—91. p.

Alsó László

1928. A nemesi község hatósága és szervezete. Budapest.

Bakó Ferenc

1978. Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest.

Balogh Jolán

1967. A népművészet és a történeti stílusok. Néprajzi Értesítő XLIX. 73—165. p.

Biernacka, Maria

1966. Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podeasiu.

In: Tradycje historyczne a wspolczesne przyniany. (Kisnemesi falvak Mazovszén és Podlasien. In: Történeti hagyományok, jelenkori átalakulás). Wrocław — Warszawa — Kraków 216—226. p.

Csiba Lajos

1958. A tejfalusi közbirtokosság történetéből. Néprajzi közlemények IV. 311—336. p.

Csizmadia Andor

1979. Ivád község és az Ivádiak a feudális kor hanyatló szakaszában. Nemzeti és birtok-történeti kép. Archivum 8. 5—34. Eger.

Erdei Ferenc

1942. A magyar paraszttársadalom. Budapest

Faragó József

1946. Borosnyói jobbágyság és nemesek összetűzése egy kalákatáncon a XVIII. sz. végén. Társadalomtudomány 172—174. p. Kolozsvár.

Fodor Ferenc

1930. Egy palóc falu életrajza (Nagyvisnyó). Budapest

Hofer Tamás

1975. Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében. Ethnographia LXXXVI. 398—414. p.

Hunfalvy János (szerk.)

1867. Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest

Ila Bálint

1944. Gömör megye. II. Budapest

Imreh István

1956. Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Bukarest

Jablonkay Géza

1968. Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816—1964.) Agrártörténeti Szemle X. 180—203. p.

Jávorka Kata

1971. Egy XIX. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. Népi kultúra — népi társadalom V—VI. 71—101. p.

Kiss Lajos

1961. Régi Rétköz. Budapest

Komoróczy Miklós

é. n. Gömör—Kishont vármegye népe. In: Magyarország városai és vármegyéi (Szerk. Barócsky Samu.) Budapest

Kós Károly

1972. A nemzetiségi szervezet nyomai Rákosdon. Népélet és néphagyomány, 238—252. p. Bukarest

Kósa László

1976. Néphagyományunk évszázadai. Budapest

Lajos Árpád

1979. Nemesek és partiak Szuhafőn. Borsodi Kismonográfiák 8. Miskolc

Maksay Ferenc

1973. Parasztnemesi gazdálkodás Szentgálon (1700—1848.) I—II. rész. Agrártörténeti Szemle XV. 13—38, 235—300. p.

Mérei Gyula

1948. Mezőgazdaság és agrártársadalom, 1790—1848. Budapest

Morvay Judit

1966. A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. *Ethnographia* LXXVII. 481—494. p.

Nagy Benjamin

1960. A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére. *Műveltség és hagyomány* I—II. 67—96. p. Budapest.

Nemeskéri János

1965. Az ivádi népesség rokonházasságairól. *Demográfia* VIII. 183—178. p.

1968. A barkó etnikai csoport. *Műveltség és Hagyomány* X. 175—218 p. Debrecen

Paládi-Kovács Attila

1965. A keleti palócok pásztorkodása. *Műveltség és Hagyomány* VII. Debrecen

Reguly Antal

1975. Palóc jegyzetei, 1857. (Szerk. **Selmeczi Kovács Attila**). Eger

Szabad György

1972. Az abszolutizmus kora. Magyarország története IV. Egyetemi tankönyv. Budapest

1976. A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon, 1849—1867. *Valóság* XIX. 5. sz. 1—15. p.

Szabó István

1965. Jobbágyság — parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. *Ethnographia* LXXVI. 10—31. p.

1976. A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI—XVIII. századokban. In: *Jobbágyság — parasztság*. Budapest

Szedér Fábán

1835. A Palócokról. *Tudományos Gyűjtemény* II. 3—41. p. Pesten

Szendrey Ákos

1936. A magyar nemzetiségi szervezet emlékei. *Ethnographia* XLVII. 273—286. p.

Színnyei József

1893. *Magyar Tájszótár* I. Budapest

Tárkány Szűcs Ernő

1980. *Magyar jogi népszokások*. Budapest

Tóth Zoltán György

1968. A barkó etnikai csoport. *Műveltség és Hagyomány* X. 175—218. p. Debrecen

Vajkai Aurél

1959. *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*. Budapest

Unter den wissenschaftlichen Untersuchungsprogrammen der Museenorganisation des Komitats Nógrád kommt auch die sogenannte Mittelschichtuntersuchung vor. Innerhalb deren Rahmen, in der ersten Phase wird die Untersuchung der Nógráder Kleinadels, der in der Geschichte des Komitats eine ausserordentlich bedeutende Rolle spielt, gemacht.

Sich an diese Tätigkeit knüpfend veranstaltete die Komitatsmuseendirektion gemeinsam mit dem Geschichtswissenschaftsinstitut der Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie in dem Szécsényer Kubinyi Ferenc Museum — das der Leiter dieses Themas ist — im November des Jahres 1980 die Landeskongferenz: „Die Wirtschafts- und Allgemeinbildungsverhältnisse des ungarischen Kleinadels von dem XVII-ten Jahrhundert bis zum Anfang des XX-ten Jahrhunderts. In der Konferenz wurden die Vorlesungen, die wir in unserem Jahrbuch publizieren, vor den etwa 100 aus den Museenorganisationen des Landes, aus Archiven, Hochschulen, Universitäten, Forschungsinstituten gekommenen Hörern gehalten. Den Vorlesungen folgten jedes Mal angeregte Meinungsaustausche, die zu noch vollkommener Entfaltung der aufgeworfenen Probleme führten.

Der Titel der Vorlesung des Akademikers, des Stellvertreters des Generalsekretärs der Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie, Béla Köpeczi: „Die Unabhängigkeitsauffassung des Kleinadels und das Nationalkönigtum“. In dieser Vorlesung überblickt er die Kämpfe gegen die Habsburger und die Entwicklung der sich an das Nationalkönigtum knüpfende Gedanken, die sich während dieser Kämpfe entfalteten. Er untersucht grundsätzlich die Verknüpfung der Freiheit und der Unabhängigkeit, und stellt fest, dass die Idee der Unabhängigkeitskämpfe und der Wunsch des Nationalkönigtums nicht immer parallel zusammenhängen.

In ihrem Essay: „Wirtschaft, Allgemeinbildung, Mentalität in den Kleinaldelschichten der XVII—XVIII-ten Jahrhundertswende und die Fragen der gesellschaftshistorischen Entwicklung für einen langen Zeitabstand“ macht Ágnes R. Várkonyi eine komplexe Untersuchung. Auf dem Grund des 40 Jahre geführten wirtschaftlichen Tagebuches des Zemplener Kleinadeligen András Szirmay sucht sie auf den Charakter des Kleinadels, auf seine historische Bedeutung und auf seine Rolle in diesem Entwicklungsprozess der angegebenen Zeit eine Antwort. Sie analysiert in ihrer ausführlichen, auch mit statistischen Angaben ergänzten Arbeit die von András Szirmay vertretene Schicht, auch als einen bedeutenden politischen Faktor des Jahrhundertsendes und des Rákóczi-Freiheitskampfes. Sie betont, dass der Kleinadel zur Zeit der XVII—XVIII. Jahrhundertswende eine von vielen Standpunkten aus verschiedene Schicht ist.

Der Titel des Vortrages von László Bencédi heisst: „Die Veränderungen des gesellschaftlich-politischen Angesichtes des Flüchtlingadels (in den 1670-er und 1680-er Jahren)“. Der Autor hat in diesem seiner Essays die Frage untersucht, was dessen Ursache war, dass sich die führende Schicht des Besitzeradels der früheren Kuruczenbewegung fast als Letzte dem von Imre Thököly geleiteten Aufstand anschloss. László Bencédi zeigt an persönlichem

Beispiel mehrerer Adeliger die Tatsache, wie diese Adeligen von Anhängern der Uneinigkeit der Stände zu Unterstützern der zentralen Macht geworden waren.

In seinem Essay: „Das Wirtschaften des Kleinadels in dem XVIII-ten Jahrhundert“ beweist Imre Wellman mit einer Untersuchung, die sich auf das ganze Land ausdehnt, welche innere Hindernisse die intensive landwirtschaftliche Warenproduktion hatte. In seiner Annäherung zeichnet es sich sehr stark aus, dass die ausserordentlich breite Klassenzergliederung des Kleinadels ein Bestimmer dieser Hindernisse war. Er schreibt gesondert über die zurückgebliebene Wirtschaftsanschauung beziehungsweise über die mangelhaften Fachkenntnisse des Kleinadels.

Kálmán Benda untersucht unter dem Titel „Die Bildungsbestrebungen des ungarischen Kleinadels im XVIII-ten Jahrhundert“, wie der die politischen Kämpfe der Reformzeit führende, gebildete Adel aus jenem Hintergrund hervorwuchs, von dessen Zurückgebliebenheit in den 1700-er Jahren so viel Schlechtes geschrieben wurde. In seiner Untersuchung prüft er in erster Linie die Wirkung der Schulen, der protestantischen und mönchischen Gymnasien, als solche die die Verursacher der Veränderung in den letzten Jahrzehnten des Jahrhunderts sein konnten.

Károly Vörös setzt in seinem Aufsatz: „Der ungarische Adelsaufstand zur Zeit der Napoleonschen Kriege“ den Schlussgedanken von Imre Wellman fort, und beschäftigt sich mit den Napoleonschen Kriegen. Aber von Wellman abweichend ist er nicht auf ihre wirtschaftliche Wirkung neugierig sondern er will beweisen, dass sich die Kriese des feudalen Gesellschaftssystems in der Tiefe der Beziehungen der damaligen Kriegsergänzungssysteme und der bestehenden gesellschaftlichen Verhältnisse widerspiegelt. Einer von diesen Komponenten ist die Unzulänglichkeit der Kriegsführung der Adeligen, der unter anderen auch von den Vermögensunterschiede motiviert sind.

Géza Fülöp denkt in seinem Essay „Der Lektürenhintergrund der Allgemeinbildung des Kleinadels zur Zeit der Aufklärung und in der Reformzeit“ einigermassen die Hypothesen von Kálmán Benda weiter. In seiner Untersuchung weist er auf dem Grund der Schichtung des ungarischen Kleinadels breite Unterschiede aus. Es ist eindeutig festzustellen, dass es nicht nur im Gebiet des Wirtschaftens, sondern auch in dem der Allgemeinbildung und Lesekultur tiefe Klüfte im ungarischen Kleinadel weit offen standen.

Der Aufsatz von György Szabad untersucht dem Titel entsprechend die gesellschaftliche Lage und die politische Rolle des niederen Adels während der Reformzeit. Der niedere Adel war mit seiner grossen Seelenanzahl und seiner ziemlich grossen Zurückgebliebenheit ein bereitwilliges Mittel in der Hand des Wiener Hofes. Gleichzeitig wollte die die Reformzeitkämpfe leitende Opposition bewusst immer mehrere von ihnen in den Dienst des Kampfes für den gesellschaftlichen Fortschritt stellen.

Mihály Praznovszky schreibt in seinem Essay „Die Wohnverhältnisse des Nógráder Komitatsadels in der ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts“ über die Kurien, über deren äussere und innere Erscheinung, Ausstattung. Er betont

besonders den wahren Vermögenszustand und die Widersprüche und Zusammenhänge unter den Äusserlichkeiten der Lebensweise. Praktisch ist der Hauptfaktor auch hier: die ausserordentlich grosse Zerteilung des Nógráder Komitatsadels, die auch in diesem Gebiet seiner Lebensweise auffallend erscheint.

In seinem Aufsatz „Der Gentryoid-Beamte zur Zeit der Monarchie“ schreibt Endre Nagy über die typische Gestalt der zweiten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts, über die Gentry-Adeligen. Auch unter ihnen schreibt er von der Beamtenschicht, die er in zwei Gruppen teilt: die Komitats- und die Staatsbeamten. Er untersucht die Verschiedenheiten und die Gleichheiten der politischen Rolle der beiden Gruppen, und in der Analyse vergleicht er sie sehr ausführlich mit dem englischen Gentry.

Attila Paládi Kovács hat unter dem Titel „Die Nachfolger der niederen Adeligen in der bäuerlichen Gesellschaft (XIX—XX. Jahrhunderte)“ ein Essay geschrieben. In diesem Essay untersucht er das Weiterleben des niederen Adels in der bäuerlichen Gesellschaft zusammengesetzt zum Beispiel: in der Ordnung der Siedlungen, in der Traditionen der Volksarchitektur, in der Tracht, in den sozialen Beziehungen, in der Mentalität, usw. . . Mit seinen veranschaulichen Beispielen kann er authentisch das Weiterleben der Niederadelsanschauung in der ungarischen Volksgesellschaft.

Die in der Konferenz Gehörten bewiesen eindeutig, dass die Untersuchung der historischen Verhältnisse des ungarischen Kleinadels aktuell ist. Die aufgeworfenen Fragen, die Streitmeinungen haben die Aufmerksamkeit auf diese bedeutende Schicht der ungarischen Geschichte gerichtet.

KÖZLEMÉNYEK

A vármegyei közigazgatás működése az 1830-as években Nógrád megye alispánjának megítélése alapján

Horváth István

I.

A reformkor történetének megyei eseményeit kutató számára nem kevés szakmai izgalmat jelent azoknak az írásműveknek a tanulmányozása, amelyeket kortársként, a politikai életbe fiatalon bekapcsolódó Sréter János írt. Az eddigi tanulmányaim során többször is leírtam, ez alkalommal megismétlem: sajnálatos tény, hogy emléke és szellemisége oly kevésbé őrződött meg az utókor számára, és mint a kort jól reprezentáló politikus — és ennek következtében történelmi személyiség — csak általánosság szintjén idézgetett, vagy név szerint éppen csak említett a megyei történeti feldolgozásokban.

A korszak megyei történetének megismerését két írásműve segítette: a huszonevésen megírt visszaemlékezése, valamint a megközelítőleg tíz évvel később született hivatalos jelentése, amelyet, mint akkor egyedüli alispán a megyei közgyűlés elé terjesztett. Az előbbi és korábbi tanulmányáról más alkalommal már szoltunk.¹ Most a hivatalos jelentésben leírtakkal foglalkozunk.² A jelentés műfajilag is messze túlmutatott a tőle elvárható igényeken.

Szokatlannak tűnt a téma megközelítése is. Nem maradt meg az apparátus élén álló hivatalnoknak, hanem nagy igénnyel azt vette vizsgálat alá, hogy az eddigi reformországgyűléseken hozott törvények lassú végrehajtását mi okozta? Hangvételével — noha alkalmanként túlfűtött lesz — is ezt a mondanivalót segítette érvényesülni. Nem marasztalt el személy szerint senkit, de nem is ez volt a célja: olvasható e dolgozatában, hogy szándéka nem volt más, mint az: a közgyűlésben így, vagy úgy vele együtt munkálkodó osztályos társai közül, minél többet, minél alaposabban megismertessen a társadalmi reformok lényegével, elfogadtassa azok szükségességét. Mert végül is tapasztalnia kellett, hogy mindhiába fogalmazódtak meg a helyes nézetek, hiába voltak a helyes állásfoglalások, a gyakorlat — az olykor már az európai viszonyok befogására is alkalmas elvi magatartástól — messze kanyarodott; vagy méginkább az mondható a helyzet jellemzésére: a magyar köz-

nemesség jelentős csoportjai nem voltak kellően felkészülve arra, hogy felismerjék saját érdekeiket, és így arra sem, hogy cselekedni is képesekké váljanak. Természetesen többről volt szó, mint hogy e társadalmi csoport szubjektív szándéka döntsön történelmi jelentőségű kérdésekben. Közismert, hogy a magyar köznemesség túlnyomó többsége objektíve —, mert gazdasági helyzete nem tette lehetővé — nem volt abban a helyzetben, hogy a gyakorlatban is akként cselekedjék, miként a közgyűlésben megajánlotta, vagy elfogadta.

De hát mielőtt még a dolgok elébe vágnánk, szükségesnek tartom, hogy áttekintsük: mi is jellemezte azt a kort, amelyben elemzendő írásművünk született? Mi volt az 1830-as évek országos és megyei viszonyainak meghatározó vonása?

Ez az időszak a magyar reformmozgalom tényleges megjelenésének, kibontakozásának, első konfliktusainak és megerősödésének évtizede volt. Az évtized kezdetén összeülő országgyűlés, a koleralázadás volt az indító esemény. Az 1832—1836-os tanácskozások konkrét és elvi jellegű állásfoglalásai —, úgymint a magyar nyelv hivatalos használatának kiterjesztéséről, az önkéntes örökváltságról, a vállalási kérdésekről, a vegyes házasságokról szóló viták — azzal az eredménnyel is jártak, hogy érzékelhetővé tették a feudalizmus tarthatatlanságát, a polgári viszonyok elkerülhetetlenségét. Tehát lényegében elindították ténylegesen is a társadalmi fejlődést megcélzó mozgalmakat. Az országgyűlést követő időszak nagy próbatétele volt a reformok harcainak. Egyrészt azért, mert a döntések végrehajtása nagyon lassan haladt előre, másrészt a bécsi udvar támadása az országgyűlési ifjak, majd Wesselenyi és nem sokkal később Kossuth ellen azt célozta, hogy a politikai mozgalmakat az erősödő radikalizmustól eltérítse. Az udvar számításai nem váltak be több ok miatt. A reformmozgalmat már nem lehetett megállítani. Ezt mi sem igazolta jobban, mint az 1839—40-es országgyűlés összehívása. Az itt létrejött kompromisszum biztosította a politikai mozgalmak továbbfejlődését is. A börtönből kiszabadult Kossuth a Pesti Hírlap által kínált lehetőséget jól kiaknázva folytatta politikai agitációját. A hírlapban sorra megjelent cikkeivel a feudális viszonyokat bírálta. Kifejtette programját, amelynek alapján kell a haladást valósítani. Különösképpen a középosztály megteremtésének szükségességét hangsúlyozta, és e vonatkozásban a városi választás, a polgárjog, a közteherviselés érdekelte. Programjában központi hely jutott az önálló nemzeti gazdaság kialakításának, az ipar fejlesztésének.

Az aktív reformpolitika talpra állította az ellenzéket is. A létrejött új konzervatívokat a tehetséges politikus, Dessewffy Aurél vezette. A Pesti Hírlappal szemben megindított lapjuk, a Világ volt gyűjtőhelyük. Bizonyos reformok szükségessége mellett fő törekvésük az volt, hogy leválasszák a jó módú köznemességet az ellenzékről. Bírálták a megyei önkormányzatot, a gazdaság kapitalista fejlődését. Politikájuk megvalósításában döntő szerepet szántak a közigazgatási apparátusnak.

E két politikai csoportosulás mellett —, ha a korábbiakhoz képest kevésbé hatott is — Széchenyi jelenlétéről, közéleti aktivizálódásáról is szólnunk kell. Tevékenységét két vonatkozásban is említjük: egyrészt ekkor bontakozott ki Kossuthal kialakult vitája, másrészt, mert nézeteinek bizonyos rezonanciája az elemzendő műben felismerhető. Így pl. a közteherviselés bevezetésének igénylése, a büntetőtörvény előtti egyenlőség kérdése, a közlekedési utak építésének szorgalmazása.

Az országgyűlésen megszületett kompromisszum nemcsak a politikai törekvések kibontakozásának kedvezett, hanem az ott elfogadott törvények alapján lehetőség teremtődött a magyar polgárság szerepének megnövelésére: a váltótörvény, a kereskedésről szóló törvény valamint a gyáralapítási törvény következményeként.³

Az országban végbement változások hatása érzékelhető volt a megye politikai életében is. A látható és fel-felbukkanó viták, a különböző vélemények ezt igazolták. A legáltalánosabban két területen volt megfigyelhető. Egyrészt a politikai csatározásokban és ennek kicsúcsosodásakor, az országgyűlési követek megválasztásának idején. A korábbiakhoz képest —, amikor is meggyőződésünk szerint helyesen jellemeztük úgy a megyei közállapotokat, amelyben a fiatal, az európai fejlődésre is figyelő liberális politikai vonulat erőteljesnek és izmosodónak látszott —, a mozgások és folyamatok nem voltak egyértelműek. A liberálisan gondolkodó fiatalok közül többen hivatali állást vállaltak. Ez úgy tűnik módosította korábbi nézeteiket is. Másrészt éppen érdeklődésük révén a legkorábban szerezhettek ismeretet az országos eseményekről és ennek következtében a polarizáltabb közélet soraikat is átalakíthatta. Tehát a politikai vélemények differenciálódását érzékelhettük. Aminek egyik pregnáns jeleként kell felfognunk a 39-es követválasztásokon kibuktatott Kubinyi Ferenc esetét, aki közismerten liberális felfogású volt.

Ugyanekkor a korábban elfogadott törvények végrehajtása nagyon lassan haladt és nem változott a „helyi” politikai kérdések megtárgyalásának menete, de hangvétele sem. Ez pedig az általános — ez esetben megyei viszonyokban jelenlevő — folyamatokra sem volt kedvező hatással.⁴

Az országban, a megyében megfigyelhető események, folyamatok nem, vagy csak nagyon kis mértékben választhatók el egymástól. Jobbára az volt akkor is kapcsolatukra a jellemző, hogy egymást erősítve-gyengítve hatottak, és ilyen kölcsönös hatásrendszerben állítottak új és új feladatot a vármegyei közigazgatásban és az országos politika porondján küzdő politikusok elé.

II.

A megyei közélet jellemzői

1. A köznépet érintő adózás rendszere és működése

Amint a bevezetőben elmondottakból is említettem, a korszak és a polgári átalakulás egyik kulcsfontosságú és megoldásra váró feladata az volt, hogy a magyar rendeket miként és hogyan sikerül bevonni a korszerű és mindenkire nézve kötelező adózási rendszer révén is, a társadalmi átalakulás programjának végrehajtásába. E gondolat realizálásának biztosított elvi keretet az országgyűlés döntése. Úgy tűnt azonban, hogy az elvi keretek még nem adtak kellő biztosítékot a megvalósuláshoz és a küzdelmek sorozata várt még azokra, akik e feladat teljesítésére vállalkoztak. A megoldás feltételeit és mélységét az adott törvényhatóságnál kialakult körülmények, a korábbi gyakorlat, a megyei progresszív politikai erők lehetőségei teremtették meg.

A kérdéskör vitáját Nógrád megyében is ez a szellem jellemezte. Első és kiindulási pontként áttekintették az adózásnál eddig kialakult gyakorlatot, mintegy arra a kérdésre is keresve a választ: a megyei körülmények mennyire alkalmasak a további fennmaradásra? Az adózással kapcsolatos tennivalók menete az országos gyakorlatnak megfelelően bonyolódott. Gondo-

zója elsősorban az adószedő hivatal, másrészt a számvevő hivatal volt. A pénz, az adó beszedéséről az adószedők, az aladószedők, míg a befolyt összeg kezeléséről az al- és főpénztárnokok gondoskodtak. Nógrádban — egyezően más törvényhatóságoknál meglevő gyakorlattal — három pénztár működött. A hadiadó beszedésére és őrzésére a *hadipénztár*, más adók gyűjtőhelyéül a *honi* (vagy más néven házi) pénztár szolgált. Az előbbi funkciója világos: a nevének megfelelően a hadiadónak a megyére eső részét gyűjtötték itt. A honi pénztárból fedezték a megyei szervek, az intézmények, az alkalmazottak bérét. A megye évente elkészítette az itt felhasználandó keretet, amelyet a helytartótanács elfogadott, vagy módosított rajta. A *nemesi pénztárnak* — és ez volt a harmadik pénztár — meghatározott célja nem volt. Az úriszék megtartására kiutazó szolgabírák költségeit innen fedezték, illetve az országgyűlési követek díjait volt hivatva biztosítani ez a pénztár.⁵

Mind a három esetben közös volt a forrás: a jobbágyok, a parasztok adója. Érdemes a figyelemre az adózási gyakorlat. Amikor a szerzőnket idézzük, sohase felejtjük el, hogy megválasztott alispánja a megyének, tehát a tények megmásítása, vagy dramatizálása nem volt érdeke. De kimondottan érdeke volt az, hogy a tevékenység rendben, a törvények szellemében folyjék. A megyei adószedés gyakorlatát a következőkben mutatta be: „Midőn egyes adófizető a reá kirótt adót a községi beszedőnek általadja, hosszas és néha tekervényes úton kell ennek vándorolnia még a megyei pénztárba juthat, és néha félre esik, eltéved, egész azon mennyiségben pedig melyben fizettetett, ritkán megy be a megyei pénztárba”.⁶ Ennek a korántsem megnyugtató helyzetnek vajon mi lehet az oka? Annak, hogy ilyen az adókezelési morál több okát mutatta be a szerző.

Kezdjük a *községi számadások rendjével*, amelynek ellenőrzése az 1832—36-os IX. törvény szerint az illető földesúr jogkörébe tartozott. Ennek a kötelezettségnek csak nagyon ritkán tettek eleget a földesurak, illetve az általuk megbízott gazdasági tisztek. Sokan közülük azt mondták: a törvény nem írta elő a pontos vizsgálatot, így elegendő volt csak a számadások megtekintése és azt mindig megtették. Mások gyorsan a „láttuk” szót aláírták anélkül, hogy valóságos ellenőrzést végeztek volna. Az ilyen mentalitású gyakorlattal szemben a megyei közigazgatás is tehetetlen volt. Másik ok talán még súlyosabb: „ha a vizsgáló a számadó hibás kiadásainak, vagy hanyagságainak csak némileg, ha éppen nem is vétéktársa, de szenvedője, vagy jóváhagyója volt, lehet-e a vizsgálat részrehajlatlanságát tőle reményleni? ... az vizsgálja meg a számadásokat, kinek alatt valója számadol.”

A feudális érdekösszefonódás kétségkívül remek példájával talákoztunk ebben az esetben. Érdekesek a további példák is: „... behajtatván a megyei adó fejében kivetett pénzek, azokból előlegesen a haszonbérleti tartozás, azután az egyházi szükségre ... kívánt költségek vonatnak le, s csak az ami felmarad, küldetik a megye pénztárába.”⁷

A tisztségviselő mentalitására már láttunk példát. Ezeket tovább is sorolta. Az alapoknál az volt a baj, hogy nem tudtak a szolgabírák fegyelmet tartani. A továbbiakra nézve az, hogy maguk a szolgabírák sem jártak el gyakran szabályosan: az úriszéki tárgyalásra kiküldött szolgabíró és esküdt sokszor nem számolt el költségeivel, a hivatalból járó fuvarokat nagyon sokszor magáncélra használták fel.⁸ Az elszámolásokban megmutatkozott hanyagság miatt sok az adósság, amelynek felszámolására a tisztségviselők felszólítottak a

következőképp: „1839. eszt. 135. sz. a. a novemberi gyűlésekig záridó határoztatott a hátralevő és tárgybeli tudósítások beadására, oly kikötéssel, hogy a tudósítással hátramaradó tisztviselők önfizetéseikből tartozzanak a be nem adott nyugtatók árát kipótolni”.⁹ De nem voltak jobbak a körülmények a vármegye nyilvántartásaiban sem. A legegyszerűbb adat kikeresése is csak nagy utánjárások révén volt lehetséges. Rosszak voltak a nyilvántartások, az egyes pénztárak kezelői egymásnak adott kölcsönökkel tovább kuszálták a viszonyokat. Ami egyrészt szabálytalan volt, másrészt nem írtak róla bizonylatot. E kaotikus pénz és adóügyi állapotokat még tetézte az is, hogy rendkívül gyakori volt a megyei tisztviselők — a főadószedő, a főpénztáros — cseréje. A beérkezett adóknak utána járni szinte lehetetlen. A megye ilyen helyzetben egyet tehetett: pert indított az illető volt tisztviselő ellen, amiképp meg is tette Etre Antal, Párniczky Mihály, Majerszky János esetében. A perek hatékonyságát az rontotta, hogy rendkívüli módon elhúzódtak. Voltak olyan peres ügyek, amelyek még a múlt század végétől meglevő elszámolási hiányosság végére sem tettek pontot. A húszas évek végén elindított ilyen jellegű perek közül 1842-ig még egy sem ért véget. Közben az is előfordult, hogy a tisztviselő meghalt, és hozzátartozóin kellett a számonkérést továbbfolytatni.¹⁰

A példák úgy vélem kellőképpen mutatják a gyakorlatot. A jelentés úgy folytatódott, hogy az alispán bemutatta a sokat szidott *központi irányítás* hatékonyabb —, mármint a magyar vármegyei közigazgatásnál hatékonyabb — működését, érvényesülését. A szabályosabb pénzfelhasználásokkal kapcsolatban azt írta a szerző: „midőn a felsőbb kormánysszékek gazdálkodást, kímélkedést parancsolnak a köznép pénzével, midőn a szabályok ellen tett kiadásoknak a visszatérítését kívánják, s mi *szabad rendelkezhetési jogainkra* hivatkozunk, felsőbb bírálatot gazdálkodásunk felett elfogadni nem akarunk”. Később ez olvasható a jelentésben: „Legyen szabad kérdeznem, ki lehet, kinek kell győztesnek lenni utoljára a felsőbb kormánysszékek, s törvényhatóságok közötti súrlódásoknál, midőn az a köznép érdekeit védi, a közpénztárakat oltalmazza szabálytalan költségeskedések ellen, és a megyék csak *szüraz jogokat vitatnak*”.¹¹ (Kiemelések H. I.)

A jelentés újszerűségét figyelhetjük meg, hogy soraiban többször is megjelent az adózó nép. Most sem változott meg az előadó higgadt hangvétele. De ez már nem egyszerű óvintés, hanem kemény figyelmeztetés. Sréter alispán is saját pórnépével szükséges együttérzésre utalt. Mintahogy így tett a könyve más részeinél is, amikor a szegény adózó nép helyzetéről szólt.

A földesúri önkénnyel élő népről és a rendek felelősségéről így írt: „Gondolják-e a tekintetes Rendei, hogy azon szegény adófizetők, kik tehetetlenségük, s nyomorúságuk miatt leginkább érzik a helytelen sáfárkodás súlyát. bírnak elég belátással, s elég érvel, elég függetlenséggel, hogy magok vizsgálódni tudjanak, vagy vádlóként fellépni, s a hatalmasok egész bosszújával dacolni merjenek? A törvények mostani viszonyaikban gyámság alá helyezettétek őket, a gyámság kötelessége a földesurakon fekszik közvetlen, de mint minden egyebeknél itt is a felsőbb hatóságok ellenőrzése alatt”.¹²

Hogy még mindig nem késett el a rendek tevékenysége azt a következőkben fejezte ki: „Szerencsések vagyunk még, hogy azok által, akik közvetlen érzik beligazgatásunk hiányainak súlyát nem figyelmeztettünk, nem sürgettettünk”.¹³

Ösztálya iránti felelősség íratta le tanácsát. A „még nem késő” gondolatában fogalmozódott meg ez a tanács: „Vegyük a dolgot szívünkre tekintetes Rendek! Azon meleg érzéssel, melyeket a gyámságunkra bízott köznép állapota méltán megkíván, az övé, ki köréből senkit ide nem küldhet, hogy pénzeinek kiadása iránt jobb számvetést mutasson. Hitelünk fenntartása, s a jövőre forog kérdésben tekintetes Rendek. ...Lehet-e nyugodt lélekkel az adózó nép pénzeinek kezelését magunknál tartanunk, ha a legegyszerűbb aritmetikai számok sokszorozási hibái ellen sem vagyunk képesek az adózó népet biztosítanunk”.¹⁴

Azt gondolom e mondatban több van mint első látásra remélni lehetett. A „Hitelünk fenntartása” már nem egyszerűen pénzügyi kérdést vetít a közgyűlésre eljött nemesek elé, hanem attól jóval több: politikai tartalmú gondolatot olvashatunk e sorokban.

Ebben megerősít az ezt követő néhány szó: a jövőnkről van szó. Az emberben felébred a gyanú: ez a látszólag száraz pénzügyi téma — ami egyébként akkor égető politikai viszonyokat takart — nem azért került ilyen alaposan, sokrétűen a közgyűlés elé, hogy a kevésbé tájékozott nógrádi nemesek csoportját közelebb csalogassa a reformgondolathoz?

Az eddigiekből látható, hogy — ha megpróbálunk az előadó reformpolitikusi fejével gondolkodni — megfogalmazásra került az a problémakör, amelyet ha csak praktikusán, a napi észjárás logikája szerint gondolunk végig — és ez a felfogás a közgyűlésen jelenlevő nemes küldöttek jó részére jellemző lehetett — a megye pénzügyi helyzetéről tartott beszámolónak is minősíthetünk. Ebben az esetben is meg lehetett elégedve mindenki, hiszen az alapos tájékoztató jó lehetőséget biztosított a megjelenteknek, hogy nyugodtan hazatérhessenek, és a „bizony így van” rendje szerint folyják tovább az élet. De ezen a három napig tartó összejevoeten nemcsak ez történt. Az előző nap alispán miután aprólékosan szemléletes példák során bemutatta a hivatalnokok bűnnek is minősíthető laza munkamorálját, kritikusan szólt az előzőektől semmivel sem különb földesúri magatartásról, ezzel még nem elégedett meg. Bebizonyította, hogy gazdasági szakértelme miatt a helytartótanácsi — a sokat szidott helytartótanácsi — gyakorlat is jobb, mert szakszerűsége révén humánusabb az adófizető szegény nép irányában. Mindebből, amit nagyon fontosnak tartok, és a fentebb felvetett „becsalogatás” gondolatát erősíti az, hogy az előadó szinte kínosan ügyelt arra, hogy mondanivalója szakmailag támadhatatlan legyen és ezen az alapon e bajok gyökeréig elmeheessen és igazolhassa: a jelenlevő társadalmi bajok oka a politikai rendszer működésében van. Ha ez a következtetés levonható, tehát a jelzett megyei közgyűlésen is jelen levő magatartásból származtatható, ennek tükröződnie kellett a megoldásra tett javaslatban is. Mit olvashatunk a jelentés lapjain?

A tennivalók sorát a jelenlegi közállapotok összefoglalásával kezdte az ügy előadója: „Az adóbeli hátramaradások felhalmozásának erkölcsi legrosszabb oldala nem csupán magában az ez által okozott vagyoni szűköltetésben áll, de méginkább az erkölcsiség elaljasodásában, rendetlenségében, a más polgári köteleességek iránt következett hanyagságban. Többször azt lehet tapasztalni, hogy ahol az adóbeli hátramaradások nagy halomra gyűltek, a beligazgatás rendetlenebb, az emberek rendetlenebbek. Adósság tétel nem mindig, sőt ritkábban következménye a valódi szűkölködésnek; mint a rendetlen életmódnak; de ellenben az adósságok felhalmoztatása szükségképpen

következteti a vagyontalanságot, s szükségét. Így az adóbeli hátramaradás nem ritkábban következése, mint oka, egyes emberek, s egész községek elszegényedésének”.¹⁵

A viszonylag hosszabb idézet arra ad lehetőséget, hogy megismerjük az előadó látásmódját, az összefüggések keresésére tett törekvéseit. A szélesebb kitekintési készsége, a közösségben, a társadalomban való gondolkodni tudása, erkölcsössége már előrevetítheti azt is, hogy a kritikus helyzet felszámolására előadott javaslata is ilyen jellegű lesz. A következőket mondta: „... van más mód segíteni, s terheit enyhíteni, biztosabb, sikeresebb, de mely részünkről több alkalmatlanságot, több fáradtságot, több munkát kíván. Ez az adó igazságos felosztása. A közterhek viselését a felosztás aránytalansága teszi legsúlyosabbá: ha könnyebbíteni akarunk a köznép sorsán ezen felosztás arányosabb eszközölésre kell összesített minden szorgalmunkkal törekednünk”.¹⁶ (Kiemelés — H. I.)

Úgy gondolom a megfogalmazott javaslat megfelel várakozásunknak. A nemesi birtok, nemesi előjogok tartós jelenléte elleni orvoslás még e rövid összefoglalásban is pontos. A javallat nemcsak a megyei „társadalom gyógyászati” tapasztalatokra épült, hanem figyelembe vette az országban érvényesülő politikai erővonalak alakulását. Az előrehaladáshoz szükséges lépésekre ennek ismeretében tette meg javaslatát.

2. Az úrbéri viszonyok rendezésének tapasztalatai

Az adózásban is megnyilvánuló közteherviselés gondolatának elfogadása, az úrbéri kötöttségektől való megszabadítás — ami természetesen függött össze az előbbivel — igen lassan haladt a megvalósulás felé. A lassú előrehaladás volt a jellemző Nógrádban is. Már csak emiatt is természetesnek kell tartanunk, hogy e feladat szerepelt azon megyei közgyűlésen is, amelyen az általunk elemzett alispáni előterjesztés elhangzott.

Az úrbéri viszonyok jellemzéséhez a következő alapállásból közeledett az előterjesztő. A polgári törvénykezés mindenki számára biztosította a teljes egyenlőséget. A kifejezésével élve: „... feltennünk nem lehet, feltennünk nem szabad, hogy e módok elkülönözése (vagyis a polgári törvény és a helyhatósági bíraskodás különbsége — H. I.) az igazságszolgáltatás sikerére nézve különbséget, t. i. az úrbéri alattvalókra káros különbséget gyakorolhasson, hogy az jogaik kevesebb oltalom, kevesebb biztosíték alatt legyenek, mint a miénk. Mert ilyen valami az országlás céljaival meg nem férhet”.¹⁷ A kétségkívül humanus feltételezés és érvelés célja most sem lehetett más, mint a jelenlevő hallgatóság megnyerése, a különböző felfogások közelítéséhez kedvező körülmények megteremtése. Mivel a polgári és a helyi törvénykezés között nincs lényeges különbség — mondta — érthetetlennek kell tartanunk a törvény bevezetésétől való húzódást, hiszen „... csak formákbeli különbséget kell az eddig gyakorlott úri hatóság fenntartása mellett képzelnünk”.¹⁸ De hát ezt az alispán által természetesnek tartott helyzetet valami kedvezőtlenül is befolyásolhatta? A korábbi feudális kiváltságokról való lemondást olyan okként látjuk, amely kétségkívül magyarázatként fogadható el: „De hogy az így fenntartott hatósági jogok az úrbéri alattvalók kárára ne lehessenek, korlátok, szoros és sokféle korlátok alatt kell tartaniok. És ide megy ki az egész úrbéri törvény célja, t. i. annyira korlátozni, annyira, s oly szoros felügyelés alatt tartani a földesuraknál hagyott törvényhatósági jogok gyakorlását,

hogy azok miatt az alattvalók állapota rosszabb ne lehessen, mintha a közönséges törvény alatt volnának. Ebből következik, hogy — H. I.]ni, az úrbéri alattvalók fölött kívánható, s részint a megye, részint a felsőbb kormányzások által eszközözendő, [törvény — H. I.] folytonos szigorú teljesítése több oltalmat nyújt a szegény adózónak a hatalmasok ellen, mint a közönséges törvény adni képes volna... , mely a hasznok és károk közötti mérleget jól elkészíteni tudóval alig óhajthatatja e kiváltság további fenntartását”.¹⁹

Az előterjesztés színvonalas. Elemzéséhez nem szükségeltetik magyarázat. Pusztán egy korábban tapasztalt és máshol már leírt jelenség bukkant fel újra az alispáni szöveg olvastakor: lehet, hogy ezt az őszinte hangot sok kisebb, vagy nagyobb földbirtokkal bíró kiváltságos osztálybeli küldött nem szívesen vette? Tényleg lehet abban valami tényszerűség, hogy amiért rendelkezett azzal a képességgel, amivel a nemesi többség nem — hogy tudott előre nézni, és e tudás alapján új összefüggéseket felismerni és ez alapján cselekedni — az érdekükben cselekvő alispánt ez a többség nem szerette?

Az ezt követő fejezetek arról tájékoztatnak bennünket, miként ment végbe az elfogadott törvény végrehajtásának megszervezése. Nagy gondot fordítottak arra mindazok, kik a törvény szellemével azonosultak, hogy azt a legszélesebb körben ismertté tegyék. Nem volt könnyű a helyzetük. Amint az előterjesztésből is kiviláglott, többféle bizottságot kellett létrehozni, hogy az első akadályokon túlvigyék a törvényt. A kezdeti nehézségek leküzdése után elsőként az *úrbéri telkek összeírására* került sor. A feladatra kijelölt bizottságok számos gonddal találkoztak. Egyik esetben: „...az úrbér behozatala alkalmával találatotott házhelyeket nem lehetett jól kivilágosítani”, más alkalommal az „...egy helységben több birtokos között némelyikének az úrbér behozatala alkalmával volt némely telkei elenyésztek, másokénak szaporodtak”. Gyakran előfordult az is, hogy többen helytelenítették a telkek vizsgálatát. Kiderültek olyan esetek is, hogy a „...birtokosnak kétségtelen úrbéri pusztai házhelye majorsági természetre változott át. A megyei nemesek között nagy volt az aggodalom”. „...Az új úrbéri törvény úgy tekintetett, mint a nemesi tulajdon egy részének kisajátítása, s azért mivel egy el nem hárítható szükségnek nézetett, legalább oly szűk határok közé kívánták sokan szorítani, mint csak a körülmények engedhették”. A hosszadalmas vitatások következtében a törvény kihirdetése után három évvel még nem tudtak annak érvényt szerezni. Az összeírást végző küldöttségeket többször is felszólították, a végső állapot közlésére, de csak 1839 végére került az összefoglaló jelentés a megyei közgyűlés elé. A helyzetről szólva nem tekinthettük másnak, mint keserű kifakadásnak az alispáni megítélést: „...ismét látjuk a porlekedési rendben megszokott hosszas formák, huza-vonák, késedelmek, halogatások szerencsétlen következeit, általnöve a közélet, a közigazgatás minden ágaiban”. A perekbe bevont telkeken kívül megtörtént a többiekre az adó kivetése. Ennek eredményeként a négy járásban 841 ft. 17 kr. adót vetettek ki 255 telkekre. A kivetés a következő eredményt hozta: „Megtörténtek a felszólítások, írásban is szóban is, az al-adószedők jelentést tettek és még akkor is a gyűlésben panaszokat hallottunk, hogy az illetőknek tartozásaik tudományára nem jöttek. És így ismét visszautasítván az al-adószedők tudósításai a hátramaradások iránt új felszólítások rendeltettek. Közbejött az 1841. évre való második kivetés, s még az első évi sem volt beszedve”. Az adókivetés megtörténte után több földesúr újra és újra reklamált. A hi-

vatal ismételten nem volt elég szigorú. Az ügyészi hivatalnak átadott ügyek 1841 augusztusában még „...csak kis részben volt sikerelve”.

Nagyon nehezen tudott a megyei közgyűlés érvényt szerezni az úrbéri rendelet azon pontjának is, amely a lakatlan jobbágytelkek benépesítésére kötelezte a földesurakat. „A felszólításokra jöttek, nem jöttek feleletek, s ezek többnyire mentekezők, a benépesítés tartozását egy, vagy más oknál fogva elhárítani kívánók.” Az ilyen természetű ügyek megoldására csak a peres út kínált a fentiekben ennek hatásosságát jól mutató lehetőséget.²⁰ Az úrbéri törvények szabályozták az úriszékek tartásának rendjét is. Ez volt az a hivatalos és jogi fórum, ahol az úrbéri intézkedésekből következő panaszokat meg kell vizsgálni Igen ám, de földesurak arra hivatkozva, hogy az úriszék tartása költséges, és ennek költségeit nekik kellett fedezni, nem tartották meg rendszeresen ezt a fórumot. Az alispáni állásfoglalás a következőket tartalmazta e vonatkozásban: „Igaz, hogy e teher nyomasztó teher földesurakra, de nem lenne-e a szegény alattvalóra nézve nyomasztóbb, ha midőn minden más legkisebb keresetére nézve is törvényes útra folyamodhat, csak ő lenne a köztörvény eme jótékony rendelkezéséből, az úrbéri tárgyakban kizárva?” Ezért elrendelték, hogy az uraság 15 nap alatt tartson úriszéket a felvetődő úrbéri perekkel összefüggésben. Az eredmény szinte már várható: „Nagyobb uradalmak évenként egyszer, vagy kétszer tartván rendesen úriszéket, szeretik az úrbéri útra utasított panaszokat ugyanakkor elítéltetni, nehogy csekélyebb dolgok miatt időközben tartandó úrszékek költségeivel feleslegesen terheltessenek”.

Ezen a téren kívül kevéssel haladt előre a törvényes gyakorlat. Ebben az értelemben ismételten megfogalmazódtak a közgyűlés előtt a tisztviselői munkával szemben támasztott követelmények. „...midőn hivatalból, magányos panasz nélkül a törvény teljesítésében késedelmeskedők ellen feladólág, vádolólág kell fellépni, főképp ott, hol kényesebb viszonyok forognak fenn; és ily hivatalos feladásban oly valami kellemetlen szerep képzeltek, hogy gyakran készebb a tisztviselő önmagát hátramaradással vádoltatni, mint mások hátramaradását előterjeszteni... midőn hivatalt vállalánk, számot kell tartani mindazon kellemetlenségekre, melyek a kötelesség teljesítésével össze vannak kötve”.²¹

Az úrbéri törvények között befejezésként a *nemes árvák* gondozásával kapcsolatos nagy mulasztásokról, a vármegyei közigazgatás felelősségérzetének alacsony szintjéről olvashattunk. Ez alkalommal sem mulasztotta el szóvá tenni a társadalom más rétegeinél e vonatkozásban meglevő feladatok elvégzését: „ha a nemes árvák ily felsőbb gondviselési felügyelés alatt tartatnak, lehet-e a nemtelenekre oly kevés figyelmet fordítani”.²²

A hivatalos jelentésben foglaltak alapján összefoglaltuk a korszak történetének két legfontosabb politikai problémáját, amelynek alapja a feudális földmagántulajdon egyrészt, másrészt az erre épült politikai mechanizmus. Forrásunk elsősorban az utóbbira volt nagyobb figyelemmel, és arra keresett magyarázatot, és úgy gondolom talált is, hogy a rendszer működési zavarainak hol lehetők meg gyengéi, milyen napi szemlélet és gyakorlat volt az oka, hogy ez az évszázados tradíció felépült rendszer — példáink is igazolták — alkalmatlanná vált a modern, polgári Magyarország megteremtésére.

3. A polgári törvénykezés gyakorlatáról

A fentebb ismertetett kulcsfontosságú problémakörök mellett a korszak

kunkban más olyan kérdés is volt, amely népszerűségben, gyakoriságban hasonló volt. A büntetőtörvény módosításának mikéntjéről volt szó. A megyei közgyűlést megelőzően történt meg annak az országos választmánynak az ülésorozata, amelyet a nádor hívott össze 1841 novemberében. A választmány azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja meg a büntetőtörvénykönyv, a büntetőeljárás és a hazai börtönügyek állapotát és tegyen javaslatot a megjobbított gyakorlatra. A közgyűlés figyelme ebből következően ez irányban felfokozott volt. A megyei küldöttek január 17-én megtartott összejövetele előtt fejeződött be az országos választmány ülésorozatának első szakasza, továbbá az elnöklő alispán érdeklődésénél fogva is rendkívüli módon vonzódott e témához. Más vonatkozásban úgy tűnik kellő informáltsággal is rendelkezett, hiszen a választmányban elnöklő Tihanyi főispán családi köréhez tartozott, így a feltételezésünk megalapozottnak tekinthető.²³

Mindezen feltételek együttes megléte miatt — amihez még hozzá kell számítanunk a megyei közgyűlésen részt vevő hagyományosan jogászai beállítottságú küldöttek személyében rejlő inspirációkat — nem csodálkozhatunk, hogy e kérdéskörnek nagy teret biztosítottak ezen az ominózus összejövetelen. Az alispáni adatok szerint 1841 elején nyilvántartottak 740 folyamatosan levő pert. Ezekből 27 tagosztályi és arányossági, 30 hatalmaskodási, 2 határozási, 17 visszahelyezési, 10 régi csődületi, 376 adóssági, 92 zálogos, 20 örökösödési, 5 osztályos, 26 becstelentési, 28 ellentállásbeli.

A törvénykezést két gyakorlati fogyatékoság gátolta: egyrészt az, hogy a törvénykezés idejét nem hangolták össze a közgyűlésekkel, és mivel a bírácoknak a közgyűlésen kellett lenniök, elmaradt a már erre az időpontra kijelölt per, másrészt az ügyvédek túlságosan hosszú ideig tartották maguknál a periratokat, ezért nagyon nehéz volt, sőt peranyag híján nem is lehetett a tárgyalás időpontját kitűzni. (Bár mindkét hiba ellen érvényben volt helytartótanácsi rendelkezés, csak éppen nem tartották be.) Vagyis az alkalmazott gyakorlat szerint: „A törvénykezésekkel folyvást együtt tartatnak közgyűlések, s törvényszékek, és ezeken kívül még számos küldöttségek, úgy, hogy a pörökben azon idő alatt az ügyvédeknek dolgozni, a bírácoknak ítélni majdnem lehetetlen.” Nagy gondot jelentett a meglevő törvénykezési gyakorlat a büntetőtörvényszékek működésében. Az előre kijelölt törvénykezési idő elszakadt a büntetések szükséges alkalmazásától, és így, vagy túlságosan hosszú ideig foglalta le a perben érintett megyei tisztviselőt, vagy hosszabb ideig nem születhetett ítélet, ha a büntett két törvénykezési idő között történt. Ebben az esetben a büntettet elkövető rab tartása is megoldandó volt. Megoldásra várt az ítélezési gyakorlat egységesítése is. Nincs állandó tagja a kijelölt bíróságnak: „...A törvényszékek tagjai változnak, hasonló esetekben különböző tagok ítélnék, különböző nézetekkel, s így számos ellenkező ítéletet hozatnak”. Már 1838-ban megtörtént az, hogy a törvényszékekre táblabírácokat jelöltek ki, de közöttük elenyésző volt azoknak a száma, akik fontosnak tartották megbízatásukat és rendszeren megjelentek, valamint részt vettek a döntések meghozatalában. A közgyűléshez a következő szavakkal fordult az alispán: „Egy szabad alkotmányos országnak látjuk beligazgatás, s az alsóbb lépcsőzetű bíráskodás minden terhét maga a nemzet által ingyen viseltetni. Azok kiknek szinte vannak otthon saját dolgaikkal elég bajaik, számos ügyeik gondviselését kívánók, elhagyják házaikat, összejönnek évnegyedi ülésekre, s megyéjükre nézve fáradhatatlan szorgalommal teljesítik

mind a beligazgatás, mind a bíraskodás terhes foglalatosságát. Miért akarjuk mi ezen terhek alól magunkat kihúzni, miért ezek viselésére egyedül, s csupán a tisztviselőket kötelezni, kik úgyis számos hivatalos munkálatokkal már most olly tetemesen halmozva vannak". A vármegyei nemesség, a felkért táblabírák ettől gyökeresen eltérő magatartással vettek részt a politikai, vagy szakmai fórumokon. Mintahogy ezen a közgyűlésen is elhangzott: „eddig ezért változtak olly nagyon a törvényszékek tagjai, mert a törvénykezések alatt tartattak, és némellyek bejövén pöreik miatt, bementek a törvényszékre, mások ellenben kimentek a törvényszékből saját dolgaik elintézése végett”.²⁴ A kor „társadalmi divatja” is megkívánta, de az eddigi előadott témákból is következett, hogy a *megyei börtönviszonyok* vizsgálatára részletesen kitért az előterjesztő alispán. Abban már nem kellett követni a kor divatját, hogy siránkozott a rabok embertelen körülményein, mert a balassagyarmati megyei börtönben tényleg embertelen viszonyok közt éltek a fogvatartottak. A felsorolt hiányosságok hosszú listája következett az előterjesztésben: a „pör alatt lévők” nincsenek elkülönítve az elítéltektől; a még csak elfogottak csoportosan kapnak helyet, így az esetek kinyomozása nagyon nehéz, a kisebb vétkesek a súlyosabb tettet elkövetőtől nincsenek elkülönítve. „De ezeknél még nagyobb hibája tömlőczeinknek az, hogy olly szűkek és nedvesek. Orvosaink jelentéseiből tudjuk, melly számos, s nehéz betegségeket következte börtöneink ezen egészségtelen állapota”. E témakörhöz érve beszámolt a börtönépítés helyzetéről is: „A tervezett épület két emeletű, három sugárba megy ki, s mindenik közepén folyosó, s annak két oldalán csupa magányos börtönök, összesen 108. Földszint dologház, készítmények raktára, a tömlőcztartó lakása, és tisztességesebb, vagy több együtt tartandó raboskodók számára alkalmas nagyobb börtönök, összesen 4”.

Nem a törvény szelleme, nem a humánusabb felfogás tükröződött a rabok élelmezésében sem. Az 1816. évben kiadott alapszabályozás szerint a magyarországi viszonyok közt naponta 2 font jól kisütött kenyérben, elég-séges főtt ételben és az ítéletben külön megfogalmazott böjtnapokban kellett ellátni a rabokat. Balassagyarmaton pedig még ekkor is: „Naponként 2 font kenyér, kétszer egy hétben meleg étel 1/8 font hússal és ötnapi böjt vízen és kenyéren nem csak azoknál, akik kétnapi böjtre ítéltettek, de azoknál is ki még elítélve nincsenek”. Az országos rendeletet azért nem hajtották végre, mert a megyei rendek véleménye szerint: „... nálunk a fogházon kívül is gyakran sokaknak egész héten által több napig módjok meleg ételt szerezni hiányozván a fogházban jobb élelmök lenne, mint kézimunka által kerestetnek”. Bár a — sajátosan alkalmazott — törvény ilyen értelmezéséről a helytartótanácsot „elfelejtették” értesíteni, azaz saját hatáskörben döntött így a vármegyei vezetés.

A bilincsek használatában könnyítést vezettek be. Így a húszfontos vasat nem alkalmazták már. Ugyanekkor — 1841-ben — „... a raboskodókon pedig jelenleg egyen (azaz egy fón — H. I.) tizfontos, kettőn nyolcz-fontos, s a többiek 6 fontos vasak vannak”.

Nem kevés felháborodás olvasható ki a jelentés soraiból, amikor az alispán elrettentő példaként a közgyűlés előtt bemutatta a peres eljárás gyakorlatát. „... nyilvános gonosztevők, tolvajok, gyilkosok ellen panaszok tétettek, panaszokra, ha el nem maradtak, vagy el nem késtek, vizsgálatok rendeltettek, vizsgálatok elkéstek, vizsgálatokról tudósítások tétettek, vagy nem is tétettek, tudósításokra tanúvallatás rendeltetett, s az irományok kérdő

pontok szerkesztése végett kiadattak az ügyészi hivatalnak; ez a kérdő pontokat beadta, s ezek a tanúvallatás megtétele végett a járásbeli főszolgabírónak, a járásbeli főszolgabíró által a kerületbeli tisztviselőnek kiadattak, míg végre a tanúvallatás elkészülvén beadatott. A közgyűlésben közönségesen vitatkozások voltak a fölött, elég próbák vannak-e a panaszlott vétségre nézve, s ha úgy, vajjon nem tartozik-e magányos útra? s ha elrendeltetett a közkereset, az irományok kiadattak az ügyészi hivatalnak idézés végett. Az ügyészi hivatal az idéző leveleket kiadta kézhezszolgáltatás végett az illető tisztviselőnek. A pör megkezdetett, az alperes egyszer is másszor is, néha többször is védelmére megintetett, néha ez sem találván elégségesnek, az intő ítélet szolgabíró által elrendeltetett, s amint tanúk egy vagy több ízben voltak szereshetők, sikereltetett. Az alperesi védő kivette a pört és a pör majd nála, majd a felperesi ügyészknél hevert, kik tisztválasztásokon, vagy azokon kívül is változván, majd előbb, majd később adták a pöröket által. Ha a per sokaig volt folyamaton kívül, újra kellett először nyomoztatni, vajjon él-e az alperes, s úgy újra idéztetni".

Az idézet bizonyítja azt amire szolgált: ilyen törvénykezési gyakorlat az anarchia előtti utolsó állomás, ha nem maga az anarchia. Ilyen körülmények jelenléte mellett is azt állapította meg a jelentés, hogy megyénk „... az igazság szoros kiszolgálásában haladást mutat”.²⁵

4. A vármegye szociális, kulturális és egészségügyi intézményei

A kérdéskörben, ha nem is túlságosan bőbeszédű forrásunk, az ismertetés és leírás módszerének megtartása mellett, érdemi, figyelemre érdemes adatokat, ismereteket tartalmaz.

Az évenkénti rossz termés okozta nélkülözés enyhítésére az 1830-as évek elején jöttek létre az első ún. *segedelmi magtárak*. Az elinduláshoz szükséges tőkét különböző önkéntes adományok, felajánlások teremtték elő. Az első évben a tiszti kar egyévi fizetésének negyed részét, a táblabírák a törvényszéki napok után járó béreiket ajánlották fel. Az összegyűlt pénzen gabonát — első sorban az ételmezéshez nélkülözhetetlen — búzát, de olykor más terményt, — így 1833-ban árpát — vásároltak. A rászoruló szegény népnek kezdetben ingyen, majd 1831-től „csak kölcsönképpen” adományozták. Az indoklás az volt, nehogy „... az ingyen való kiosztás henyeségre, vagy elbizakodásra szolgáljon.” A kölcsönvevőknek aratás után kellett tartozásukat megadni. A rászorulók nagy számára utal az a tény, hogy 1833-ban Szécsényben egy „külön magtári torony állíttatott”, Füleken pedig „... a régi várnak egyik bástyája kiigazítván, magtárrá fordíttatott.” Az 1834-es várható rossz termés okozta bajok elhárítására a megyei tiszti kar ismét felajánlotta egyévi fizetésének „nyolczadrészét búzavételre”. Ezen túlmenően a „helységenként felállítandó hasonló intézetek” létesítését javasolta a vármegye vezetése.²⁶

A szegény nép általános helyzetének javítását célzó megyei intézmények közé tartozónak tartjuk az 1830-ban létesített *rabdolgoztató intézetet* is. Az intézmény létesítésére a megye már az ilyen témájú 1809-es helytartótanácsi leirat megérkezése után gondolt, erre létrehozott egy előkészítő bizottságot. A megvalósulásáig elég hosszú idő telt el.

A rabdolgoztató intézet működéséről nem közölt túl sokat forrásunk. Anynyit meg tudtunk, hogy az intézet működése kifizetődő volt. 1836-ra már 6205

ft. 58 kr. tiszta haszonnal zárta az évet. A termelés 60 fonó-, 10 kártoló- és 3 szövőszéken folyt, „mellyeken 60—70 megítélt raboskodók gyapjúkártolással, főnással, szövással foglalatoskodhatnak, kiki nyárban naponként 3, télben 2 font gyapjút megfonni, vagy 10—7 fontot megkártolni tartozván.”

A termelési tevékenység mellett arra is törekedtek az intézet fenntartói, hogy megfelelő ismereteket is kapjanak az elítéltek. Nemcsak a termeléssel kapcsolatos ismeretek elsajátítására gondoltak, hanem általános tudnivalók megismerésére is kötelezték a hosszabban elítélt rabokat. Az előterjesztés szerint: „... a raboskodóknak naponkénti olvasásban, s számvetésben való oktatás rendszeresítvén, azóta a raboskodók naponként 1 óráig elvégre fogadott tanító által oktattnak.” Évente vizsgát tettek az elsajátított ismereteikről: „... s azoknak, kik a próbatételekre egy vagy máskor fenntartásához nélkülözhetetlen fontos anyagiak megteremtése kapott nagy hangsúlyt a vezetőség munkájában. Örömmel írhatták: „... pénzbeli segédeszközök gyűjtése, már egy nevezetes, s jelenleg 22,600 db ezüst húszasból álló, s tőkésített pénzalap szerzése sikerült.” Az első tíz év mondhatni legjelentősebb eredménye ez volt, mert a tartalmi feladatok ellátásáról annyit tudtunk meg: „... a honi nyelv terjesztésére, s a végett néptanítás szükségére kívánt felügyelést illeti — bár megtörténtek is időnként némelly tervezett intézkedések — azon részvételi lankadást, s a fáradságosabb munkálatok hátramaradását... ezen intézet sem volt képes kikerülni.”²⁶ Lényegre törő tömörsége miatt is érdekes fejezete a könyvnek az, amely *egészségüggyel* foglalkozott. Az előterjesztő alispán mondanivalóját három gondolat köré csoportosította. Elsőként a megye egészségügyi állapotáról szólt. Megállapította, hogy az ide kapcsolódó adminisztrációs fegyelem sokat javult az utóbbi években (értsd ezen azt az időt, amióta ő volt ebben a beosztásban — H. I.), de még rendkívül sok a tennivaló. A hímlő elleni oltásra még kevesen vitték el gyerekeiket. Ennek okai között első helyen említette, hogy a „... szülők igen nehezen hagyják gyermekeiket beoltani, s ha csak lehet elvonulnak.” Az ilyen esetek kikerülésére az orvosoknak rendelkezésre állt hatósági segítség is, de annak hatékonyságában ő sem bízott, amint írta „... más pótló segélyről kell gondoskodnunk.”

Nem lényegtelen az a megyei törekvés sem, amely azt szándékozta megvalósítani, hogy a rabok által megtermelt tiszta jövedelemből szabadulások alkalmából, jó magaviseletük alapján részesedjenek. Az összeg további életük rendezetté tételére „... segítségül adassék kezeikhez.”²⁷

Közvetlenül a megye irányítása alá tartozott: az 1831-ben létrehozott *nemzeti intézet*. Az intézet eredeti célja az volt, hogy a „honi nyelv előmozdítását” a korszak általános ilyen irányú felbuzdulásával összhangban kezdeményezze, irányítsa. Az intézet iránti buzgalom hamarosan lelohadt, így nem csoda, hogy nem annyira az érdemi munka, hanem az intézet fenntartásához nélkülözhetetlen fontos anyagiak megteremtése kapott nagy hangsúlyt a vezetőség munkájában. Örömmel írhatták: „... pénzbeli segédeszközök gyűjtése, már egy nevezetes, s jelenleg 22,600 db ezüst húszasból álló, s tőkésített pénzalap szerzése sikerült.” Az első tíz év mondhatni legjelentősebb eredménye ez volt, mert a tartalmi feladatok ellátásáról annyit tudtunk meg: „... a honi nyelv terjesztésére, s a végett néptanítás szükségére kívánt felügyelést illeti — bár megtörténtek is időnként némelly tervezett intézkedések — azon részvételi lankadást, s a fáradságosabb munkálatok hátramaradását... ezen intézet sem volt képes kikerülni.”²⁸ Lényegre törő tömörsége miatt is érdekes fejezete a könyvnek az, amely *egészségüggyel* foglalkozott. Az előterjesztő alispán mondanivalóját három gondolat köré csoportosította. Elsőként a megye egészségügyi állapotáról szólt. Megállapította, hogy az ide kapcsolódó adminisztrációs fegyelem sokat javult az utóbbi években (értsd ezen azt az időt, amióta ő volt ebben a beosztásban — H. I.), de még rendkívül sok a tennivaló. A hímlő elleni oltásra még kevesen vitték el gyerekeiket. Ennek okai között első helyen említette, hogy a „... szülők igen nehezen hagyják gyermekeiket beoltani, s ha csak lehet elvonulnak.” Az ilyen esetek kikerülésére az orvosoknak rendelkezésre állt hatósági segítség is, de annak hatékonyságában ő sem bízott, amint írta „... más pótló segélyről kell gondoskodnunk.”

A különböző szakmai igényeket figyelembe véve „... folyvást szaporítottatt az orvosi kar személyzete.” Erről a problémakörrel szólt másodikként. A leíratakból az derült ki, nincs megelégedve az orvosi munka színvonalával, így első sorban nem létszám bővítésben, hanem a szakfeladatok jobb ellátásában látta az előrehaladás egyik lehetőségét. Gyakoriak voltak az olyasféle panaszok, hogy a „... megye orvosai csak az urakhoz járnak, s a szegény adófizetőkkel keveset gondolnak.” Azt is tapasztalnia kellett, hogy az orvosok „... gyakran kerü-

leteiken, néha a megyén kívül is idejeiket az adófizető nép hátramaradásával magányosok használatában töltik.” A mindennapi gyakorlat bemutatására a személyes élményeit is előadta: „Eszembe jutott egyszer a hegyek között fekvő helységben tudakozódni, mikor volt legyen az orvos ott? és alig tudtak a lakosok emlékezni, s némelyek csak bizonytalanul emlegették, hogy néhány év előtt. Én ezen igen megütköztem, és az illető kerületbeli kérdőre vonattam. Ő azután nemsokára kiment a nevezett helységbe, s a fuvar nehézségeivel, a vonatatók szerezhetőségének nehézségeivel mentegetőzött.” Az orvosok tevékenységüket elsősorban a hímlőoltásnál, orvosi látteleetek készítésénél „...ragadványos ember- és marhanyavalyáknál lelik alkalmazásukat.” Az orvosi feladatok ellátását négy megyei bába segítette, akik a falusi bábák „kioktatását” is végezték.

A szakmai feladatok színvonalasabb ellátására és a szegények ápolása érdekében nélkülözhetetlennek tartott egy kórházat, „aminek híját igen keserve-sen kell” éreznünk. „Tehát egy főbb szüksége megyénk adózó népének a megye kebelében felállítandó kórház lenne.” Az egészségüggyel foglalkozó fejezetből figyelemre méltónak kell tartanunk azt a gondoskodást, amellyel a szegény adózó nép körülményeit kísérte. Ez a harmadik motívum, amelyre az előterjesztés e fejezetének olvasása alkalmával felfigyeltem. A már említett példákön túl a szegény nép növekvő terhei miatti aggodalom szólaít meg az orvosi létszám növelését kérő igény elhangzásakor is, hogy ezáltal is „szaporítatott a köznép terhe.” Később pedig: „Most arról kellene magunkat meggyőzetnünk, vajjon csakugyan az adózó népnek hasznával történt-e terheinek szaporítása.” Az előadottak tényszerűsége mellett azonban arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ennek realitása egyben érv a közteherviselés megyei elfogadtatása érdekében is.²⁹

5. A megyei közgyűlés szerepe a reform országgyűléseken hozott további törvények végrehajtásában

Az 1832/36-os országgyűlés törvényben szabályozta az örökösödési jogot és a hozzákapcsolódó eljárást. Ennek végrehajtási tapasztalatairól összefoglalóan a következőképp számolt be: „...mi a régi formákhoz, a régi pörlekedési módjához megszokottak, nem tudtuk ügyeinket azoktól elválasztani, s a kor kívánataihoz szorosabban alkalmaztatni ... az új intézetek nem voltak még az akkori gondolkodás- és érzésmódunkhoz egészen alkalmazván.” Ugyanezen országgyűlés rendelkezett egyes bírói munkával összefüggő feladatok végrehajtásáról. Két gondot is említett az előterjesztő alispán. Az egyik szerint a bírói ítélezések során nem tartják be az eljárást szabályozó formákat. A másik talán érdekesebb, így annak ismertetésére több időt érdemes szánnunk. Arról a törvényről van szó, amely kisebb peres ügyek — talán nem nagy tévedés a párhuzam említése, és a mai szóhasználat szerinti szabálysértésekkel azonosítjuk — esetén lehetőséget biztosított a helybeli bírónak az ügy megítélésére és döntés hozatalára. Az eljárás során kiszabható büntetés felső határát 12 ft.-ban szabta meg a törvény. E lehetőségről már a korábbi munkájában is nagy lelkesedéssel írt a szerző. Most is ugyanez jellemezte véleményét, azért, mert: „E bírálati törvényes gyakorlatában van a helyhatósági kormány első csirája elvetve. Ebből kellene fejlődni művelődésnek, a közpolgári jogokban kívánta terjedtebb részvétnek a nemzet alsóbb osztályai között.” Megállapítása szerint e

jelentősnek mutatkozó, és igencsak korlátozott lehetőséget biztosító rendelkezés elmulasztásának az volt az oka, hogy a községi jegyzők nem törődtek a gondjaikra bízott nép, a falu ilyen irányú nevelésével. Az okok keresésében és feltárásában azonban tovább ment. Rámutatott, hogy sem a megyei vezetés, sem a közgyűlés nem törődött kellő mértékben a falusi jegyzőkkel. Pedig „ők a közvetlen eszközei a megyei intézkedések teljesítésének: s miként pontosabbak vagy értelmesebbek, úgy látjuk intézkedéseinket pontosabban, s jobban sikereltetve községeknél... Mindezek mellett kevés figyelem fordítottatott rájuk.”³⁰ Az 1840-i törvények közül négy központi döntés végrehajtásának tapasztalataival foglalkozott a közgyűlési előterjesztésében az alispán. Úgy mint az *újonccsállítás, a mezei rendőrség, váltó-, kereskedési- és hiteltörvények és az országgyűlési ajánlatok ügye*. Sorshúzással eldönteni a katonai szolgálatra alkalmasságot kétségkívül változást jelentett a korábbi gyakorlathoz képest. De e vonatkozásban az alispáni beszámoló korántsem volt elégedett. Elsősorban a rendelkezés gyengéit tárta fel. Rámutatott, hogy még ott is nagy bizonytalanságot okozott a törvény végrehajtása, ahol ténylegesen eleget kívántak annak tenni. A legnagyobb gond az volt, hogy — különösen a helyettesítés, a megváltás bevezetése után — „... a törvény által kívánt egyenlőség helyébe a legnagyobb egyenetlenség jött, s a haza védelmére a sorshúzás által kívánt egyenlő köteleztetés csak a szegényekre háromlő polgári kötelesség terhe lett.” Bár a megye is elfogadta és a rendeletnek megfelelően végre is hajtotta azt, ennek tudatában fogalmazta meg saját véleményét e feladat végleges és megnyugtató megoldására: „... mind a hazavédelem kötelességének, mind a kötelességi egyenlőségnek eszméje csak úgy állhat tisztán, ha amaz nem a sors, hanem az alkalmatosság, s tehetség által hárítatik valakire, ez pedig minden nemzet, osztályra kivétel nélkül kiterjeszkedik.”

A „mezei rendőrség” felállításáról rendelkező törvénynek az volt a célja, hogy a megtermett terményt a károktól — lopástól, egyéb kártevéstől — megvédje. E törvény végrehajtásában nem jeleskedett a megye. Sőt két akadályt olvashatunk az előterjesztésben, amely gátolta annak megvalósítását. Kévének vélték a szolgabírók számát, ezért a meglevő szolgabírói létszám felemelését kérték 4-ről 6-ra. A jelenlegi létszámmal már csak azért sem lehetett végrehajtani — mondta —, mert a járások is egyenetlenül vannak felosztva, tehát nem tudták a területet felügyelni. A létszámbővítésre nem kapták meg a jóváhagyást, és a járások arányosabb felosztásával is várni kellett. Így aztán ezek miatt a törvény végrehajtása is váratott magára. Ám ennek volt még egy oka. Történetesen azok a börtönviszonyok, amelyről már korábban szoltunk. A mostoha körülmények miatt együtt kellett volna tartani kisebb mezei bírság miatt letartóztatottat, és a többszörös gyilkost. Ezt a megye nem tette meg, így aztán már nem is csodálkozhatunk a törvény végrehajtásának hosszabb időre — legalábbis az új börtön megépítéséig — történt elnapolásán.³¹

Az országgyűlési törvények között számolt be a közgyűlésnek az alispán a *zsidó egyenjogúsítás* eddigi tapasztalatairól. Ennek napirendre kerülésére azért is szükség volt, mert az 1840. XXIX. törvényben foglalt polgárosítási követelményeket — feltehetőleg Balassagyarmaton — nem akarták végrehajtani. A törvény ugyan helyreállítódott, de az alispán szükségesnek látta, ha a közgyűlés elé terjeszti azokat az okokat, amelyek gátolták a két „néposztály” közötti jobb viszonyt. A vármegye sérelmezte, hogy a zsidó lakosok a kincs-

tárnak fizetnek külön ún. türelmi adót. Ennek eltörlését kérték, de választ mindeddig nem kaptak a helytartótanáctól. 1830-tól kezdődően a honi adóba 1/5-nyit fizettek és minden házi, katonai „termesztményi” adótól, s közmunkától mentesek voltak. 1841 augusztusától a rendek az egyenlő adózásukról rendelkeztek. A közmunkában való részvételük lehetőségeinek kimunkálására egy külön bizottságot rendeltek ki. A legnagyobb különbség az volt, hogy a zsidóknak külön, külső befolyástól nem ellenőrzött adózási rendszerük volt. Az 1840. év végén tartott közgyűlés a saját adózási rendszerüket továbbra is meghagyta, de „...számadásaik úgy mint a keresztény községekéi a földesuraságok által megvizsgáltatni, és e végre honi nyelven vitetni rendeltettek.” A rendek szerint legnagyobb akadály a zsidók polgárosodásának a „külön községi szerkezetők”, melyeknél fogva ők a keresztényektől elkülönözve külön községeket, külön előjáróságokkal, és külön polgári hatóságokkal képeznek.” Ez a gyakorlat a mindennapi életben számtalan konfliktus lehetőségét teremtette meg, különösen peres ügyek esetén. A polgárosodás egyetlen lehetősége az — vallotta az alispáni előterjesztés —, ha ezt az önállóságukat feladják, és a megyei közigazgatás rendszerébe harmonikusan beleilleszkednek.³²

E tárgysorral az alispáni előterjesztés lényeges fejezeteinek a végére értünk. Olyan aktuális tennivalókról olvashatunk az ezeket követő néhány oldalon, amelyek a mindennapi határozathozatali tevékenység részei — egy-egy határozat teljesítéséről szóló rövid, formális beszámolók, valamint korábban részletesebben előadott témák — így az árvákról, a tisztviselői kar munkájáról — találhatók a könyv befejező szakaszában.

III.

FORRÁSÉRTÉKELES

1. A forrásmű létrejöttének körülményei

Nógrád megye politikai életében nem volt „szélcsendes” idő az 1841. esztendő vége. A mozgalmasság egyrészt az ország politikai eseményekben bővelkedő napjaiból származott, de megyei eseményekben sem volt hiány. A megyei politikai élet felbolydulása egy tragikus eseményhez kötődött: 1841. novemberében fiatalon meghalt a két évvel ezt megelőzően választott első alispán, Huszár József, akinek személye biztosíték volt arra nézve is, hogy Nógrád tovább fog haladni azon az úton, amelyet eddig a társadalmi reformok bevezetéséért az elsősorban küzdő fiatal politikusok kezdeményezése és tevékenysége tett járhatóvá. A köznemesség valamint a rendi sáncokon kívül élő társadalmi csoportok jelentős hányada is tudta ezt. A pálya- és harcostárs másod alispán, a harmincas éveinek felén éppen csak túl jutott Sréter János egyedül látta el ezt követően kettejük munkáját is. Tette ezt olyan körülmények között, amikor a megyei rendek elhatározták, hogy a megyei tisztújítást 1842 áprilisában tartják meg. A hivatalban levő alispánnak kétségkívül voltak esélyei. A korábbi évtizedben kifejtett politikai tevékenysége, a közigazgatásban végzett évtizedes munkája, ambíciója és nem utolsósorban képzettsége, rátermettsége révén is.

Áprilisig azonban még hosszú volt az idő. Ne is beszéljünk a március végi újabb tragédiáról, — amikor a megye a várományos politikusát is elveszítette — hanem inkább csak arról: a rendek közül nem mindenki örült a liberális tanok iránt vonzó politikai csoport tartós előretörésének. Útjukat és törek-

véseiket sokféle módon igyekeztek gátolni. A megyei politikai élet nemcsak a fent jelzett események miatt volt feszült. Más is okozta és fokozta a politikai élet feszültségeit. Arról volt szó, hogy a reform országgyűléseken résztvevő, a pozsonyi országgyűlési ifjak törekvéseit itthon is képviselő politikai erő meg tudja-e a saját pátriájában vívni — mégpedig győzelmesen — a harcát. Az első reform országgyűlés óta több év telt el. Ahhoz ugyan túl rövid, hogy tartósan látható áttörést lehessen elérni a rendi kiváltságok több évszázados sziklafalán, de ahhoz túlságosan hosszú volt ez az idő, hogy további várakozásra, semmittevésre kárhóztassa a tennivágyókat.

A kiéleződő politikai viszonyokat a közgyűlésen jelen levő rendek egy része az alispán irányában megfogalmazott követelménnyel tovább élte. Még 1840 végén a megyei közgyűlés hozott és elfogadott egy olyan határozatot, hogy a „... közigazgatási tárgyak állásáról felvilágosítást” kér az elnöki hivataltól.³³ Mivel az eddig nem teljesült, úgy vélte a testület néhány tagja, most van itt az ideje, hogy a létszámában megcsappant vezetést — egyetlen tagja a reformok híveként ismert — a kötelezvény megvalósítására fogja. Ezért 1841. november 26-án — pontosan egy év múltán — újabb határozatával kötelezte az egyedül dolgozó másod alispánt, „... miszerint tőle közigazgatási dolgaik minden jelenlegi állásáról felvilágosító jelentést nyerni kívántak.”³⁴

Az 1842. év első közgyűlésén, amelyet január 17-re hívtak egybe, nagy számban jelentek meg a megye rendjei. Az év eleji közgyűléseknek mindig különleges hangulata volt. A sok jó kívánság kedélyessé tette az összejövetelt. Sréter János alispán erre az alkalomra elkészítette a rendek által kért jelentést, és azt január 17-től huszadikáig, három napon át felolvasta. Az előzőekben ismertetettekből jól látható, hogy ennek a követelménynek úgy tett eleget, hogy a két kérdéskörre — a közteherviselés bevezetésének akadályozó tényezőit, és az úrbéri törvény végrehajtásának gátlóit vizsgálta — koncentrálnya kifejtette a politikai cselekvés lehetőségeit, még arra is ügyelt, hogy azokat, akik tájékozatlanok, vagy nincs kellő ismeretük, megnyerje nézeteinek befogadására. A nógrádi tapasztalatok kritikai értékelését végezte el a rendelkezésre álló idő alatt. Előadását az a tudat vezérelte, hogy az eddigiek során e két fő kérdéskör általános jellemzői többszörösen a vita tárgyát képezték, most arra kell hangsúlyt tenni, hogy a nehéz gazdasági viszonyok között élő kis- és középnemesség újabb csoportjai ismerjék fel a helyzet szükségszerűségeit, és lehetőleg minél többen azt a tényt, hogy már nem a megajánlások időszakában élnek, hanem önmaguk „rendi” vonásait kell elhagyniok. Hallgatóságát az 1830-as évek kezdetéig vezette vissza, amikor a lelkesedés általános volt. Tükröt tartott a megyei rendek elé, hogy lássák: mi az oka, hogy lelkesedésük nem vált cselekvéssé; mi az oka, hogy nincs a korábban elhatározott pontok között egy sem a megvalósultak közt?

Az előterjesztő alispán hangja csak ritkán vált keménnyé — de még ebben az esetben sem volt bántó. Inkább a higgadt, nyugodt érvelő előadásmód a jellemzője.

A jelentés bevezető mondataiban még mentegetőzésével is — talán — a hallgatóság megnyerésére törekedett, amikor azokról a nehézségekről szólt, amelyek akadályozták a jobb munkavégzésben. „Akartam és igyekeztem lehetőségig megfelelni megbízatásomnak, azonban a közgyűlés megelőzőtt törvényisékek, s hosszabb küldöttségi munkálatok által kiszorítva az időből, kénytelen vagyok a kívánt tudósítást előadni mindazon hiányosságokkal, melyek a

megyei történetek iránt nyújtott adatokban a felületesség, az azokat kísérő észrevételeimben bővebb gondolkodást kizáró pillanatnyi benyomás, s előadásaimban a sietősség bélyegét viselik.”³⁵ Hogy ez ténylegesen is inkább taktikai jellegű volt, azt a továbbiak, — amikor törvények végrehajtásában mutatkozó hiányosságokat sorra vette — mutatták meg a legteljesebben. Nézzük: mi is volt az a gát, ami megakadályozta az érdemi, az előrehaladást segítő munka kibontakozását?

Elősként a gondolkodásban hosszú idő óta jelen levő, szemléleti fogyatékosságról szolt. A rendek között nem alakult ki az a történelmi szemlélet, mely nélkül a mai világban, a jövő érdekében cselekedni nem lehetett. Ahogy Sréter írta: „Érezni kellett a tekintetes Rendekek, hogy a jövődőről való gondoskodás a jelen és múlt helyzetek ismeretétől függ, s ezen ismeretek hiányossága volt az, mi sok szép hazafiúi törekvés sikerét elenyészttette.”³⁶

De voltak itt más hibák is. Az alacsony szellemi nívóból egyenesen következett az, hogy a rendek nem rendelkeztek olyan képességgel, amely lehetővé tette volna számukra a jövő tennivalóinak felismerését, a kor által megfogalmazott új követelmények meglátását. „Az eddigi korszakok nemzeti létünk gyermekévei voltak, hosszabbak mint minden erős természetnél, azon gyermekek, melyeket nem az ész, de csak a magamegtartás állati ösztönei vezetnek, s óvnak a veszedelmek ellen. Mióta e gyermekkor határaiból kiléptünk, minden léptünkön közelébb áll önhelyzetünk ismeretének szükségessége előnkbe”.³⁷ Minden szaván a nemzetét — így osztályát is — féltő felvilágosult, gondolkodó felfogása érződött. A megfogalmazott követelmények nem a késői feudalizmus rendszeréből származtak. Így a jövő, a kimondatlanul is jelenlevő polgárosultabb társadalom képe jelent meg e gondolatokban.

A továbbiakban azt vizsgálta meg: mi volt az oka, hogy a nemesi közigazgatás ilyen sokáig fenn tudott maradni? „A belkormányzás szép jogai, a helyhatósági kormány jogai, századokon által sértetlen, sőt mindig függetlenebbül kifejtve, átjöttek reánk anélkül, hogy a kötelességek súlyát eléggé érezték volna. S így a korrall változott, a kor kívánataihoz simult más kormányformák között állnak helyhatósági intézeteink, úgymint egy elmúlt kor hagyományai, de élve, s több életerővel, mint valaha, a legkiterjedtebb és sehol másutt nem lelhető szabadságok elemeivel.”³⁸ Az idézet mellé néhány fontosnak vélt megállapítás kívánczik. Egyrészt ez a néhány sor is jellemzi a szerző történelem felfogását, amelynek központi gondolata, a magyar nemzeti múlt haladó vonásainak feltárása, elemzése és megtartása. Ezen az alapokon kell a további fejlődés lehetőségeit a társadalom minden osztályával együtt megkeresni. E felfogás tartalmazta — természetesen — azokat az elemeket is, amelyeket a kortárs reformerek, — közülük nem kevesen tartoztak a Dessewffy Aurél vezette konzervatív csoporthoz is — vallottak. A nemesi alkotmány „túl” dicsérése az a pont volt, amelyben még akkor is sokan reménykedtek. Abban volt is igazság, hogy az előre lépés társadalmi méretekben sem képzelhető el a korábbi hagyományok teljes figyelembevétel nélkül. A kérdés persze csak az volt, hogy mit akart mindebből elfogadni a nógrádi nemesség?

A történelmi fejlődés vizsgálatán felépült gondolatsornak még nem értünk a végére. A következőképpen folytatta: „... Ezen intézetek fenállhatnak, és a belkormány gépe mehetett századokon által, anélkül, hogy a belhelyzetek ismereteinek szükségége mutatkozott, anélkül, hogy azok iránt legkisebb nyomozgatások tétettek volna.”³⁹

Mi tehát a teendő a továbbiakban? Az eddig elmondottak alapján a következő magatartást állította a vármegyei rendek elé: ki kell lépni az eddigi fejlődés — a gyermekkor — keretei közül; alaposan ismerjük meg önmagunkat és önhelyzetünket; cselekedjünk a nemzeti tradíció, a kor által megkívánt fejlődés és a jelenlegi helyzetünkből fakadó hármasszempont követelménye szerint. Az önmegismeréshez nyújtott segítséget a közgyűlési előterjesztés is, hiszen bevallott célja volt: „Egy hű ábrázatot tartozok előadni a tekintetes Rendeinknek megyénk állapotáról.”⁴⁰ Ezt a követelményt még megtoldotta az elmúlt tíz év legfontosabb tanulságainak áttekintésével, és ezzel mind az önismeret, mind a történelmi tradíciók kezeléséből is példát mutatott. Az elmúlt évtized eseményeire mindannyian büszkéek lehetünk — vallotta az alispán. Hiszen a „...lefolyt évtized megyénk történetéhez sok szép emléket fűzött, büszke önérzettel hivatkozhatunk hazafiúság s emberiség oly számos maradós tanulságaira, minőkkel kevés testvér hatóság dicsekedhetik.” De ez a büszkeség csak alapot adhatott a további munkához, mert az eredmények fényében még inkább látszódtak a hiányosságok. Ezek között a legfontosabbnak tartotta, hogy a Rendeink nem ismerték a saját helyzetüket. „Mi sok külföldi helyzetét leg részletesebb kiterjedésben ismerjük, hazánkét nem, de alig csak azokat is, melyek legközelebb minket érdekelnek.”

A tisztviselők — sorolta tovább — nem készültek fel vállalt feladataik teljesítésére. „A tisztviselőnek hivatala helyzeteiről való ismerete jóformán csak a hivatalba lépés idejétől vehető igazán számításba.”

De nem hagyhatta ki a rendek politikai munkájának megítélését sem. Így most már harmadjára mondta ki: a nemesség túlnyomó hányada alacsony szintű közéletet élt. „A törvényhatósági életnek eleme a nyilvánosság. Ezen nyilvánosságnak a közdolgozók és köztörténetének közönséges ismeretében kellene állni. És ezt egy szűk körre látjuk szorítva, azokéra, kik közgyűléseinkre jární szoktak. És ezeknek az ismeretei oly kevés időre vannak szorítva, melyeket közgyűléseink néhány napján töltenek.” Közöttük is több olyan található, akit csak néhány, a legközelebbi időből származó végzés érdekelt, a többivel nem törődött.

Ebben a helyzetben, az így rendszerezett értékelést elolvastva a változtatás igénye kétségtelenül szükséges. Az a kérdés, miben látta a változás irányát és mértékét az előterjesztő alispán? Legáltalánosabban azt mondhatjuk: a fejlődést két fő irányban jelölte meg. Egyrészt az „ősi” nemesi — tehát a Werbőczy által fogalmazott Hármaskönyvben leírt — alkotmány pontjainak teljesítésére szólított fel. Ezen nem szabad megütköznünk, hiszen más példákat — országosokat is — tudunk arra nézve hozni, hogy a rendek megnyerése érdekében az általaluk elfogadott alkotmányra hivatkozással vittek az elfogadásig reformjavaslatokat. Ez esetben is ezzel találkozunk. Az viszont kétségtelen, hogy ott alkalmazták, ahol a politikai erőviszonyok még nem tisztultak le. A korábban elmondottakra való tekintettel az alispánnak minden oka megvolt, hogy ezt a „politikai fogást” alkalmazza. Különösképpen igaznak érezzük álláspontunkat, ha azt is megtudjuk, mi célból járt így el? „Alkotmányunk oly szép oly fölséges hatalmat adott kezeinkbe, önmagunkat kormányozni, örködni a gyámságunk alá adott számosabb néposztály élete, vagyona fölött, védni személyét s jogait sértegetések, övni javait helytelen adóztatások ellen, szigorú gazdálkodást vinni a közszükségre adóztatott javakkal.” Tehát, az adózó nép jogainak elismerésében, a nemesi közigazgatás felelősségteljes működésében látta a megoldás egyik részét.

A másik javaslata is kézenfekvően következett a korábbiakból: „Mi olyan szigorú követeléseket támasztunk a kormány ellen, s helyesen, de számoljunk előbb mi reánk bízottakról, számoljunk a reánk rótt kötelességek teljesítéséről.”

Az idézetek befejezéseként még az kívánczik ide, hogy a nem egyetértés esetére milyen lehetőséget, történelmi víziót mutatott be az alispán a rendeknek: „Most van beligazítási alkotmányunk próbaideje, a következő évek tapasztalásai fogják eldönteni a kérdést, vajjon képesek vagyunk-e hivatásunkat teljesíteni, s mindazon kötelességeket, melyek a rendes igazsághoz tartoznak? vajjon fennállhat-e ezen belkormányozás kezeinkben, vagy nem kívánja-e azt a közjó tőlünk elvételni, s ügyesebbeknek, szorosabb felelősség alatt tarthatóknak átadatni.”⁴¹

2. A forrásmű hatása

Az alispán által mondott, korának — és megyéjének — alapvető, és sorsdöntő kérdéseivel foglalkozó — tanulmányként is kezelhető — előterjesztése sem korában, sem néhány év múltán nem keltett szellemi hullámokat. Mindaddig a teljes feledés homálya fedte, amíg a század utolsó harmadának történetkutatói rá nem bukkantak. Azt követően a liberális gondolkodásmód „vidéki” megvalósulására szerepelt példaként, a vármegyei politika keretei között ténykedő afféle „furcsa” képződményként jelent meg a szerző és műve. Talán a napjainkban szárnyát bontogató kutatás — korával együtt az elfeledett alispánt is — visszaadja a történeti irodalomnak.

Az is elég döbbenetes, hogy a kortársak számára milyen keveset jelentett ez a mű. A közgyűlési felolvasást követően egy — talán a kiváltott hatást is illusztráló — ellentmondásos határozat született. (Mert szó nélkül még sem lehetett hagyni a történeteket!) A határozat első része tartalmazott elismerésként értelmezhető szavakat. De ennek szövegezése ellentétben állt az egész előterjesztés hangvételével. Így hangzott: „... kedvesen s a leghálásabb elismeréssel vették elnök alispán úrnak ezen remek munkáját, minél inkább megvagyunk arról a Rendek győződve, hogy egyik legforróbb óhajtasuknak, ti. beligazgatási rendszerök folytonos javításának lehetősége egyedül saját helyzetük tökéletes ismerésén alapszik... el nem hallgathatják alispány úrnak ezért szíves köszöneteket, s hálás elismeréseket jegyzőkönyvileg kimondani.”

Mennyire értették meg a rendek mindazt, amiről három napon át szó volt, mi sem bizonyítja jobban, hogy arra kérték az előterjesztőt: „... ezen terjedelmesebb munkájából összevonva a legelőlegebb orvoslást sürgető pontokat, s a teendők iránt a saját véleményét a jövő gyűlésre terjessze elő.”⁴² Magyarán arra kérték: nem tudná-e ugyanezt, az előterjesztésben leírtakat elmondani rövidebben, másrészt nem foglalná össze — nem az elhangzottakban levő feladatokat, hanem a helyzettel kapcsolatos saját véleményét — a következő gyűlésre? Ami — tekintettel a korábban előadott viszonyokra — nem mutatott jó együttműködésre a rendek és az alispán között. A dolgozat befejezéseként azt kívánom rögzíteni, hogy egy hivatalos előterjesztést olvashattunk ugyan, de ez egyben a korszak — a teljes harmincas évek — keresztszmetét adó, a kort kutató számára nélkülözhetetlen forrás. Ezen túlmenően ez nem kifejezetten hivatali előterjesztés, hanem inkább politikai röpirat hatását kelti az olvasóban; és végül a korábban megírt Visszaemlékezések folytatásaként kell felfognunk e művet.

JEGYZETEK

1. Az olvasótól ezúton is elnézést kell kérnem, amikor felhívom figyelmét, hogy e tanulmány része — így valójában részlete e korszaknak — egy nagyobb dolgozatnak. Ennek következtében a korábban megjelent tanulmányban leírtakra tételelesen nem tér vissza. Hogy a „részletből” összeálljon az eddigiek szerinti „egész”, szükségesnek tartom az előzmények ismeretét. Így szíves figyelmébe ajánlom: Horváth István: Sréter János Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1977. 287—305. p. Horváth István: Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében az 1830-as évek elején. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1980. 5—34. p.
2. Nógrád megye beligazgatása állapotáról hivatalos jelentés a második alispány által. (Sréter János) Pesten, 1842. 162. p. (A továbbiakban: Jelentés.)
3. Az országos helyzet összefoglalására a Magyarország története 5/2. kötet 1790—1848. Főszerk: Mérei Gyula. 1980. 774—782; 855—883. p.
4. Nógrád megye története I. köt. Írta: Belitzky János. Salgótarján 1972. 293. p.
5. Gyűrky Antal: Ötven év Hont vármegye történetéből. 1820—1870. 24—25. p. ill. Jelentés 8—30. p.
6. Jelentés 31. p.
7. U. o. 32—34. p.
8. U. o. 25. p.
9. U. o. 26. p.
10. U. o. 10; 12; 17; 21. p.
11. U. o. 19. p.
12. U. o. 34. p.
13. U. o. 19. p.
14. U. o. 58. p.
15. U. o. 38—39. p.
16. U. o. 39. p.
17. U. o. 79. p.
18. U. o. 79. p.
19. U. o. 79—80. p.
20. U. o. Az úrbéri törvény bevezetése 79—86. p.
21. U. o. Az úriszék működése 86—90. p.
22. U. o. Az árvák ügye 90—92. p.
23. Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához. Történelmi Szemle, 199. 2. sz. 263. p.
24. Jelentés. A polgári törvénykezés állapota 110—117. p.
25. U. o. Fogházunk állapota. 117—120.; ill. 121—122. p. (ez utóbbi a bűnüldözési példa leírása).
1 font: 0,56 kg.
26. U. o. A segedelmi magtárak 104—106. p.
27. U. o. A rabdolgoztató intézet. 106—108. p. A téma bővebben: Szvircsek Ferenc: A balassagyarmati „szür posztócsinálás” intézete, Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1980. 135—161. p. Praznovszky Mihály: Kubinyi Ferenc közéleti tevékenysége. U. o. 35—90. p.
28. U. o. A nemzeti intézet 108—110. p.
29. U. o. Az egészségi viszonyok 100—104. p.
30. U. o. 134—137. p.
31. U. o. 137—143. p.
32. U. o. 144—148. p.
33. 3434 sz. a. végzés 1840. Kgy. jkv. NmL.
34. 3096. sz. a. végzés 1841. nov. 26. Kgy. jkv. NmL., ill. közli a Jelentés bevezetője is.
35. Jelentés 8. p.
36. U. o. 5. p.
37. U. o. 5—6. p. Felfogása —, amelynek lényege, hogy a nemzet történetét az emberi fejlődéshez hasonlítja, és így a gyermekkor, a felnőttkor, az öregkor időszakába jut el az emberiség — mind a francia felvilágosodás íróitól (Rousseau, Montesquieu, de még inkább Széchenyitől származtatható.
Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Akadémia Bp. 1972. 75. I.
A Hítel megjelenése után néhány évvel is az érzékelhető, hogy a nagy mű hatása szerzőnkre ez idő tájt sem csökkent.
38. U. o. 5. p.
39. U. o.
40. U. o. 6. p.
41. Mindezekre a jelentés 5—7. p.
42. U. o. Bevezető; a Frideczky Lajos főjegyző által aláírt 104/1842. hat. teljes szövege.

Die Tätigkeit der Komitatsverwaltung im Nógrád in den 1830-er Jahren nach der Beurteilung des Komitatsvizegespanns

Eine der spannendsten Quelle der Komitatsgeschichte der ungarischen Reformzeit ist der am Ende 1841 vom Vizegespan János Sréter geschriebene „offizielle Bericht“, der nach dem Entschluss der Adelsstände zustande kam.

Der Autor hat seinen Bericht nicht von einem Jahr fertiggemacht, sondern er hat vom Anfang der 1830-er Jahre die Tätigkeit der Komitatsinstitutionen, die geringe Betätigung der Beamten, die Ungewissheit und die Rolle der Stände von dem Gesichtspunkt der Erfüllung der politischen Aufgaben überblickt.

Seine Meinung über die Komitatsverwaltung ist niederschmetternd: er hat das bewiesen, dass die Adelsstände bis Ende der 30-er Jahre zu einem historischen Scheideweg kamen. Es hat sich bei dieser Wahl nicht weniger entschieden, als ob der Prozess beginnt, infolge dessen das neue bürgerliche Ungarn endlich gebären wird, oder die Adelsstände die Nation zum Untergang bringen?

Auf die verschärfte Frage gab der Autor-Vizegespan die Antwort so, um den mit vielen gesellschaftlichen, wirtschaftlichen Sorgen kämpfenden, und sich vor der politischen Reformierung gegenwärtig hütenden — an Zahl nicht wenigen — Nógráder Kleinadel nicht zu verscheuchen. Er hat sie dazu inspiriert: es ist noch nicht spät, jetzt hat es Zeit, um die Art und Weise der Leitung nicht freizugeben, damit auch diese Klasse mit der Reformierung der uralten Verfassung die Erneuerung annimmt.

Sréter war auch selbst ein Kleinadeliger. Als bedeutendes Mitglied seiner Klasse strebte er danach, um seinen Gefährten den entscheidenden Schritt machen zu helfen.

Aus diesem Bericht: in dem die Vorstellung der konkreten Fehler der Institutionen und das Nebeneinandersein der aufgeklärten Gedanken als Teil eines einheitlichen Argumentensystems erscheinen, kam das treue, an Widersprüchen sehr reiche Bild der Nógráder Verhältnisse der Zeit zum Vorschein.

„Der Bericht“ ist, im Grunde genommen, die Fortsetzung seiner am Anfang der 1830-er Jahre geschriebenen politischen Schrift, die „der Rückerinnerungen“.

Egy Nógrád megyei köznemes kúriájának leltára

Praznovszky Mihály

A Nógrád megyei Levéltárban található Szentiványi Medárdné varbói kúriájának leltára.¹ A falu ma Szlovákiában van, a neve Vrbovka. Az Ipoly partján fekszik, közel Balassagyarmathoz, szomszéd falu Szécsénykovácsi, a túloldalom pedig Őrhalom.

A kúria leltárát Szentiványi Medárdné elhunytá után az örökösök kérésére írták össze. Ez nem a teljes birtokfelmérés, bár a házban levő ingóságokon kívül az állatokról, a borokról is adtak némi áttekintést, de hiányzik a földek, az erdők, a szőlők stb. kimutatása. A kúria berendezése nem tipikusan egy átlagos köznemesé. De arra kitűnő illusztráció, hogy összefoglalja, általában milyen berendezési tárgyak, eszközök voltak és vették körül e korszak nemesit, kinek-kinek vagyoni helyzetének megfelelő mennyiségben és minőségben.

A Szentiványi, régies alakban írva a Szent-Iványi család az egyik legrégebbi múltú és legkiterjedtebb magyar nemesi nemzetség. A Liptó megyében őshonos családból számunkra Szentiványi Ferenc a legérdekesebb (élt 1731–1823 között). Egyrészt mert vele lett a család egyik oldalága végleg nógrádi illetőségű, másrészt pedig ő teremtette meg példátlan szorgalmával, kitartásával a család ezen ága gazdasági, erkölcsi felemelkedésének lehetőségét.

A patriárkai korában, 92 évesen elhunyt családfő jogi tanulmányokat folytatott ifjú korában, s bár az egyházi élet lehetősége is megcsillant előtte, ő inkább a politikát választotta. 1757-ben Nógrád megye tiszteletbeli aljegyzőjévé választották, majd hat év múlva főjegyző lett. Pályája ezután meredeken emelkedett a magasba. 1765-ben második, 1769-ben első alispán lett. Ezután országos hivatalokat kapott; királyi személynöki ítélmester, helytartói ítélmester, az udvari kancellária tagja, majd II. József alatt 1785-től kassai kerületi biztos, Sáros vármegye főispánja. Utolsó tisztségét 1802-ben nyerte el, országbíróvá nevezték ki.

E politikai felemelkedés jelentős anyagi előnyökkel is járt, s mint ahogy Nagy Iván írja: „Ő szerze több birtokot; Nógrádban a rónyai uradalmat pedig családi osztatlan uradalommá szabályozta.”² Családja alakulása a következő:

Ferenc
1731—1823

Anna	Mária	János 1760—1818	Márk +1848	Bonaventura +1811	Medárd +1823
Anselm +1853		Anna	Erzsébet		
Károly Borbála Ottília László Mária Sándor Ferenc					

A felemelkedés ténye a gyerekeken és az unokákon is lemérhető. (Halálos ágya mellett 15 unokája és 16 dédunokája állt.) Fiai közül János Nógrád megye alispánja lett, királyi tanácsos és kamarás. Bonaventura a hétszemélyes tábla titkára, cs. kir. kamarás és aranygyapjas vitéz. Medárd ugyancsak kamarás lett. Márk csak a táblabíróságig vitte, ugyanakkor híres pomológus volt. János gyermekei közül Anselm a legismertebb. Megyei főszolgabíró, két ízben (1832—1836; 1839—1840) országgyűlési követ, később cs. kir. kamarás.

Medárd családja is igen kiterjedt. Feleségétől, Jezerniczky Karolinától hét gyermeke született. Károly fia Nógrádmarcalban, László és Sándor Varbón, míg Ferenc Szécsénykovácsiban élt. Szentiványi Medárd 1823-ban halt meg, felesége 1835-ben.³

Az általunk közölt leltár Kisasszony hava 7-én kelt, azaz augusztus 7-én. Ezt megelőzően június 5-én már készült ugyanerről a házról egy összeírás, amely azonban kevésbé részletező, alapos.⁴ Valószínűleg emiatt kellett újat készíteni.

Ebből az új összeírásból már némi képet kaphatunk vagyonának nagyságáról. Tudjuk pl. hogy 67 845 ft-t adott kölcsönbe, ugyanakkor 29 885 ft-nyi adóslevele is volt. A több mint 30 000 ft aktíva azonban így is egy nagy erejű gazdaság meglétét feltételezi. Jómódra utalnak a gazdasági számok is. 25 tehén, 8 ökör, 16 ló, 30 sertés, 2031 juh található egyedül a varbói birtokon. A háznál levő bor 523 akót tesz ki. Az ezüstnemű csaknem 10 000 ft-t ér, ékszei a 2000 ft-t haladják meg. Porcelán, fajansz, üvegtárgy a 400 darabot meghaladja, vászonneműje is hasonló mennyiségű. Ruhatárában több mint 200 db-t számolhatunk s az egyéb konyhai, gazdasági eszközök száma is meghaladja a félezeret. (Furcsa módon két dolog hiányzik az összeírásból, aminek pedig meg kellene lennie: a fegyverek és a könyvek.)

1841-ből származik egy másik, sokkal kevésbé részletes felmérés, amely már a birtokra is kiterjed, de nem minden nógrádi egységre. (Ez egyébként az 1837-es állapotokat rögzíti.⁵ Ebből megtudjuk, hogy Medárdnak, illetve örököseinek négy helyen volt birtoka: Varbón, Marcalon, Nézsán és Dráhipusztán.

Varbón volt az ősi kastély. Hatalmas épület, 83 méter hosszú. Kőből épült, szindely fedte. Van benne 1 konyha, 1 cselédszoba, előszoba, 8 lakószoba. Valamennyi bolthajtásos. Az épület tornácos. Alatta 800 akós pince húzódott s az

udvart kőkerítés fogta közre. (Mára semmi sem maradt az épületből. A varbóiak még emlékeznek a kastélyra. 1945-ben szétbontották.)

A belső udvaron állt egy másik épület is. (32x7,5 m) amelyben egy kamra, 1 konyha, 1 pitvar és 3 szoba volt. Kemény anyagból épült, zsindelytető fedte. Feltehetően vendégház lehetett.

A kertet 252 m hosszú kerítés fogta közre, benne egy 26,5x3,7 m-es üvegház, amelyben a konyhán-szobán kívül volt egy kocsiszín, 2 istálló és egy tejjesbelső telek 21 hold nagyságú.

A gazdasági udvarban található még egy cselédház (4 szobával), majoros ház, amelyben a konyhán-szobán kívül volt egy kocsiszín, 2 istálló és egy tejjespince. Külön még egy istálló lovak és tehenek részére. A „szabad akoly nevű épület”-ben szintén 2 istálló, 1 kocsiszín, 1 faragószín és 1 szerszámkamra van. Mindezeken felül pajta, tisztaház, szakács háza, béres lakhelye, juhakol a juhászházzal, vízimalom a molnár házával, borház és pince kint a szőlőben — szerepel a gazdasági épületek listáján.

Drahi-pusztán egy hatalmas juhakol és egy juhászház van mindössze, míg Nézsáról csak ennyit írtak: „pompás lakóház, tseléd és gazdasági több épületek, éléskamra és pajta.”

Marcalon annál több épületet sorolnak fel. Itt pl. van egy másik kastély a templommal szemben. Ez kőből épült, zsindelytető fedte. Emeletes épület, az előfolyosóról nyílik az emeletre vezető lépcső. Itt fenn van 13 szoba, a földszinten konyha, cselédszoba, éléskamra, tejjespince, gyümölcs-pince. Az épület alatt 300 akós pince. A belső telken egy „tágas mulató kert is van”. A gazdasági épületek között találunk kőpajtát, méhest, üvegházat, juhászházat, juhakolt, olajprést, pálinkaházat, cselédházat, lakatosműhelyt, vadászházat, téglaegetőt, istállókat stb.

A birtokon 48 jobbágy élt 37 házhelyen. 67 házas zsellér is dolgozott. Szántóföld volt összesen 928 hold, majorsági szőlő 36 hold, dézsmás szőlő 91 hold, amiről évente 150 akó bort kaptak évente. Rétjük 301 hold volt. Az erdők 1600 holdat borítottak. A birtok teljes nagysága 2886 hold. Ez mindenképpen a legjelentősebb nógrádi nemesek közé sorolta őket, noha számolnia kellett azzal, hogy a testvérek között felosztás során a vagyont jelentősen csökken.

A birtok teljes értéke a következő:

Nézsza	40 588 ft
Marcal	39 780 ft
Varbó	21 239 ft
Drahi	17 330 ft
Összesen:	118 941 ft

Az éves jövedelem megoszlása birtokonként:

Nézsza	2435 ft
Marcal	2386 ft
Varbó	1274 ft
Drahi	1040 ft
Összesen:	7135 ft

Bár a kimutatás megközelítően sem teljes, mindenesetre jelzi azt, hogy a varbói kúria gazdag felszerelése, berendezése mögött egy jól irányított, közép-nagyságú nemesi gazdaság található, amelynek jövedelme alapot tudott biztosítani egy kulturált színvonalú élethez.

Jegyzetek

1. Nógrád megyei Levéltár Nógrád vármegye Törvényszékének iratai g/Misc. VIII. Örökösödési és birtokperes iratok 1839/2.
2. Szentiványi Ferencről megemlékezik a Tudományos Gyűjtemény 1823. évi 6. k.-ben egy bizonyos P. Sz. A. (123—124. p.) — Kovacsóczy Mihály a Felső-Magyarországi Minervában ír róla 1823-ban (1561—1563. p.) Mocsáry Antal Nógrád megyei monográfiájában (1826.) több ízben is kiemeli személyét. (4. k. 32. p.; 2. k. 367—373. p.) Végezetül Nagy Iván ismerteti, részletesen életét: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest 1863. (10. k. 638—639. p.)
3. Nagy Iván: i. m. 623—641. p. (Elég részletes adatok olvashatók a család többi ágáról is.)
4. NmL Misc. VIII. 1839/2.
5. NmL Misc. IV. 1841/8.

Alul írottak hitelesen bizonyítjuk, hogy néhai Mlgos Szentiványi Medárdné született Jezerniczky Karolina Asszony halálával felmaradott ingóságoknak össze írására és megbecsültetésére örökösei által lett meg kerestetésünk folytába: Megyebéli Varbó Helységbe ki menvén és mind azokat a mint találtattak össze írván, az bets alá tartozókat az miként volt és eleve meg hiteltetett Nemes Borbás Antal B. Gyarmati Boltos, Itzik Erzsébet B. Gyarmati kereskedő — Skarbek Pál asztalos, Opitz Godefrid Nyerges — Aninger Bertalan Bádogos, — Reisz Pál Rézműves, Herschl Dávid Üveges, — Lakatos János Kovács, — Sumer Antal Kerékgyártó, — Burins József Sziígyártó Mester emberek mind B. Gyarmati lakosok. Bernáth Ló kereskedő szinte Gyarmati lakos Izraelita. — Melo Mihály, Borda Márton, Benéts József Huguagi, — Lajtós István, Talpas Ferentz, Márton Mátyás, Varbói Esküttek — Czimmermann Albert, Dráhi és Ratskó József Kis Kéri Juhászok. Mind a Becsléshez értők által és el Következendőképpen becsültettük meg u. m:

Folyó
szám

Váltó-
pénzben

Követő Kötelező Levelek

1. M. Gróf Eszterházy János Casimir Ur	
1809 dik Eszt. Marz. 11 dik nap	8064 51 2/3
2. M. Gróf Eszterházy Casimir 1813 dik Eszt. Marz. 11 dik nap	500 —
3. M. Gróf Eszterházy Casimir 1813 dik Eszt. Marz. 11 dik nap	5500 —
4. M. Gróf Erdődy József Ur 1809 dik Eszt. Jan. 1. nap	36421 —
5. J. Jezerniczky Lajos Ur 1819 dik Eszt. Nov. 28. nap	500 —
6. J. Jezerniczky Lajos Ur 1824 dik Eszt. Máj. 30. nap	500 —
7. J. Jezerniczky Lajos Ur 1829 dik Eszt. Jún. 1. nap	350 —
8. J. Szentiványi Károly Ur 1831 dik Eszt. Nov. 20. nap	2630 —
9. J. Jezerniczky Károly Ur 1823 dik Eszt. Jún. 7. nap	1000 —
10. J. Jezerniczky Károly Ur 1831 dik Eszt. Ápr. 30. nap	450 —
11. J. Jezerniczky Károly Ur 1832 dik Eszt. Jan. 3. nap	600 —

Folyó szám	Becs. ára váltópénzben:
12. J. Jezerniczky Károly Ur 1823. Eszt. Jún. 7. nap	275 —
13. J. Jezerniczky Károly Ur 1823. Eszt. Oct. 17. nap	250 —
14. J. Jezerniczky Anna 1833. Eszt. Jan. 1.	425 —
15. J. Szentiványi Károly Ur 1834. Eszt. Ápr. 1. nap	5000 —
16. J. Szentiványi Anselm Ur 1824. Eszt. Marz. 5. nap	67 arany
17. Kasnik Pál 1835. Eszt. Ápr. 1. nap	100 —

Terhelő Kötelező Levelek

1. Tettes Szentiványi Márk Urnál 1832 dik Eszt. Ápr. 24. nap	4000 —
2. Tettes Szentiványi Márk Urnál 1832 dik Eszt. Marz.	2000 —
3. Rónyai Uradalom 1827 dik Eszt. Sept. 23. nap	1250 —
4. Rónyai Uradalom 1827 dik Eszt. Sept. 23. nap.	1250 —
5. Verebélyi Templomnál	568 10
6. Vátzi Káptalan Foundation	687 —
7. Jezerniczky Károly Urn.	20000 —
8. Nságos Szentiványi Borbálának 1833 dik Eszt. Márz. 12.	100 —

Folyó szám	Becs. ára váltópénzben:
---------------	----------------------------

Marhák becslése

Szarvas Marhák

1. Egy öreg Bika Hektor nevű	90
2. Egy Tehén Tinós Hattyú nevű	50
3. Egy Tehén Fejős Rózsa nevű	60
4. Egy Tehén Fejős Kréta nevű	68
5. Egy előhasú Tehén Flóra nevű Kiss Bika borjával	80
6. Egy előhasú fejős Tehén Róka nevű	60
7. Egy Tehén fejős Zsóna nevű	70
8. Egy Tehén fejős Púpos nevű	65
9. Egy Tehén fejős Szennyes nevű	68
10. Egy Borjazandó Tehén Szomor nevű	75
11. Egy borjas Tehén Lavóra nevű Űsző kis borjával	80
12. Egy Kesely nevű Tinós Tehén	56
13. Egy Pipats Nevű előhasú fejős Tehén	46
14. Egy Kitsiny Nevű Fejős Tehén	50
15. Egy Fetske Nevű Tinós Tehén	50
16. Egy Liza Nevű borjazandó Tehén	70
17. Egy Szajkó Nevű borjazandó Tehén Űsző kis borjával	65
18. Egy Fialka Nevű Fejős Tehén	50
19. Egy Szivanya Nevű Fejős Tehén	50

Folyó szám	Becs. ára váltópénzben:
---------------	----------------------------

20. Egy Czindró Nevű Tinós Tehén	45
21. Egy Szártsa Nevű 2. Esztendős Űsző	38
22. Egy Pozora Nevű 2. Esztendős Űsző	40
23. Egy Lion Nevű Esztendős Bika borjú	40
24. Egy idei Űsző borju	11
25. Egy idei Űsző borjú másik	11

Ökrök

26. Első	Egy ökör Darázs nevű	155
27. pár	Egy ökör Gombos nevű	140
28. Második	Egy ökör Szarvas nevű	125
29. pár	Egy ökör Füge nevű	124
30. Harmadik	Egy ökör Bimbó nevű	80
31. pár	Egy ökör Csákó nevű	90
32. 4 dik	Egy ökör Vidlás nevű	125
33. pár	Egy ökör Csengő nevű	120

Lovak

Hintósak

34.	Burkus nevű	150
35.	Rózsa nevű	150
36.	Csillag nevű	100
37.	Kedves nevű	125

Igásak

38.	Sárga nevű	40
39.	Handzi nevű	70
40.	Lusztig nevű	80
41.	Betyár nevű	80
42.	Suhaj nevű	60

Ménesbe való

43.	Holló nevű 8. Esztendős kantza	90
44.	Muczi nevű Kantza Kiss fiával	80 30
45.	Itóka nevű 4. Esztendős szinte Kiss Fiával	90
46.	Szartsa nevű 3. Esztendős Kantza	70
47.	Handzi 2. Esztendős Kantza	60
48.	Vitéz 1. Esztendős Csődör Csikó	45
49.	Bakonybúl hozott egy 3 Esztendős Csikó	40

Juhok becslése
A Nagy Kéri Akolyba

	darab	f.	x.
50. Anya Juh tartani való jobb fülin 3 lyukkal jegyzett párja 13 f. 15 x	94	622	45
51. Anya Juh Mustra Azon jeggyel párja 7 f. 45 x	10	38	45
52. Toklyó Jerke Mustra Azon jeggyel párja 11 f. 30 x	9	51	45
53. Jerke Bárány tartani való bal füln fél csipkézett párja 5 frt	48	120	30
54. Jerke Bárány Mustra bal fülon fél csipkézett 2 fr 15 x	4	4	
55. Ürü Bárány tartani való bal fülon fél csipkézett 5 frt	37	92	30
56. Ürü Bárány Mustra bal fülon fél csipkézett 2 f. 15 x	10	11	15
57. Öreg Ürü Mustra bal fülon fél csipkézett 13 f. 30 x	7	47	15
58. Öreg Kos Mustra bal fülon félcsipkézett 13 frt	4	26	—
59. Anya Juh tartani való jobb fülin Csipkézett jegyű 13 f. 15 x	99	655	52
60. Anya Juh Mustra azon jeggyel 7 f. 15 x	10	36	15
61. Toklyó Jerke tartani való jobb fülin csipkézett jegyű 11 f. 30 x.	159	914	15
62. Toklyó Jerke Mustra azon jeggyel 5 f. 30 x.	4	11	—
63. Jerke Bárány tartani való azon jeggyel 6 f.	148	444	—
64. Jerke Bárány Mustra azon jeggyel 2.f. 15 x	8	9	—
65. Ürü Bárány tartani való azon jeggyel 5 f. 30 x	140	385	—
66. Ürü Bárány Mustra azon jeggyel 2 f. 15 x	11	12	22
67. Kos Bárány Mustra azon jeggyel 5 f. 30 x	5	13	45

Drahi Akolyba

68. Anya Juh Mustra párja 7 f. 30 x	36	135	—
69. Anya Juh tartani való párja 13 f.	185	1202	30
70. Hágó Kosok tartani való párja 16 f. 35 x	9	74	37
71. Mustra Kos tartani való párja 9 f. 30 x	2	9	30
72. Tavalyi Toklyó Kos párja 12 frt.	16	96	—
73. Tavalyi Toklyó Ürü párja 10 frt x	200	1000	—
74. Öreg Ürü 13 frt 30 x	160	1080	—
75. Ürü Mustra 8 frt	4	16	—

Sertések

76. Leg Nagyobb Öreg Sertések párját 50 f. szám	6	150	—
77. Kisebb Öreg Sertések párját 35 f. szám	10	175	—
78. Malatzok párját 10 f. szám	14	70	—

Szám alatt	Becs. fr.	Ára x.
---------------	--------------	-----------

*Házi Mobiliák
Éjjeli Szobába*

1. Egy Négy szegletű Fiókos Kemény fa asztal	8	—
2. Egy Diófából való politirozott fiókos Asztal	4	—
3. Egy fenn álló Magos hatfiókos politirozott Kasznicska	5	—
4. Egy fenn álló ablakok helyett zöld selyemmel húzott Kaszni	10	—
5. Egy politirozott diófa Nyoszolya	12	—
6. Egy drapp színnel húzott kétosztályú Kanapé	20	—
7. Lila szín Matériával be húzott három szék darabját 5 f.-val véve	15	—
8. Egy Ócska sárga Matériával húzott szék	2	45
9. Egy Czérna gombolyító	1	15
10. Egy Vas kultsok tartására való fogaska egy Kis lakattal	—	30
11. Két Kiss Sámедli	—	18

Zöld szobába

12. Egy gömbölyű három lábú politirozott Asztal	8	—
13. Egy szinte gömbölyű egy lábú politirozott Asztal	12	—
14. Egy igen kitsiny politirozott Asztalka gömbölyű	4	—
15. Egy fenn álló politirozott Kasznyi	12	—
16. Egy másik szinte olyan Kasznyi	12	—
17. Egy harmadik szinte olyan Kasznyi	12	—
18. Egy alacsony politirozott Kredentz Kasznyi	12	—
19. Két politirozott Nyoszolya egyet 20 f.-al véve	40	—
20. Egy de három osztályba való Zöldes Matériával behúzott Ótska díván Kanapé hat vánkossal	18	30
21. Hat szinte Zöldes Matériával be húzott Ótska székek darabját 4 f. 30 x-al véve	27	—
22. Egy fenn álló nagy Tükör diófa rámába	60	—
23. Egy falon függő aranyos ráájú Nagy Tükör, de üvegje két darabba van	35	—
24. Egy Stok óra	40	—
25. Egy fából való Aranyozott Luszter	8	—
26. Egy falon függő Kis kép Rámába s üveg alatt	—	45
27. Egy falon függő Kis kép ráma nélkül Gypsbül	—	30
28. Három Ótska Zöld selyem firhang zsinórokkal s mindenestül darabját 4. f.-al véve	12	—
29. Nagy fejer porcellán bábuk egyenként 1. f.-al szám	4	—

Szám alatt	Becs. fr.	Ára x.
---------------	--------------	-----------

Vörös Szobába

30. Egy falon függő kopott aranyos rámajú nagy Tükör	35	—
31. Egy négy szegű Cseresznye fa politirozott Asztalka	8	—
32. Egy másik szinte Négy Szögű Ótska formirozott Asztal	4	—
33. Egy politirozott s Aranyozott Czfirájú Nyoszolya	20	—
34. Egy Ótska politirozott de megvetemedett Nyoszolya	8	—
35. Egy Vörös Matériával be húzott Kanapé	28	—
36. Hat Vörös Matériával be húzott székek egyet 4. f. 30 x.-al véve	27	—
37. Egy Zöld Firhang Mindenestül	2	—

Ebédli Szobába

38. Egy fenn álló politirozott Kasznyi	12	—
39. Egy festett pohár szék széles és allya is három felé nyíló	18	—
40. Egy politirozott kredentz Kasznyi	14	—
41. Egy politirozott Sublót Kasznyi	12	—
42. Egy Ótska játszó Kiss Asztal	2	—
43. Egy virág tartó Asztalka	6	—
44. Egy gömbölyű vörös fenyőből való Nagy Asztal ött deszkával	15	—
45. Egy gömbölyű szimpla fenyő Asztal	8	—
46. Egy politirozott Kiss Stellázi	6	—
47. Egy Asztali ruhákhoz való kiss prés	1	—
48. Egy Sárga Ótska Matériával be húzott Kanapé	11	—
49. Egy szinte Sárga Matériával borított pihenő Karos szék	8	—
50. Egy hamu szín Matériával borított Diván Kanapé Négy vánkossal	15	—
51. Tizenkét Ótska bőr székek 2. f. 45 x.-al darab számolva	33	—
52. Az asztal terítő Ótska Zöld mintegy 17. Rőffnyi posztó Átaljába	12	—

Hideg Szobába

53. Egy író Kasznyi kilenc apró fiókokkal	25	—
54. Egy Kiss politirozott Kredentz Kasznyi	10	—
55. Egy fenn álló Keskeny és hosszú Kasznyi hét fiókos	7	—
56. Egy kiss gömbölyű varró asztalka	6	—
57. Egy sárga Matériájú pihenő Karos szék	8	—
58. Egy Lila szín matériájú törött karú szék	3	30
59. Egy kerek Ótska hamu szín matériájú szék	4	30
60. Egy láb alá való sárga matériájú széketeske	—	45
61. Egy veres Ótska matériával be húzott kanapé forma Ülő szék	2	30
62. Egy fa fogas vas fogakkal	1	—
63. Egy ótska szakadozott bőrű Kuffer	6	—
64. Egy valamivel jobb, de kisebb Kuffer	6	—
65. Egy fa láda vas pántokkal	4	—

Szám alatt	Becs. fr.	Ára x.
---------------	--------------	-----------

Hideg szoba mellett levő szobába

66. Egy fenn álló Cseresznye fa ráámájú Tükör	25	—
67. Egy diófából való politirozott Quadруп kasznyi	12	—
68. Két politirozott diófa Nyoszolya egyet 20. f.-al véve	40	—
69. Egy éjjeli Kis Kasznyi	4	—
70. Egy igen Kitsiny négy szegletű asztalka		
71. Egy Ótska puha fából való asztalka	2	30
72. Egy Zöldes Matériával borított díván Kanapé	22	—
73. Két Lila szín Matériával borított szék egy 5 f. 30 x.-al véve	11	—
74. Egy falon függő Nagy Kép ráámával s üveggel	8	30
75. Két zöld firhang mindenestül 2. f.-al egyet véve	4	—
75.2. Egy Toalét Tükör	5	—

Szoba Leányok Szobájába

76. Egy zöldre festett Ótska kasznyi	4	—
77. Egy négy szögű Kemény fa kis Asztalka	4	—
78. Egy nagyobb kemény fa négy szögű Asztal	6	—
79. Egy tölgyfa közönséges nyoszolya	4	—
80. Egy fenyőfa közönséges nyoszolya	2	—
81. Két Ótska bőrös szék egyet 2. f. 30 x.-al véve	5	—
82. Egy kék matériával borított Ótska szék	3	—
83. Egy sárga matériával borított Ótska szék	3	—
84. Egy falon függő tükör	4	—

Szoba leányok szobája mellett levő vendég szobába

85. Egy régi-Módi Fortepián	100	—
86. Egy három fiókos Kiss Sublót Kasznyi	10	—
87. Egy Kiss Négy szegletű Varró Asztalka	6	—
88. Egy Kiss Cseresznyefából való Négyszegű Asztalka	5	—
89. Egy Kiss Tölgyfa Asztalka	3	—
90. Egy falon függő Tükör	20	—
91. Két politirozott Nyoszolya 12. f.-al egyet véve	24	—
92. Egy zöldes Matériával behúzott gömbölyű szék	4	30
93. Egy Vörös Matériával behúzott Kanapé	30	—
94. Hat Vörös Matériával behúzott székek 4 f. 30 x.-al egyet véve	27	—
95. Három Zöld Firhang mindenestül egyet 2 f.-al	6	—
95.2. Egy ezüstös ráámájú fenn álló Középszerű Nagyságú Tükör	75	—

Szám alatt	Becs. fr.	Ára x.
---------------	--------------	-----------

Az Ebédlő mellett levő szobába

96. Egy pohár szék az alatta levő három fiókos Kasznyival	30	—
97. Egy Ótska Fenyőfából való Magos Kasznyi	5	—
98. Egy politirozott Stelázsi	6	—
99. Egy gömbölyű politirozott Asztal	10	—
100. Egy diófából való Négysegletű Kiss Asztal	6	—
101. Egy Toalet Tükör	5	—
102. Egy Stok Óra	20	—
103. Egy Cseresznyefából való Nyoszolya 6 f.-al egyet véve	12	—
104. Egy diófából való politirozott Nyoszolya	9	—
105. Egy hamuszín Matériával behúzott Kanapé	12	—
106. Öt darabb Ótska bőrös szék 3 f.-al egyet véve	15	—
107. Két Zöld Firhang egyet 2. forintba számolva	2	—

Az Kastély Ambituson

108. Egy Ótska kiss allmárium	2	—
109. Egy Fenyőbül való Ótska Quadrup Kasznyi	15	—
110. Egy nagy Ótska Ezüst szín festékű Quadrup Kasznyi	18	—
111. Egy még nagyobb Ótska Fenyő Quadrup Kasznyi	25	—
112. Egy ismét ezüst színre festett fenyő Quadrup Kasznyi	18	—
113. Egy víz tartó Fenyő szék	—	45
114. Egy közönséges Fenyő Kiss Asztal	1	—
115. Egy a Falba levő Almárium az belsejével	15	—
116. Egy másik szinte olyan Almárium belsejével	15	—

Cseléd Szobába

117. Egy falba való Almárium	4	—
118. Egy Ótska kiss Asztalka	1	30
119. Egy hosszú Fenyő Asztal	2	—
120. Két tölgyfa lózza az Asztal mellett	2	—
121. Egy Fenyő Nyoszolya	1	—
122. Két törött lábú s rongyos bőrös szék	—	30
123. Hét szál garam deszka Mellyel a szoba által van rekesztve	5	15
124. Egy nagy Teknő	2	—
125. Egy kisebb Teknő	1	—

Szám alatt	Becs. fr.	Ára x.
---------------	--------------	-----------

Konyha szobába

126. Egy hosszú Fenyő Asztal	1	30
127. Egy Ótska gyűrő Tábla az alatta levő asztal lábbal	—	6
128. Egy Fogas	—	15

Konyhába

129. Hosszú igen Ótska Konyha Kasznyi az felette levő szinte Ótska táblával	4	—
130. Egy rossz kiss Fenyő Asztal	1	—
131. Egy hosszú hús vágó szék	3	—
132. Egy vizes dézsa	—	24

Inasok szobájába

133. Egy zöldre festett Nagy Fenyő Kasznyi	6	—
134. Egy Kiss rossz gömbölyű Asztal	1	—
135. Egy Ótska tábori Asztal	2	—
136. Egy falba való Almárium	2	—
137. Egy Ótska politirozott Nyoszolya	6	—
138. Egy Ótska fenyő fa Nyoszolya	1	—
139. Egy szakadozott Matériájú különben pedig famunkájára nézve is Ótska Kanapé	9	—
140. Egy Veres Matériával borított s lábaihoz tsinálva levő rézkarikákon ide s tova húzható Ótska karospihenő szék	5	30
141. Egy sárga Matériával behúzott rongyos szék	3	30
142. Két egyforma sárga rongyos Matériával borított Karatlan Ülő szék	6	—
143. Falon függő Ótska rámájú s némelly részben Üvegeire nézve is hibás Tükör	4	—
144. Két zöld vászon Firhang	—	30
145. Egy Ótska s lábaihoz tsinálva levő réz karikákon ide s tova hirtzolható Ülő szék	5	—
146. Egy mosóteknő deszkából hasadt	2	30
147. Egy rossz lugzó Kád egy vas abrantsal	—	30
148. Két rossz bőrös szék s egy harmadik fája	1	30
149. Egy fenyő deszka láda	2	—
150. Egy Tár szekérből való Fenyő láda	—	30
151. Egy Tábori Fenyő Asztal	2	—
152. Egy Tölgy fa hosszú lótsza	—	45

Folyó szám	Lat	Latnak ára	tészen összes
		fr. x.	fr. x.
Ezüst			
1. Egy hosszú tál megezüstölve hal alá való		—	— 8 —
2. Egy leveses Tál — egy fedéllel — egy kasztrollal és postamentel	407 ^{7/8}	4	— 1631 30
3. Egy gömbölyű nagy Tál	70 ^{7/8}	4	— 283 30
4. Két hosszú Tál	117	3	36 421 12
5. Egy kisebb hosszas Tál	87 ^{3/8}	3	36 314 33
6. Egy gömbölyű Tál	99 ^{7/8}	3	36 359 33
7. Négy gömbölyű Tál kisebb	168 ^{4/8}	3	36 606 36
8. Két Négy szegeletű Tál	85 ^{4/8}	3	36 306 27
9. Négy Kasztrol, Két teteje, Két Atzél Markolat	122 ^{2/8}	3	36 441 6
10. Két csésze Mártaléknak	75 ^{3/8}	3	36 271 21
11. Négy Magosabb Gyertyatartó	93	3	36 334 48
12. Két régi formájú Magos Gyertyatartó	24 ^{4/8}	3	— 73 30
13. Két régi alaton Gyertyatartó	18 ^{2/8}	3	36 65 42
14. Két kézi Gyertyatartó	13 ^{6/8}	3	36 49 30
15. Tej serpenyű melegítővel Öt darabban	34	4	— 136 —
16. Egy Tejes Kanál	4 ^{2/8}	3	36 15 18
17. Egy Tejes Kanál	4 ^{6/8}	3	— 14 15
18. Egy Czukor pixis	22 ^{4/8}	3	45 84 22 ^{2/4}
19. Egy Czukor Csésze kisebb	5 ^{6/8}	3	36 19 48
20. Egy Czukor Csésze Nagyobb	5 ^{4/8}	3	36 60 18
21. Két Lapos Kiss Csészék	16 ^{6/8}	3	36 60 48
22. Egy Czukor fogó	2 ^{1/8}	3	36 7 39
23. Egy Czukor porzó	8 ^{4/8}	3	36 30 36
24. Egy Koppantó	4	3	36 14 24
25. Egy herbathé Szűrő	^{4/8}	4	— 2 —
26. Egy Tzukur Kanálka	^{4/8}	4	— 2 —
27. Egy Kis Tsengetyű	3 ^{4/8}	3	36 15 36
28. Lavór és pohár két darabban	3 ^{4/8}	3	36 165 36
29. Káv és tej kanna fekete nyéllel két darabban, tetejével	25	3	36 90 —
30. Káv Kanna nagyobb tetejével két darabba	24	3	36 86 24
31. Tátza tokai borra két darab	75	3	36 270 —
32. Káv Tátza Nagyobb fa allyával egy darab	34	4	— 136 —
33. Káv Tátza kisebb Fa allyával melyből az allya ki nem vétetődhetvén nem Mérődött	14	4	— 56 —
34. Englisch platirt etzet és olaj tartó üvegekkel	—	—	— 10 —
35. Varró vánkus ezüst rámája	9 ^{2/8}	3	36 33 18
36. Régi formájú Gyertyatartó magos mint a 12-ik szám alatti, Posonyba vagyon			
37. Filegrán munkájú Öv	50	4	30 225 —
38. Filegrán munkájú mentére való Lántz	19 ^{4/8}	4	30 87 45

Folyó szám	Lat	Latnak ára		tészen összes	
		fr.	x.	fr.	x.
39. Evő Kanál öszvesen huszonhat darab	96	3	36	345	36
40. Kávés kanál tizennyolc darab	20 ^{6/8}	3	36	74	42
41. Három leveses kanál	35 ^{4/8}	3	36	127	48
42. Három Csuspeisos kanál	22 ^{2/8}	3	36	80	6
43. Egy Velős Kanál	1 ^{1/8}	3	36	4	3
44. Tizenhat darab Frantzia Vidlák	57 ^{4/8}	3	36	207	—
45. Egy Tojástartó	3 ^{4/8}	3	36	12	36
46. Öt Soótartó	18	3	36	64	48
47. Tizenkét zsámolyok	13 ^{6/8}	3	36	49	30
48. Kés és vidla jegyetlen Tizenkét pár	60	3	36	216	—
49. Tizenkét vidla gömbölyű nyelű	24	3	36	86	24
50. Tizen Négy Kés gömbölyű nyelű	28	3	36	100	48
51. Gyermekek Késből való nyel	1 ^{4/8}	3	36	5	24
52. Barna színű Magyar Ruhárul apró gomb hatvanhárom-nagyobb huszonhét	61 ^{4/8}	4	—	246	—
53. Ugyanazon ruhán Zsinór Átallyába	—	—	—	30	—
54. Egy arany piksis No 2-es Aranybul Nyom 23, Aranya és ér	—	—	—	150	—
55. Egy kis emalirt Aranyos besteck öt db-ba	—	—	—	250	—
56. Egy arany repetir óra	—	—	—	160	—
57. Egy Tzupfoló ládátska béka tekenőből	—	—	—	100	—
58. Egy Óra Kults	—	—	—	100	—
59. Egy gömbölyű szagoló pixis No 2. Aranybul	—	—	—	64	—
60. Arany csipke huszon egy Lat	—	—	—	40	—
61. Arany paszománt Tizenkét Lat	—	—	—	30	—
62. Vas Ládátska Kassának	—	—	—	30	—
63. Játtzó Petsét	—	—	—	20	—
64. Kis gömbölyű arany piksis	—	—	—	50	—
65. Egy Stecher	—	—	—	20	—
66. Egy köves Piksis	—	—	—	15	—
67. Egy legyező	—	—	—	8	—
68. Egy bronz harangotska	—	—	—	8	—

Folyó szám	Darab	szám	Becs. ára váltóba	
			f.	x.

69. Perspectiva	—	6		
70. Öt pár fehér Nyelű Kés		5		
71. Papiros Nyomó		5		
72. Stecher Futrallal együtt		4		
73. Pikszis és Obscura Kamara		2		
74. Egy pár kés gyöngyel ki varva		2		
75. Gyűszű		2		
76. Arany és Ezüst zsinór		14		

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben	
		f.	x.

Brilliantok

Két fülön függő	325	
Két Tő	1250	
Két Gyűrő	200	
Három egyes Kövű Gyűrő	175	
Hat más Gyűrők 2. köves 40 fr-i, mozaik 15. f. 3. kónélk. 15 f.	70	

Kész Pénz

Császári Aranyok 32 darab	360	
Ezüst Húszasokba 56. f. 20 x.	140	50
Ezüst Két Forintos Tallérokba 112. f. = x.	280	
Ezüst Tízesekbe 6 f. 10. x.	15	25
Ezüst Ötösökbe 4. f. 50. x.	12	5
Ezüst Garasosokba 26. f. 21. x.	65	52
Réz pénzbe 37. f. 20. x. váltó	37	20

Aranyozott szélű Porcellán

1. Tál mélyebb gömbölyű	2	30
2. Tál három szögletű	2	30
3. Tál lapos gömbölyű	2	30
4. Tál hosszú	3	17 30
5. Tál négy szegletű	2	32 —
6. Két csésze Mártaléknak való allyával együtt	4	30 —
7. Nagy Magos Tál Virágnak való	2	62 —
8. Medentze fagylaltnak való Tetejével együtt	2	50 —
9. Tányér	72	288 —
10. Két kosár és két allya	4	80 —
11. Kávés tsésze teteje apró kék virágos	6	6 —
12. Kávés tsésze allya apró kék virágos	6	6 —
13. Kávés tsésze teteje zöld Leveles Girland	8	8 —
14. Kávés tsésze allya zöld leveles girland	5	5 —
15. Kávés Csésze teteje zöld stráffal és aranyos csillagú	6	7 30
16. Kávés csésze allya zöld stráffal és aranyos csillagú	6	7 30
17. Kávés csésze teteje kék stráffal aranyos és kék csillaggal	1	1 30
18. Kávés csésze allya kék stráffal aranyos és kék csillaggal	1	1 30
19. Kávés csésze teteje aranyos virágos	1	5 —
20. Kávés csésze allya aranyos virágos	1	5 —
21. Kávés csésze teteje egészben aranyozott zöld levelű	1	1 30

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára váltópénzben	
		f.	x.
22. Kávés csésze allya egészben aranyozott zöld levelű	1	1	30
23. Kévés csésze teteje Aranyos és kék Csilaggal	1	5	—
24. Kávés csésze allya Aranyos és kék Csilaggal	1	5	—
25. Kávés csésze teteje Lila színű Zöld leveles	1	3	45
26. Kávés csésze allya Lila színű Zöld leveles	1	3	45
27. Kávés csésze teteje sárga virágos	1	1	—
28. Kávés csésze allya sárga virágos	1	1	—
29. Kávés csésze teteje Setét Viola szín virággal	1	1	—
30. Kávés csésze allya Setét Viola szín virággal	1	1	—
31. Kávés csésze teteje külömbféle színűek aprók	8	10	—
32. Kávés csésze allya külömbféle színűek aprók	8	10	—
33. Findzsa teteje és allya Aranyos portréval és futrallal	2	100	—
34. Zöld Czukor pixis virágos tetejével együtt	2	30	—
35. Üveg Czukor pixis Aranyos fehér levéllel tetejével s allyal	3	15	—
36. Mély gömbölyű Zöld virágú Czuspeisos tál	1	8	—
37. Mély gömbölyű kék virágú Czuspeisos tál	1	8	—
38. Aranyos tenta tartó, porzó és allya	3	2	—
39. Hat pár findzsa allyával együtt Zöld levéllel	12	3	—
40. Egy pár kiss Findzsa kék virággal	2	—	50
41. Zöld leveles Kávé Csésze teteje	1	1	30
42. Zöld leveles Kávé Csésze allya	1	1	30
43. Tzukor kis pixis teteje Nélkül	1	1	30

Külömbféle szín Porcellán

1. Leveses Tál tetejével együtt Zöld szélű apró virágos	2	12	—
2. Zöld szélű apróvirágos gömbölyű lapos nagy Tál	1	4	—
3. Zöld szélű kisebb gömbölyű lapos hasadt Tál	1	—	30
4. Hosszú Petsenyés Tál	1	3	—
5. Hosszú kis Petsenyés Tál törött	1	—	15
6. Hosszú kisebb Petsenyés Tál	1	—	50
7. Lavór allya	1	3	—
8. Hosszas leveses Tál el repedt	1	1	—
9. Magos kis Leveses Csésze tetejével együtt	2	4	—
10. Confect Kosár rostélyos allyával együtt	2	10	—
11. Confect Tányér	2	1	30
12. Veres szélű virágos tányér per 1. f. 12. x.	27	32	24
13. Veres szélű virágos Szószos Csészék tetejével s tányérval	6	20	—
14. Nyoltz szegletes régi formájú Confect tányér	7	7	—
15. Hátott szélű virágos Confect tányér per 50. x.	8	7	40
16. Zöld Virágos Külömbféle formájú tányér per 1. f. 15. x.	3	3	45

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.
17. Négy szegletű rózsás virágú Nagy Tál	1	3	—
18. Kettő kis kávé ibrik egy tetejével kék virágos	3	2	30
19. Két kiss ibriket tetejével együtt kék szélűek	4	2	—
20. Ürmösös apró ibrik kék virágos 50 x al	7	5	50
21. Zöld szélű apró virágos só tartó	2	2	30
22. Vörös virágos tzukros kiss csésze	2	1	—
23. Magos Leveses Tál és teje	2	8	—

Stein Gut Fejér edény

1. Lapos Leveses Tál fedél és fül nélkül kék	1	—	15
2. Magos Leveses Tál fedéllel	2	3	—
3. Gömbölyű Nagy Tál	3	1	30
4. Hosszú Petsenyés Tál	1	—	50
5. Tányér	26	3	54
6. Egy szósos csésze és két allya	3	1	4
7. Confect tányér	2	—	30
8. Cserép fejér figurák 1. f al	8	8	—
9. Fejes fejér Serpenyű	1	2	30
10. Sárga Kiss Serpenyű	2	2	50
11. Herbathés Übrik	1	2	—

Üveg Edény

1. Metszett szegletes formájú butellia	6	12	—
2. Metszett szegletes 6 nagyobb, 5 kisebb pohár	11	16	30
3. Metszett szegletes Olajos Butellia dugóval	2	1	—
4. Metszett szegletes Champanier Pohár	5	7	30
5. Metszett szegletes Soótartó	2	2	—
6. Metszett szegletes formájú Confect bornak való pohárcák	6	12	—
7. Metszett szegletes formájú Tokai Nagyobb 1. f. 30. x.	12	18	—
8. Metszett szegletes formájú Rosólis kis pohárcák 50. x.	6	5	—
9. Metszett szegletes formájú Rosólis kis pohárcák 50. x.	11	8	20
10. Metszett szegletes formájú Hosszas Üveg Kosár	1	3	—
11. Metszett szegletes formájú Száj Mosó Mély tálatskák	4	8	—
12. Sima metszett címeres pohár	1	1	30
13. Sima metszett Champaniai poharak	16	8	—
14. Metszett Kerek tetejű Ittész butelliák dugókkal	5	7	30
15. Metszett Kerek tetejű Mészely butelliák dugókkal	8	9	36
16. Metszett Kerek tetejű fertályos butelliák dugókkal	2	1	40

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.
17. Metszett Tsákó formájú poharak	6	1	12
18. Metszett Tokai formájú poharak	16	1	4
19. Közöséges kiss kulats Üvegetske	2	—	24
20. Fagylaltnak való Csésze teteje	4	—	12
21. Fagylaltnak való Csésze allya	10	1	—
22. Lemonádé apró pohárcák	10	1	—
23. Olaj és etzet tartó allya	1	—	25
24. Olajnak való Üveg dugó nélkül	1	—	12
25. Confect apró kis kerek tányércák	9	1	3
26. Metszett pohár	1	2	30
27. Salátának való kék üveg Tál	1	5	—
28. Postament alá való stetáskák per 50. x.	4	3	20
29. Tsont Pohár		5	—
30. Tsont Figura üveg futrállal		5	—

Asztali Vászon Készületek

1. Használt goromba abrosz per 5 forint	17	85	—
2. Durva kopott asztalkendő per 27 xr	51	22	57
3. Mosott Közöséges Asztal kendő per 42. xr.	35	24	20
4. Finom damask Asztal kendő per 1. f.	26	26	—
5. Nagy damask abrosz	1	6	—
6. Damask abrosz per 7. fr.	3	21	—
7. Használati törülköző per 36 xr.	13	7	48
8. Damask törülköző per 1. f. 12 xr.	17	20	24
9. Fein törülköző per 50. xr.	11	9	10
10. Vánkus haj per 1. f. 36. xr.	2	3	12
11. Használt vánkus haj per 2. f. 30. xr.	8	20	—
12. Vánkus haj per 1. f. = xr.	3	3	—
13. Lapedő per fr.	6	18	—
14. Lapedő per 2. fr. 30. xr.	5	12	30
15. Kopott lepedő per 50. xr.	6	5	—
16. Kopott Asztal kendő per 15. xr.	56	14	—
17. Kopott Abrosz per 1. forint	7	7	—
18. Kopott törülköző per 15. xr.	8	2	—
19. Goromba lepedő per 1. f. 30. xr.	6	9	—
20. Öreg dunna hajak per 20. xr.	5	1	40
21. Stráfos dunna hajak per 30. xr.	2	1	—
22. Dunna haj	1	1	30
23. Konyha törölők per 15. xr.	24	6	—
24. Goromba lepedő per 1. f. 36. xr.	26	41	6
25. Konyha törölők per 15. xr.	22	5	30
26. Goromba vánkus haj per 36. xr.	7	4	12
27. Goromba házi vászon Röffe 15. x- ^{al} 21. Röff.	—	5	15
28. Goromba házivászon 17. Röff. röffe 12. x- ^{al}	—	3	24

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.
29. Goromba házivászon 15 1/2 Rőff. rőfe 15. x ^{-al}	—	3	52
30. Goromba Asztali Vászón 22. Rőff. rőfe 18. x ^{-al}	—	6	36
31. Goromba Asztali Vászón 23. Rőff. rőfe 12. x ^{-al}	—	4	36
32. Goromba Asztali Vászón 20. Rőff. rőfe 15. x ^{-al}	—	5	7 ^{1,2}
33. Közép értékű asztali vászon 12. Rőff. rőfe 2. f. 5x ^{-al}	—	27	—
34. Közép értékű asztali vászon 12. Rőff. rőfe 15. x ^{-al}	—	27	—
35. Asztalkendő darabonként 1. f ^{-al} véve	18	18	—
36. Asztalkendő darabonként 1. f ^{-al} véve	24	24	—
37. Asztalkendő darabonként 1. f ^{-al} véve	18	18	—
38. Asztalkendő darabonként 1. f ^{-al} véve	18	18	—
39. Különféle kopott darabok	—	2	—
40. Ugyan olyanféle	—	1	30

Ruhák

1. Egy sárga selyem ruha	1	30
2. Egy Lila szín Merinó Ruha	6	—
3. Egy pergál fejr Ruha	1	15
4. Egy tarka pergál Überrok	5	—
5. Egy Zöld selyem kopott Ruha	2	35
6. Egy fejr fodros piké ágy terítő	5	—
7. Egy fejr fodros piké ágy terítő	5	—
8. Egy fejr fodros piké ágy terítő	5	—
9. Egy fejr fodros piké ágy terítő	5	—
10. Egy fejr pikét takaró	5	—
11. Egy fekete nagy kendő	15	—
12. Egy veres Krep Kendő	6	—
13. Egy Fekete Kendő	8	—
14. Egy Búza virágszín Nagy Kendő	7	—
15. Egy Zsáli Kiss Kendő	3	30
16. Egy Veres Kiss Kendő	2	30
17. Egy Merlin Kendő	8	—
18. Egy Merlin Kendő	8	—
19. Egy Setétkék Gyapot Kendő	1	—
20. Egy Nyomott selyem Kendő	3	30
21. Egy tarka Zsáli Kendő	2	30
22. Egy Muszlin Kendő	—	30
23. Egy sárgás Kendő	—	30
24. Egy fejr Muszlin Kendő	—	30
25. Egy fejr varott virágú Muszlin Kendő	—	30
26. Egy tarka virágú Muszlin Kendő	—	30
27. Egy Muszlin Kendő Mappa formájú	—	30
28. Egy sárga Kendő	1	—
29. Egy kék öreg tafota darab	4	—
30. Egy fejr Stikkelt Überrok	5	—

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.
31. Egy fehér Stikkelt Überrok		5	—
32. Egy Zöld s Lila színjátzó tafota Ruha		10	—
33. Egy Zöld tafota Ruha		4	—
34. Egy fekete tafota Ruha		5	—
35. Egy kék tafota Ruha		5	—
36. Egy selyem Rips Ruha		15	—
37. Egy szürke Krepon		8	—
38. Egy szürke Merino		5	—
39. Egy Fejér selyem ezüsttel varrott Ruha		15	—
40. Egy alma zöld varrott selyem Ruha		25	—
41. Fejér Zsebkendő darabonkint 30. x ^{-al} véve	22	11	—
42. Muschlin kendő	1	1	—
43. Fejér Takaró	1	1	—
44. Stikkelt Fejér Zsebkendő darabonkint 1. f. 45. x	5	8	45
45. Éjjeli Nyakkendő darabonkint 36. x ^{-al}	12	7	12
46. Stikkelt Alsó Szoknya darabonkint 1. f ^{-al}	5	5	—
47. Stikkelt Alsó Szoknya darabonkint 1. f. 45 x ^{-al}	4	7	—
48. Éjjeli Réklyi darabonkint 1 f ^{-al}	2	2	—
49. Asszonyi Ing darabonkint 3. f ^{-al}	14	42	—
50. Kopott Ing darabonkint 1. f ^{-al}	6	6	—
51. Mider darabonkint 30 x ^{-al}	4	2	—
52. Strinflí 18 pár párja 50. x ^{-al}		15	—
53. Pántlikás főkötő darabonként 2. f ^{-al}	6	12	—
54. Egy fehér Tsipke Főkötő		8	—
55. Egy zöld Kalap		3	—
56. Smizli darabonkint 2. f ^{-al}	4	8	—
57. Öreg főkötők s egyéb darabok		10	—
58. Zöld és Lila szín Ruhának való Pergál		9	—
59. Kék pergál 35. Röff. röfe 30. x ^{-al}		17	30
60. Barna pergál 12. Röff. röfe 27. x ^{-al}		5	24
61. Világos szín pergál 12. Röff. röfe 30. x ^{-al}	—	6	—
62. Englisch Vászón Ruhának való	—	7	—
63. Fein Muschlin színes ruhának való	—	18	—
64. Fein Muschlin Rózsa Virágú Ruhának való	—	12	—
65. Fejér Vallis 29. Röff. per 33. xr.	—	15	57
66. Fejér Zsebkendő tarka szeletvel darabonként 30. x ^{-al} 6	—	3	—
67. Két egész vég Rumburgi vászon darabja 105. f ^{-al}	—	210	—
68. Törülközőnek való vászon mintegy 24. Röff. röfe 30. x ^{-al}		12	—
69. Sárga Angin Ü. Röff. per 33. xr.	—	6	3
70. Fejéritetlen vászon 17 röff. per 36. xr.	—	10	12
71. Fekete szatingló Új Czipő 4. pár per 1. f. 45. x.	—	7	—
72. Egy pár fekete topánka és egy pár bársony Czipő per 3. f.		6	—

Folyó szám	Darab szám	Bees. ára váltópénzben	
		f.	x.
73. Konyha kötény darabonkint 30. x ^{al}	3	1	30
74. Felkötő fejér Zsebek darabonkint 15. x ^{al}	4	1	—
75. Veres új Zsebkendő darabonkint 18. x ^{al}	6	1	48
76. Nettzeltt Kiss Kendőcske darabonkint 1. f. 30. x ^{al}	2	3	—
77. Egy Fejér Thil de Angles Kendő	—	1	—
78. Egy fekete tafota Kendő csipkével	—	6	—
79. Egy Fekete Thil de Angles kendő Arannyal varrva	—	12	—
80. Egy Fekete Thil de Angles Schál	—	10	—
81. Öreg petiné Csipkék	—	1	30
82. Fekete Csipke darabotska	—	3	—
83. Keskeny Csipke 9. Róff. Rőfe 24. x ^{al}	—	3	36
84. Széles Tsipke 6 1/2 Róff. per 33. x.	—	3	34
85. Tzérnából való finom széles Csipke 8. Róff. per 2. f.	—	16	—
86. Darab selyem Tsipkék	—	1	—
87. Tzérna Csipke 4. Róff. per 50. xr.	—	3	20
88. Egy barna Chartandl és a pántlikák mellyek benne varrva		17	—
89. Egy világos tarka Chartandl külömbféle varni való selyemmel		5	—
90. Stikkelni való gyapot Czérna		2	50
91. Különbféle varni való Czérna		3	—
92. Különbféle varni Pallondok		2	30
93. 13 1/2 Róff Fekete Grand de Napel Rőfe 2. f. 15. x ^{al}		30	22 ^{1/2}
94. Külömbféle tafota darabok		14	—
95. Négy pár hosszú, két pár rövid Kesztyű		5	—
96. Hét kendőbe össze kötve rongy darabok		6	—
97. Zöld Zatskóba több rendű vászon darabok		6	—
98. Zöld kendőbe vászon darabok		2	30
99. Mobiliára való gömbölyű Zsinór 40. Róff. 8. x ^{al}		5	20
100. Mobiliára való széles Zsinór 40. róff. 10. x ^{al}		6	40
101. Széles és Keskeny Spagát Vászón		3	—
102. Zöld és Lila szín Zatskó		1	—
103. 42. Róff. Andolás per 12. xr.		8	24
104. Két Róff. Thil de Angle per 1. forint		2	—
105. Egy pár Asszonyi Nadrág		2	—
106. Haraszt Tzérna		2	30
107. Külömbféle vászon végek		8	—
108. Négy Róff vászon per 1. for.		4	—
109. Tizenhárom Róff Englisch Vászón per 36. x.		7	48
110. Ött Róff Vapör per 50. xr.		4	10
111. Egy gyermek terítő		—	30
112. Egy Abrosz		8	—
113. Grand de Napel köpönyeg prém Nyakravalóval		125	—

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.
114. Nyuszt prém Gallér		6	—
115. Egy zöld pazarol		2	30
116. Egy fehér Ágytakaró és Lavórkendő		1	30
117. Fűrük formájú Fekete varró Vánkus		1	—
118. Egy pár varott Czipő		1	—
119. Két darab flanét		1	—
120. Egy fekete ridikel ki varva		—	50

Ágybéliék

A hideg szoba Mellett lévő szobába

1. 68-ik szám alatt lévő egyik Nyoszolyába Egy Madrátz	9	—
Egy alsó dunna	5	—
Két vánkus 4. f.-al egy	8	—
Egy lepedő	1	30
Egy Zöld selyem paplan lepedővel	7	—
2. 68-ik Szám alatt levő Másik Nyoszolyába egy Madrátz	9	—
Egy derekalj	5	—
Két vánkus 4. f.-al	8	—
Egy lepedő	1	—
Egy pamutból jött takaró	2	—
Egy ótska zöld selem dunna	2	30

A Szoba Leányok szobája mellett lévő Vendég szobába

3. 91-ik szám alatti egyik Nyoszolyába Egy Madrátz	9	—
Egy alsó dunna	2	30
Két fehér párna 2. f. 30. x.-al	5	—
Egy rongyos lepedő	—	45
Egy tarka paplan lepedővel	7	—
Egy zöld selem dunna	7	30
Egy Kotzkás ágyterítő	—	50
4. 91-dik szám alatti másik Nyoszolyába		
Egy kék stráfos alsó dunna	2	30
Egy Madrátz	9	—
Egy rossz lepedő	—	15
Egy vánkus jó hajba	3	—
Egy vánkus rossz hajba	2	—
Egy tarka paplan lepedővel	6	—
Egy hamuszín selem kis Dunna	3	—
Egy koczkás Ágy terítő	—	50
Egy kiss vánkus Madratz	—	50

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.
5. 79. szám alatt levő Nyoszolyába Egy alja Dunna		4	—
Egy lepedő		1	—
Egy vánkus		1	—
Egy rossz paplan rossz lepedővel		2	30
6. 80-ik szám alatt levő Nyoszolyába Egy alsó Dunna		4	—
Egy lepedő		1	—
Egy pamut takaródzó		2	30
<i>Az Ebédlő Mellett levő szobába</i>			
7. 103. szám alatti egyik Nyoszolyába Egy alsó Dunna		5	—
Egy nagyobb vánkus		4	—
Egy kisebb vánkus		3	—
Egy lepedő		—	50
Egy kék tarka paplan lepedővel		6	—
8. 103. szám alatt levő másik Nyoszolyába Egy Madratz		9	—
Egy alsó dunna		4	—
Két vánkus 3. f.-al ^{a1} egyik		6	—
Egy lepedő		1	30
Egy tarka paplan lepedővel		2	30
9. 104. számú Nyoszolyába egy kék stráfos alsó Dunna		5	—
Egy lepedő		—	50
Két vánkus 2. f.-al ^{a1}		4	—
Egy zöld selem paplan lepedővel		9	—
<i>A veres szobába</i>			
10. 34. szám alatti Nyoszolyába Egy Madratz		9	—
Két vánkus 3. f.-al ^{a1}		6	—
Egy lepedő		1	15
Egy más lepedő		1	—
Egy lila szín paplan lepedő nélkül		5	—
11. 33. szám alatt levő Nyoszolyába Egy Madrátz		9	—
Egy alsó dunna		4	—
Két vánkus 3. f.-al ^{a1}		6	—
Egy lepedő		—	30
Egy kék tarka paplan lepedővel		7	—
Egy ótska zöld selem dunna		5	—
Egy zöld selem ágyterítő		2	30

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben	
		f.	x.

Zöld szobába

12. 19. szám alatt levő 2. Nyoszolyába Két tarka paplan

Lepedő nélkül	10	—
Négy vánkus egyet 2. f.-al véve	8	—
Egy alsó dunna	6	—
Egy másik dunna	5	—

A háló szobába

13. 5. szám alatti Nyoszolyába Egy veres selem paplan

lepedővel	9	—
Két vánkus hajjal együtt 2. f. 30. x.-al egy	5	—
Egy alsó dunna	6	—
Egy ótska szarvas bőr lepedő	5	—

Cseléd házba

14. 121. szám alatt levő Nyoszolyába egy Dunna

Egy rongyos paplan	—	50
--------------------	---	----

Inasok szobájába

15. 137. számú Nyoszolyába Egy kék stráfos dunna

Egy kis tarka paplan lepedő nélkül	—	30
------------------------------------	---	----

16. 138. számú Nyoszolyába Egy dunna

Egy vánkus	1	15
------------	---	----

Különösen találtattuk

17. Két vánkus haj kék stráfos 30. x.-al	1	—
18. Két sikos ágyterítő 1. f.-al egyet számolva	2	—
19. Egy darab maradék fejér Krádl	—	50
20. Egy fejér vánkus haj	1	15
21. Egy ótska Kávés Kendő	—	30
22. Két Madrátz Mellyek az Kasznárnál voltak 9. f.-al	18	—
23. Egy vánkus új pöhöllyel	5	—
24. Két vánkus fosztatlan tollúval	1	30
25. Három kiss vánkus fosztatlan tollúval	1	30
26. Két karton pöhöly dunna	16	—
17. Egy alsó derekalj	2	—
28. Egy fosztatlan tollú dunna	2	24
29. Egy másik olyan dunna	2	24
30. Egy szinte fosztatlan tollas dunna	4	—
31. Egy kis fosztatlan tollas dunna	—	45
32. Két vánkus ló szőrrel tömve	3	—

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.

Speiszbá találtattak

1. Egy kézi bádoglámpás üveg nélkül	—	45
2. Egy kézi bádóg gyertya	1	30
3. Egy kézi bádóg ótska olajos edény	—	36
4. Egy rézből való csöves Katlan csövekkel együtt	17	—
5. Egy rézből való pohár mosó	10	—
6. Egy réz Kávé Kandli	—	48
7. Egy ótska réz Kasztrol	2	—
8. Egy hal főzéshez való réz fedő	1	—
9. Egy kiss Ótska réz Kasztrol	2	30
10. Egy petsenye sütő vas rostély más vassal	—	24
11. Egy rossz stroh	—	30
12. Két köpülő	—	48
13. Egy kiss Tekenő	—	15
14. Egy kiss Ferslág	—	6
15. Hét bödön hét réz abronccsal 1 f.-ával	7	—
16. Három nagyobb Zsíros döbön fa abrantsba 30. x.-al	1	30
17. Egy kisebb Zsíros döbön fa abrantsba	—	7
18. Két uborkás hordó fa abrantsba	1	—
19. Egy kis Tejes dézsa Négy rézabrantsal	2	—
20. Egy nagy fa abrantsos dézsa	—	15
21. Egy nagy szuszék jó	2	30
22. Egy ótska festett edény tartó Kasznyai	10	—
23. Kilentz túrós döbön és egy kis Köpülő	2	—
24. Egy fél fenekű fa abrantsos 5. akós hordó	2	—
25. Egy nagy stellázi	4	—
26. Egy fa garádits deszkából	1	—
27. Kilentz kézi és három kiss házi kosár	1	12
28. Cserép edények nevezetessen 124 virágos Cserép és 37 darab nagyobb kisebb Kasztrolok és fazekak	9	30
29. Öt darab fehér Cserép Lavór 30. x.-al	2	30
30. Egy gyújtó Masinának Fa munkája	1	—
31. Egy kiss rossz sarúl	—	45
32. Egy fa mazsár két vas abrantsba	—	30
33. Nyolcz olajos Kő Korsók 3. x.-al	—	24
34. Hét mindenféle színes butelliák	1	—
35. Három Rátsa	1	—
36. Öt fonott Gyümölcs szárító	—	20
37. Egy Soó Örlő teteje	—	6
38. Egy hordó forma köpülő Négy vas abrantsba	1	—
39. Nyolcz darab porcellán bábú figurák	4	—
40. Két darab gypsz bábú figurák	—	30
41. Öt findzsa teteje — Két allya — Két kávés kandli, egy szenifnek való, egy olaj, s eczet tartó részint kő részint porcellánból töredezett állapotban	1	—

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.
42. Tizenhárom üvegharang gyümölcstakaró	6	30	
43. Hatvan darab üveg gyertya Öntő	2	30	
44. Gyümölcs befőzéshez való üvegek összesen	5	—	
45. Aufzatznak való kés kisebb és három Nagyobb	2	30	
46. Hat savanyú vizes butelliák 6. x ^{al}	—	36	
47. Két nagy etzetes Üveg	—	36	
48. Üveg dugók egy kosárba	1	—	
49. Egy mángorló	5	—	
50. Egy vas ótska Kávé Örlő	2	—	
51. Két nagy bádóg öntöző Kupa <i>kertbe</i>	2	—	
52. Egy nagy virág öntöző Kupa	1	30	
53. Egy kis virág öntöző Kupa	—	24	
54. Egy fák öntözésekre való bádóg spritz	—	45	
55. Egy az ananászok öntözésekre való bádóg cső	—	45	
56. A Luszt ház tetején egy bádóg gomb	1	30	
57. Egy lámpás a gangon pléhből	1	30	
58. Az ambituson levő Kasznyi ajtókon 12. gömbölyű pléhek a szelelő lyukakra	1	12	
59. Húsz hordó bádóg rosta <i>konyhába</i>	1	15	
60. Egy kanál tartó pléhből	—	12	
61. Egy kések mosásához való bádóg Medentze	—	18	
62. Egy konyha gyertyatartó	—	6	
63. Egy réz kávé Masina	2	—	
64. Egy bádóg reszelő	—	12	
65. Egy hurka töltő	—	36	
66. Három darab tészta forma bádóg	—	30	
67. Egy tortaforma	—	45	
68. Egy Frovenesz készítéshez való	2	30	
69. Egy Czimet pampuska sütő	—	12	
70. Egy gomba forma	—	12	
71. Egy réz s egy bádóg lyukas tajték szedő kalán	—	36	
72. A masinára való réz katlan	35	—	
73. Egy merigető réz kalán	1	—	
74. Két réz pléh	8	—	
75. Két darab ótska kasztrol rézből	3	—	
76. Egy réz tál a konyhába	4	—	
77. Hal sütéshez való réz edény tetejével	8	—	
78. Egy réz kasztrol fedél nélkül	1	—	
79. Két sárga réz katlan	3	—	
80. Egy réz mozsár törővel	12	—	
81. Egy tészta sütő forma rézből	—	30	
82. Egy sárga réz kanál és egy ótska réz fedő	1	12	
83. Egy vas pléh új Tábla az Masinához való	8	—	

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára váltópénzben f. x.
---------------	---------------	------------------------------------

Kastély Padlásán

1. Kisebb reteszbe egy bádóg Ittze	—	21
2. Kisebb reteszbe Négy kis Teknő egyre másra	1	36
3. Kisebb reteszbe Egy nagy Teknő	3	30
4. Kisebb reteszbe Négy nagy Teknő lábastúl	20	—
5. Kisebb reteszbe valamivel kisebb Teknő lábastúl	16	—
6. Kisebb reteszbe Négy láhely egyre másra	1	12
7. Kisebb reteszbe Négy rosta egyre másra	2	30
8. Kisebb reteszbe Négy szita egyre másra	1	30
9. Kisebbbb reteszbe Három háti kosár	—	36
10. Kisebb reteszbe Hat kézi kosár	—	36
11. Kisebb reteszbe Egy vesszőből fonott Négy szögű ruhatartó Kosár	—	15
12. Kisebb reteszbe Huszonhat szalma szakajtó egyre másra 3. x.-al	1	18
13. Kisebb reteszbe Egy fenyőfa pitli	—	18
14. Kisebb reteszbe Két kis ferslág	—	12
15. Kisebb reteszbe Egy ótska puttony	—	15
16. Kisebb reteszbe Két ótska pléh tátza	—	12
17. Kisebb reteszbe Három vas kutáts	—	45
18. Kisebb reteszbe Két veres végű vas lapotska	—	36
19. Kisebb reteszbe Két ótskább vas lapotska	—	18
20. Kisebb reteszbe Egy tű fogó és szurkáló	—	36
21. Kisebb reteszbe Ajtóruvaló retesz	—	9
22. Kisebb reteszbe Három kis réz Kasztrol egy fedővel s vandlival	6	—
23. Kisebb reteszbe Egy nagyobb Réz Kasztrol	5	—
24. Két vaspléh Kaláts sütéshez	3	—
25. Kisebb reteszbe két kályha ajtó egy hozzá való vassal	1	—
26. Kisebb reteszbe Rosz dampkrét játék	—	9
27. Kisebb reteszbe Egy darab circitz 20. K. szappany 20. x-al	6	40
28. Kisebb reteszbe Egy fenyőfa döbönke Ánis Maggal	—	18
29. Kisebb reteszbe Két Zatskóba herbathének való	—	12
30. Kisebb reteszbe Egy zatskóba keménymag	—	20
31. Kisebb reteszbe Egy más zatskóba keménymag	—	20
32. Kisebb reteszbe Egy zsákba boróka mindenestül	1	—
33. Kisebb reteszbe Egy zsákba feje len nem becsülve 1/3		
34. Kisebb reteszbe Egy zsákba feje kender nem becsülve 1/3		
35. Kisebb reteszbe Három zsák kótz fonal nem becsülve		
36. Kisebb reteszbe Egy zsákba kótz kender nem becsülve		
37. Kisebb reteszbe Egy darab kótz vékony fonal nem becsülve		
38. Kisebb reteszbe Vastag vászonból Nyoltz liszt takaró abrosz	3	12

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben f.	x.
39. Kisebb reteszbe Egy három akónyi füles eleségtartó hordó	1	—	—
40. Kisebb reteszbe Egy másik olyan hordó	1	—	—
41. Kisebb reteszbe Egy kis göntzi hordó fél kilányi aszalt alma és körtvélyel	1	36	—
42. Kisebb reteszbe Egy Csakónyi füles eleséges hordó fél kila gazos lentsével	5	30	—
43. Kisebb reteszbe Egy másik olyan hordó tele aszalt almával	11	—	—
44. Kisebb reteszbe sovány fél fenekű 5. akós hordó tele aszalt szilvával	18	—	—
45. Kisebb reteszbe Egy rossz fenyő hordóba 1 1/2 kilányi aszalt alma mintegy	3	30	—
46. Kisebb reteszbe Egy füles nagy dőbönbe néhány itze aszalt alma	—	54	—
47. Kisebb reteszbe Másik olyan dőbön 1 1/2 kilányi aszalt szilvával	7	—	—
48. Egy öreg olasz fal	—	18	—
49. Nagyobb reteszbe Két ótska nagy Ferslág	1	—	—
50. Nagyobb reteszbe Két fenyő deszkából való mosó Teknő	1	30	—
51. Nagyobb reteszbe Csöves Kukorica lemorzsolva 6. kilányi lehetne	15	—	—
52. Nagyobb reteszbe Lemorzsolva Kukorica 2. kilányi 2. f. 30 x-al	6	15	—
53. Nagyobb reteszbe Egy Faabrantsos Ótska Nagy dőbön	—	36	—
54. Nagyobb reteszbe Egy másik olyan Nagy Dőbön	—	36	—
55. Nagyobb reteszbe Egy Füles 4. akónyi eleségtartó jó hordó	1	30	—
56. Nagyobb reteszbe Egy Leibstül zöld selyemmel bevonva	1	30	—
57. Nagyobb reteszbe Egy Kisebb és három Fenyő Szkátula	3	—	—
58. Nagyobb reteszbe Egy Kemény papíros és három nagyobb Ferslág	—	48	—
59. Nagyobb reteszbe Egy rossz kis nyugovó Ágy	—	50	—
60. A padlás ajtó fölött Egy füles eleségtartó hordó Fa abrantsal	3	—	—

Inasok szobái felett levő padláson

61. Egy deszka Ferslág	—	30	—
62. Hat ótska méh köpük 6. x-al	—	36	—
63. Egy eleségnek való Fenyő fa Füles hordó	—	30	—
64. Egy eleségnek való Tölgy fa Füles hordó	3	—	—

Folyó szám	Darab szám	Becs. ára	
		váltópénzben	
		f.	x.
65. Több darab ótska szij szerszámok néhány réz tsatokkal		2	15
66. Egy káposzta gyalló		4	—
67. Egy sátorponyva		2	—
68. Egy bádóg válló petsenye sütéshez Nyársal együtt		1	—
69. Egy rossz réz Kasztrol		4	—
70. Egy új pálinka főző réz katlan süvegeivel együtt		22	—
71. Két nagy tüzi Csáklya		3	—
72. Sok apró vas és bádóg darabok		—	30
73. Egy Kolbász töltő bádóg spritz		—	30
74. Egy enyv olvasztáshoz való kis réz serpenyő		—	30
75. Egy vas serpenyő		—	30
76. Nyolcz darab lakatos szerszám egy Fül kosárba		1	—
77. Egy rosz réz tölcser		—	20
78. Nyolcz kugli bábu egy nagy szalma szakajtóba		—	30
79. Négy vas abróns 1. akós hordóra való		1	30
80. Egy krumpli reszelő gyalló		—	18
81. Egy drótbul kötött ablak rostély		1	30
82. Két pattogó Matóla		1	30
83. Két gyümölcs szárító drótbul fa rárával		1	—
84. Két rosz puska egyik szerszám nélkül		2	—
85. Ött kis Ferslág		—	15
86. Egy kis pintze tok		1	30
87. Három mezei asztal fenyőbül		3	—
88. Egy politirozott Nyoszoly széjjel szedve		4	—
89. Egy tábori békó vas lántzával együtt		1	—
90. Egy rosz teknő		—	18
91. Egy uborkás hordó		—	15
92. Az udvaron egy gabona szelelő Nagy de rosz rosta		4	—

A Majorba található gazdaságbéli szerszámok

1. Két új szekérrúd tengelestül vas nélkül 1. f. 30 x-al	3	—
2. Hat darab 1 1/2 öles Fenyő Padló 30. x-al	3	—
3. Két tölgyfa 1. öles padló	—	30
4. Hat járomba való bél deszka	—	18
5. Tizennégy oldalba való karfa 1. x-al	—	14
6. Két kézi fűrész	5	—
7. Négy nagy de igen ótska fűrészek egyre-másra 2. f. 15. x-al	7	—
8. Három eke girindel 12 x-al	—	36
9. Húsz darab hasított szerszám fa	2	30
10. Egy pár új szekéroltal megvasalva	2	—
11. Két pár új szekéroltal vasalatlan 15. x-al	2	30
12. Egy kis új saroglya vas nélkül	—	30
13. Egy másik új saroglya vasas	1	30
14. Hat kopott kerék ótska vasért egyet 1. f. 15. x-al véve	7	30

Folyó szám	Bees. ára váltópénzben	
	f.	x.
15. Négy új vasalatlan tót kerekek	8	—
16. Két új eke fő girinddel kopott Csoroszlyával és vassal	6	—
17. Két szekér eleire való saraglya	—	24
18. Ött új szekér ágas 15. x-al	1	15
19. Egy nagy és egy kisebb saraglya	—	36
20. Két kotsi rúd és három Tengel újak	3	—
21. Britska kotsira való egy pár új oldal vas nélkül	1	30
22. Két tézsba 15 x-al	—	30
23. Négy széna és nyolcz ganéj hányó Fa vidlák	1	48
24. Tizen nyoltz új lötsök vas nélkül	—	54
25. Ismét nyolc új vasalatlan kerék	16	—
26. Több darab faragatlan szerszámfa Átaljába	3	—
27. Ött pár 1 1/2 öles deszka 40. x-al	3	20
28. Ött szál 2. öles deszka 1. f. 30. x-al	3	45
29. Hat vas fogú borona egyre-másra	10	—
30. Fogatlan borona kettő	1	—
31. Külömbféle nagyságú dög bőrök az el esett Szarvas Marhákrúl összesen 14 db 2. f. 30. x-al egyet véve	35	—
32. Egy hordó allya 2. vas abrontsba	1	—
33. Kilentz darab ökör Fejire való Lántz 30. x-al	4	30
34. Ött kerék Kötő Lántz 1. f. 30. x-al	7	30
35. Hét vékony Csatló Lántz 1. f-al	7	—
36. Két ótska széna Mettző	3	15
37. Két nagyobb Kisebb Fúró	1	—
38. Nyolcz Fejsze egyre másra 1. f-al	8	—
39. Ött kisebb nagyobb véső	—	30
40. Egy kapots	1	—
41. Két fa ráspoly	—	12
42. Egy ótska szekercze	1	—
43. Két faragó Kés	—	18
44. Három gyalló, — Egy eresztő, — Másik Spuntoló —, harmadik sima gyalló	1	—
45. Egy enyvező sróf	—	6
46. Egy mángorló allyából való gyalló pad	—	30
47. Három jó tsatló kötél 50. x-al	2	30
48. Négy pár új fenyő oldal 1. f. 12. x-al	4	48
49. Egy köszörű Kő Vállóستül	—	30
50. Tizen ött darab faragott kő határkőnek készítve 10. x-al	2	30
51. Három ökrös és egy lovas száнка	4	—
52. Egy vas horog, vagy is tüzi csáklya nyelen	1	—
53. Két olyan vas csáklya nyel nélkül	1	30
54. Egy ótska szekér rúd tengellyel	—	30

Borral tele lévő Hordók becslése Temetőnél való nagy Pintzébe

1. 10. akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6 vas abr.	20	—
2. 9. akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6 vas abr.	18	—
3. 10. akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6 vas abr.	20	—
4. 7 ^{2/4} . akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6. vas abr.	15	—
5. 9. akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 4. vas abr.	16	—
6. 10. akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6. vas abr.	20	—
7. 14. akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 8. vas abr.	28	—
8. 11 ^{1/2} . akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6. vas abr.	17	—
9. 10. akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6. vas abr.	15	—
10. 12. akós hordó mellybe 1837-dik Eszt. termés Fejér etzetes bor van 6. vas abr.	15	30
11. 6. akós hordó mellybe 1832-dik évből Fejér savanyú bor 6. vas. abr.	7	30
12. 11. akós hordó mellybe 1832-dik évből Fejér etzetes bor 6. vas. abr.	16	30
13. 11. akós hordó mellybe 1832-dik évből Fejér savanyú bor 6. vas abr.	20	—
14. 10. akós hordó mellybe 1832-dik Évből Fejér savanyú bor 6. vas. abr.	20	—
15. 11. akós hordó mellybe 1833-dik Évből Fejér savanyú bor 6. vas abr.	13	45
16. 10. akós hordó mellybe 1832-dik Évből Vörös etzetes bor 6. vas abr.	12	30

Azon hordóknak becslése Mellyekben állítólag Oroszlány Fisc Úr borai vannak

17. 11. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van 5. vas abr.	11	—
18. 15. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van 5. vas abr.	15	—
19. 9 ^{1/2} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van 5. vas abr.	9	—
20. 10 ^{1/4} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van 6. vas abr.	10	—

Folyó szám	Becs. ára váltópénzben	
	f.	x.
21. 8. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van 6. vas abr.	8	—
22. 7 ^{1/4} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van 6. vas abr.	7	—
23. 6. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér legjobb bor van 6. vas abr.	9	—
24. 8. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér kevésbé etzetes ízű bor 6. vas abr.	8	—
25. 7. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés vörös gyenge bor van 6. vas abr.	14	—
26. 8. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés szinte olyan bor van 6. vas abr.	12	—
27. 9. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van 6. vas abr.	18	—
28. 47. akós fiscális Úré mellyben jó Fejér bor van 8. vas abr. 1. f. 15 x-al		

Felső Borházba az Nagyobb Pintzébe borral tele levő Hordók

29. 11. akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6. vas abr.	22	—
30. 10. akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés Fejér savanyú bor van 6. vas abr.	20	—
31. 8. akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés Siller bor van fa abr.	6	—
32. 8. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Siller jó bor van fa abr.	6	—
33. 11 ^{1/2} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Siller jó bor van fa abr.	8	15
34. 10. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van fa abr.	5	—
35. 11. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Fejér jó bor van fa abr.	11	—
36. 15. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Siller jó bor van 8. vas abr.	30	—
37. 30. akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés gyenge Fejér bor van 8. vas abr.	60	—
38. 8 ^{1/2} . akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés gyenge fejér bor van 6. vas abr.	14	—
39. 9 ^{1/2} . akós hordó mellyben 1832. Eszt. termés gyenge fejér bor van 8. vas abr.	18	—

Folyó szám	Becs. ára váltópénzben	
	f.	x.
40. 11. akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés gyenge fejér bor van 6. vas abr.	22	—
41. 9. akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés gyenge fejér bor van 6. vas. abr.	18	—
42. 9 ^{1/2} . akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés gyenge fejér bor van 6. vas abr.	18	—
43. 10 ^{2/4} . akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés gyenge fejér bor van 6. vas abr.	20	—
44. 13 ^{2/4} . akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés gyenge fejér bor van 6. vas abr.	26	—
45. 10. akós hordó mellyben 1833. Eszt. termés gyenge fejér bor van 6. vas abr.	20	—

Felső bor háznál másik pintzébe

46. 10. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés majorság jó vörös bor van 4. vas abr.	15	—
47. 14. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés jó Fejér bor van 8. vas abr.	28	—
48. 8 ^{1/2} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés jó Fejér bor van 5. vas abr.	12	—
49. 11. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés jó Fejér bor van 6 vas. abr.	16	30
50. 10 ^{3/4} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés majorság jó vörös bor van 4. vas. abr.	15	—
51. 9 ^{1/2} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés majorság jó vörös bor van 5. vas. abr.	11	15
52. 9. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés majorság jó vörös bor van 6. vas abr.	18	—
53. 10 ^{1/4} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés majorság jó vörös bor van 4. vas abr.	15	—
54. 10. akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés majorság jó vörös bor van 5. vas. abr.	15	—
55. 10 ^{3/4} . akós hordó mellyben 1834. Eszt. termés Majorság jó Fejér bor 4. vas abr.	12	30
56. 13. akós hordó mellyben 1834. Eszt. Majorság termés jó Fejér bor 8. vas abr.	26	—
57. 13. akós hordó mellyben 1834. Eszt. Majorság termés jó Fejér bor 8. vas abr.	26	—

Felső borháznál Oldal kiss Pintzébe

58. 10 ^{3/4} . akós hordó mellyben 1834-dik Eszt. termés jó fejér bor van 3. vas. abr.	12	30
59. 6. akós hordó mellyben 1834-dik Eszt. termés jó fejér bor van 6. vas abr.	12	—

Folyó szám		Becs. ára váltópénzben	
		f.	x.
60.	12 ^{1/4} . akós hordó melybe 1834-dik Eszt. termés jó fejér bor van 6. vas. abr.	18	—
61.	13. akós hordó melybe 1834-dik Eszt. termés gyenge fejér bor van 8. vas abr.	16	15
62.	10. akós hordó melybe 1834-dik Eszt. termés siller bor van 3. vas. abr.	10	—
63.	11 ^{2/4} . akós hordó melybe 1834-dik Eszt. termés Fejér bor van 6. vas abr.	16	30
64.	5 ^{3/4} . akós hordó melybe 1834-dik Eszt. termés vörös bor van 6. vas abr.	10	—

Üres hordók kádak s egyéb edények s eszközök becslése a Felső Borházba

65.	Egy akónyi dézsa 2. vas abrantsal	1	—
66.	Egy Lévo vas abrantsal	—	45
67.	Egy dézsa fa abrantsal	—	9
68.	Három rossz putton	—	45
69.	Egy nyolcz akós fél fenekű Fa abrantsos hordó	6	—
70.	Egy tizenkét akós hordó 7. vas abrantsba	15	—
71.	Egy tíz akós hordó 3. vas abrantsba	17	30
72.	Egy 8 ^{1/2} akós hordó fa abrantsos	8	30
73.	Egy húsz akós kád 3. vas abrantsos	10	—
74.	Egy 2 ^{1/2} akós göntzi hordó 4. vas abrantsba	2	—
75.	Két szinte olyan rossz hordó 7. vas abrantsba	2	—
76.	Egy 9 akós fél fenekű hordó Fa abrantsba	4	30
77.	Négy srófos vas abrants 3. f-al egyet számolva	12	—
78.	Két rossz bádoggal bor töltő	—	30
79.	Egy igen jó Csap fúró	5	—
80.	Egy rossz Fertály két vas abrantsba	18	—
81.	Egy rossz fenekű és ontzájú Nagy Kád	2	—
82.	Egy 12. akós 8. vas abrantsú hordó	27	—
83.	Egy 10. akós 6. vas abrantsú hordó	20	—
84.	Egy 12. akós fa abrantsú Kád	6	—
85.	Egy soto alá való Fa abrantsú kiss Kád	1	—
86.	Egy 9. akós Fél fenekű Fa abrantsú Hordó	5	30
87.	Egy 7. akós fél fenekű fa abrantsú hordó	4	30
88.	Egy 3. akós fél fenekű fa abrantsú hordó	3	—
89.	Egy lévő egész fábul kifaragva	1	—
90.	Egy 8. akós fél fenekű tót hordó	3	12
91.	Egy 8. akós törött dongájú fél fenekű hordó 6. vas abr.	10	—
92.	Egy 8. akós hordó 6. vas abrantsba	14	—
93.	Egy 9. akós fél fenekű Fa abrantsos hordó	7	24
94.	Egy göntzi hordó négy vas abrantsos	2	—
95.	Egy kis sente két vas abrantsba	—	48
96.	Egy Fertály két vas abrantsba	1	30

Folyó szám	Beccs. ára	
	váltópénzben f.	x.
97. Egy vas abrantsos lévő	2	—
98. Két rossz réz töltésér	1	30
99. Egy bor Mustra Lántz	—	15
100. Egy lyukas bádogg ittze	—	6
101. Egy rossz szekács	—	6
102. Egy kis ojtó Fűrész	—	12
103. Egy sátor ponyva	3	—
104. Egy bor tisztító kefe	—	24
105. Egy vas füzér	1	—
106. Egy rossz cseber Két vas abrantsba	—	12
107. Egy puska a vincellérnél	6	—
108. Két lapos kapa	—	42
109. Egy kopott irtó kapa	—	24
110. A Méheshez való füstölő	1	—

Majorba

111. Egy tíz akós fa abrantsos hordó	7	30
--------------------------------------	---	----

Nagy kertbe

112. Négy kis kád melyekbe citromfák ültetve vannak 11. vas. abr.	12	30
113. Hét kisebb kád mellekbe citromfák ültetve vannak 14. vas. abr.	10	—
114. Hat akós félfenekű hordó 6 vas abrantssal	6	—
115. Három akós rossz hordó melyekbe citromfák ültetve vannak 3. vas abrantssal	2	—
116. Egy kis Kádatska 2. van abrantsba és vas fogóval	2	—

Az Udvarba

117. Egy két akós fél fenekű hordó 6. vas abrantsba	9	—
118. Egy hat akós hordó 4. vas abrantsba	6	—

Kézi Korcsmán

119. Egy 7 ^{3/4} akós hordó 6. vas abrantsba	12	—
120. Egy 6 ^{1/6} akós hordó 6. vas abrantsba	9	—
121. Egy 9 ^{2/4} akós Fa abrantsos ótska hordó	8	—
122. Egy 9 ^{2/6} akós Fa abrantsos ótska hordó	9	—

Kastély alatt kis Pintzébe

123. Egy 5. akós hordó 4. vas abrantsba	9	—
124. Egy 6. akós hordó 6. vas abrantsba	12	—
125. Egy 1. akós hordó 4. vas abrantsba	4	—
126. Egy 1. akós hordó 4. vas abrantsba	3	—

Folyó szám	Becs. ára	
	váltópénzben f.	x.

Hintók és egyéb szekerek becslése

1. Sárga hintó

1. Annak kerékgyártó munkája	35	—
2. Annak kovács munkája	108	—
3. Annak Satler munkája	163	—
Sa	306	—

2. Zöld Thaeron kotsi

4. Annak kerékgyártó munkája	40	—
5. Annak kovács munkája	160	—
6. Annak Satler munkája	220	—
Sa	420	—

3. Barna szín kotsi

7. Annak kerékgyártó munkája	25	—
8. Annak kovács munkája	110	—
9. Annak Satler munkája	126	—
Sa	261	—

4. Féderes szánka

10. Annak kerékgyártó munkája	7	—
11. Annak kovács munkája	15	—
Sa	22	—

5. Egy más szánka Kasznyával

12. Annak kerékgyártó munkája	12	—
13. Annak kovács munkája	11	—
Sa	23	—

6. Egy öreg paraszt szekér

14. Annak kerékgyártó munkája	8	—
15. Annak kovács munkája	20	—
Sa	28	—

7. Öreg parasztszekér másik

16. Ennek fája semmire se nézhetvén csupán vas munkája	15	—
Sa	15	—

8. Egy hosszú béres szekér

17. Annak kerékgyártó munkája	23	—
18. Annak kovács munkája	52	—
Sa	75	—

9. Ismét egy hosszú kotsi

19. Annak kerékgyártó munkája	25	—
20. Annak kovács munkája	64	—
Sa	89	—

Folyó szám	Becs. ára	
	váltópénzben	
	f.	x.

Ló szerszámok becslése

21. Négy lóra való ótska szakadozott szerszám, Kantárral, gyepüvel, kéz készülettel, de igen hibás	40	—
22. Igás lovakra való még annál is sokkal rosszabb szerszámok	12	—
23. Egy Trenzlis ótska Nyerges Kantár	1	24

Pozsonyba volt és onnan visszahozott Mobiliák

1. Egy Kasznyi rézzel vasalva Asztalos és Lakatos Munka	220	—
2. Egy Secreter Kasznyi Machoni Fából Furnírozott	200	—
3. Egy Quadrup Kasznyi diófával	12	—
4. Egy Toalet Kasznyi dió fával	25	—
5. Egy Ovál asztal két oszlopon	25	—
6. Egy Toalet politírozott négy szögű Asztalka	18	—
7. Egy négy szögű diófa asztal	5	—
8. Egy gömbölyű össze rakható diófa politírozott asztal posztóval be van húzva	20	—
9. Két politírozott diófa ágy vagy is Nyoszolyák és hozzá való Koperta ráják	45	—
10. Két gömbölyű szék egyszersmind asztalos és satler munka	24	—
11. Hat szék sproslival s régi taperirozással	21	—
12. Hat szék sproslival s új taperirozással sprosli nélkül	39	—
13. Egy diván supplottal s ött vánkussal	80	—
14. Egy stikkelt Láb alá való vánkus	20	—
15. Két szalma zsák	6	—
16. Két gömbölyű köpő láda	12	—
17. Egy ótska Kuffer	8	—
18. Négy darab Tűz padra való vas lovak	5	—
19. Egy gyúró tábla	1	30
20. Pozsonyból hozott Porcellán	125	—
21. Festen becsültetett arany óra	62	30

Későbbben előmutatott Activ Kötelező Levelek

T. Szent Ivány Károly Úrtól dát. 1830. December	180	—
T. Szent Ivány Károly Úrtól dát. 1831. 28 ^a Juny.	100	—
Joseph Ádám B. Gyarmat Zsid. Dát. 1833. 14. Január	5000	—

Mely általunk eképpen lett össze írásról és becsültetésről e jelen való Bizony-
ság Levelünket kiadtuk

Költ Varbón Kis Asszony hava 7.-dik napján 1835-ik Esztendőbe.

Tettes Ns Nógrád Vmegye Szolga Bírája
Vattay László

Ugyanazon Tisztelt Vmegye Esküttye
Gonda Pál

SZÓJEGYZÉK

akó	mértékegység, változó méretű, általában fél hekto körüli, azaz 50 l.
almáriom	ajtós, fiókos szekrény, pohárszék
andolás	textília-fajta („Az asszonyi nem ruházatja is nagyon költséges, fényes és sok szükségtelen van benne... Nem ismerték a mi áldott eleink a Vapeurt, Dült, Perkált, Andalást...” Mocsáry. i. m. 4. k. 40. p.)
angin	vászonfajta, elsősorban ágynemű huatának készítésére
aufzatz	talpas üvegtál, gyümölcs, csemege tárolására
butellia	üvegpalack, általában pálinka és bor részére
champanier	pezsgős
circiter	körülbelül, mintegy
confect kosár	kisebb csemegék, bonbonok tartására szolgál
czimet	fahéj
csoroszlya	az eke részére, az ekevas elé függőlegesen erősített, kés alakú vas, amely a földet felhasítja
csuspeis	főzelék
damask	fényes felületű, nehéz vászonféleség, amelyet sajátos szövési minta jellemez
dézsza	kétfülű faedény, víz, vagy tej tartására szolgál
döbön	más szóval bödön, élelmiszertartó dongás faedény, vagy cserépedény fedővel, vagy kihajló, beköthető szájjal
emalirt aranyos besteck	zománcozott evőeszközkészlet
english	angol
englisch platirt	kisméretű, peremes tartóeszköz
f	forint. Két változata volt. Ezüstforint (vagy conventiós forint), valamint a váltó forint, amelyből 2,5 volt azonos egy ezüstforinttal. Váltópénze 60 krajcár
féder	rugó
fein muschlin	finom muszlin
fein törülköző	finom törülköző
ferslág	gyalulatlan deszkából készült láda
fertály	negyed, valaminek a mérésére (gabona, bor, idő, terület) ilyen méretű edény
filegrán	igen aprólékos, finom kidolgozású
findzsa	csésze

firhang	függöny
formírozott	furnírozott (furnír: kevésbé értékes fa bútor borítására használt vékony ne- mesfa lemez)
fortepián	zongora
fundation	alapítvány
gang	folyosó, tornác, ámbitus
garádits	lépcső
girindel	az eke része, az eke rúdja
goromba abrosz	érdes felületű, durva kidolgozású szövet- ből készült
gyalló	gyalu
itnze	mértékegység, változó nagyságú, általa- ban kb. 0,84 l.
jerke	egy évnél fiatalabb nőtény bárány
kandli	általában kisebb, kézben is hordható kanna
kaszni	láda, vagy szekrény
kasznya	fülke, kas forma fedél
kasztrol	serpenyő, lábas
kila	gabonaürmérték, kb. 55—60 liter. Terü- letet is jelent, annyit amennyibe 1 kila gabonát el lehet vetni. Kiterjedése vál- tozó.
koperta rámak	ágykeret, fából, erre fektették az ágyta- karót
köpülő	a vajkészítés eszköze, rendszerint fából, vagy cserépből készült.
krep	túlsodrott elemi szál, vagy fonal, s az ebből készült kolme
krepon	fodros, vagy hullámos felületű egy kö- zönséges és egy túlsodrott vetülékű női ruhakelme
lat	súlymérték, kb. 1,75 dkg
leibstül	szobai árnyékszék
lévó	helyesen léhó, tölcser, dongókból ké- szített faedény, ovál alakú. Bort, vagy egyéb folyadékot szoktak rajta keresztül a hordóba eresztgetni
luszt ház	kerti ház, mulatóház
luszter	csillár
machoni	mahagóni
mángorló	a vászonneműek kimosása utáni kisimí- tására, fényesítésére használt faeszköz
mártalék	mártás
matéria	anyag
matóla	a megfont fonal motringba rendezésére szolgáló eszköz
merinó ruha	finom gyapjúruha

merlin kendő
meszely

mider
mobilia
muschlin

mustra

netzeltt
obscura kamara
olasz fal
paszománt

pazarol
pergál

perspectiva
petiné
piké

pitli
pixis
postament
pöhöly
quadrup
rátsa

réklyi
repetir óra
rips
rosólis
rőf

rumburgi vászon
sámedli
sarul
satler
secreter
smizli
spagát
sprit
sprosli
spuntoló
stecher
stecher futrallal
stein gut fejer edény

gyapjúkendő
mértékegység, kb. 0,42 l. Főleg bor mé-
résére használták

fűző
ingóság, jelen esetben bútorok
selyemből készült finom, fátýolszerű
kelme

valamilyen okból meg nem felelő minő-
ségű kiselejtezni, kimustrálni való hit-
vány állat

hálószerű kelme, szövetanyag
sötétkamra, a fényképezőgép őse
spanyolfal

arany-, ezüst-, selyem- stb. fonalakból
készült sodort, ruha díszítésére használt
zsinór

napernyő
sűrű, vászonkötésű sima, vagy apró min-
tákkal nyomott finom pamutszövet

távcső
láncfonalas, kötőszövött anyag
kidomborodó mintázatú kettős pamut-
szövet

vödör
doboz
talapzat, kis állvány

pehely
négy lábú
kalitkaformájú készülék, amelyben tú-
rót, sajtot stb. tartanak

kötött kabátka
ismétlő óra
bordázott kelme
növényi anyagokból készült finom likőr
mértékegység, szövet, kelme, szalag mé-
résére, kb. 60—78 cm

Rumburk, város Csehországban
sámli, zsámoly

sarló
szijgyártó
szekrényyszerű fiókos bútor írólappal
ingféle
spárga

fecskendő
összekötő vékony lécszövet
csapozó, hornyoló gyalu

női láteső
női láteső tokkal
kőedény

stellázi	polcos állvány, elsősorban edények számára
stetáska	kis alátét
stikkelt	hímzett
Stok óra	bécsi-óra
stráf	sáv, csík
strinflí	harisnya, zokni
stroh	szalmazsák
supplott	kihúzható fiók
szekács	húsvágó bárd
szenif	mustár
szkátula	kis doboz, skatulya
szuszek	gabonatartó láda, hombár
tafota	nehéz, fényes selyemszövet
taperirozás	kárpitozás
tátza	fémanyagból (ón, ezüst, réz) készült tálca
tézsba	helyesen tézsla, az eketaliga előtt levő szántórúd
thaeron	két oldalt nyitott, a nap ellen védőtetővel ellátott elegáns kocsi
thil de angles	angol tüll
toalét tükör	öltözőasztal tükörrel
toklyó	egyéves birka
trenzli	feszítőzabla
überrokk	felsőruha, felsőkabát
vandli	mély edény, rendszerint zománcozott
vánkus	párna
vapör	könnyed, vékony átlátszó szövet (lásd az andolásnál)
vidla	villa, evőeszköz és munkaeszköz egyaránt
x	krajcár (rövidítés). Előfordul még xr alakban is. A régi forint váltópénze. (1 forint 60 krajcár).
zsáhl kis kendő	sál

A vagyonleltárban előforduló régi magyar szavak mellett nagy számban találunk eltorzított alakú, „magyarosított” német, angol, francia, latin stb. szavakat is. Ezeket szöveghűen írtuk le és esetleges több jelentésük közül csak az ide illőt közöltük. A szótárak és a Nógrád megyei Levéltár forráskiadványai mellett az alábbi könyvek segítettek a jegyzék összeállításában:

Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Bp. 1978.

Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára 1—2. k. Pest. 1873.

Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1979.

Baróti Szabó Dávid: Kisded szótár. Kassa. 1792.

Czuczor Gergely—Fogarasi János: Magyar nyelv szótára. 1—6. k. Pest. 1862—1874.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978.

Magyar értelmező szótár. 1—6. k. Bp.

Magyar néprajzi lexikon. 1—3 k. Bp. 1979—1980.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1—3. k. Bp. 1967—1976.

Szarvas Gábor—Simonyi Zoltán: Magyar nyelvtörténeti szótár. Bp. 1890—1893.

Nyelvünk a reformkorban. (Tanulmánygyűjtemény). Bp. 1955.

Új magyar tájszótár 1. k. Bp. 1979.

MUZEOLÓGIA

A nógrád megyei múzeumok tevékenysége 1976—1980.

I.

Ha jól belegondolunk, a most lezáruló év utolsó izgalmas feladatát az jelenti, hogy amikor mérlegre tesszük az elmúlt öt év múzeumi törekvéseit, a megvalósult feladatokat, és megkíséréljük rögzíteni: mindezekből mi a maradandó, vagy hol látszódnak a maradandóságra utaló jegyek, ezzel már nemcsak a mérlegelés mechanikus mozdulatait végezzük el, hanem azt is jelezzük: szeretnénk elhagyni gyengéinket, és az elkövetkezendő periódus követelményeire is utalunk.

Ezért, hogy e — tömörre fogott követelménynek eleget tegyünk — induljunk ki az 1975-ben megfogalmazott szándékainkból. Az öt évre szóló múzeumi terv négy fő feladatot fogalmazott meg.

Ügymint:

1. „a múzeumi szervezet anyagi és szellemi erőit úgy koncentráljuk, hogy lényeges előrehaladást érzünk el gyűjteményeink gyarapításában. Ezt a munkát úgy végezzük el, hogy központi helyet biztosítsunk a munkásmozgalom-történeti tárgyi, dokumentációs anyag gyűjtésének. Különös figyelmet kell arra fordítanunk, hogy az V. ötéves terv közepére (sic!) elkészül az új salgótarjáni múzeum.”
2. „Mélyebben, intenzívebben és szervezettebben kell részt vennünk az országos és regionális tudományos tervben számunkra megfogalmazott feladatok következetes végrehajtásában;”
3. „széles körű és a jelenlegi gyakorlatnál alacsonyabb gazdagabb közművelődési tevékenységet formálunk ki, és ezt fejlesztjük tovább. Ennek során nagy figyelmet fordítunk a hagyományörzés fejlesztésére, történeti emlékeink feltárására, megismertetésére;”
4. „a személyi feltételek javítása már az ötéves terv első évétől indokolt. A káder- és személyzeti munka javításánál elsősorban az új múzeumi feladatokra való felkészülés szempontjait, az általában is megnövekedett követelményeket indokolt figyelembe venni.”
Amint a fentiekből kitűnik, idézetek, „korabeli szó szerinti idézetek” elevenítik fel az akkori — 1975-ös — önmagunkat.

Jó lett volna most pontosítani, magyarázni: hogyan is értettük akkor. De hát ezt a sugallmat el kell vetnünk, és inkább arra fordítsuk figyelmünket: hogyan is valósultak meg mindezek, hiszen végül is e pontokban megfogalmazottak alapján terveztük és végeztük öt éven át munkánkat. Ezért a megadott sorrendben számolunk be eredményeinkről, szólunk sikertelenségeinkről is.

II.

Tudományos munka, gyűjteményeink fejlődése.

1. A tudományos terv végrehajtása során legjelentősebb eredményünknek tartjuk, hogy a Nógrádi Sándor Múzeum állandó történeti kiállításának tématerve és forgatókönyve a muzeológusokból álló kollektíva együttes munkája révén — az eddigi szakmai megítélés alapján — jó színvonalon realizálódott az állandó kiállításban.

A kiállítás szorosan kapcsolódott a munkásság életmódjának történelmi változásait bemutató kutatáshoz, amelynek részeként a hányászélei változásait az Etes és környéke — mikrovilág — vizsgálatán alapult programra építettük ki. A munkálatokba néprajzos, történész muzeológusaink mellett levéltárosok, könyvtárosok is bekapcsolódtak.

Néprajzosaink számára a palóckutatás munkájában való részvétel jelentett feladatokat. Megindult a középréteg (nemesség) kutatása is meggyenkben, amelynek témafelelőse a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum. A szakma érdeklődése mellett megtartott tanácskozáson foglaltuk össze kutatásaink eddigi eredményeit.

Tevékenységünket a múzeumi szervezet gyűjteményének számszerű gyarapodása is érzékelteti:

Régészet

	egyedi	töredék	állatsont
1976	500		
1978	172	7100	800
1979	450	6500	2500
1980	369	7000	3900
Összesen:	982	20 600	6300 db tárgy

Néprajz:

1976	178 db
1977	93 db
1978	161 db
1979	59 db
1980	346 db
Összesen:	842 db tárgy

Történeti muzeológia

Salgótarján:	1976	481 db
	1977	198 db
	1978	270 db
	1979	44 db
	1980	294 db
Összesen:		1287 db tárgy

Szécsény 1976—1980: 2697 db tárgy

Balassagyarmat 1980: 297 db tárgy

Történeti tárgyi gyűjtemény összesen: 4291 db.

Képzőművészet

	Alapegység	Nemzetközi Művésztelep	Mihályfi- hagyaték anyaga
1976	29	41	—
1977	36	37	—
1978	52	51	697
1979	22	32	—
1980	65	40	—
Össz.:	204	201	697

Képzőművészeti gyűjtemény gyarapodása: 1102 db.

Könyvtár

	1977	1978	1979
Salgótarján	328	494	474
Szécsény	353	229	271
Balassagyarmat	105	101	164
Összesen:	700	824	909 kötet könyv

Irodalom és művelődéstörténet

1976	131 db
1977	481 db
1978	253 db
1979	929 db
1980	502 db
Össz.:	2295 db

Adattári gyűjtemény:

Salgótarján	1976	72 tétel
	1977	27 tétel
	1978	168 tétel
	1979	79 tétel
	1980	62 tétel
	Össz.:	408 tétel

Szécsény 1980: 80 tétel

Dokumentációs gyűjtemény:

Salgótarján	1976	248 db
	1977	428 db
	1978	539 db
	1979	352 db
	1980	186 db
	Össz.:	1753 db

Szécsény 1980: 2290 db

Fotótár

A tárgyévben 4521 db negatív készült.

Beleltározott fotók száma 3089 db.

Térképgyűjtemény: 282 db térképlap, 282 db negatív

Restaurálás, műtárgyvédelem

Tisztított tárgyak száma: 5247 db

Konzervált tárgyak száma: 3356 db

Kiegészített tárgyak száma: 230 db

Összesen: 8833 db tárgy

2. Az egyes szakágcsoportok legfontosabb jellemzői:

- *a régész tevékenységében az a tény volt meghatározó, hogy a tervciklus alatt személyi változás zajlott le. Az új régész 1978-ban kezdte meg munkáját. Így érthető, hogy nem valósult meg a tervben szereplő népvándorláskori telep és temető ásatása. Az új módosított terv keretében Kisterenyén, leletbejelentés alapján egy későközépkori telep kis-méretű leletmentő ásatása folyt. Elkezdődött a szécsény-ültetéstetői ásatás, és ez a vártnál jobb eredménnyel járt eddigiekben a tárgyak gazdagsága miatt. A gyűjtemény leletmentések, bejelentés után megkezdett ásatások, ajándék és vásárlás útján gyarapodott.*

— a néprajzi gyűjtőmunka során a falu társadalmi rétegeinek élettformáját, annak változási folyamatait dokumentáló tárgyak gyűjtése folyt. Ennek során a hagyományos paraszti gazdálkodás, a kismesterségek tárgyi anyagának gyűjtése, új menyecskeöltözetek beszerzése, viseleti rekonstrukció, a gazdasági társadalmi rétegződést reprezentáló, viseletgyűjtések beszerzése folyt. Felgyűjtésre kerültek a születés körüli szokások és az ezzel összefüggő témakörök. Három településre szűkítve az uradalmi cselédek lakáskultúrájára, viseletére, szokásaira, munkarendjére vonatkozó adatgyűjtést végeztünk.

— a történelmi muzeológiai gyűjtőmunkában, a középréteg- (nemesség) kutatásban a lakásviszonyok feltárása, valamint a kismesterségek körülményeire utaló tárgyak gyűjtése folyt. Tematikus tudományos munkánkban — a bányászattörténelmi kutatásban — tovább folytak a munkálatok. Értékes ipartörténelmi, művelődéstörténelmi (elsősorban pedagógushagyatékokból) munkásmozgalom-történelmi tárgyak és dokumentumok kerültek a múzeum gyűjteményébe. Jelentős az az anyag, amely a munkásmozgalom jeles személyiségeinek hagyatékeként került hozzánk.

Folyamatosan végeztük az ifjúsági mozgalmi kutatását a két világháború között, illetve a háborút követő időszakban megyénkire vonatkozóan.

Az ipartörténelmi gyűjteménygyarapítás során ipari munkaeszközök, termékek, értékes dokumentumok kerültek a múzeumba.

A gyűjtés iránya munkásmozgalom- és helytörténelmi jellegű, tematikus, területi szempontokat figyelembe vevő, előre megtervezett volt. Irodalomtörténelmi gyűjteményünk Mikszáth által használt szekrénnel, Madáchra vonatkozó könyvészeti anyagokkal gazdagodott.

— a képzőművészeti gyűjteményünket a kitűzött céljainknak megfelelően gyarapítottuk. 1977-től van művészettörténeti múzeumnak, a tudományos munka csak az 1978—80-as időszakra terjedt ki. Profilunknak megfelelően elsősorban egyedi rajzot vásároltunk, országos körű gyűjtésként, valamint a megyei képzőművészet kortárs anyagait. A gyarapítás szempontjából jelentős a Salgótarjánban évente megrendezett nemzetközi művésztelep, amelyen a szocialista országokból meghívott művészek vesznek részt. 1978. márciusában a megyei tanács vásárlása révén a múzeumi szervezet tulajdonába került a Mihályfi-hagyaték egy része.

Gyűjteményünket a tavaszi tárlaton, a miskolci grafikai biennálén, a helyi művészek kiállításain vásárolt képekkel illetve a Kulturális Minisztérium ajándékozásaival gyarapítottuk.

— a könyvtári tevékenységünket a tudományos kutatásra alkalmasabbá tétel szempontja vezérelte. Mivel 1978-tól dolgozik könyvtáros a múzeumban a feladatok elvégzéseit is innen számíthatjuk. Befejeztük a könyvtári egységek profiltiltítását, állományának felmérését, szakcsoportjainak kialakítását. (Balassagyarmat, Szécsény, Salgótarján). 1978-ban a könyvtárellátóval kötött szerződés biztosítja a legújabb

könyvanyag feldolgozását, az onnan kapott katalóguscédulákkal. Elkészült a könyvtárak gyűjtőköri szabályzata. A könyvtárak gyarapodása folyamatos.

- *a restaurálási feladatainknak a lehetőségek szerint eleget tettünk.* A munka elvégzésében a gyűjteményekkel összefüggő feladatok a meghatározók.

A szécsényi műhely jelentős technikai fejlődésen ment át, de sajnálatos, hogy a restaurátorok szakmai munkája, felkészültsége nem mindenben követte ezt a fejlődést.

3. Gyűjteményeink nyilvántartási rendje.

Az újonnan begyűjtött anyagok nyilvántartásában (leltározása, leíró kartonozása, mutató cédulázása) a múzeumi szervezetben nagy lemaradások nincsenek, Salgótarjánban 1979–80-ban befejeztük a gyűjtemények revízióját, jegyzőkönyv lezárását. Ugyancsak megtörtént a régészeti és numizmatikai anyag revíziója is. Raktárgondjaink egyrészt megoldódtak az új múzeum belépésével, de továbbra is figyelmet érdemel a balassagyarmati múzeum ez irányú állapota.

4. Tudományos feldolgozások eredményei

A múzeumi szervezetben folyó tudományos feldolgozások egyrészt a múzeumi gyűjteményre és gyűjtőmunkára, valamint az országosan megfogalmazott kutatási feladatokra épültek és valósultak meg.

5. Egyéni tudományos továbbképzési terv

- Szervezett továbbképzés során befejezte egyetemi, főiskolai tanulmányait: Krúnák Emese, Soós Virág, Putz Judit, Kovács Anna, Praznovszki Mihály, megkezdte tanulmányait: Kriskó Lajosné, Majdán Béla, Baráth Ferenc. Szakrestaurátori tanfolyamot végzett Veress György. Marxizmus—leninizmus esti egyetem általános tagozatát végzi: Pálmáiné Molnár Marianna, Gyenge Györgyné, az esztétikai szakosítót Kovács Anna.

Az MSZMP politikai főiskoláján befejezte tanulmányait Horváth István.

- A tervidőszakban doktori címet szerzett: Szivircsek Ferenc, Praznovszky Mihály. Elkészítette disszertációját: Kapros Márta, Balázs László dolgozatának megírása 1981-re csúszott át. Zólyomi József kandidátusi értekezését nem készítette el.
- *A múzeumi tudományos szakmai konferenciák rendszerét 1978-tól változtottuk meg.* Tudományos ismeret, munkatársaink képzési formáinak bővítésére úgy érezzük hasznosak ezek a konferenciák, anélkül tovább folytatunk.
- A szakmai-ideológiai továbbképzéseken, szakági megoszlásban minden tudományos dolgozó részt vett.

- Megszerveztük a múzeumi tudományos tanácsot, amely első ülését megtartotta és működését a VI. ötéves tervben kezdi meg.
- Részt veszünk a Miskolci Akadémiai Bizottság szak- és munkabizottságaiban. Ezáltal is nőnek részvételi esélyeink az országos és regionális kutatásokban.

Az általunk meghatározott irányban, tartalomban és szerkezetben fejlődött *múzeumi évkönyvünk*.

Az évkönyv meghonosításával munkatársaink számára állandó tudományos fórumot létesítettünk. Ezt a tényt a kollégák is felismerték, és a közölt tanulmányokkal nagyrészt igazolják ezt az igényt. Az évkönyv szakmai fejlődésünkhöz jelentősen hozzájárult.

III.

A közművelődés fejlődése

Közművelődési gyakorlatunkat több szempont együttes jelenléte mellett fejlesztettük ki. A megyei irányítás igényeinek megfelelően tevékenységünkben a rétegorientáltság meghatározó volt. Így mindenekelőtt a munkások, az ifjúság művelődésében, műveltségének fokozásában kívántunk részt venni. Emellett a *közművelődés szervezeti* kereteit is létre kellett hoznunk, amelyet azonban — meglehetősen lassan — a tervidőszak végére sikerült kialakítanunk. A két feladatsor megvalósulását az alábbiak jelzik.

1. A munkásművelölés gyakorlatát az üzemek vezetőivel megkötött együttműködési szerződésekre alapozva indítottuk. Az SKŰ-vel, a Nógrádi Szénbányák Vállalattal, a ZIM salgótarjáni gyárával, az öblösüveggyárral, balassagyarmati és szécsényi üzemekkel, vállalatokkal alakult ki kapcsolatunk, amelynek hatása:
 - az általunk rendezett kiállításokban: (pl. Bányászéletmód Nógrádban, régi múzeum. Emberek, gyárak, házak, SKŰ-kultúrház, Ady-vándorkiállítás, ZIM-kultúrház, Öblösüveggyári munkások szervezkedése az ellenforradalmi korszakban, régészeti vándorkiállításban, stb.) mérhető.
 - a tárgyi gyűjtésben (az állandó kiállításokhoz többek között az SKŰ Pattantyús brigádja nyújtott segítséget)
 - a múzeumi kiállítás látogatásában már érzékelhető tárlatvezetések igénylésében;
 - a múzeum által szervezett várostörténeti vetélkedőkön több szocialista brigád eredményesen vett részt.
 - nem túl gyakran szocialista brigádok közösen részt vesznek múzeumi barátköri összejöveteleken.
2. Gazdag tapasztalatot szereztünk az *ifjúság* körében végzett munkánk során;

- legkiegyensúlyozottabb volt a feladatvégzés a honismereti munka során. Öt év alatt megközelítőleg 150 középiskolás diák (gimnazista, szak-középiskolás, szakmunkástanuló) vett részt nyári honismereti táborunkban. A történelem iránti vonzódásra épült ez a munka, és így nemcsak a tábor napjára, hanem azt megelőző, ill. az azt követő időszakban is tartós kapcsolat alakult ki intézményünk és a tanulók között;
- a fiatal korosztály vett részt az évente meghirdetésre kerülő nopraxi, helytörténeti, munkásmozgalom-történeti pályázatunkon is. Különösen eredményes volt tevékenységük 1978-ban, amikor több országos helyezést nyertek el tanulóink;
- a középiskoláinkkal fejlődő a kapcsolatunk. Különösen eredményes Salgótarjánban, a Madách Gimnázium, a Tácsics Közgazdasági Szak-középiskola, a szécsényi mezőgazdasági, a balassagyarmati Szántó Kovács Szakközépiskola múzeum iránti érdeklődése és tevékenysége;
- a fiatalok körében is kezd a *múzeumbarátköri* tevékenység kialakulni. Rendszeres tervek alapján végzi tevékenységét a szécsényi, a balassagyarmati kör;
- *egyéb kezdeményezéseink* közül kiemelkedő a salgótarjáni úttörők bevonásával egy éven át lebonyolított „Keresd meg! Kutasd fel!” elnevezésű múzeumi gyűjtőakció, amely részét képezte az új múzeum népszerűsítésének. Újabb törekvésünk sorából a Szécsényben megindított kreativitási gyakorlatokat, a tanórákhoz nyújtott sokoldalú kapcsolódást tartjuk figyelemre méltónak.

3. Fejlődött propagandatevékenységünk is:

- ehhez elsősorban a mindig gazdagabb tartalmú múzeumi és műemléki hónap eseménysora is hozzájárult;
- a múzeumbarátok tájékoztatására 1979-től Múzeumi Mozaik címmel el sokszorosított kiadványt jelentettünk meg;
- kiállításainkhoz az alkalomhoz illő, különböző formájú tájékoztató katalógusokat jelentettünk meg;

4. Kialakult képzőművészeti kiállításprofilunk: így elsősorban saját erőből megyében élő jelentős művészeknek rendeztünk *életmű-kiállítást* (id. Szabó István, Czinke Ferenc, Lóránt János). Mellettük igen sok kortárs művésznek biztosítottunk bemutatkozást (Csahány Kálmán, Réti Zoltán, Farkas András): országos intézményekkel kialakult jó kapcsolat alapján a Magyar Nemzeti Galéria több gyűjteményébe pillantattunk be (pl. a Reformkor művészete, Tájkép, Csendélet, Történelmi képek), és a Magyar Iparművészeti Múzeum rendkívüli szép anyagokkal segítette munkánkat (pl. Zsolnay, Herendi porcelán, Kínai művészet).

Más megye múzeumaitól szívesen fogadunk kiállításokat (Bács-Kiskun megyei múzeumok: Kalocsai hímzés, Dunai halászat, Kecske-méti zománcképzőművész telep; Eger: Kerámia; Miskolc: Matyó népviselet;

Debrecen: pásztorművészet.)

Saját anyagainkból rendeztünk kiállítást Egerben, Miskolcon; (hímzés) Szentesen (pásztorművészet) Debrecenben (néprajz, képzőművészet); Örömmel kell regisztrálnunk, hogy *külföldön* is rendezhettünk néprajzi, népművészeti tárlatot. (Szófia, Prága).

Történelmi kiállításainkat lehetőség szerint több helyen is bemutattuk (KMP kiadványai, Nógrád 1919, Emberek, gyárak, házak stb.) nemcsak intézményeinkben, hanem az iskolákban, az üzemekben is.

5. Viszonylag lazább hatás mutatható ki a *megye értelmisége* irányából. Elsősorban a Szécsényben *megrendezett hangversenyek* voltak vonzóak. Nemcsak helyből, de Balassagyarmatról, Salgótarjánból is volt érdeklődés. A képzőművészekkel meglevő jó viszonyunkat a Palóc Múzeum megnyitására kiírt „Ember és természet” c. képzőművészeti pályázatunk is ápolta. Nem jött létre érdemi és rendszeres szakmai kapcsolat — kezdeményezésünk ellenére sem — a megye történelemtanáraival.
6. Munkakapcsolataink kialakultak. Rendszeresnek nevezhető a megyei HNF, a KISZ illetékeseivel. Hullámzó a szakmai együttműködésünk a megyei művelődési központtal, a megyei könyvtárral. Hagyományosan jó és több oldalúan élő kapcsolatunk a megyei levéltárral.

IV.

Gazdasági és személyi feltételek alakulása

1. A munkához szükséges gazdasági, anyagi és személyi feltételeket fenntartó szervünk a legmesszemenőkig biztosította. Ezért a legáltalánosabb tapasztalatunk az, hogy munkakörülményeink fokozatosan, színvonalasan fejlődtek. E megállapítást az alábbiak igazolják.
- A középtávú terv időszaka alatt helyreállítottuk a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum bástya- és melléképületét. Rendezettebbé vált a múzeum műemlék parkja. (Ahol a szécsényi múzeumbarátkör tagjai, a múzeum dolgozói, a helyi vállalatok, intézmények dolgozói értékben is igen sok munkát végeztek.)
- Felújítottuk a *bánki* szlovák nemzetiségi múzeum épületét. Jelentős javításokat végeztünk a *pásztói* múzeum épületén. Felújítottuk a *karancsberényi* múzeum épületét.
- Utoljára említjük a kétségkívül legjelentősebb: salgótarjáni Nógrádi Sándor Múzeum felépítését.
- A kívül-belül megcsinosított múzeumokban saját erőből új kiállítási nyitottunk: Bánkon. Pásztón, szécsényi bástyában, Karancsberényben (állandó kiállítások). Felújítottuk részben a horpácsi Mikszáth-kiállítást. A salgótarjáni állandó kiállítás valamint a balassagyarmati állandó kiállítások kivitelezési költségeit a Művelődési Minisztérium biztosította.

- A közművelődési alaphól pályázott és meghagyott összeget célszerűen a balassagyarmati és szécsényi múzeumbaráti kör összejöveteleinek kulturáltabbá tételére fordítottuk, és klubfelszerelést vásároltunk.
2. Szám szerint a kérésünknek megfelelően alakult a múzeumi létszám el-
látottsága. Ennek eredményeképp a három jelentős megyei múzeum
8 órában nyitva tarthat. A kiállítóhelyek gondozása, takarítása, nyit-
vatartása is biztosított.
8 órás főfoglalkozású sátusok szerint létszámunk a következő képet
mutatja.

	1975	1980
igazgató	2	3
igazgatóhelyettes	1	2
gazdasági igazgató	1	1
történész muzeológus	3	5
régész	1	2
néprajzos	1	1
művészettörténész	—	1
népművelő	2	6 1/2
könyvtáros	—	1 1/2
restaurátor	3	5
dekoratőr	—	2
fotós	—	1
gyűjteménykezelő	—	3
gazd. ügyintéző	4	8
gépkocsivezető	1	1

	1975	1980
szakmunkás	—	1
portás	—	2
takarító	4	9
ruhatáros	—	1
teremőr	—	11

3. A gazdasági és személyi feltételeinkről való gondoskodás mellett fenntartóink sokirányú figyelemmel kísérték a munkánkat.
1977-ben a Nógrád megyei Tanács VB. előterjesztésében kért tájékoztatót a múzeumok helyzetéről. Határozatot hozott, amelynek teljesítésére 1980. tavaszán visszatért. 1977-ben a Szécsényi nagyközségi Tanács VB. kért tájékoztatót a múzeum helyi tevékenységéről, 1980-ban a közművelődési munkáját értékelte. 1978-ban az MSZMP Nógrád megyei Bizottsága agitációs és propaganda-munkabizottsága megtárgyalta a salgótarjáni új múzeum kiállítási tématervét és, az új intézményben kialakítandó munka irányát.
Ugyanebben az évben a Balassagyarmati városi Tanács vezetése vezetői megbeszélésen fejtette ki a múzeum tevékenységét jellemző véleményét.

Mindezek a tanácskozások előrelendítették a szakterület fejlődését. 1980. január—februárban a Kulturális Minisztérium *múzeumi osztálya* tartott felügyeleti vizsgálatot intézményeinkben.

Összefoglaló írásos jelentésével segítette a további feladatok ellátását.

4. A fejlődő szaktevékenységünket jelzi — remélhetőleg —, hogy több külföldi tapasztalatcserén, kiállításrendezésén vehettek részt munkatársaink. Tanmányúton volt: Kapros Márta (1978. Szlovákia), Domonkos Alajos (1979, Bulgária), Balázs László (1979, NDK), Zólyomi József (1979. Szlovákia), Vonsik Ilona (1980. Szlovákia).

Zólyomi József két ízben rendezett néprajzi, népművészeti kiállítást. (1977. Szófia, 1980. Prága).

Hozzájárultunk testvérmegyei kapcsolataink kedvező fejlődéséhez. Két ízben fogadtuk a Szlovák Nemzeti Felkelés Múzeumának munkatársait (1978, 1979, Besztercebányáról). Meghívásunkra a két szomszédos területen élő munkások antifasiszta kapcsolatával előadást tartottunk (1979. Besztercebánya Horváth István) és a szlovákiai Zelene feudális kori történeti eseményt feldolgozó dokumentum-képzőművészeti kiállítást rendeztünk Füleken (1979. Czinke Ferenc—Horváth István.)

5. Az elmúlt 5 évben több munkatársunk részesült eredményes munkáját megyei, tanácsi, illetve művelődési miniszteri kitüntetésben: Szocialista kultúráért elismerést kapott:

Domonkos Alajos, Szvircek Ferenc, Vonsik Ilona, Zólyomi József.

Kiváló munkáért kitüntetést kapott: Géczi Pálné, Fábián Istvánné, Buda László, Horváth Béláné, Kmetty Lajosné, Krütschmer József, Mák Boldizsárné, Nagy Béláné, Pásztor Barnabásné, Praznovszky Mihály, Presits Antal.

Megyei tanácselnöki dicséretet kapott: Balázs László, Gellén Sándor, Héjj Csaba, Szvircek Ferenc, Horváth Béláné.

Madách-díjat, és emléklakettet kapott: Horváth István.

Az elmúlt öt éves időszak nagyon mozgalmas eseményeit, történeteit a fentiekben foglaltam össze. Úgy vélem, ha visszalapoznak a kijelölt négy feladatot tartalmazó oldalra, és összevetjük a munkáról szóló jelentéseket, amely bármennyire is szeretne volna, nem tudta a jó kedvet, a munka verejtékét, az idegenkedéseket, az olykor feszült légkört kellő színességgel visszaadni — úgy hiszem nem túlzás, ha azzal fejezem be mondandómat: annyi eredmény gyűlt össze az öt év alatt, hogy arra méltán lehet építenünk: szakmailag színvonalasabb követelményekkel pontosabban körülhatárolt tevékenységet.

Salgótarján, 1980. december

Dr. Horváth István
megyei múzeumigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

KÖPECZI BÉLA:	
A köznemesség függetlenségi felfogása és a nemzeti királyság.	7
R. VÁRKONYI ÁGNES:	
Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII—XVIII. század fordulójának köznemességi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései.	15
BENCZÉDI LÁSZLÓ:	
A bűjdoso nemesség társadalmi-politikai arculatának változásai (az 1670-es és 1680-as években).	41
NAGY JÓZSEF ZSIGMOND:	
A köznemesi érdekvégyesítés változásai Zólyom vármegyében a XVII. század második felében	51
WELLMANN IMRE:	
A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században.	61
BENDA KÁLMÁN	
A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században.	87
VÖRÖS KÁROLY:	
A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában.	93
FÜLÖP GÉZA:	
A köznemesség műveltségének olvasmányháttere a felvilágosodás idején és a reformkorban	103
SZABAD GYÖRGY:	
A kisnemesség társadalmi és politikai állása a reformkorban.	113
PAZNOVSZKY MIHÁLY:	
A Nógrád megyei nemesség lakóviszonyai a XIX. század első felében	123
NAGY ENDRE:	
A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában.	147
PALÁDI KOVÁCS ATTILA:	
A kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX—XX. század).	163

KÖZLEMÉNYEK

HORVÁTH ISTVÁN:	
A vármegyei közigazgatás működése az 1830-as években Nógrád megye alispánjának megítélése alapján.	181
PAZNOVSZKY MIHÁLY:	
Egy Nógrád megyei köznemes kúriájának leltára.	203
MÚZEOLÓGIA	
A Nógrád megyei Múzeumok tevékenysége 1976—1980.	247

INHALT

ESSAYS:

BÉLA KÖPECZI:

- Die Unabhängigkeitsauffassung des Kleinadels und
das Nationalkönigtum 7

AGNES R. VÁRKONYI

- Wirtschaft, Allgemeinbildung, Mentalität in den
Kleinadelschichten der XVII—XVIII. Jahrhundertswende
und die Fragen der gesellschaftshistorischen
Entwicklung für einen langen Zeitabstand 15

LÁSZLÓ BENCZÉDI:

- Die Veränderungen des gesellschaftlich-politischen
Ange-sichtes des Flüchtlingadels
(in den 1670-er und 1680-er Jahren) 41

JÓZSEF ZSIGMOND NAGY:

- Die Veränderungen der Interessengültigmachung des
Kleinadels im Komitat Zólyom in der zweiten
Hälfte des XVII-ten Jahrhunderts 51

IMRE WELLMANN:

- Das Wirtschaften des Kleinadels im XVIII-ten Jahrhundert 61

KÁLMÁN BENDA:

- Die Bildungsbestrebungen des ungarischen
Kleinadels im XVIII-ten Jahrhundert 87

KÁROLY VÖRÖS:

- Der ungarische Adelsaufstand zur Zeit der Napoleonschen Kriege 93

GÉZA FÜLÖP:

- Der Lektürehintergrund der Allgemeinbildung des Kleinadels zur
Zeit der Aufklärung und in der Reformzeit 103

GYÖRGY SZABAD:

- Die gesellschaftliche und politische Position
des niederen Adels in der Reformzeit 113

MIHÁLY PRAZNOVSZKY:

- Die Wohnverhältnisse des Nógráder Komitatsadels in der
ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts 123

ENDRE NAGY:

- Der Gentryoid-Beamte zur Zeit der Monarchie 147

ATTILA PALÁDI KOVÁCS:

- Die Nachfolger der niederen Adeligen in der bäuerlichen
Gesellschaft (XIX—XX. Jahrhunderte) 163

MITTEILUNGEN

ISTVÁN HORVÁTH:

- Die Tätigkeit der Komitatsverwaltung im Nógrád in den 1830-er
Jahren nach der Beurteilung des Komitatsvizegespans 181

MIHÁLY PRAZNOVSZKY:

- Das Inventar einer Kleinadelskurie im Komitat Nógrád 203

MUSEOLOGIE

- Die Tätigkeit der Museen des Komitats Nógrád in den Jahren 1976—1980. 247

80.-Ft

317.0

Nógrád
Megye
Muz.
Közl.

7
1981

MTA